

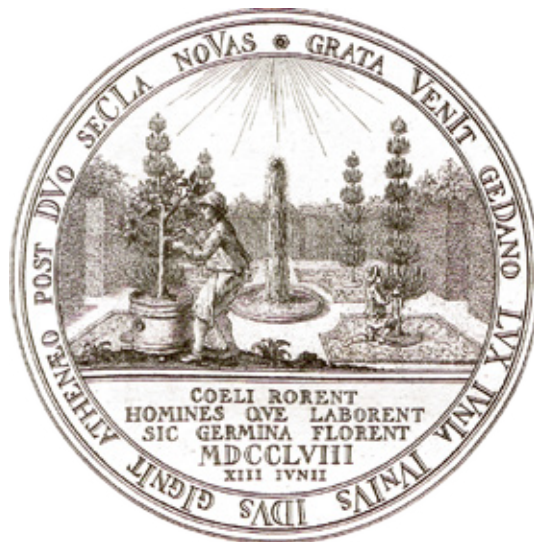

W GDAŃSKIM OGRODZIE MUZ

GIMNAZJUM AKADEMICKIE W GDAŃSKU
WOBEC KULTURY STAROŻYTNYCH GREKÓW I RZYMIAN

IDEE • TEKSTY • ARTEFAKTY

REDAKCJA
MARIA OTTO
JACEK POKRZYWNICKI

W GDAŃSKIM OGRODZIE MUZ

GIMNAZJUM AKADEMICKIE W GDAŃSKU
WOBEK KULTURY STAROŻYTNYCH GREKÓW I RZYMIAN

IDEE • TEKSTY • ARTEFAKTY

REDAKCJA

Maria Otto, Jacek Pokrzywnicki

KURATORKA WYSTAWY

Maria Otto

KATALOG

Maria Otto, Jacek Pokrzywnicki

TEKSTY WPROWADZAJĄCE

Bartosz Awianowicz, Izabela Bogumiń
Piotr Kociumbas, Piotr Paluchowski

Pelplin 2015

Wydawnictwo
bernardinum

Recenzent: dr hab. Radosław Grześkowiak, prof. UG

Fotografie: Justyna Kuropatwa, Michał Szczepanowicz; Digital-Center

Korekta: Małgorzata Lenz

Opracowanie graficzne, skład i łamanie: Lidia Ciecierska

Redakcja techniczna: Wydawnictwo „Bernardinum”

Grafika wykorzystana na okładce: pl.fotolia.com/imagosrb

Wydanie 1, 26 ark. wyd.

ISBN 978-83-7823-616-0 on-line pdf

Pelplin 2015

[Publikacja jest dostępna na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 3.0 Polska](#)

Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autorów. Zezwala się na wykorzystanie publikacji zgodnie z licencją – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej oraz wskazania autorów jako właścicieli praw do tekstu. Wykorzystane w katalogu zdjęcia wykonane zostały za zgodą [PAN Biblioteki Gdańskiej](#) (bgpan@bgpan.gda.pl) i powinny być rozpowszechniane po uprzednim uzyskaniu zgody od tej Instytucji.

Dofinansowano ze środków Miasta Gdańska

SPIIS TREŚCI

Wstęp	9
Podziękowania	11
Stare druki	13
Rękopisy	21
Nota informacyjna	29
Summaries	31

CZĘŚĆ I: TEKSTY WPROWADZAJĄCE

Izabela Bogumił

<i>Inspiracje antyczne w twórczości poetów Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego</i>	39

Bartosz Awianowicz

<i>Retoryka w Gdańskim Gimnazjum Akademickim w świetle programów szkolnych, wykładów i praktyki oratorskiej drugiej połowy XVI i XVII wieku</i>	57

Piotr Kociumbas

<i>Muzyczne rebusy Michaela Conoviusa (1609–1692) albo gimnazjalnego kantora eksperymenty z epitalamium</i>	83

Piotr Paluchowski

<i>Przyczynek do postrzegania antyku w Gdańsku w II połowie XVIII wieku. Obraz świata tacińskiego w czasopiśmie „Danziger Erfahrungen”</i>	117

CZĘŚĆ II: NOTY

1.	<i>Catalogus variorum librorum publica auctione in aedibus d[omi]n[i] Prof[essoris] Schelgwigii ad d[iem] [] Jan[uarii] clō Iōcc XV dividendorum...</i>	127
2.	<i>Bibliotheca quam Johann Fidalcke conquist...</i>	130
3.	<i>Bibliotecae Breynianae pars...</i>	134
4.	<i>Pars bibliothecae Kleinio-Gralathianae...</i>	138
5.	<i>Karl Benjamin Lengnich, Catalog der Bibliothek in der Oberpfarrkirche St. Marien in Danzig</i>	142
6.	<i>Arystoteles, De cura rei familiaris (Oeconomica), liber I Isocratis oratio De vitae institutione ad Demonicum scripta</i>	147
7.	<i>Publius Vergilius Maro, Opera</i>	151
8.	<i>Caius Iulius Caesar, Julius der erst Romisch keiser von seinen kriege</i>	157
9.	<i>Aulus Gellius, Noctium Atticarum libri XIX</i>	161
10.	<i>Sophocles, Tragodiai hepta. Tragoediae septem</i>	166
11.	<i>Hesiodus, Poemata, quae extant, omnia, Graece, cum varia interpretatione Latina</i>	169
12.	<i>Photius, Bibliotheke tou Photiou. Librorum quo legit Photius Patriarcha excerpta et censurae</i>	172
13.	<i>Theophrastos, De historia plantarum libri decem</i>	176
14.	<i>Marcus Tullius Cicero, Epistolae Familiares. Cum Pauli Manutii Annotationibus brevis in margine adscriptis</i>	179
15.	<i>Homerus, Ilias</i>	181
16.	<i>Jo. Alberti Fabricii [...] Bibliothecae Graecae Liber IV...</i>	185
17.	<i>Publius Ovidius Naso, Metamorphoses</i>	187
18.	<i>Iosephos Flavios, Opera omnia. Tomus I</i>	189
19.	<i>Lucius Apuleius, Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in asinu[m] aureu[m] Lucij Apuleij</i>	191
20.	<i>Caspar Cruciger [Młodszy], In Georgicon Vergilii M[agistri] Caspari Crucigeri</i>	194
21.	<i>Clement Edmondes, Observations upon Caesars comentaries</i>	198

22.	Komentarz do „Annales” Korneliusza Tacyta	201
23.	[Franciscus de Rivulo], Nihil sodales [...] [Muzyka do przedstawienia „Hecastus” Jorisa van Lanckvelta vel Georgiusa Macropediusa]	205
24.	Jan Długosz, Annales seu Chronicae inlcyti Regni Poloniae. Libri VII–IX, X...	209
25.	Sztambuch Petrusa Himmelreicha, Johannes Posthius Gemerschemius, Tetrasticha in Ovidii Metamor. Lib. XV	212
26.	Alessandro Donati, Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis	215
27.	Heinrich Zerneck, Umständliche Reise-Beschreibung...	217
28.	Johannes Mochinger, Floridorum ex dissertationibus rhetoricis super Cicerone in Lyceo Gedanensi habitis excerptorum sylva	221
29.	Michael Falck, Dictata ethica...	223
30.	Christian Friedrich Wernsdorf, Übersetzung der Briefe...	227
31.	Simon Clüver, Explicatio primi Euclidis libri tradita a M[agistro] Iohanne Balduino	230
32.	[Notatki z wykładów profesorów fakultetu medycznego na uniwersytecie w Montpellier]	233
33.	Theodor Friedrich Kniewel, Anmerkungen zu einigen Oden des Horatz...	236
34.	[Vorlesungen über Rhetorik/Wykłady z retoryki]	238
35.	Benjamin Grodeck, Excerpta ex scriptis viri celeberrimi Alberti Schultensii...	241
36.	Himerii sophistae eclogae et declamationes integrae XXXIV	244
37.	[Johann Wilhelm Ludwig Bärreysen], [Zbiór notatek z rozmaitych wykładów Friedricha Augusta Wolfa]	248
38.	Korespondencja Marcina Lutra i Filipa Melanchtona (odpis) w wyborze	251
39.	Collectio litterarum...	254
40.	Johann Benjamin Schmidt, Catalogus librorum ad historiam Polonicam spectantium, impressorum et manuscriptorum	257
41.	Elias von Trewen, alias Schröder, Ius publicum Dantiscanum...	261
42.	Reinhold Curicke, Der Stadt Danzig Historische Beschreibung...	263
43.	Jacob Theodor Klein; [René Antoine Ferchault de Réamur], Tentamen methodi ostracologicae...	268

Bibliografia	273
Indeks sygnatur	279
Indeks nazwisk	281
Indeks rzeczy	289
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	293

WSTĘP

W E współczesnym świecie zauważyć możemy swoisty pęd ku nowoczesności, technologii – z jednoczesnym uznaniem za przestarzałe i niepotrzebne tego, co minione. Często widać pewnego rodzaju dystans do dawnej literatury, kultury, sztuki czy historii, a znajomość języka greckiego i łacińskiego uważana jest za mało przydatną umiejętność. Chcąc pokazać, że jest inaczej, że – innymi słowy – kultura stworzona przez starożytnych ma wciąż wiele do zaproponowania, przystąpiliśmy do realizacji projektu „W nadbałtyckim ogrodzie muz...” Realizowany na mocy porozumienia między gdańskimi instytucjami kultury (Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska i Muzeum Narodowe w Gdańsku) oraz instytucjami nauki (Katedra Filologii Klasycznej Uniwersytetu Gdańskiego i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego), miał on za zadanie przedstawić – na różne sposoby – obecność antyku w Gdańsku wczesnej nowożytności.

W ramach projektu 19 czerwca 2015 roku odbyła się konferencja zatytułowana „Gdański ogród muz. Gdańsk nowożytny wobec tradycji starożytnego Śródziemnomorza. Pokrewieństwa, powinowactwa, wspólne idee”, podczas której obradowali badacze związani z ośrodkami naukowymi Gdańsk, Warszawy, Torunia. Konferencję, objętą patronatem Prezydenta Miasta Gdańsk, uświetniły wykłady

mistrzowskie dwóch wybitnych gdańskich badaczy – profesora Edmunda Kotarskiego, przez lata związanego zarówno z PAN Biblioteką Gdańską, jak i z Uniwersytetem Gdańskim, oraz dr. hab. Marcina Kalecińskiego, prof. UG, wykładowcy w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego.

Również 19 czerwca otwarta została wystawa „W gdańskim ogrodzie muz. Gimnazjum Akademickie w Gdańsku wobec kultury starożytnych Greków i Rzymian. Idee, teksty, artefakty”, na której zaprezentowano bogate zbiory Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej w kontekście szeroko pojętej obecności antyku w kulturze miejskiej Gdańsk w okresie między XV a XIX wiekiem. Z kolei 27 czerwca został zorganizowany spacer zatytułowany „Na tropach antyku w Gdańsku”, podczas którego miłośnicy naszego nadmorskiego ośrodka mieli szansę bliżej zapoznać się z elementami gdańskiej kultury, sztuki i literatury wiążącymi się z tradycją antyczną. Nie był to jedyny element popularyzatorski, gdyż w okresie wiosennym w gdańskim Muzeum Narodowym odbywały się zajęcia edukacyjne dla dzieci i młodzieży na temat związków kulturowych Gdańsk z antykiem.

Niniejsza publikacja jest kolejnym elementem projektu – elementem, który mógł zaistnieć dzięki zaangażowaniu Stowarzyszenia „Nasz Gdańsk”. Stowarzyszenie uzyskało finansowanie w ramach organizowanego przez Urząd

Miejski w Gdańsku otwartego konkursu ofert 2015 na realizację zadań z zakresu kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, określonych w „Programie współpracy Miasta Gdańska z organizacjami pozarządowymi na rok 2015”. Dotacja pozwoliła na opracowanie i wydanie w formie elektronicznej katalogu wystawy oraz esejów pod wspólnym tytułem: „W gdańskim ogrodzie muz. Gimnazjum Akademickie w Gdańsku wobec kultury starożytnych Greków i Rzymian. Idee, teksty, artefakty”.

Publikacja składa się z dwóch części: w pierwszej znajdują się eseje wprowadzające czytelnika w tematykę obecności antycznej tradycji w Gdańsku wczesnonowożytnym. Dr hab. Bartosz Awianowicz (Katedra Filologii Klasycznej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu), analizując między innymi drukowane sylabusy, przybliżył zagadnienia związane z nauczaniem retoryki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim od powstania szkoły do XVII wieku. Autor skupił się na działalności trzech profesorów gimnazjum: Bartłomieja Keckermanna, Johanna Mochingera i Johanna Petera Titiusa. Z kolei dr Izabela Bogumił (Katedra Filologii Klasycznej Uniwersytetu Gdańskiego) za temat swojego artykułu wzięła antyczne inspiracje, jakie znaleźć można w twórczości poetyckiej profesorów związanych z tą samą instytucją. Autorka, zaznaczywszy we wstępie, iż twórczość poetycka była w Gdańsku domeną zarówno nauczycieli, jak i studentów, szerzej omówiła poezję autorstwa czterech profesorów: Achacego Cureusa, Michaela Retella, Heinricha Moellera i Melchiora Laubana. Dzięki lekturze artykułu dr. Piotra Kociumbasa (Instytut Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego) czytelnik może zapoznać się z twórczością związanego z Gdańskim Gimnazjum Akademickim kantora

Michaela Conoviusa. Dr Kociumbas przeanalizował utwory okolicznościowe autorstwa Conoviusa dedykowane członkom patrycjatu gdańskiego, wskazując między innymi na ich łączność z tradycją grecko-rzymską. Artykuł dr. Piotra Paluchowskiego przenosi czytelnika w świat prasy gdańskiej. Dr Paluchowski (Zakład Historii i Filozofii Medycyny Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego; Muzeum Historyczne Miasta Gdańska) przedstawia artykuły dotyczące starożytności, jakie opublikowano na łamach gdańskiego czasopisma *Danziger Erfahrungen*.

Druga część publikacji to katalog wystawy *W gdańskim ogrodzie muz. Gimnazjum Akademickie w Gdańsku wobec kultury starożytnych Greków i Rzymian. Idee, teksty, artefakty*, która miała miejsce w siedzibie Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej od 19 czerwca do 31 lipca 2015 roku. Na wystawie zaprezentowano stare druki i rękopisy ze zbiorów PAN Biblioteki Gdańskiej stanowiące świadectwo obecności starożytnych wzorców w literaturze, kulturze i sztuce dawnego Gdańska. Kuratorką wystawy była dr Maria Otto, kustosz Pracowni Starych Druków Działu Zbiorów Specjalnych PAN Biblioteki Gdańskiej; autorami scenariusza i koncepcji wystawy oraz not katalogowych – dr Maria Otto oraz dr Jacek Pokrzywnicki, adiunkt w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu Gdańskiego.

Zaprezentowany w publikacji materiał graficzny stanowią zdjęcia i skany zbiorów specjalnych (rękopisów, starych druków, zbiorów graficznych) znajdujących się w posiadaniu Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej.

MARIA OTTO

PODZIĘKOWANIA

Nasza książka pewnie by nie powstała bez wsparcia – różnorodnego – osób i instytucji. W pierwszej kolejności chcielibyśmy podziękować Pani Dyrektor PAN Biblioteki Gdańskiej, dr Zofii Tylewskiej-Ostrowskiej oraz Pani Wicedyrektor tejże instytucji – mgr Wandzie Pętlickiej; następnie – Pani mgr Ewie Ogonowskiej, kierującej Pracownią Starych Druków PAN BG. Nieodzowna okazała się pomoc i rada mgr Ewy Lichnerowicz (Pracownia Rękopisów PAN BG), mgr Agnieszki Kubiak (Pracownia Muzykologiczna PAN BG) oraz mgr Beaty Gryzio (Pracownia Starych Druków PAN BG); podziękowania należą się także mgr Marcie Klott-Żychskiej, kierującej Działem Konserwatorsko-Introrigatorskim PAN Biblioteki Gdańskiej oraz Pracownikom tego Działu.

Wyrazy wdzięczności za pomoc i radę – obie niezbędne w trakcie pracy nad tekstem not katalogowych – zechcą również przyjąć dr Monika Kaźmierczak, dr Piotr Kociumbas, prof. dr hab. Martin Kukwa, mgr Elżbieta Starek.

Dziękujemy również prof. dr. hab. Edmundowi Kotarskiemu, dr. hab. Marcinowi Kalecińskiemu, prof. UG, oraz mgr Barbarze Czarnek z Działu Edukacji Muzeum Narodowego w Gdańsku. *Last but not least* – P.T. Wojciechowi Bonisławskiemu – Dyrektorowi Muzeum Narodowego w Gdańsku oraz Annie Gosławskiej-Fortunie – Zastępcy Dyrektora i Główniej Konserwator Zbiorów w tejże placówce oraz prof. dr hab. Zofii Głombiowskiej i dr hab. Annie Marchewce, prof. UG.

Oddzielnie chcielibyśmy również podziękować Pani mgr Annie Lasce z Referatu Kultury Urzędu Miejskiego w Gdańsku oraz wykonawcom zdjęć do części katalogowej – Justynie Kuropatwie, Michałowi Szczepanowiczowi.

Wreszcie – serdeczne podziękowania należą się Zarządowi Stowarzyszenia „Nasz Gdańsk” za udzielone wsparcie.

STARE DRUKI

W GDAŃSKICH księgozbiorach – zarówno instytucjonalnych, jak i prywatnych – literatura antyczna oraz dotycząca starożytności istniała w zasadzie od powstania świadomego gromadzenia ksiąg, najpierw rękopiśmieniowych, następnie drukowanych. Zwłaszcza w przypadku bibliotek instytucjonalnych wynikało to z programów nauczania w szkołach, które w dużej mierze uwzględniały autorów klasycznych. W momencie tworzenia się w Gdańsku świadomego prywatnego kolekcjonerstwa książek, jak się okazuje, pisarze antyczni z jednej strony mieli odbiorcom do zaoferowania pewne prawdy życiowe, moralne, etyczne, podstawy do nauki, czy też samodoskonalenia, z drugiej natomiast – stawali się, również i mimowolnie, przedmiotem kolekcji¹.

Wśród gdańskich księgozbiorów historycznych jednym z ważniejszych jest bibliofilska kolekcja markiza Orii Jana Bernarda Bonifacio (1517–1597). Przechowywany do dziś w Polskiej Akademii Nauk Bibliotece Gdańskiej (PAN BG) księgozbiór owego italskiego humanisty i bibliofila stał się głównym zrębem powołanej aktem fundacyjnym i otwartej w 1596 roku *Bibliotheca Senatus Gedanensis* (Biblioteka

Rady Miasta Gdańska). Bogata pod względem tematycznym kolekcja została podzielona przez właściciela na grupy; mamy tu księgi astrologiczne, matematyczne, historyczne, filozoficzne, medyczne, prawnicze, teologiczne, a także literaturę piękną, autorstwa zarówno pisarzy renesansowych, jak i antycznych. Dzieła autorów starożytnych – greckich oraz rzymskich – stanowią dość znaczną część całej kolekcji. Wśród nich znaleźć można staranne edycje wytworzone w weneckiej oficynie Alda Manucjusza (1449–1515), a wcześniej opracowane przez współpracowników drukarza skupionych w założonym przez niego stowarzyszeniu *Aldi Neacademia* (w tym współoprawne *editiones principes* pism dwóch najstynniejszych greckich historyków: Herodota i Tukidydesa, wariant *A Bukolik* Teokryta z 1495–1496 roku czy też zbiorcze wydanie dzieł Stacjusza). Inne warte wzmianki edycje pism antycznych, które znalazły uznanie w oczach Bonifacia i trafiły do jego księgozbioru, to między innymi wydawane w latach 1544–1555 tłumaczenia na język łaciński pism Arystotelesa, sporządzone przez Joachima Periona (1499–1559) i wydrukowane przez działającego w Bazylei uczonego, profesora języka greckiego na tamtejszym uniwersytecie, księgarza i drukarza Johanna Oporina (1507–1568). W kolekcji Bonifacia nie zabrakło również ilustrowanych edycji dzieł antycznych.

¹ Na temat kolekcjonowania książek w Gdańsku oraz roli książki w nadbałtyckim mieście patrz m.in.: Nowak 2008: 37–61; 79–88.

► **Biblioteka Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego.** Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung*. Amsterdam, Dantzig: Verlegt durch Johann und Gillis Janssons von Waesberge, 1687. [Sygn. PAN BG: Od 4503 2°].

Wśród książek przekazanych przez markiza Radzie Miasta Gdańska na potrzeby mającej wówczas dopiero powstać biblioteki znajduje się między innymi opatrzone ręcznie barwionymi drzeworytami tłumaczenie na język łaciński pism medycznych greckiego lekarza Dioskoridesa (edycja z Frankfurtu nad Menem, wydana w oficynie Christiana Egenolffa (1502–1555) w 1543 roku), a także astronomiczny traktat Hyginusa, wydany w weneckiej

wydawniczej Melchiorre Sessy (?–1565) i Pietra dei Ravani (*fl.* 1516–1528), a opatrzone okazałą drzeworytową ilustracją na frontyspisie oraz, już nieco skromniejszymi, drzeworytami w tekście, na których wyobrażono opisywane przez autora gwiazdozbiory (edycja z 1517 roku). Kolejną godną wzmianki ilustrowaną edycją tekstów antycznych znajdującą się w księgozbiore Bonifacia jest komentowane wydanie dzieł Wergiliusza, wydrukowane w weneckiej

oficynie prowadzonej przez dziedziców Lucantonia Giunty (fl. 1538–1566). Pisma poety rzymskiego zostały opatrzone licznymi drzeworytami wykonanymi na wzór ilustracji zawartych w strasburskiej edycji z 1502 roku opracowanej przez Sebastiana Branta (1457–1521) i drukarza Johanna Grüningera (1455–1532). Jednak jedną z ważniejszych ksiąg w kolekcji Bonifacia, z punktu widzenia recepcji antyku w czasach wczesnej nowożytności, jest weneckie wydanie z 1538 roku *Graecae grammaticae institutiones*, czyli dwujęzyczne (grecko-łacińskie) wydanie *Erotemata* autorstwa Manuela Chrysolorasa (ca. 1350–1415), którego działalność przyczyniła się do powstania italskiego filhellenizmu. Ów podręcznik do nauki gramatyki języka greckiego, podobnie jak pisma pisarzy greckich wydane w oryginale, świadczy o zainteresowaniu Bonifacia nie tylko literaturą, ale i językiem oraz kulturą starożytnych Greków².

Literatura antyczna zaznacza swą obecność również w innych gdańskich księgozbiorach prywatnych – zarówno w zbiorach naukowych, jak i kolekcjach bibliofilskich. Jest również szeroko reprezentowana w zasobach bibliotek instytucjonalnych – kościelnych oraz *Bibliotheca Senatus Gedanensis*. Do dzisiejszych czasów w magazynach PAN Biblioteki Gdańskiej przechowywane są liczne egzemplarze dzieł klasyków antycznych, opatrzone czy to ekslibrisem *Bibliotheca Senatus Gedanensis*, czy też dawną sygnaturą *Bibl. Mar.* świadczącą o przynależności danego woluminu do dawnych zbiorów biblioteki działającej przy Kościele Mariackim w Gdańsku. Przykładem tego typu obiektów mogą być prezentowane na wystawie edycje: tragedii Sofoklesa (Frankfurt nad Menem, 1555), poematów Hezjoda (Bazylea, 1574) czy opatrzonych komentarzami pism

Cezara (Londyn, 1655) – wszystkie ze zbiorów Biblioteki Rady Miasta Gdańska. Nierzadko do dziś zachowały się w oryginalnych, renesansowych oprawach – jak wspomniane powyżej egzemplarze Sofoklesa i Hezjoda, oba oprowione w pergamin na desce przyozdobiony ślepymi tłoczeniami. Z kolei wśród woluminów niegdyś należących do *Bibliotheca Zappio-Johannitana* (kolekcji książkowej przekazanej kościołowi świętego Jana przez Zachariasza Zappio (ca. 1620–1680) wraz z legatem pieniężnym przeznaczonym na jej powiększenie) znaleźć można między innymi bazylejskie wydanie *Ab Urbe condita* Liwiusza z 1543 roku, oryginalny tekst wraz z tłumaczeniem eposów Homera (Bazylea, 1582), czy też przełożone na język łaciński przez Dorotheusa Camillus (1499–1578) tragedie Eurypidesa (Bazylea, 1541). W owym księgozbiore znalazło się również miejsce dla opracowanej przez Johanna Alberta Fabriciusa (1668–1736) serii *Bibliotheca Graeca*, której jeden z egzemplarzy, ale o odmiennej proveniencji, prezentowany jest na wystawie. Wydawnictwo to, w którym Fabricius opublikował teksty greckie od czasów Homera aż do upadku Konstantynopola, wychodziło w latach w latach 1705–1728, a kilkadziesiąt lat po śmierci Fabriciusa, w latach 1790–1812, kontynuował je Gottlieb Christoph Harless.

Z prywatnych księgozbiorów naukowych warto zwrócić uwagę na zbiory gdańskich praktyków (np. medyków Krzysztofa i Henryka Heyllów³), naukowców (jak astronom Jana Heweliusza, botanika Jakuba Breyna, czy też przyrodnika Jacoba Theodora Kleina i jego zięcia – fizyka

² Na temat biblioteki Bonifacia patrz m.in. Welti 1985.

³ W księgozbiore Heyllów, noszącym znamiona księgozbioru naukowego, użytkowego, wśród licznych pism medycznych znaleźć można teksty medyczne autorów antycznych jak Hipokratesa, czy też Galea. Szerzej na ten temat patrz: Sokół 1963; Otto 2013: 103–104.

i burmistrza gdańskiego – Daniela Gralatha starszego), a także nauczycieli, w tym profesorów Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego (jak rektora tejże szkoły oraz profesora teologii Samuela Schelwiga czy orientalisty Johanna Fidalgo), w których pojawiają się teksty autorów antycznych, w dużej mierze stanowiąc podstawę warsztatu pracy ich właścicieli.

W bogatej kolekcji książkowej profesora Gimnazjum Gdańskiego, wybitnego uczonego i pedagoga Bartłomieja Keckermanna (1572–1609) znalazło się miejsce między innymi dla pism Arystotelesa. Egzemplarz frankfurckiej edycji, która w 1596 roku wyszła spod pras drukarskiej oficyny Andreasa Wechela (?–1581), następnie należał do pastora Adolfa Mundta (1809–1900), o czym informuje naklejka donacyjna umiejscowiona na wyklejce woluminu. Dwujęzyczne wydanie – tekst oryginalny wraz z tłumaczeniem na język łaciński, opracowanym przez filologa i prawnika Giulia Pace (1550–1635) – zostało oprawione w jasną skórę i opatrzone licznymi marginaliami. Ciekawą drogę przebył egzemplarz *Institutionis oratoriae libri XII* Kwintyliana wydany w Bazylei przez dziedziców Nicolasa Brylingera w 1579 roku. Jego pierwszym właścicielem była bliżej niezidentyfikowana osoba o inicjałach I. P. C., które wraz z datą 1585 zostały wytłoczone na oprawie sporządzonej z jasnej skóry. Zakupiony przez Keckermanna w Gdańsku w 1587 roku, o czym informuje notatka proveniencyjna: *Ex libris Bartholomaei Keckermanni Gedanensis. Emit me 7 g pruteniculibus Anno 1587 Gedan. Mense Nouembri*, następnie znalazł się w posiadaniu gdańskiego burmistrza Eggerta von Kempen (1571–1636), czego świadectwem jest kolejna rękopiśmienna nota proveniencyjna, tym razem o treści *Sum Eggerti a Kempen*. W końcu trafił do *Bibliotheca Senatus Gedanensis*. Z pewnością dla

Keckermanna literatura antyczna przede wszystkim stanowiła, podobnie jak i dla wspomnianych powyżej Heyllów, narzędzie do pracy, zarówno naukowej, jak i pedagogicznej. Z drugiej jednak strony obecność wśród zgromadzonych przez uczonego woluminów prac takich, jak poezja Horacego (Lyon, 1571), czy też wszystkie pisma Salustiusza (Amsterdam, 1594), świadczyć może również o prywatnym jego zainteresowaniu starożytnością⁴.

Bogate kolekcje książkowe posiadali również następcy Keckermanna, jak Johann Peter Titius (1619–1689) – pochodzący z Legnicy poeta, profesor wymowy i poezji w Gdańskim Gimnazjum Akademickim. Wśród książek niegdyś znajdujących się w jego posiadaniu do dziś zachował się egzemplarz utworów Horacego. Tekst wydany w Antwerpii w 1580 roku został opatrzony notatką proveniencyjną: *Ex donatione Petri Titi Silesii olim contubernalis mei*, która świadczy nie tylko o tym, iż Titius był właścicielem owego woluminu, ale i o tym, że, co było dość charakterystycznym zachowaniem w Gdańsku XVII wieku, książkę podarował w prezencie. Titius, czego dowiadujemy się właśnie z rękopiśmiennych notatek umieszczanych czy to na wyklejce przedniej, czy to karcie ochronnej, dość często obdarowywał książkami zarówno Bibliotekę Rady Miasta Gdańska, jak i, czego przykładem omawiany Horacy, swoich przyjaciół.

Na wystawie zaprezentowano nie tylko książki, które niegdyś należały do uczonych gdańskich i z Gdańskiem związanych, ale również wydane drukiem katalogi na potrzeby aukcji. Ich lektura daje nam możliwość prześledzenia, jak ważna dla uczonych gdańszczan była literatura antyczna

⁴ Szerzej na temat księgozbioru zgromadzonego przez Bartłomieja Keckermanna patrz: Gryzio 2008: 225–244.

i antyku dotycząca. Dla przykładu w księgozbiorze należącym do orientalisty, profesora w Gdańskim Gimnazjum Akademickim Johanna Fidalkego (1703–1763) znaczną grupę stanowią akademickie dysertacje dotyczące starożytnej literatury, kultury, filozofii. Z pewnością dla wykładowcy stanowiły one pomoc w procesie kształcenia uczniów gimnazjum. Pewna część księgozbioru Fidalkego współcześnie znajduje się w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej. W dużej mierze są to woluminy, które trafiły do kolekcji Johanna Uphagena (1731–1802). Wśród nich znajdują się takie pozycje, jak amsterdamskie wydania autorów klasycznych: Diktysa Kreteńczyka z 1702 roku czy Liwiusza z 1738. W księgozbiorze gdańskiego patrycjusza, rajcy, bibliofila i historyka poczesne miejsce zajmowały również woluminy zawierające edycje poetów rzymskich: Wergiliusza (Amsterdam, 1746), Owidiusza (Amsterdam, 1727), Syliusza Italika (Utrecht, 1717), Waleriusza Flakusa (Lejda, 1724) – wszystkie niegdyś znajdujące się w posiadaniu orientalisty Fidalkego. Poza tym w kolekcji profesora znajdowały się również pisma klasyków greckich, jak prezentowane na wystawie wydanie wszystkich dzieł Józefa Flawiusza. To eleganckie wydanie z Niderlandów, opatrzone frontysem wykonanym w technice miedziorytniczej, zostało przygotowane przez filologa klasycznego Siwarta Haverkampa (1684–1742), któremu zawdzięczamy opatrzone krytycznym komentarzem wydania pism Tertuliana, Lukrecjusza oraz Salustiusza.

Z kolei w życiu naukowym botanika Jakoba Breyne podobną rolę, czyli narzędzia służącego do badań, źródła wiedzy, pełniły prace starożytnych przyrodników, które najpierw znajdowały się w jego księgozbiorze, następnie zaś, zawarte w katalogu aukcyjnym z 1765 roku, zostały sprzedane podczas publicznej aukcji. Na wystawie podziwiać

można również, za pośrednictwem katalogu aukcyjnego z 1715 roku, bogaty księgozbiór kolejnego profesora gimnazjum – Samuela Schelwiga (1643–1715). A wśród woluminów, jakie znajdowały się w jego posiadaniu, znaleźć można takie pozycje, jak edycja z 1595 roku wszystkich dzieł nauczyciela retoryki i poety Auzoniusza czy *Punica* Syliusza Italika. Również syn Schelwiga – Gottlieb (1683–1727) w trakcie życia zgromadził księgozbiór, w którym część stanowiły teksty autorstwa pisarzy antycznych, jak dzieła Tacyta wydane w Antwerpii w 1600 roku, czy też Apulejusza (Paryż, 1688).

W przypadku bibliofilskich kolekcji książkowych należących niegdyś do gdańskich patrycjuszy, obecność literatury antycznej wynika z jednej strony z prywatnych zainteresowań ich właścicieli, z drugiej natomiast – z ich preferencji estetycznych. Pisma te bowiem nierzadko są elegancko wydrukowane, opatrzone czy to frontysemami, czy to licznymi, często zaprojektowanymi przez uznanych artystów drzeworytami i miedziorytami. Wychodziły spod pras najznamienitszych europejskich drukarzy, którzy działali w wiekach XV–XVIII. W zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej znajdują się zarówno pojedyncze egzemplarze, jak i całe grupy woluminów z księgozbiorów gdańskich urzędników i patrycjuszy. Wśród nich wydzielić można książki autorstwa pisarzy antycznych, jak należące niegdyś do kupca i burmistrza Bartłomieja Schachmanna (1559–1614) bazylejskie wydanie komedii Terencjusza (ta opatrzona komentarzami edycja tekstu w 1532 roku wyszła spod pras oficyny należącej do Johanna Frobeny), czy też *Ab Urbe condita* Liwiusza, wydane we Frankfurcie nad Menem w 1578 roku, które należało do prawnika i syndyka miejskiego Henryka Lemkego (ok. 1540–1594). Trzy lata po jego śmierci w 1597 roku księgozbiór, wraz

z kolekcjami Aleksandra Glasera (1534–1594) i Caspara Schütza (1540–1594), został zakupiony przez Radę Miasta Gdańska i wcielony do zbiorów powołanej rok wcześniej Biblioteki Rady Miasta Gdańska.

Warto również zwrócić uwagę na druki pism autorów antycznych pochodzące z księgozbioru patrycjusza Henryka Schwarzwalda (1619–1672), jak, zaprezentowane na wystawie, opatrzone komentarzem Philippa Beroalda (1453–1505) wydanie *Złotego ośła* Lucjusza Apulejusza. Owa edycja z 1504 roku urzeka starannością zarówno merytoryczną, jak i estetyczną, albowiem na wysokim poziomie jest nie tylko komentarz do tekstu antycznego opracowany przez uczonego, ale i warstwa graficzna. Jakkolwiek tekst nie został opatrzony rycinami, jednak wydawca zdecydował się zarówno na nawiązujący do tradycji kodeksu rękopiśmiennego (wówczas już nieco archaiczny, ale w późniejszych wiekach ponownie podziwiany właśnie za jego nawiązanie do pierwocin drukarstwa) układ tekstu na stronie, pozostawienie szerokich marginesów, zastosowanie ozdobnych inicjałów i drzeworytowej bordiury.

Innym przykładem postinkunabułu wydanego w estetyce charakterystycznej dla wczesnej XV-wiecznej książki drukowanej jest edycja dzieł zebranych Wergiliusza opracowana przez Sebastiana Branta (1457–1521) i wydana przez Johanna Grüningera (1455–1532) w jego strasburskiej oficynie w 1502 roku (egzemplarz został zaprezentowany na wystawie). Utwory rzymskiego poety opatrzone licznymi komentarzami (okalającymi tekst właściwy) oraz jeszcze liczniejszymi drzeworytami (w tym wieloma całostronicowymi) stanowił nie lada gratkę i dla filologów (zarówno naukowców, jak i studentów), i dla bibliofilów. Edycja ta, a zwłaszcza zdobiące ją drzeworyty, zdobyła takie uznanie w Europie, że niedługo później wenecka

oficyna Giuntów (*fl.* 1538–1566) wydała własny druk dzieł Wergiliusza, również z komentarzami, opatrzone drzeworytami wykonanymi na wzór tych zastosowanych przez Grüningera. Egzemplarz edycji Giuntów trafił do zbiorów *Bibliotheca Senatus Gedanensis* za sprawą donacji Bonifacia, egzemplarz edycji Grüningera z kolei pierwotnie należał do niezidentyfikowanego właściciela o inicjałach A. P. H.

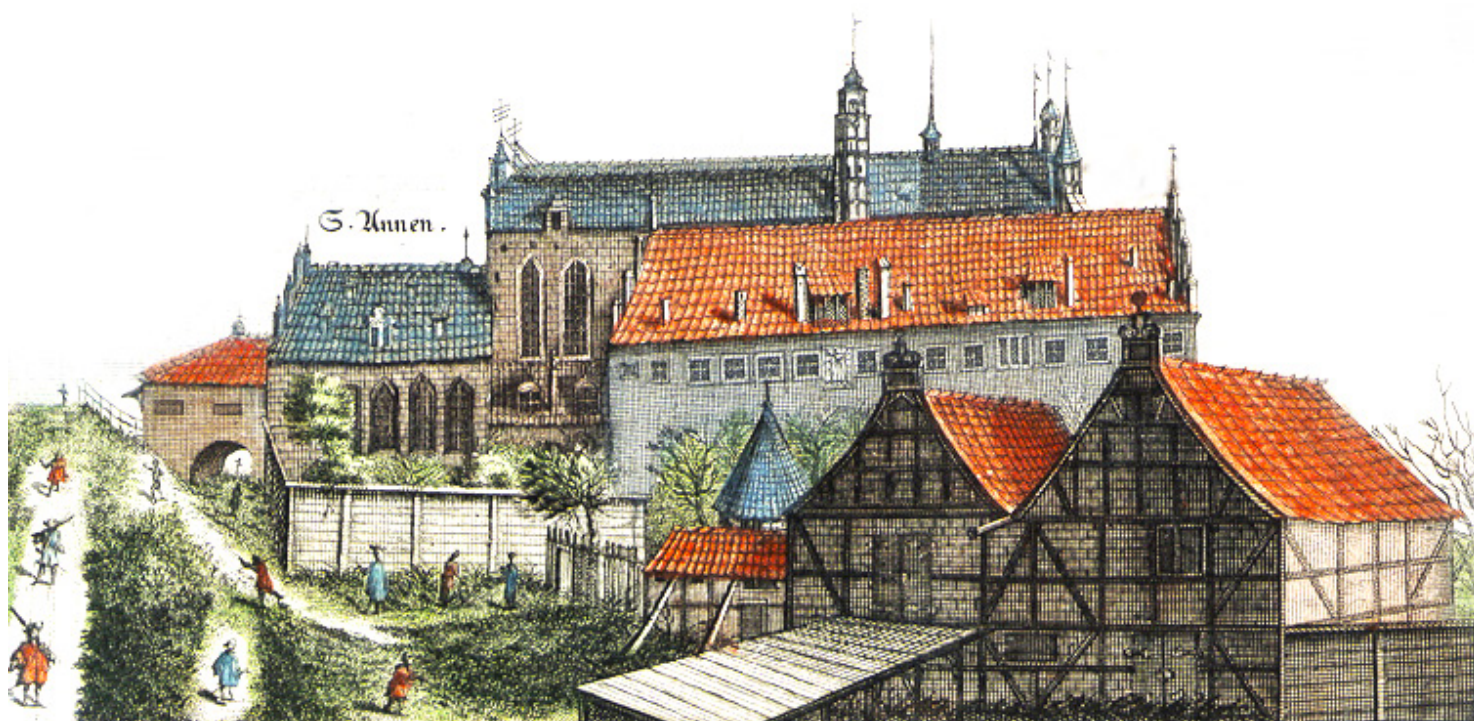
W księgozbiornie ufundowanym przez gdańskiego patrycjusza Friedricha Gottlieba Engelcke i opatrzonym ekslibrisem biblioteki kaplicy świętej Barbary znaczną część stanowią teksty antyczne oraz pisma dotyczące starożytności. Niektóre z nich dotyczą antycznej architektury, jak prezentowana na wystawie *Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis*. Tekst Alessandra Donatiego (1584–1640) wydany w Rzymie w 1665 roku został opatrzone licznymi miedziorytami przedstawiającymi architekturę Wiecznego Miasta. Co ciekawe, prace dotyczące starożytnej architektury w kolekcji oznakowanej ekslibrisem kaplicy świętej Barbary spotykamy dość często. Warto tu wspomnieć o francuskim przekładzie *De architectura* Witruwiusza wydanym w Paryżu przez Jeana Baptiste’a Coignarda (1637–1689) w 1673 roku. Wolumin został oprawiony w brunatną cielęcą skórę, na której wyciśnięto złożony supereklibris Biblioteki Rady Miasta Gdańska. Na wyklejce przedniej znajduje się ekslibris kaplicy świętej Barbary i notatka proveniencyjna w języku łacińskim, z której wynika, że Friedrich Gottlieb Engelke przekazał ów wolumin Bibliotece w 1682 roku. Wydanie zostało przygotowane przez Claude’a Perraulta (1613–1688), francuskiego lekarza i architekta. Tłumaczenie Witruwiusza zostało zilustrowane licznymi miedziorytami, których autorami są między innymi: Gerard Edelinck (1640–1707;

francuski rytownik o flamandzkich korzeniach, członek francuskiej Królewskiej Akademii Malarstwa i Rzeźby), Jean Le Pautre (1622–1682; francuski rytownik i dekorator), Nicolas Pitau (1632–1671; rytownik pochodzący z Antwerpii) i Gerard Scotin (1643–1715; rytownik i kartograf).

Na zainteresowanie gdańszczan literaturą antyczną reagovali nie tylko księgarze, ale i drukarze nadbałtyckiego miasta. Stąd w ofercie gdańskich oficyn wydawniczych znaleźć można było teksty starożytne – zarówno w oryginale, jak i w przekładzie. Przykładem jest edycja *Epistolae Familiares* Cyserona wydana w 1663 roku przez wdowę po księgarzu i nakładcy Georgu Försterze, czy też, pochodzące z księgozbioru Henryka Schwartzwalda, wydanie tego samego tekstu z 1634 roku.

Wybór starych druków prezentowanych na wystawie ma za zadanie zobrazować opisane zainteresowanie gdańszczan starożytnością. W ekspozycji uwzględniono zatem zarówno katalogi aukcyjne księgozbiorów gdańszczan, w których znajdowały się teksty antyczne oraz prace na temat starożytności, jak i przykłady edycji z wieków XVI – XVIII, które znajdowały się czy to w prywatnych gdańskich kolekcjach, czy też w kolekcjach instytucji (np. w zbiorach Biblioteki Rady Miasta Gdańska), służąc tym samym w procesie kształcenia. Każdy egzemplarz został opatrzony notą katalogową, składającą się z dwóch części: pierwszej *stricte* bibliotecznej, w której zawarto informacje dotyczące opisu fizycznego woluminu, jego adres bibliograficzny, a także informacje o proveniencji, drugiej z kolei – dotyczącej właściciela woluminu albo współtwórców edycji.

MARIA OTTO

► Widok na kościół Świętej Trójcy i klasztor franciszkanów, w którym mieściło się Gimnazjum Akademickie. Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung*. Amsterdam, Dantzig: Verlegt durch Johann und Gillis Janssons von Waesberge, 1687. [Sygn. PAN BG: Od 4503 2°]

RĘKOPISY

DOKONANIE wyboru rękopisów, które mieściłyby się w profilu przygotowywanej wystawy, w tym także rzecz jasna katalogu, wydaje się zadaniem łatwym i zarazem skomplikowanym. Sprawę ułatwia zapewne niemieckojęzyczny przewodnik po zasobach rękopiśmiennych *Danziger Stadtbibliothek*, znany pod skróconym tytułem *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*¹. Opracowany na przełomie XIX i XX wieku, katalog ten zawiera – jak wiadomo – rozmaite działy, w tym podstawowy w kontekście naszego „ogrodowego” pomysłu zestaw *Handschriften zur Philologie, Literatur- und Gelehrtengeschichte* [„Rękopisy dotyczące filologii, historii literatury i nauki”]. W pierwszej kolejności wypadało zatem przejrzeć odpowiednie stronicie tomu trzeciego (s. 265–346), wybierając pozycje związane – mówiąc ogólnie – z badaniami nad literaturą, zwłaszcza starożytną. W trakcie prac uznałem jednak za słuszne rozszerzenie poszukiwań na pozostałe sekcje tomu trzeciego, a następnie pierwszych dwóch woluminów. Mniej szczegółowo natomiast przypatrywałem się zawartości dwóch kolejnych części, tj. czwartej i piątej, mimo że w przydzielonych tam rękopisach z dawnych bibliotek kościelnych św. Katarzyny, św. Jana czy biblioteki kościoła Mariackiego,

albo muzykaliów gdańskich, można by znaleźć interesujące obiekty wystawowe. Stąd też zauważalna w prezentowanym wyborze dysproporcja sygnatur. Znaczna ich liczba pochodzi właśnie z trzech pierwszych w kolejności tomów – od Ms. 785 i tworzącego razem z nim jedną całość Ms. 2 po Ms. 2459; rękopisy z kolejnych woluminów (czwartego i piątego) reprezentowane są bardzo skromnie, właściwie tylko przez manuskrypt o sygnaturze Ms. 4003 (zob. też nota 23).

Wybierać, jak już zasugerowałem, nie zawsze było łatwo, nawet przy założeniu, że podstawową część kolekcji wystawowo-katalogowej miałyby tworzyć rękopiśmienne materiały filologiczne. Jako że powodów dałoby się wyliczyć kilka, postaram się nieco bardziej rozwinąć ową kwestię.

Przede wszystkim trzeba było mieć na uwadze warunki, w tym powierzchnię, w jakich czy też na jakiej prezentowane będą poddawane selekcji obiekty. Ostateczna liczba wybranych materiałów rękopiśmiennych nie mogła znacznie przekroczyć dwóch dziesiątek, tymczasem podstawowy zespół z wzmiankowanego działu *Handschriften zur Philologie [...]* liczy dwie setki sygnatur, z czego poszczególne numery zawierają niejednokrotnie większą liczbę tytułów niż jeden. Wybieranie okazałoby się łatwiejsze, gdyby

¹ Bertling 1892; Günther 1903; Günther 1909; Günther 1911; Günther 1921.

kolekcja PAN Biblioteki Gdańskiej obfitowała w średnio-wieczne kopie tekstów starożytnych. Tego rodzaju materiały świetnie wpisywałyby się w tematykę naszego projektu. Nie występują jednak w zbiorach naszej szacownej gdańskiej biblioteki, co było zresztą powodem westchnień wytrawnego filologa, a przy okazji profesora w nadmottawskim Gimnazjum Akademickim, Gottlieba Wernsdorfa (1717–1774), który zdobył się na rzecz przed nim w Gdańsku niepraktykowaną: postanowił wydać rozproszoną dotąd spuściznę czwartowiecznego retora greckiego, Himeriosa z Prusias (por. także nota 36). W tym miejscu wspominam o utyskiwaniach Gottlieba Wernsdorfa przede wszystkim po to, żeby zaznaczyć, z jakiego rodzaju zbiorami rękopiśmiennymi mamy w PAN Bibliotece Gdańskiej do czynienia: to nie jest kolekcja, na podstawie której można by pokazać bezpośrednio, tj. poprzez średniowieczne jeszcze rękopisy, proces kulturowej infiltracji, jaka dokonywała się za sprawą tekstów starożytnych, krok po kroku odnajdywanych przez odkrywców starożytności z XIV–XVI wieku. Można by jednak też od razu dodać, że w tej części Europy zasobów rękopiśmiennych z literaturą antyczną nie należy się spodziewać. I jest to prawda, z którą – niestety – musimy się pogodzić. Zbiór rękopisów PAN Biblioteki Gdańskiej, dawniej zwanej *Bibliotheca Senatus Gedanensis*, dokumentuje raczej zachodzący w okresie nowożytnym proces zapoznawania się z grecko-rzymskim antykiem niejako z drugiej ręki. Tymczasem źródłem pierwszego rzędu, tj. materiałami, na podstawie których stworzono wspomniane tu manuskrypty, były – w większości przypadków – albo drukowane edycje dzieł starożytnych czy opracowań powstałych w oparciu o teksty klasyczne, albo informacje bezpośrednio przekazywane przez wywodzących się

z epoki nowożytnej znawców tematyki antycznej (najczęściej – wykładowców gimnazjalnych czy akademickich).

Z wypowiedzianych do tej pory zdań można wysnuć następujący wniosek: zasób manuskryptów, całkiem sporych rozmiarów, który pozostawał do naszej dyspozycji podczas przygotowań do wystawy, to raczej zespół obrazujący recypowanie treści antycznych w dawnym Gdańsku; zespół rękopiśmiennych artefaktów poświadczających, w oparciu o jakie wzorce starożytne kultura mieszczań z nad Mottawy rozwijała się i nabierała – by tak powiedzieć – kształtów. Dokonanie reprezentatywnego wyboru spośród tej kolekcji jest zatem obarczone sporym ryzykiem. Łatwo narazić się na krytykę i to zresztą sytuacja – jak się wydaje – nie do uniknięcia. Stąd też moja decyzja o innej taktyce dobierania materiałów rękopiśmiennych; decyzja, żeby nadać temu wyborowi charakter bardziej indywidualny. Jakie są tego rezultaty dobierania, Czytelnik naszego katalogu (a wcześniej również Zwiedzający) może przekonać się osobiście, śledząc dalsze karty naszego wydawnictwa. Tutaj pozostaje mi jedynie wymienić niektóre rękopisy.

Oprócz tego, że w ramach zaprezentowanego na wystawie porządku mamy do czynienia z narracją zorganizowaną, na którą zdecydowanie wpływa tematyka eksponowanych obiektów, również w grupie manuskryptów pojawiają charakterystyczne motywy przewodnie. Niektóre rękopisy odnoszą się na przykład do tematu nauczania literatury antycznej, a właściwie – są tego nauczania zapisem. Tu choćby komentarz i przekład wybranych ód Horacego (Ms. 2393, nota 33), jaki opracował Theodor Friedrich Kniewel (1783–1859) podczas zajęć z literatury rzymskiej u Johanna Karla Simona Morgensterna (1770–1852) w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku. Tej tematyce dałoby się też przypisać manuskrypt (Ms. 2395, nota 30)

Christiana Friedricha Wernsdorfa (1751–1795), innego ucznia gdańskiej szkoły gimnazjalnej, który jako trzynastoletni chłopiec podjął się tłumaczenia na niemiecki *Listów* Pliniusza Młodszego (ok. 61 n.e. – 113 n.e.), a następnie – również Pliniuszowego – *Panegiryku* na cześć Trajana. Pracę naukową z kolei – znowu w zakresie badań nad literaturą starożytną – reprezentuje rękopis (Ms. 2375, nota 36) wspomnianego już Gottlieba Wernsdorfa (1717–1774), zresztą – ojca Christiana Friedricha.

Między wiekiem XVI a XVIII mieszkańcy Gdańska chętnie przywoływali zdarzenia historyczne jako dowód na szczególną pozycję ich rodzinnego miasta w ramach I Rzeczypospolitej. Sposób, w jaki swoje miasto opisywali, nasuwa niejedno skojarzenie z historiografią starożytną. Wokół tego tematu zogniskowane jest więc i w naszym katalogu kilka manuskryptów. Gdańszczanie epoki nowożytnej zdawali sobie sprawę, że umiejętne prowadzenie narracji historycznej ułatwia pogłębiona znajomość tekstów słynnych dziejopisarzy starożytnych. Stąd w bibliotekach miasta nad Motławą różnego rodzaju komentarze do historyków greckich i łacińskich. Z rękopiśmiennych tekstów komentujących do katalogu wybrany został ten, w posiadaniu którego znajdowała się toruńsko-gdańska rodzina Zernecke (patrz: Ms. 2459, nota 22). Ślady lektury dzieł starożytnych historyków można przykładowo również dostrzec w tekście *Der Stadt Dantzig Beschreibung...* Reinholda Curickego (1610–1667) (patrz: Ms. 914, nota 42). Nie chodzi zresztą jedynie o cytaty bezpośrednio przywołane przez gdańskiego autora, lecz także o wstępne partie samego dzieła i próbę opisanie miasta od czasów najdawniejszych. Pomysł ten można by wpisać w tradycję o starożytnym rodowodzie, wymieniając chociażby słynne dzieło *Ab Urbe condita* Tytusa Liwiusza (59 p.n.e. – 17 n.e.). Prezentowany na

wystawie i w katalogu egzemplarz uzupełniają ponadto interesujące marginalia, niejednokrotnie w języku łacińskim. Świadczą one nie tylko o popularności dzieła Reinholda Curickego, ale również, i to bardzo wymownie, o przywiązaniu mieszczan znad Motławy do języków klasycznych (do czego powrócimy jeszcze za chwilę).

Odrębną grupę, znowu tematycznie powiązaną z nauką, ale już poza murami Gimnazjum Akademickiego, np. w ławach uniwersyteckich, reprezentują notatki wykładowe z zajęć poświęconych już to literaturze (*Georgiki* Publiusza Wergiliusza Marona, patrz: Ms. 2182, nota 20), już to geometrii (wykłady z pierwszej księgi *Elementów* Euklidesa, Ms. 2257, nota 31), które zachowały się w kolekcji bibliotecznej rodziny Clüverów. Do notatek ze studiów, jakie przechowywali w swoich księgozbiorach dawni gdańszczanie – absolwenci Gimnazjum Akademickiego – można również zaliczyć rękopis z wykładów na fakultecie medycznym uniwersytetu w Montpellier (pocz. XVII wieku, Ms. 2326, nota 32). Zespół ten z kolei stanowi przykład na wciąż wyraźną w teorii medycznej obecność ustaleń rodem ze starożytnych traktatów Hipokratesa (ok. 460 p.n.e. – ok. 370 p.n.e.) czy Klaudiusza Galena (ok. 130 n.e. – 200 n.e.).

Lingua Latina – język starożytnych Rzymian – to kolejny temat, jaki powraca w naszym katalogu. Biorąc pod uwagę system szkolnictwa europejskiego Zachodu w okresie nowożytnym, który bazował na nauczaniu języków klasycznych, trudno oczekiwać, żeby teksty łacińskie nie pojawiały się w tak dużej liczbie, z jaką mamy do czynienia, przeglądając katalogi biblioteczne zbiorów dawnych. Określony model edukacji, opartej na wzorcach grecko-rzymskich, kształtował – jak wiadomo – pewne nawyki wśród absolwentów szkół gimnazjalnych (takich jak Gimnazjum Akademickie

w Gdańsku); nawyki polegające na wykorzystywaniu języka Rzymian nawet wtedy, gdy można go było zastąpić własną mową rodzinną. Tego rodzaju paraktykę obserwujemy – z jednej strony – w przywołanym wcześniej dziele Reinholda Curiciego, a z drugiej – w wydanych w XVIII stuleciu pracach słynącego w swoim czasie z badań przyrodniczych Jacoba Theodora Kleina (1685–1759). W tym przypadku akurat wszystkie wydane pod jedną datą prace zostały ogłoszone drukiem, a egzemplarz autorski, jaki zaprezentowano na wystawie (Ms. 2238, nota 43), zredagowany został przede wszystkim po łacinie; zawiera on również odrębne łacińskie uzupełnienia autora, a nawet korespondencję z przyrodnikiem – René Antoinem Ferchaultem de Réamurem (1683–1757) – ale już w języku francuskim. Ważnym elementem wszystkich zebranych w jednym tomie prac Jacoba Theodora Kleina był – chciałoby się powiedzieć – szczególnego rodzaju pluralizm językowy: mowa starożytnych Rzymian, mimo że dominująca, w tych naukowych opracowaniach jest wspomagana i dopełniana, w razie potrzeby, terminami z języków nowożytnych.

Ślady kultury antycznej dostrzeżemy i w innych materiałach rękopiśmiennych z kolekcji PAN Biblioteki Gdańskiej. Znajomość literatury starożytnej, w tym akurat przypadku twórczości Publiusza Owidiusza Nazona (43 p.n.e. – 17/18 n.e.), poświadczają fragmenty *Żalów* (*Tristia*). Wprowadzone jako partie chóru, dobrze korespondują one z oryginalnym tekstem szesnastowiecznej sztuki łacińskiej *Hecastus* Jorisa van Lanckvelta (1487–1558). Trzeba zaznaczyć, że to poezja śpiewana. Muzykę do niej skomponował i podłożył pierwszy kierownik Kapeli Rady Miasta Gdańska Franciscus de Rivulo (?–1564).

Na ekspozycji i w katalogu znalazło się też kilka rękopisów, których obecność wydawać by się mogła nieoczywista.

Do tej grupy należą zbiory praw i różnego rodzaju archiwaliów gdańskich. Prawa obowiązujące niegdyś w nadmottawskim mieście zgromadził choćby – jak czytamy na karcie tytułowej rękopiśmiennego kodeksu *Ius publicum Dantiscanum* [*Gdańskie prawo publiczne (miejskie)*] (Ms. 832, nota 41) – z niemałą starannością i zaangażowaniem (łac. *magno studio collegit et in unum corpus rededit*) Elias von Trewen (1625–1680). Zbiór ten ma zresztą swoją własną historię. Opisał ją w *Preussische Sammlung...*² osiemnastowieczny uczoney gdański Michael Christoph Hanow (1695–1773), a streszczenie tych wywodów znajdziemy w pierwszym tomie katalogu rękopisów *Danziger Stadtbibliothek*, firmowanym przez Ernsta Augusta Bertlinga (1838–1893). Jako znawca gdańskich archiwaliów, Bertling twierdził, że zbiór Eliasa von Trewena to świadectwo wytężonej pracy, która nie została jednak wykonana odpowiednio dokładnie. Niedostateczna skrupulatność twórcy zbioru miała, zdaniem Augusta Bertlinga, stanowić powód, dla którego Rada Miasta nie wydała pozwolenia na druk. Nie pomogło nawet odwołanie do dworu królewskiego w Warszawie. Rajcy gdańscy zdania nie zmienili i publikacja Eliasa von Trewena na prasy drukarskie nie trafiła³.

Odrzucone przez Radę Gdańska dzieło tworzą cztery księgi, z których każda dzieli się na mniejsze jednostki, zwane z łacińska *tituli* [„rozdziały”], *capita* [„podrozdziały”] czy „paragrafy”] i *articula* [„artykuły”] czy „ustępy”]. W pierwszej księdze, przykładowo, podział treści wygląda

² *Preußische Sammlung allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen dadurch die Rechte und Geschichte der Kirchen, des Staats und der Gelehrten besonders in dem Polnischen Preußen theils ergänzt, theils erläutert und verbessert werden* 1750: 42–46.

³ Bertling 1892: 696.

następująco: księga I: „O prawach królewskich dotyczących nadawania, potwierdzania i wprowadzania zmian w przywilejach i statutach [miejskich]”; księga II: „O prawach królewskich związanych z wydawaniem wyroków sądowych, władzą zwierzchnią [*imperium*], a poza tym – o sądach, cenzurze, sprawach wyznaniowych, mone-tarnych, skarbowych i podatkowych”; księga III – dotyczy regulacji, jakie wspólnota miejska, czyli *civitas*, stworzyła sama i respektowania których domagała się od swoich członków; księga IV – wypełniona została ustaleniami dotyczącymi działalności handlowej na terenie miasta, a także zasadami funkcjonowania poszczególnych cechów rzemieślniczych.

Już pobieżny ten przegląd zawartości poszczególnych ksiąg pokazuje pewną zależność terminologiczną od wzorców starożytnych, rzymskich (do tej tradycji prawnej zalicza się chociażby wspomniany już termin *imperium*). Jeżeli natomiast sprawdzimy dokładniej, jakie treści kryje w sobie – przykładowo – księga druga, podobne czy identyczne nawet rozwiązania w zakresie terminologii jawić się będą jeszcze bardziej wyraźnie.

W drugiej księdze przedmiotem opisu jest choćby to, w jaki sposób funkcjonować miały władze gdańskie [łac. *magistratus*]. W rozdziale pierwszym mowa „O autory-tecie, o władzy i o prawach wszystkich trzech ordynków razem”, czyli Rady, Ławy i przedstawicieli pospólstwa, reprezentowanego przez tzw. Trzeci Ordynek. Następnie te same kwestie rozpatruje się oddzielnie w odniesieniu do Rady Miejskiej, nazwanej z łacińska „senatem” [*senatus*]. W kolejnych rozdziałach mowa m.in. również o urzędzie burgrabiego, reprezentującego władzę królewską w mieście, syndyka miejskiego, sekretarza i jego zastępcy; dwaj ostatni to – *cammerarius*, *succammerarius*; następnie

– jak to w miastach lokowanych na prawie niemieckim – o kompetencjach członków Ławy sądowej [łac. *Scabini*] (s. 273–274 w numeracji oryginalnej) i o sposobach funk-cjonowania urzędów, których niemieckie nazwy odzwier-ciedla jeden klasyczny, można powiedzieć, termin *aedilis* [„edyl”]. Opisująca zasady funkcjonowania gdańskiego „edylatu” strona królewska miała na myśli – jak wnioskujemy z łacińskiej konstytucji [wł. *constitutiones*] z roku 1570 – zarówno architekta-budowniczego, jak również Bauknechta, czyli pomocnika-zastępcy głównego budowniczego. Pod pewnymi względami główny budowniczy miasta miał podobne zadania do współczesnego architekta miejskiego. W czasach powstania zbioru Eliasa von Trewena urzędnik ten decydował w Gdańsku o przyznaniu pozwolenia na budowę na wszelkich gruntach miejskich, reprezentując stanowisko Rady Miejskiej. Pod koniec księgi II opisano m.in. kompetencje i zadania innych grup urzęd-nicznych, z łacińska określanymi mianem *procuratores*, *notarii* czy *scribae*.

W tym miejscu jeszcze parę zdań o zbiorach archiwaliów gdańskich. W przypadku wystawy i katalogu – termin ten określa zbiór tekstów, a dokładniej – kopii różnorodnych dokumentów, niekiedy również wykonanych nie na pod-stawie oryginału, lecz odpisu); poza tym skopiowanych tekstów wystąpień okolicznościowych czy nawet druko-wanych tekstów o różnej treści, które umieścił w swoim trzyczęściowym kodeksie (skrótowy tytuł oryginalny: *Codex diplomaticus der Stadt Danzig...*; Ms. 784, Ms. 785, Ms. 2; patrz: nota 40) gdańszczanin, absolwent Gim-nazjum Akademickiego, a potem także uniwersytetów w Lipsku i Lejdzie, Johann Benjamin Schmidt (1734–1774). Zbieranie materiałów do dziejów rodzinnego miasta – zapisanych pierwotnie w różnych językach, głównie po

łacinie i niemiecku – stanowi dowód na szczególny rodzaj fascynacji przeszłością. Właściwie dałoby się zestawić je z przywołanym już dwukrotnie dziełem *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung...* Reinholda Curickego. Tam pomysł napisania historii miasta został – chociaż z pewnymi perypetiami – ostatecznie zrealizowany. Johann Benjamin Schmidt miał znacznie mniej szczęścia. W ogóle nie przystąpił do dalszego opracowania zebranych materiałów. Prawdopodobnie nie zdążył: zbyt wczesna śmierć uniemożliwiła dalszą pracę (nieco więcej na ten temat we wspomnianej już nocie 40). Jest to więc jakby ślad po dziele nienapisanym, aczkolwiek planowanym, a także kolejny przykład fascynacji przeszłością; fascynacji łatwo zauważalnej w środowisku wykształconych mieszczan dawnego Gdańska. Generalizując, należałoby chyba powiedzieć, że klucz do rozumienia historii, a może nawet raczej do umiejętnego opowiadania o zdarzeniach minionych tkwił w zrozumieniu i odnalezieniu formy oraz stylu właściwych dla tego rodzaju narracji. Dzieła historiografii starożytnej były w tych poszukiwaniach brane pod uwagę, i to bez wątplenia w pierwszej kolejności. Dlatego – może na zasadzie pewnego rodzaju elipsy, jako rezultat kulturowych interferencji tego, co starożytne, z tym, co z nowożytności – zawędrował „Kodeks...” Johanna Benjamina Schmidta zarówno do gablot, jak i na karty naszego katalogu.

ZASADY KONSTRUOWANIA NOT KATALOGOWYCH DLA RĘKOPISÓW

Jak zapewne zauważą Czytelnicy naszej książki, noty katalogowe składają się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza – z założenia poddana większemu rygorowi metodycznemu

– prezentuje podstawowe informacje na temat rękopisu. Oprócz imienia (i nazwiska) osoby odpowiadającej za wytworzenie manuskryptu, tytułu dzieła (lub dzieł) datacji i lokalizacji czy przedstawienia cech fizycznych obiektu – istotnym elementem identyfikacyjnym poszczególnych rękopisów, jakie zostały w katalogu zaprezentowane, jest system sygnatur opracowany jeszcze za czasów Ernsta Augusta Karla Bertlinga i Ottona Günthera. System ów uznaniem za obowiązujący nie tylko z tego powodu, że do dzisiaj pozostaje on w użyciu (w miarę jak pojawiają się kolejne, polskojęzyczne woluminy „Katalogu rękopisów...” PAN BG)⁴; zależało mi również, aby poprzez stosowną notację sygnaturową odwołać się do stanu badań, jaki dla zasobu rękopiśmiennego PAN BG, a niegdyś *Danziger Stadtbibliothek*, ustalili obaj wspomniani niemieckojęzyczni autorzy. Wyniki tych badań, chociaż niekiedy liczące ponad sto lat, podczas konstruowania not dla rękopisów stanowiły bardzo istotny punkt wyjścia. Poza tym najważniejsze szczegóły w zakresie opisu fizycznego konfrontowane były zawsze z ustaleniami opublikowanymi w poszczególnych tomach *Katalog der Handschriften...* Nie starałem się każdorazowo powielać wszystkich informacji niemieckojęzycznego katalogu, zakładając, że zainteresowany Czytelnik może sięgnąć do tej publikacji samodzielnie; dzisiaj stosunkowo łatwo odnaleźć ją w internecie⁵. Powiniennem również dodać, że spójność metodologiczną i merytoryczną części

⁴ Por. Uwagi Damrocki Majkowskiej we *Wstępie* do *Dzienia* i wsp. 1978: IX.

⁵ Trzeba przy tym pamiętać, że pochodzące z zasobów sieciowych elektroniczne wersje katalogu nie posiadają informacji o brakach, jakie powstały w wyniku działań zbrojnych podczas II Wojny Światowej. Odpowiednio skorygowane w tym zakresie woluminy katalogu udostępniane są jedynie na miejscu w wyspecjalizowanej czytelnicy PAN Biblioteki Gdańskiej. Nieco więcej na temat strat wojennych w kolekcji rękopisów PAN BG – *Dzienia* i wsp. 1978: VIII.

początkowych not – zarówno w zakresie rękopisów, jak i starych druków – katalog zawdzięcza wysiłkowi Współautorki tej książki – dr Marii Otto. Bardzo Jej za to w tym miejscu dziękuję.

Z większą – by tak powiedzieć – swobodą redagowana była druga część noty. Z reguły wyraźnie dłuższa niż opisany właśnie początek, partia ta zawiera charakterystykę niektórych wewnętrznych elementów danego rękopisu. Oczywiście, od razu pojawia się kwestia, jak należy w tym kontekście rozumieć określenie „wewnętrzny”? Otóż, skłonny byłbym zaliczyć tutaj zarówno informacje o autorze (jeżeli jest znany) danego rękopisu, jak i to, co stanowi tego rękopisu zawartość. Innymi słowy: starałem się przybliżyć potencjalnym Czytelnikom zarówno postaci, które przyczyniły się do powstania danego manuskryptu, jak i treściową zawartość rękopiśmiennego tytułu. Powstałe w ten sposób charakterystyki z reguły bardzo się od siebie różnią, co – z jednej strony – może budzić zastrzeżenia (z reguły dążymy w różnego rodzaju pracach dokumentacyjnych do nakreślenia pewnego schematu działań), ale też – z drugiej strony – daje szansę, by przedstawić charakterystykę obiektu bardziej indywidualnie (po pierwsze wskazuję, co mnie w konkretnym rękopisie zainteresowało, a po drugie – sposób, w jaki dany manuskrypt czytam). Niekiedy będzie to dopracowany retorycznie początek tekstu (tak jest np. w nocie 29, dotyczącej *Dictata ethica* Michaela

Falcka, Ms. 2186) albo też skomentowany krótko przekład tytułów (np. w nocie 43, poświęconej dziełom Jacoba Theodora Kleina, Ms. 2238). W niektórych opisach wprowadzam dodatkowo odwołania do zasobów sieciowych, chcąc w ten sposób uwidocznic podobieństwo formalne rękopisu prezentowanego w katalogu z obiektem, który można obejrzeć w internecie (por. np. notę 34, poświęconą anonimowym *Wykładom z retoryki*, Ms.2188). Wzrastająca nieustannie liczba różnorodnych materiałów rękopiśmiennych w bibliotekach cyfrowych czy uwidocznionych w Sieci portalach konsorcjów bibliotecznych pozwala również na porównywanie – to rzecz, którą trudno byłoby przecenić – charakteru pisma rękopisów przechowywanych w PAN Bibliotece Gdańskiej z bardzo odległymi geograficznie, a w jakimś stopniu podobnymi, realizacjami kaligraficznymi, np. z renesansowej Italii. Zresztą porównywanie pisma humanistycznego z rozpowszechnionym w XV, a nawet XVI wieku na terenie Pomorza pismem gotyckim wydaje się samo w sobie frapującą przygodą, by odwołać się do podtytułu znanej pracy o paleografii łaćnińskiej Paola Cherubiniego i Alessandra Pratesiego – *l'avventura grafica del mondo occidentale*⁶. Zatem i takie zapisy pojawiają się od czasu do czasu w poszczególnych notach (por. Ms. 2369, nota 6).

JACEK POKRZYWNICKI

⁶ Cherubini i Pratesi 2010.

NOTA INFORMACYJNA

DUŻA różnorodność materiałów, które prezentujemy, jest jedną z cech charakterystycznych tej książki. Dokonanie koniecznych w takim wypadku ujednoliceń wydawało się niejednokrotnie bardzo trudne. Chcielibyśmy mimo to – lub właśnie z tego powodu – przedstawić kilka reguł, do jakich stosowaliśmy się w trakcie prac redakcyjnych.

PISOWNIA IMION I NAZWISK

Zapisywanie imion i nazwisk – jedna z bardziej problematycznych kwestii. Sprawne oko dostrzeże w naszej książce pewną niekonsekwencję w tym zakresie. Jest ona zamierzona. Osobiście sędzę, że imiona i nazwiska obcojęzyczne powinny zachować oryginalne brzmienie, ale – rzecz jasna – podlegać deklinacji zgodnie z zasadami obowiązującymi w języku polskim. Spolszczone wersje imion i nazwisk oryginalnych winny natomiast pojawiać się jedynie wtedy, gdy nazwisko w wersji polskiej jest szeroko stosowane. Wedle tych zasad wprowadzałem imiona i nazwiska obce do not rękopiśmiennych, wersje spolszczone stosując jedynie w przypadku bardzo znanych postaci, np. Marcina Lutra, Filipa Melanchtona itp. W tekstach pojawiających się w katalogu mamy jednak również inne rozwiązania.

Przykładowo – obok wersji spolszczonej, używanej jako wyjściowa, pojawia się, ujęte w nawias, imię oryginalne. Inną bardzo częstą praktyką jest podawanie nazwisk niemieckich w zlatynizowanym brzmieniu, stąd – na przykład – Czytelnik może napotkać nazwisko profesora Gimnazjum Akademickiego Johanna Petera Titza zapisane albo w wersji niemiecko-łacińskiej *Johann Peter Titius* albo całkowicie zlatynizowanej *Johannes Petrus Titius* (tę ostatnią – zwłaszcza w cytatach łacińskich i opisach bibliograficznych). W miarę możliwości oryginalne brzmienie imion i nazwisk podajemy w indeksie, dodając zarazem wersje spolszczone, a niekiedy także – zlatynizowane. W tekstach wprowadzających natomiast akceptujemy w tej kwestii rozwiązania przyjęte przez naszych współautorów.

ORTOGRAFIA I INTERPUNKCJA W OBCOJĘZCZYCH TEKSTACH DAWNYCH

Konstruując indeksy, poprawność zapisu imion i nazwisk niemieckich weryfikowaliśmy w oparciu o powszechnie wykorzystywane w pracach badawczych słowniki biograficzne. Głównym narzędziem, jakie przydawało

się w tego rodzaju ustaleniach, była wyszukiwarka haseł stworzona na podstawie takich słowników niemieckojęzycznych, jak *Allgemeine Deutsche Biographie* oraz *Neue Deutsche Biographie*, funkcjonująca obecnie pod adresem <http://www.deutsche-biographie.de/search>.

Ortografia i interpunkcja tekstów niemieckojęzycznych, nie do końca ustalona w czasach, do których w naszym katalogu się odwołujemy, wymagała literalnego odwzorowania oryginalnych zapisów. Tej zasady trzymali się wszyscy Autorzy książki, zachowując oryginalną pisownię oraz interpunkcję.

Teksty w języku łacińskim traktowaliśmy bardziej swobodnie (katalog nie ma bowiem charakteru naukowej edycji) – albo odwzorowując zapis oryginału (również w zakresie przestankowania), albo wprowadzając pewne korekty ortograficzne na podstawie zaleceń współczesnych słowników łacińsko-polskich. W przypadku nielicznych terminów i sformułowań w języku greckim stosowaliśmy tę samą zasadę, sprawdzając pisownię w słownikach grecko-polskich.

KWESTIE TECHNICZNE

Katalog, który przygotowaliśmy, wymaga od Czytelników pewnej orientacji w oprogramowaniu, jakie konieczne jest do prawidłowego odczytania treści. Sprawa dotyczy głównie odsyłaczy do stron internetowych. Wszystkie te odesłania winny działać poprawnie, jeżeli skorzystamy z oprogramowania dostępnego w środowisku Windows 7 lub 8. Trzeba również zaopatrzyć się w aplikacje obsługujące pliki formatu *djvu*. Wersja na e-czytnik wymaga z kolei oprogramowania, które obsługuje format *ePub*.

WAŻNIEJSZE SKRÓTY

W przygotowaniu przypisów i adresów bibliograficznych wykorzystaliśmy format czasopisma naukowego Instytutu Filologii Klasycznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego *Littera Antiqua* (<http://www.litant.eu/index.php>). Proponowany przez redakcję system skrótów i sposób zestawiania bibliografii modyfikowaliśmy jednak w taki sposób, aby uwzględniały one specyfikę materiałów prezentowanych w naszej książce. Niżej podajemy najczęściej pojawiające się w tekście formy wyrazów skrócone oraz pełne (niekiedy również polskie odpowiedniki).

[]	–	pozostawione przez drukarza puste miejsce na datę dzienną
<i>ann.</i>	–	<i>anno</i> (w roku)
<i>cap.</i>	–	<i>caput</i> (tu: podrozdział)
<i>cz.</i>	–	czysta (karta)
<i>d.</i>	–	<i>die</i> (w dniu)
<i>D.</i>	–	Dominus/Domino
<i>fl.</i>	–	<i>floruit</i> (był/była w sile wieku; tu: działał/a)
<i>fol.</i>	–	<i>folium/folia</i> (karta/karty)
<i>front.</i>	–	frontyspis
<i>k.</i>	–	karta
<i>k. tyt.</i>	–	karta tytułowa
<i>lib.</i>	–	liber (księga)
<i>Ms.</i>	–	Manuskript/manuskrypt/rękopis
<i>PAN BG</i>	–	Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska
<i>r.</i>	–	<i>recto</i> (na przedniej/prawej stronie karty)
<i>sc.</i>	–	<i>scilicet</i> (to znaczy, mianowicie)
<i>s. l.</i>	–	<i>sine loco</i> (bez miejsca wydania)
<i>tabl.</i>	–	tablica (karta, która nie jest uwzględniona w głównej numeracji, karta z ilustracją)
<i>tit.</i>	–	titulus (tu: rozdział)
<i>v.</i>	–	<i>vers/verses</i> lub <i>versus</i> (wers/wersy)
<i>v.</i>	–	<i>verso</i> (na tylnej/lewej stronie karty)
<i>wd.</i>	–	wdowa (po wydawcy)

SUMMARIES

IZABELA BOGUMIŁ

Some Inspirations from Classical Antiquity in the Poetry from the Academic Gymnasium in Gdańsk

Keywords: Neo-latin poetry, Greek-Roman motifs in the sixteenth-century Neo-latin poetry, Gdańsk poetry, the poets of the Academic Gymnasium in Gdańsk

The main subject of this paper is to present to what extent the poets from the Academic Gymnasium in Gdańsk were inspired by Greek and Roman poetry. The works of four poets are especially taken into consideration, id est Achatius Cureus, Michael Retell, Heinrich Moller and Melchior Laubanus. All of them once practised as school teachers. The first three used to live in Gdańsk in the sixteenth century whereas Melchior Laubanus stayed in Gdańsk twice in the seventeenth century. The paper suggests of what importance Greek and Roman poetics was to these four poets and consequently, how closely they emulated classical ancient patterns in creating their own verses in Latin. As for the poetry itself, it recreates ancient metrical schemes, literary genres with specific lexica and “topoi” as well as rhetorical exempla, formulations and collocations suitable e.g. either for wedding praises or funerary consolations. The strategy of emulation seems not very clear in case of

these four poets from the Academic Gymnasium in Gdańsk. Sometimes they follow ancient poetical patterns with accuracy but at certain moments they tend to influence and vary an overall literary scheme that was once elaborated by ancient Greek and Latin poets. General erudition of the four authors seems indisputable and their proficiency in emulating ancient poets seems unquestionable. These four poets of the early modern era in Gdańsk knew exactly how to write a good poem in Latin.

BARTOSZ AWIANOWICZ

Rhetoric in the Academic Gymnasium in Gdańsk in the Light of School Curricula, Lectures and Oratorical Practice in the Second Half of the 16th and the 17th Century

Keywords: Academic Gymnasium in Gdańsk; rhetoric; progymnasmata – preparatory rhetorical exercises; school curricula; *pronuntiatio*; Marcus Tullius Cicero; Bartholomaeus Keckermann; Johann Mochinger; Johann Peter Titz

The main scope of the paper is to present the importance of rhetorical education in the curriculum of the Academic

Gymnasium in Gdańsk in the second half of the 16th and into the 17th century. During that period Bartholomaeus Keckermann (1572 – 1609) who originated from Gdańsk was certainly one of the most prominent and widely recognized scholars in Western Europe. He wrote e.g. a massive work entitled *Systema rhetoricae* but among his other theoretical works (e.g. in *Gymnasium logicum*) one can find chapters focused on the eloquence and its place among the artes. Despite his unquestionable contribution to rhetorical theory, Bartholomaeus Keckermann was not a very popular author in everyday school practice of the Academic Gymnasium in Gdańsk in the 17th century. His successors, both Johann Mochinger who used to give classes on rhetoric from 1630 until his death in 1652 and Johann Peter Titz who came after Mochinger to teach rhetoric and poetry for the next 36 years (between 1652 and 1688), had greater impact on the methods of teaching *ars dicendi* than their exquisite predecessor Bartholomaeus Keckermann.

It is possible to follow some of pedagogical ideas of both Mochinger and Keckermann thanks to curricula preserved. The curricula for two groups of the most advanced students (the members of the so called *secunda* and *prima*, i.e. class two and class one) that were published quite regularly from ca. 1630 offer us an opportunity to assert that rhetoric as a vital subject was a third in rank just after theology and law. Additionally, there was a place for rhetorical exercises during classes of law, as well. The professors of law used to read and analyze some fragments of *Partitiones oratoriae* by Gerard Johannes Vossius (1577–1649). Moreover, declamations (*declamationes*) and shorter dissertations

(*dissertatiunculae*) constituted other forms of rhetorical training during classes of that type. Preparatory rhetorical exercises (*progymnasmata*), writing of letters, declamations and dramatized rhetorical presentations (*actus oratorii*) with the prevalence of progymnasmata used to be the fundamentals of classes in rhetoric. The set of Roman authors, with Marcus Tullius Cicero on the first position, complemented the typical course of eloquence in the Academic Gymnasium in Gdańsk. As far as pedagogical methods of Johann Peter Titz are concerned, he decided to renew his schedule by introducing some exercises both in argumentation and in German stylistics.

A separate chapter is devoted to the printed handbooks by Mochinger: *Floridorum rhetoricorum in Ciceronis sylva* (1640) and *Orator atque rhetorista* (1641), as well as to his lectures preserved in manuscripts written by Mochinger's students. Both, printed and handwritten works of the professor prove his erudition and originality as the author who not only Protestant but also Catholic (especially Jesuit) treatises in rhetoric. Mochinger as an official *rhetoric gymnasii* has made several speeches on various public occasions and as such he showed in *Orator atque rhetorista* and handwritten *Dissertatiuncular subitaneae argument rhetorici* his particular interest in *pronuntiatio* – the last *officium oratoris*, in ancient and early modern times usually neglected. Therefore one should recognize that Mochinger was one of the most original rhetoricians not only in the 17th century Royal Prussia but also in the entire Europe, while the Academic Gymnasium in Gdańsk was one of the important centres of rhetoric theory and education.

PIOTR KOCIUMBAS

Michael Conovius's (1609-1692) Musical Rebus-es or the Gymnasial Cantor's Experiments with Epithalamium

Keywords: cantor, epithalamium, music, rebus, hymn

Michael Conovius, a cantor working at the gymnasial Trinity Church in Gdańsk in the second half of the 17th century is the author of five visual wedding pieces with elements of musical cryptography, dedicated to prominent citizens of the Baltic metropolis. These examples of occasional poetry, written in the years 1654–1665 give voice to author's respect, remembrance and (possibly) friendship towards the addressees. These pieces had been intended as kinds of rebuses containing congratulations and providing entertainment for both wedding guests and newlyweds. Musical notation with which some syllables of the new Latin epithalamium were replaced creates a verse of a German hymn and with its melody in four cases an attached poem in German could have been sung. Sometimes the latter was enriched with an acrostic that contained family names of a newlywed couple. Thus, the purpose of this very paper is to present Michael Conovius's epithalamic writing and by means of it to draw attention to the fact that ancient cultural patterns so much present in the modern Gdańsk enjoyed their second youth, among other things, thanks to the gymnasial cantor's musical and poetic experiments.

PIOTR PALUCHOWSKI

Contribution to the Perception of Antiquity in Gdańsk in the Second Half of the Eighteenth Century. The Image of the Latin World in the Journal "Danziger Erfahrungen"

Keywords: Nützlicher Danziger Erfahrungen, antiquity, Gdańsk

The article presents issues related to antiquity in Gdansk journal "Danziger Erfahrungen", which was printed from the beginning of 1739. Most of the texts treat about daily life and are addressed to a specific, educated audience. In the texts one can find multifarious references to classical literature which proves its general functioning in Gdańsk community.

MARIA OTTO, JACEK POKRZYWNICKI

In Gdańsk Garden of Muses. The Academic Gymnasium in Gdańsk and the Culture of Ancient Greeks and Romans. Ideas, texts, artefacts

Keywords: Catalogue, early printed books, manuscripts, Polish Academy of Sciences Gdańsk Library, collection of early printed books and manuscripts, exhibition, e-book

In Gdańsk Garden of Muses. The Academic Gymnasium in Gdańsk and the culture of ancient Greeks and Romans. Ideas, texts, artefacts - that is how we decided to entitle

the catalogue which accompanied the exhibition that was open for visitors from the 19th of June to the 30th of July 2015 in the *Polish Academy of Sciences Gdańsk Library* in Gdańsk. From the beginning the publication was intended as an e-book (pdf and other electronic file formats). There is a plan, however, to publish a regular book in a traditional, paper form of a codex. The catalogue is preceded by four papers of Polish scholars (all born in the Seventies and the Eighties of the 20th century) namely: Prof. Bartosz Awianowicz (UMK), assistant Prof. Izabela Bogumił (UG), assistant Prof. Piotr Kociumbas (UW), assistant Prof. Piotr Paluchowski (GUM). As it was at the exhibition also in the catalogue 21 early printed books and 22 manuscripts from early modern period are presented. All objects are properly described; as for early printed books, the task was appointed to dr. Maria Otto (PAN BG) and the descriptions of manuscripts were of dr. Jacek Pokrzywnicki's making (UG).

EARLY PRINTED BOOKS

Old printed books presented are a kind of proof of Gdańsk citizens' interest in antiquity. Some objects were used in the process of teaching in schools, for example in the Gymnasium Gedanense (for example *Floridorum ex dissertationibus rhetoricis super Cicerone in Lyceo Gedanensi habitus excerptorum sylva* written by Johann Mochinger). Other old printed books presented on the display give proof of private interests in antiquity: literature, culture, history and the language of Greeks and Romans. The examples of such objects are, among others illustrated editions of epic poems: attributed to Homer and written by Vergilius and Ovidius or the translations of Caesar's and Livy's writings. Preserved till our times and presented on the

display, auction catalogues of private book collections held by members of the educated community in Gdańsk (for example by a naturalist Jakob Theodor Klein, a botanist Jakob Breyne, or an orientalist Johann Fidalke) as well as bookplates and provenience notes (for example provenience note written by Wencelaus Cocus on the title page of the Caesar's edition made in Strasbourg or the bookplate of Karl Benjamin Lengnich attached to the front endpaper of the first volume of works written by Titus Flavius Iosephus covering the bookplate of the former owner – Johann Fidalke) offer us a possibility to observe the perception of antiquity in Gdańsk of early modern times, the perception reflected in book collections of former citizens of the Baltic city.

MANUSCRIPTS

All manuscripts presented have been collected in order to document the perception of ancient Greek and Roman culture among the citizens of Gdańsk throughout the period from the 16th to the late 18th century (and even up to the beginning of the 19th century). Some of the manuscripts create thematic groups and offer us an opportunity to look closer at the methods of teaching and/or learning both classical Greek and Roman literature in early modern Gdańsk eg. a commentary and translations of selected odes by Horace: a schoolwork that was completed by Theodor Friedrich Kniewel (1783 – 1859) when he was a student in the Academic Gymnasium in Gdańsk. Similar was the case with the complete translation of the Letters by Pliny the Younger. One of the most famous ancient epistolographic collections was translated into German by a teenager, a student at the Academic Gymnasium in Gdańsk, whose name was Christian Friedrich Wernsdorf (1751–1795).

The second goal of the young Wernsdorf was to interpret the Panegyric on Roman emperor Trajan.

The next group of manuscripts would be represented by a collection that is the result of philological research on Greek orations by Himerios of Prusias (4th century a. C.). It was a real challenge for Gottlieb Wernsdorf (1717–1774) who in fact was the father of Christian Friedrich, to overcome all problems with such a demanding material to work with like Greek manuscripts. It took Gottlieb Wernsdorf almost two decades to prepare the edition, one of the most ambitious philological projects in Gdańsk of the early modern era.

In the golden era of the city (from 16th to 18th century) its citizens were used to recalling and commemorating historical events. Looking back to the past was a good way to reaffirm and magnify the role of Gdańsk in the official policy of Polish Commonwealth. Moreover, being familiar with Roman historians, e.g. Cornelius Tacitus, was an important issue for everyone who wanted to write the history of the city and its people. That is why, it is possible to recall various historical commentaries from the early modern period, among which the manuscript that Zernecke family (both from Toruń and Gdańsk) used to have on their shelves in the reading room. It was actually a commentary on the “Annals” by Tacitus. When planning the exhibition we decided, however, to make some room not only for the Zerneckian commentary on Tacitus but also for “Description of the City of Gdańsk” [*Der Stadt Dantzig Beschreibung...*] by Reinhold Curicke (1610 – 1667). The latter is a regular, early printed book. Nevertheless, the impressive number of marginal notes and supplements that were once written by the readers/owners of the book ensured us that “Description...” constitutes a true proof

and shows to what extent the citizens of Gdańsk admired classical languages.

In the collection of Polish Academy of Sciences Gdańsk Library one may find a considerable number of manuscripts that were made – if we could use this metaphorical expression – far from the walls of the early modern Academic Gymnasium in Gdańsk. These manuscripts were written during academic courses (at various universities of European – mostly German speaking – area) by the former students of the Academic Gymnasium in Gdańsk. In the catalogue there are presented both the notes (in the form of a commentary) on the text of Georgics by Vergil and a kind of script from the lectures on the Euclidean Geometry. Both manuscripts written in Wittenberg once constituted a part of Clüver Family book collection. Several years later (early 17th century) another manuscript was made, a very accurate, nonetheless anonymous set of notes from the lectures in the medical faculty of the Montpellier University.

Latin as the language of scholar publications could be considered as another proof of the presence of ancient Roman culture in early modern Gdańsk. Latin however, especially in the 18th century is not used with ostentatious pedantry: if authors were in need of signaling a term that would have no equivalent in Latin vocabulary they just used words from modern languages. Such (multi) linguistic strategy of writing could be observed in several dissertations by Jacob Theodor Klein (1685 – 1759). In the catalogue we decided to present some fragments from a dissertation of that ‘polilinguistic’ type (cf. the note for the manuscript with call number Ms. 2238).

Some traces of ancient Greek and Roman cultures are also to be deciphered in the manuscripts of different nature. For

instance, when looking into the musical score (call nr. Ms. 4003) the authorship of which is attributed to Franciscus de Rivulo (? – 1564), the very first leader of an official music band in the early modern City of Gdańsk, one is able to find a literal proof of familiarity with Ovidian poetry (43 b.C. – 17/18 b.C.). A distich from *Tristia* by Ovid seems to be an interesting addition to the Neo-latin drama choirs originally written by Joris van Lanckvelt (1487–1558).

Both handwritten materials described above and other ones from the collection of Polish Academy of Sciences

Gdańsk Library show the way in which the citizens of early modern Gdańsk used to participate in the cultural life of their city. In order to do that they usually chose – somewhat ostentatiously – some cultural patterns and forms of ancient (i.e. Greek and Roman) origin. There was nothing of fortuity in their choice. People from early modern Gdańsk wanted to emphasize their social position and aspirations and present themselves as the most privileged groups in the society of Polish Commonwealth.

CZĘŚĆ I

**TEKSTY
WPROWADZAJĄCE**

IZABELA BOGUMIŁ

INSPIRACJE ANTYCZNE W TWÓRCZOŚCI POETÓW GDAŃSKIEGO GIMNAZJUM AKADEMICKIEGO

WAŻNE miejsce w polskiej kulturze i nauce II połowy XVI wieku zajmuje – obok Krakowa – właśnie Gdańsk. Sprzyja temu przede wszystkim fakt założenia w 1558 roku *studium particulare*, dziesięć lat później zwanego już Gimnazjum Gdańskim¹, a potem Gimnazjum Akademickim, oraz istnienie w grodzie nad Motławą już od 1538 roku prężnie działającej oficyny drukarskiej. Wraz z rozwojem edukacji następuje i rozkwit poezji w Gdańsku – podkreślmy wyraźnie – poezji tworzonej w językach starożytnych, przede wszystkim łacińskiej, ale i greckiej. Poezja staje się właściwie domeną ludzi szkoły. Uprawiają ją zarówno rektorzy (Henryk Moller), profesorowie (Achacy Cureus, Michał Retell, Klemens Friccius, Daniel Assaryk²,

Andrzej Welsius, Melchior Laubanus) jak i uczniowie (*alumni*) Gimnazjum (np. Salomon Hermann). Można by powiedzieć, że twórczość literacka pozostaje w ścisłym związku z działalnością dydaktyczną, nauczyciele humaniorów są zarazem poetami, a niekiedy – co pokazują losy Achacego Cureusa i Michała Retella – zakończenie pracy na rzecz szkoły owocuje całkowitym wręcz zaniechaniem wierszopisarstwa³.

Spośród licznego grona twórców gdańskich warto wyróżnić czterech: Achacego Cureusa (Scherera), Michała Retella, Henryka Mollera i Melchiora Laubanusa – to przede

kim jako pierwszy bibliotekarz Biblioteki Rady Miasta Gdańska i autor jej pierwszego katalogu. Podaję za: *Dzienia* 1992: 44. Por. Praetorius 1713: 45–46.

¹ Na przykład w nowym szkolnym statucie ogłoszonym przez trzeciego z kolei rektora Andrzeja Franckenbergera, zob. *Constitutio nova gymnasii Dantiscani [...]*, Gedani 1568.

² Daniel Assaryk, poeta, od 1584 r. profesor języka greckiego i języków orientalnych w Gdańskim Gimnazjum, nauczyciel śpiewu i kantor przy akademickim kościele Świętej Trójcy znany jest przede wszyst-

³ Retell zaniechał twórczości poetyckiej, gdy objął w 1576 roku urząd pastora w kościele św. Bartłomieja (w tym samym roku zresztą zmarł). Cureus zaczął pełnić tę funkcję po śmierci Retella, a od roku 1590 był pastorem w kościele na Wyspie Spichrzów. Łącznie zajmował się działalnością duchowną przez 18 lat i w tym czasie całkowicie zaprzestał pisanie wierszy. Zob. Nadolski 1977: 13; Nadolski 1966: 295.

wszystkim ich dzieła poetyckie posiadają największą wartość literacką i zapisują się godnie na kartach naszej polsko-łacińskiej poezji renesansowej, to one miały zasadniczy wpływ na kształt poezji gdańskiej przełomu XVI i XVII wieku. W dalszej części naszych rozważań skoncentrujemy się zatem na tych właśnie autorach i przyglądać się będziemy, jaką postawę przyjęli oni wobec dokonania starożytnych poprzedników.

W dużej mierze reprezentują owi poeci tzw. inteligencję napływową: tylko Cureus pochodził z Pomorza (urodził się w Malborku), Retell przybył do Gdańska z łużyckiej Żytawy (Zittau), Moller urodzony w Witzenhausen w Hesji przebywał w Gdańsku krótko w latach 1560–1567, a przedtem nauczał w Gimnazjum w Chełmnie i był prawdopodobnie na dworze królewskim w Szwecji wychowawcą synów Gustawa I Wazy, Laubanus pochodził ze Śląska, przed wyjazdem na Pomorze praktykował jako nauczyciel w rodzinnej Szprotawie i w Złotoryi. Warto podkreślić, że wszyscy oni odebrali bardzo staranne wykształcenie, studiowali na znanych europejskich uniwersytetach: we Frankfurcie nad Odrą (Cureus, prawdopodobnie Retell, Moller), w Królewcu (Moller), w Wittenberdze uchodzącej za mekkę reformacji (Moller – jeden z ostatnich uczniów Filipa Melanchtona i Laubanus) oraz w Heidelbergu (Laubanus).

Dydaktyczna działalność Cureusa, Retella i Mollera wiąże się właściwie z początkami Gdańskiego Gimnazjum, współpracują oni ściśle ze sobą, tworząc nieliczną jeszcze wówczas kadrę naukową. Cureus od 1558 roku pełni obowiązki nauczyciela łaciny, wykłada poezję Wergiliusza, Tibullusa i Owidiusza, wprowadza młodzież w lekturę – oczywiście po łacinie – psalmów i ewangelii⁴. Jego przyjaciel, Michał Retell, także od początku istnienia szkoły

naucza języka greckiego, ze swymi wychowankami czytuje Homera, Hezjoda, Izokratesa, Teognisa, listy św. Pawła, z autorów rzymskich – bo i nauczaniem łaciny się zajmuje – preferuje Cyserona i Wergiliusza⁵. Moller dołącza do tego grona trochę później, mianowicie w 1560 roku zostaje powołany na stanowisko rektora i funkcję tę pełni aż do śmierci w roku 1567. Przy pomocy Retella tworzy nowy rektor teatr szkolny, w którym wystawia po łacinie komedie Terencjusza⁶. Melchior Laubanus przynależy już do młodszego pokolenia nauczycieli-poetów. Zostaje pozyskany dla gimnazjum jako znakomity filolog ze Śląska, ale w Gdańsku przebywa stosunkowo krótko⁷. Jego dwa pobyty nad Motławą przypadają na lata 1605–1608 i 1612–1614. Atmosfera miasta ma nań korzystny wpływ, tu bowiem realizuje uwieńczony poeta (*poeta laureatus*) swój edytorski zamysł i publikuje własny dorobek literacki zebrany w jedną całość w druczku: *Musa lyrica sive poeti-carum epiphyllidon pars melica* (1607)⁸. Laubanus wraca jednak na rodzinny Śląsk. W 1614 r. zostaje powołany na stanowisko rektora w księżęcym gimnazjum w Brzegu.

Na podstawie tego ogólnego przeglądu, czym trudnili się nauczyciele-poeci w Gimnazjum Akademickim, można łatwo wywnioskować, że priorytetowe miejsce w procesie dydaktyki zajmowała edukacja grecko-łacińska. Znajomość

⁴ Nadolski 1969: 20.

⁵ Nadolski 1966: 295. Babnis 1997:56 roztrząsa kwestię, w jakim faktycznie charakterze zatrudniony był Retell w Gimnazjum Gdańskim, zwłaszcza że poeta podpisując własne utwory, nazywa siebie czasem kolegą (*collega*), a niekiedy konrektorem (*conrector*). Przymuszcza, że prawdziwe są obie wersje, jeśli zważyć, iż Retell ściśle współpracował z kolejnymi rektorami Henrykiem Mollerem i Andrzejem Franckenbergerem.

⁶ Nadolski 1969: 14.

⁷ Nadolski (ed.) 1976: 36–38.

⁸ Laubanus 1607.

łaciny umożliwiała przecież przyszłym humanistom lekturę nie tylko antycznej, ale i współczesnej literatury, nie tylko pełnowartościowe, bo w oryginale, czytanie Pisma Świętego (dostępnego już dzięki reformacji w językach wernakularnych), ale i torowała drogę do różnych dziedzin wiedzy. Jan Hoppe, pierwszy rektor Gdańskiego Gimnazjum miał świadomość tego, że łacina nie zaspokoi wszystkich chęci poznawczych, że winna jej towarzyszyć greka. Własne przekonania wyrażał w statucie, który powstał dla potrzeb szkoły w Chełmnie, ale przypuszczalnie posłużył też Hoppemu jako podstawa w organizowaniu gimnazjum w Gdańsku⁹:

*Sicut magnum adiumentum et ornamentum vitae humanae est Latinae linguae peritia, propterea quod sine ea ad nullius neque divinae neque humanae artis cognitionem perveniri queat, ita plurimum prodest Graecam cum illa coniunctam, recte tenere. Latina enim sine Graeca plane inops, ieiuna, manca et imperfecta est, id quod mediocriter eruditus non ignotum est. Perpaucas enim res ob Latinae linguae inopiam exprimere possemus, nisi Graecae linguae copia et ubertate iuvaremur*¹⁰.

[Jak już sama biegłość w języku łacińskim jest wielkim wsparciem i ozdobą ludzkiego życia, ponieważ bez niej nie można poznać żadnej, ani boskiej, ani ludzkiej sztuki, tak najwięcej pomaga połączona z nią dobra znajomość języka greckiego. Łacina bowiem bez greki jest wyraźnie pozbawiona siły, sucha, słaba i niedoskonała – wiedzą to nawet średnio wykształceni. Z powodu niedostatków łaciny bardzo niewiele

rzeczy zdołalibyśmy wyrazić, jeśliby nas nie wspierały bogactwo i obfitość słów języka greckiego]¹¹.

Poeci gdańscy posługujący się biegle w swej gimnazjalnej pracy pedagogicznej dwoma starożytnymi językami – łaciną i greką – przenoszą tę praktykę do własnej twórczości literackiej. W pierwszej kolejności przejmują więc od antycznych poprzedników **języki**. Oczywiście łacina odgrywa tu ważniejszą rolę, jest bardziej popularna niż greka, pozostaje przecież aż po wiek XVIII mową elit. Ale pisują też gdańszczanie po grecku. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na twórczość poetycką gimnazjalnego hellenisty Michała Retella, który uchodził w owych czasach za najwybitniejszego grezystę na Pomorzu i za jednego ze znakomitszych w Polsce. W 1571 roku ukazało się drukiem – w dwóch księgach – zbiorowe wydanie jego greckich poematów¹². W księdze pierwszej znalazły się utwory o charakterze religijnym: trzy wierszowane parafrazy listów św. Pawła, pieśni o narodzeniu Chrystusa, zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu, elegie o aniołach (*De natura, officio et excubiis angelorum*) i zmartwychwstaniu umarłych (*De mortuorum resurrectione*) oraz cztery symbole wiary chrześcijańskiej. Księga druga zawiera natomiast dziełka o wyraźnie szkolnym charakterze jak np. adhortacja do studiowania greki czy *Katalog okrętów greckich* oraz kilka wierszy okolicznościowych upamiętniających zaślubiny bądź zgony różnych znanych osób. Grecka twórczość Retella wydaje się być ściśle związana z jego pracą dydaktyczną, poeta bowiem komponuje niekiedy to samo w obu starożytnych językach: o aniołach pisze elegię po

⁹ Zdaniem Nadolskiego Hoppe organizował Gimnazjum Gdańskie właśnie w oparciu o swe wcześniejsze chełmińskie doświadczenia (Nadolski 1969: 14).

¹⁰ Cytuję wg Hoppius 1554: C 3 verso. stosując ortografię i interpunkcję wedle współcześnie przyjętych norm (analogicznie we wszystkich innych cytatach pochodzących ze starych druków).

¹¹ Przekład własny i tak też wszędzie, gdzie inaczej nie zaznaczono.

¹² Referuję za: Nadolski 1966: 296–297; tekst powtórzony niemalże dosłownie w książce o kulturze umysłowej Pomorza (Nadolski 1969: 115–117).

grecku i po łacinie, epicedium na śmierć Henryka Mollera tworzy w obu wariantach językowych, podobnie utwór na okoliczność powrotu gdańskich dostojników do miasta, uwięzionych za obrazę majestatu króla Zygmunta Augusta. Jakby chciał powiedzieć swym uczniom-czytelnikom: tak to będzie brzmiało po łacinie, a teraz posłuchajcie wersji greckiej. Retell uważał się chyba zresztą, i był uważany, w pierwszej kolejności za hellenistę. W wydanym w 1565 roku druczku na zaślubiny gdańskiego sekretarza Marcina (Martina) Langa znajdujemy np. łacińską elegię Henryka Mollera i grecką Michała Retella¹³. Najprawdopodobniej w znajdującym się doskonale lokalnym środowisku literatów uchodziło za rzecz naturalną, iż Retell napisze po grecku.

Gdańscy poeci gimnazjalni przejmują od starożytnych Greków i Rzymian nie tylko języki jako tworzywo potrzebne do budowy utworu literackiego, ale i **miary wierszowe**. Najchętniej posługują się dystychem elegijnym, przypuszczalnie układanie wierszy właśnie w tym metrum przychodzi im z największą łatwością. Mają też zapewne świadomość swoistej uniwersalności dystychu. Już starożytni Grecy w połączonych z heksametrami pentametrami wyrażali wszelakie treści: żal za zmarłym, moralne *praecepta*, podejmowali tematykę wojenną i biesiadną, opowiadali o miłości i tworząc – w epoce aleksandryjskiej – tzw. elegie aitiologiczne, przedstawiali początki różnych zwyczajów i instytucji oraz objaśniali etymologię nazw. Dystych elegijny, jako metrum stosowne niemalże do każdego tematu, używany był przez gdańskich poetów-nauczycieli na tyle często, że stał się chyba metrum obowiązującym. Warto jednak pamiętać, że profesorowie Gimnazjum potrafili pisywać wiersze i w innych miarach metrycznych, może

nawet potrafili odtworzyć większość starożytnych układów wersyfikacyjnych. By przekonać się o tym, wystarczy zajrzeć do zbioru liryki Melchiora Laubanus. Znajdują się tu choćby: cała księga wierszy napisanych w jedenastozgłoskowcach falecejskich (*hendecasyllabus Phalaeceus*), ulubionym metrum rzymskiego poety Katullusa i cztery księgi ód imitujące pod względem metrycznym bardzo zróżnicowaną wersyfikacyjnie lirykę Horacego. Pieśń I 2 na przykład układa Laubanus w strofkach safickich mniejszych, ale już następną (I 3) w alcejskich, w odzie I 5 posłuży się strofką asklepiadejską II (dwa wiersze asklepiadejskie mniejsze, ferekratej i glikonej), by zaraz w następnej odzie (I 6) użyć strofki asklepiadejskiej III (ułożone naprzemienne glikoneje i wiersze asklepiadejskie mniejsze). Umiejętność budowania wiersza według antycznego wzorca wersyfikacyjnego widać może najlepiej na przykładzie Laubanusowych parodii. W pierwszej księdze umieszcza poeta parodię liryki z pierwszej Horacjuszowej księgi. Ułożonej w wierszach asklepiadejskich mniejszych odzie o incipicie *Maecenas atavis, edite regibus* odpowiada u Laubanusa tekst napisany w tymże metrum, pieśni drugiej – parodia w strofkach safickich mniejszych, pieśni trzeciej w strofie asklepiadejskiej III metrum ody czwartej (*Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni*) odpowiada, jak w rzymskim wzorze, strofa archilochijska IV, Horacjuszowa pieśń piąta wprowadza do księgi parodii strofkę asklepiadejską II, szósta asklepiadejską I, siódma strofę alkmańską, ósma saficką większą, a dziewiąta alcejską. To wyliczenie nie wymaga już chyba komentarza.

Nasi lokalni poeci posiadający doskonałą znajomość języków antycznych i antycznej wersyfikacji w dalszej kolejności „pożyczają” od Greków i Rzymian **gatunki literackie i nazwy dla nich**. Najwięcej chyba pisują elegii – tu

¹³ Moller, Retell: 1565.

jako przykład wystarczy podać dwie księgi elegii Michała Retella, umieszczone w zbiorowym wydaniu jego łacińskiej poezji z 1574 roku¹⁴, lub wspomnieć, jak różnorodne sprawy poruszał w dystychach elegijnych Achacy Cureus, gdyż w tej formie poetyckiej opiewał zaślubiny wojewody pomorskiego Achacego Czemy z Zofią Radziwiłłówną, upamiętniał zgon Henryka Mollera, roztrząsał przyczyny, dla których Syn Boży stał się człowiekiem, przedstawiał historię nawrócenia św. Pawła czy układał dialog o podagrze¹⁵. Drugie miejsce pod względem popularności gatunkowej stanowią pieśni. Tu warto wspomnieć cztery księgi ód Melchiora Laubanususa ze zbioru *Musa lyrica* czy wszelkiego rodzaju *carmina gratulatoria* – poetyckie gratulacje kierowane do różnych ówczesnych znakomitości. Uprawiają też gdańscy profesorowie Gimnazjum twórczość epigramatyczną, czego dowodem cała księga epigramatów Michała Retella oraz ich drugi zbiór autorstwa Henryka Mollera wydany pod tytułem *Imaginum liber*, gdzie znalazły się wiersze na portrety Chrystusa i Jego apostołów, królów i książąt polskich, niemieckich i szwedzkich oraz lokalnych dostojników¹⁶. Pisują wreszcie utwory o charakterze bukolicznym. W sielankowej konwencji utrzymane zostało bowiem dziełko na śmierć biskupa chełmińskiego Tidemana Giesego, w którym pasterze opłakują stratę ukrytego pod imieniem Dafnisa kościelnego hierarchy i witają obejmującego urząd biskupi Hozjusza – lola-sa¹⁷. Do tradycji bukolicznej nawiązał też Michał Retell

¹⁴ Retell 1574.

¹⁵ Cureus 1570, Cureus 1567, Cureus [s. a.], Cureus 1562, Cureus 1566 a.

¹⁶ Moller 1566.

¹⁷ Nadolski 1957/1958: 215. Utwór powstał w 1552 r. a więc jeszcze przed założeniem Gdańskiego Gimnazjum.

w utworze na zaślubiny prawnika z Bremy, Jana Borcken i Katarzyny, córki Jana Wilmara (1553 r.)¹⁸. Pierwsza część dziełka, zawierająca dialog ptasznika Hylorusa i poety Sabinusa prowadzony w czasie drogi za miasto, przypomina pod względem strukturalnym dziewiątą eklogę Wergiliusza, gdzie dwaj pasterze Licidas i Meris rozmawiają ze sobą w drodze do miasta, dokąd pędzą koziołki dla nowego pana.

Właściwie wszystkie gatunki poezji okolicznościowej, którą chętnie uprawiają prezentowani tu autorzy gimnazjalni, były w starożytności bardzo rozpowszechnione. W czasach antycznych powstawało przecież wiele tworzonych na zaślubiny epitalamiów, upamiętniających zgony epicediów, wierszy urodzinowych (*genethliaca*), związanych z podróżami (*propemptica* i *hodoeporica*), utworów pochwalnych, powitalnych czy pisanych na pożegnanie. I choć wskutek upływu lat, ale i w wyniku odmienności kulturowej uległy zmianom zwyczajne weselne czy obrzędowe pogrzebowe, to jednak w gdańskich utworach XVI wieku powracać będą te same, co u starożytnych, motywy; w poezji na zaślubiny staną się niejako obowiązujące: pochwała nowożeńców i ich rodów oraz życzenia dla młodej pary; w utworach żałobnych: opisy pogrzebu, laudacje osoby zmarłej, próby pocieszenia tych, którzy pogrążeni są w smutku, czy tzw. topika wanitatywna – narzekania na krótkość i marność ludzkiego żywota wobec potęgi śmierci i nieodwracalności tego faktu.

Warto zauważyć, iż profesorowie Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego podchodzą do antycznych konwencji gatunkowych z pewną dozą twórczej swobody. Jako autorzy

¹⁸ Retell 1553.

wierszy funeralnych na przykład posługują się ustalonymi w starożytności nazwami: epicedium (używają wersji w brzmieniu greckim: *epicedion*) i elegia z dodatkowymi określeniami w rodzaju *elegia de obitu* (elegia o śmierci), *elegia in memoriam obitus* (elegia upamiętniająca zgon) itp. Terminy te nie pozostają jednak w żadnym związku z konstrukcją ich utworów, epicedia gdańskie nierzadko przyjmują kształt właśnie charakteryzujących się luźną kompozycją elegii żałobnych, dość trudno bowiem wyróżnić w nich trójdzielny układ treści, jaki winien cechować epicedium, a więc partię komploracyjną (opłakiwanie zmarłego), laudacyjną (pochwała tegoż) i konsolacyjną (słowa pociechy skierowane do rodziny, uczestników pogrzebu lub do potomnych). Z dużą dowolnością używają też lokalni autorzy nazwy epitafium, określając nią – zgodnie z antyczną tradycją – krótkie, kilku lub kilkunastowersze napisy nagrobne oraz – wbrew tej tradycji – dłuższe wiersze, które nie posiadają formy epigramatycznej, a elegijną. Taką praktykę zaobserwować można na przykładzie poezji żałobnej Michała Retella. Wszystkie umieszczone w zbiorowym wydaniu jego łacińskiej twórczości (1574 r.) utwory funeralne przyjmują postać elegii refleksyjnych o przemijaniu i ludzi, i ludzkich dokonań, o krótkości życia i potędze śmierci, o tym jak postrzegać sam fakt umierania i czy opłakiwać zmarłych. Poeta jednak te dość podobnie skonstruowane teksty kwalifikuje do różnych funeralnych odmian gatunkowych: utwory dla Mikołaja Linden, Jana Werden i Jana Cureusa, mieszkańca Malborka określa jako epicedia; Szymona Loyzjusza upamiętnia w elegii o znikomości ludzkich spraw (*De fragilitate rerum humanarum [...]*); wiersze dla zmarłych rektorów Gdańskiego Gimnazjum Henryka Mollera i Jana Hoppego oraz dla medyka Jodocha Wilichiusa nazywa epitafiami.

Gdańscy poeci **już w tytułach swoich dzieł wskazują na związki z antykiem**, przywołując czy to imiona starożytnych autorów, czy to postaci znane z historii, filozofii, literatury, mitów. Na przykład dedykowane Konstantemu Ferberowi zalecenia, jak sprawować władzę, opatruje Achacy Cureus tytułem, w którym jako greckie źródło łacińskiego utworu wymienia mowę Izokratesa do króla Cypru Nikoklesa: *Praecepta de regno ex oratione Isocratis ad Nicoclem Cypri regem, in honorem consulatus...*¹⁹. W księgach epimytów Michała Retella właściwie większość tytułików zawiera odniesienia do starożytności²⁰. Dla potrzeb swych uczniów pisze poeta o Sokratesie uznanym przez wyrocznię Apollina za najmądrzejszego ze wszystkich Greków (*De Socrate, qui oraculo Apollinis omnium Graecorum habitus est sapientissimus*), o Eneaszu niosącym na ramionach ojca swego, Anchizesa (*De Aenea gestante patrem Anchisen humeris*), o Artemizji najwierniejszej żonie króla Mauzolososa (*De Artemisia Mausoli regis fidissima coniuge*), o bogatym królu Krezusie (*De Craeso rege ditissimo*), o dziku kalidońskim (*De apro Calydonio*), o Tartarze (*De Tartaro*) i odnoszącej triumf mądrości Ulissesa (*Sapientia Ulyssis triumphans*). Także i poetyckie tytuły niektórych dzieł Henryka Mollera, jak np.: *Aulaeum Gratiarum* („Kobierzec Gracji”) czy *Sertum Musarum* („Wieniec Muz”)²¹, w oczywisty sposób nawiązują do tradycji antycznej – w tych konkretnych przykładach do grecko-rzymskich mitów.

Prezentowani tu gimnazjalni profesorowie **naśladują i nierzadko przekształcają konkretne dzieła starożytnych poetów**. W taki właśnie sposób powstały np. trzy księgi

¹⁹ Cureus 1566 b.

²⁰ Retell 1574.

²¹ Moller [1562], Moller 1561.

Laubanusowych parodii – za wzory literackie posłużyły nowofacińskiemu twórcy w głównej mierze pieśni Horacego oraz kilka utworów Katullusa, Wergiliusza i Marcjalisa²². Filolog ze Śląska nie ukrywając, jaki tekst poddaje poetyckim modyfikacjom, zachowuje i antyczną miarę wierszową, i część słownictwa, by w dany niejako schemat wersyfikacyjno-leksykalny włączyć zupełnie inną treść i inną ideę. Spróbujmy przyrzeć się kilku przykładom. Parodia piąta z I księgi opatrzona tytułem *De efficacia Christi crucifixi sacramento cenae fidelibus obsignata* („O mocy Chrystusa ukrzyżowanego poświadczony wiernym w sakramencie Komunii Św.”) stanowi poetyckie odwzorowanie pieśni I 5 Horacego, co autor zaznacza w podtytule (*Ex carmine V: „Quis multa gracilis”*). Bohaterką rzymskiego erotyku-wzoru jest dziewczyna o „mówiącym” imieniu Pyrra – „czerwonołosa”, „ruda”, której nie odstępuje (*urget*) młodzieniec w wieńcu z róż na głowie. To dla niego Pyrra, by wydawać się naturalnie piękną, wdziewa proste stroje i wiąże płowe włosy (v. 4–5: *cui flavam religas comam / simplex munditiis?*). Obiektem adoracji u Laubanusa – literackim odpowiednikiem dziewczyny – staje się ukrzyżowany Chrystus, a nie odstępuje go (*urget*) przerażony swymi występkami grzesznik (*peccator*), dla którego Chrystus ma rękę hojnie darzącą łaskami (*Cui promptam adicies manum / Praelargus veniae?*). W rzymskim liryku los młodzieńca odmieni się wówczas, gdy pozna on, z jak wiarofomną dziewczyną ma do czynienia, jest bowiem jeszcze „nieświadom zwodniczego powiewu wiatru” (...*nescius aurae / fallacis...*). Los grzesznika, który wie, w jak występnych czasach żyje (...*consciis aevi / Culpati...*), inaczej niż w przypadku młodzieńca, obróci się na dobre. W obu utworach wyodrębnia podmiot liryczny grupę nieszczęśników i przeciwstawia

grożący im los własnej sytuacji. U Horacego przynależą do owej grupy ci, co nie poznali jeszcze niewierności Pyrry (...*miseri, quibus / intemptata nites...*), inaczej niż poeta, który wyszedł już – wprawdzie jako rozbitek – z miłosnych tarapatów. Laubanus nieszczęśnikami nazywa mających krzyż w pogardzie (*Miseri, quibus / Crux despecta Tua est!*), siebie zaś pokazuje jako tego, który żywi się eucharystycznym chlebem i stąd czerpie siłę i moc. Analogicznie chrystianizuje Laubanus pogański temat Horacjuszowej ody I 30 (*O Venus regina Cnidi Paphique*), stanowiącej swoiste zaproszenie kierowane przez dziewczynę – przypuszczalnie młodą heterę (na co mogłoby wskazywać jej greckie imię Glicera – „Słodziutka”) – do Wenus, królowej Knidos i Pafos. Bogini, jak to przy pomocy oksymoronu określa poeta, pogardzić ma ukochanym Cyprem (*Sperne dilectam Cypron*) i przenieść się (*transfer*) do domu czy też domowej kapliczki wzywającej ją dziewczyny. W parodii Laubanusa *Ad puerulum Iesum (Do Dzieciątka Jezus)*²³ wzywany jest zamiast Wenery mały Jezus – ma on pogardzić betlejemskim siankiem (v. 2: *Sperne Bethlemae stipulam*) i przenieść się (*transfer*) do serca swego czciciela. Z oczywistych względów (chrystianizacja Horacjuszowej pieśni) przeobrażeniu ulega także przedstawiony w drugiej zwrotce obu utworów niebiański orszak. U Horacego otoczenie Wenery stanowią: Amor, Gracje, Nimfy, bogini młodości – *Iuventas* i *Merkury*. W parodii Laubanusa znajdujemy nie, jak u Horacego, zachętę do przybycia wraz z bóstwami towarzyszącymi (Horatius: *tecum [...] properentque*), ale zapewnienie, że wraz z Chrystusem pojawi się (*veniet*) Duch Święty i Łaska, i Wiara ze swą córką Miłością, i Życie, i Zbawienie.

²² Por. Budzyński 1985: 143–144.

²³ To dwudziesty utwór księgi I, oznaczony błędnie w *ed. cit.* numerem dziewiętnastym.

Laubanus w swych parodiach nie tylko nadaje chrześcijański wydźwięk Horacjuszowemu odom, ale i nierzadko przekształca antyczny wzór tak, że pozostaje on w zgodzie ze starożytną, pogańską tradycją. Warto w tym miejscu przywołać szóstą parodię z księgi III opatrzoną tytułem *Ad Sophrosynen. Poculis valedicens*:

Vixi culullis nuper amiculum,
Et dimicavi stultus amystido
Frequentiori, nunc et artem
Pestiferam et stolidam armo pono.

Gressusque ad aram Sophrosynes fero
Mutatus. Heic, heic ponite turpia
Carchesia et trullas et obbas
Faucibus ebriulis minaces.

O quae salubrem, Diva, colis modum et
Vitam carentem multibibulae
Praesens capistro pertinaci
Stringe gulam Bromio efferatam.

[„Do Mądrości. Na do widzenia pucharom”: Żyłem niegdyś przyjazny pucharom i niemądry rywalizowałem często w szybkim picciu. Teraz odkładam zgubną sztukę i prymitywną broń i odmieniony kieruję swe kroki do ołtarza Mądrości. Tu, tu złóżcie szpetne naczynia i czerpaki, i karafki szkodzące pijackim gardłom. O bogini, która cenisz sobie zbawienny umiar i życie pozbawione plagi pijaństwa, osobiście ściągnij mocno trzymającą uzdą rozdrażnione przez Bromiosa gardło].

Zacytowany tu wiersz stanowi poetyckie odwzorowanie słynnego Horacjańskiego pożegnania z miłością (III 26: *Vixi puellis nuper idoneus*). Rzymski liryk, rezygnując z miłosnych podbojów i służby na rzecz Wenery, zawiesza w jej

świątyni używaną niegdyś broń – pochodnie oświetlające drogę do ukochanej, drażni, które służyły do wyważania drzwi domu wybranki i łuki. Laubanus natomiast żegna się w swym utworze z pucharami, broń – naczynia, czerpaki, karafki – nakazuje złożyć na ołtarzu bogini Mądrości (grecka Sofrozyne), prosząc, by zechciała ona ścisnąć uzdą skłonne do pijaństwa gardło, tak jak Wenus u Horacego ma smagnąć biczem nieprzystępną dla uczuć dziewczynę Chloe.

Związani z Gimnazjum Akademickim gdańscy poeci konstruują nierzadko swoje utwory, wykorzystując do tego celu np. postaci znane z grecko-rzymskich mitów; **tworzą wówczas własne oryginalne dzieło, tylko jego ogólny zamysł wyrasta z tradycji antycznej**. Według takiej metody powstały niewątpliwie *Sertum Musarum* i *Aulaeum Gratiarum* Henryka Mollera. Pierwszy tekst został napisany z okazji koronacji Eryka XIV na króla Szwecji, drugi upamiętniać ma zaślubiny księcia Jana Finlandzkiego (późniejszego Jana III Wazy) z polską królową Katarzyną Jagiellonką. W *Sertum Musarum* posługując się Horacjuszowym motywem lotu poety niby-ptaka (Horatius II 20, 1–12) opowiada Moller, iż pod wpływem twórczego natchnienia wzniósł się aż na Helikon (k. A 3 *verso*: *Tollor ad Aonii culmina sacra iugi*). W tym miejscu ma okazję wprowadzić obraz siedziby Muz – uwzględnia tu oczywiście antyczne szczegóły topograficzne: wzgórze Helikonu (*arx Heliconis*), strome skały Parnasu (*Ardua Parnasi per iuga*), aońskie wody (*Aonias [...] aquas*), źródło Hippokrene (*Fontibus ut sacrae perfunderer Hippocrenes*), by zaraz potem oddać głos napotkanym tam bóstwom: Apollinowi i dziewięciu Muzom. Całość tego minipoematu wypełnią teraz występy poszczególnych, nazwanych tu z imienia boginek. Feb bowiem pomny zasług Eryka jako opiekuna poezji i sztuk (k. A 4 *verso*) prosi Muzy o przygotowanie wyjątkowego

daru na koronację. Nie pragnie jednak złota i klejnotów (k. B 1 *recto*: *Non aurum regale volo gemmasve parari*), ale wieńca, swego rodzaju korony splecionej z gałęzi drzew, które rosną w helikońskim lesie (k. B 1 *recto*):

Ergo parate virens aeterno lumine sertum,
Praebeat hoc vobis germina laeta nemus.
His ex arboribus virides decerpente ramos,
Indeq[ue] solerti textiteserta manu.

[Przygotujcie więc zielony wieniec o wiecznym blasku, niech bujnych roślin dostarczy wam ten las. Z tych to drzew rwijcie zielone gałęzie i pospiesznie uplećcie koronę].

Każda z aońskich sióstr przynosi zatem gałązkę do wieńca – tworzą go: zielona palma, mirt, drzewo migdałowe, będący chlubą poetów laur, ukochany przez Jowisza dąb, cyprys, cedr, bluszcz i oliwka – i dołącza swe życzenia dla nowego władcy, nie stroniąc od wystawiania go, po czym cały zastęp znika w przestworzach wraz z darem dla króla. Poeta niepewny, czy Muzy dostarczyły Erykowi tę niezwykłą koronę, postanowił – jak stwierdza – opowiedzieć o wszystkim, by ujawnić pochwały, jakie usłyszał pod adresem monarchy (k. D 2 *verso* – D 3 *recto*):

Cumq[ue] suo in liquidas duce mox evanuit auras,
Sacra cohors secum mira[que]serta tulit.
Nescio si coram sua dona Aganippides ipsae
Obtulerint manibus, rex generose, tuis.
At ne forte alios praeconia tanta laterent,
Nominibus Phoebo iudice facta tuis,
Haec ego, quae vidi, quaeq[ue] his simul auribus hausi,
Carminibus volui commemorare meis.

[Wkrótce święty zastęp zniknął ze swym wodzem w przezroczystych przestworzach i uniósł ze sobą niezwykłą koronę. Nie wiem, szlachetny królu, czy owe Aganippidy złożyły swe dary w twoje ręce. By przypadkiem wielkie pochwały twego imienia wypowiedziane w obecności Feba nie ukryły się przed innymi, ja zapragnąłem przypomnieć w swej pieśni, to co widziałem i usłyszałem].

Na podobnym pomysle konstrukcyjnym oparł Henryk Moller drugi „królewski” poemat *Aulaeum Gratiarum*. Tutaj tytułowy kobierzec (*aulaeum*) – dar na zaślubiny młodej pary – tkają na polecenie bogini miłości trzy Gracje. I w tym utworze poeta widzi owe działania bogów dzięki natchnieniu, jakie go ogarnia. Przechadzając się bowiem na wybrzeżu morskim w przeddzień zaślubin królewskiej pary (3 października 1562 r.), spostrzega u ujścia Wisły flagowy okręt księcia Jana. Widok ten rozbudza twórczą wyobraźnię Mollera, tak iż zaczyna on odczuwać przyptływ natchnienia określony tu jako miły powiew z klaryjskiego, czyli z apollińskiego, ogrodu. Przed oczami poety stają: Wenus z muszlą w dłoni i z pięknym pasem (wiąże nim ponoć bogini serca kochanków), Kupidyn i trzymające się za ręce nagie Charyty – Gracje, z których jedna miała we włosach kwiaty, druga kłosy zboża, trzecia zaś gałązkę winnej latorośli. Charyty przystępują na prośbę bogini miłości do tkania kobierca, który przedstawiać będzie herby króla Polski i księcia Finlandii, a więc orła z rozpostartymi skrzydłami w koronie na głowie i niedźwiedzia w pozycji stojącej, uzbrojonego w miecz. Podczas wykonywania swej pracy opowiadają boginki o cechach i zwyczajach zwierząt herbowych, by potem wystawiać te same zalety w nowożeńcach – to literacki odpowiednik życzeń Muz bogato ozdobionych elementami panegirycznymi z *Sertum*

Musarum. Obydwa utwory podobnie się zresztą kończą: i tu boginie wzbijają się w przestworza – wraz ze swym darem zdążają w kierunku Wilna, gdzie odbywać się będą zaślubiny Jana Finlandzkiego z Katarzyną Jagiellonką (k. E 4 *recto*):

[...] Charitesq[ue] tapetum,
Unanimes habili corripuere manu.
Ac liquidas altis secuere volatibus auras
Cum Zephyroq[ue] pares instituere vias.
Indeq[ue] fulgentem properarunt solis ad ortum,
Surgit ubi Litavi Vilna corona soli.

[I zręcznie pochwyciły jednomyślne Charyty kobierzec. I poszybowały przez przezroczyście przestworza wysokim lotem i razem z Zefirem podjęły równą drogę. Pospieszyły na wschód błyszczącego słońca, gdzie wznosi się Wilno – korona litewskiej ziemi].

Sięgają wreszcie gdańscy poeci gimnazjalni po antyczne *exempla*. Chętnie przywołują w ramach własnych utworów postaci czy to mityczne, czy historyczne, które już w starożytności urosły do rangi pewnego symbolu. Henryk Moller w utworze upamiętniającym zaślubiny Cecylii Wazówny z Krzysztofem II Badeńskim zestawia słynną z urody księżniczkę z Heleną Trojańską, by stwierdzić, że ta druga „jest niczym” przy Cecylii (k. A 4 *recto*)²⁴:

Cui si contuleris Helenam, quam Graecia iactat,
Ad nostram, dices protinus, ista nihil.
Omnia Ceciliae sunt membra decencia, ocellus
Ceu Veneris rutilum sidus uterq[ue] nitet.

Caesaries instar generosi fulgurat auri,
Purpureas referunt osq[ue] genaeq[ue] rosas.
Ac ut ebur dentes, collumq[ue] ut lilia fulget
Atq[ue] novas aequat dextera casta nives.

[Jeśli byś przyrównał do niej Helenę, którą chełpi się Grecja, powiesz zaraz, że tamta jest niczym przy naszej. Piękne jest ciało Cecylii, oczy błyszczą jak złociste gwiazdy Wenery, włosy lśnią na wzór szlachetnego złota, usta i policzki powtarzają [barwę] purpurowych róż. Zęby błyszczą jak kość słoniowa, szyja bieli się jak lilie, a nieskazitelna rączka równać się może ze świeżym śniegiem].

Warto przypomnieć, że Propercjusz w elegii II 3 porównywał z Heleną Trojańską swoją Cyntię (v. 32), pod względem umiejętności wokalnno-tanecznych zestawiał ją natomiast z Ariadną (v. 17–20); w elegii II 2, by podkreślić piękność ukochanej przywoływał kolejne, słynne z urody bohaterki mitów: Junonę, Palladę, Hipodamię i Prozerpinę (v. 5–12). Rzymski poeta posługiwał się obok tradycyjnego katalogu porównań także i tradycyjnym zestawem komplementów, wykorzystanym również przez Mollera. Stąd oczy Cyntii i Cecylii błyszczą jak gwiazdy, białość cery przypomina lilie, a rumieńce kwiaty róży (*Propertius* II 3, 9–14).

Powróćmy jeszcze do *exemplów*. W *Sertum Musarum* zapewnia Moller, że król Eryk słusznie będzie nazywany rywalem Alcidesa, czyli Heraklesa, określonego tu patronimicznie od imienia jego dziadka Alceusa, ojca Amfitriona. Herakles uchodził przecież zawsze za symbol nieprzeciętnej dzielności (k. D 2 *verso*):

Aemulus Alcidis tunc rite vocaberis altam,
Qui quoq[ue] virtutis dicitur isse viam.

²⁴ Moller 1565.

[Będziesz słusznie nazwany rywalem Alcydy, o którym mówi się, że podążył drogą dzielności].

Przykład długowieczności stanowił natomiast znany z Homerowej *Iliady* władca Pylos, Nestor. Stąd Achacy Cureus witając w Gdańsku biskupa kujawskiego Jakuba Uchańskiego, wyrazi życzenie, by Bóg zachował go aż do pylijskich lat w dobrym zdrowiu (k. A 4 verso: *Te Deus incolumem Pylios conservet in annos*), a Henryk Moller w *Sertum Musarum* ubolewać będzie, że król Gustaw I Waza Nestorowych dni nie dożył (k. A 2 recto: *Nestoreos quod non vixerit ille dies*). Warto tu od razu dodać, że w pisanych przez gdańskich profesorów epitalamiach bardzo często pojawia się *exemplum* Nestora; poeci składając życzenia nowożeńcom, obowiązkowo niejako wspominają o długim życiu i przywołują wówczas długowieczność starca z Pylos (por. np. v. 268: *Sponse, senis Pylii vive diesq[ue] diu* z epitalamium Retella na zaślubiny Jana Hoppego z Anną córką Eberharda Roggen z Chełmna)²⁵. Gimnazjalne utwory weselne posługują się nawet pewnym kanonem przykładów-wzorów. W epitalamium Cureusa dla Achacego Czemy i Zofii Radziwiłłówny *exempla* idealnych żon z czasów antyku stanowią: Alkestis, Penelopa, Baucis²⁶ i Artemizja – żona satrapy karyjskiego Mauzolososa. Pierwsza jest dla poety ucieleśnieniem potęgi miłości, druga roztropności, Baucis nazywa pobożną, a Artemizję wierną. Przytoczmy tu fragment przysięgi-zapewnienia, jakie jeszcze przed uroczystością zaślubin składa Zofia swemu wybrankowi (k. C 4 recto):

²⁵ [„Panie młody, żyj długo jak starzec z Pylos”] Cureus, Retell 1559.

²⁶ Por. te same przykłady w epitalamium Michała Retella na ślub Jana Hoppego (v. 197–203). W utworze dla Krzysztofa Konarskiego wymienia poeta obok Alkestis i Penelopy Laodamię (k. 214 verso).

Admeti, si fata sinent, ego coniugis altam
Alcestis mentem, vincam in amore tui.
Cedet et ipsa mihi Mausoli fida marita,
Penelope prudens et pia Baucis anus.

[Jeśli losy pozwolą, w miłości do ciebie pokonam wspaniałą myśl Alkestis, żony Admeta. I przewyższę wierną małżonkę Mauzolososa, mądrą Penelopę i Baucis pobożną].

„Budujące” przykłady męskiej cnotliwości stanowią natomiast w epitalamium Cureusa: Hippolyt, gdyż odrzucił miłość swej macochy Fedry, Peleus, jako że pogardził uczuciem żony Akastosa Astydamei, Bellerofont, który nie odwzajemnił miłości żony Projtosa Steneboi²⁷. Czasem odnieść można wrażenie, że gdańscy poeci niemalże na wszystko potrafią znaleźć przykłady w kulturze starożytnej. W jednym z epigramatów *Imaginum liber* Henryk Moller stawiając Katarzynę, córkę Gustawa I Wazy, każdą jej cechę zestawia z przymiotami antycznych bogiń czy heroin. Szwedzka królowa ma więc oczy Andromachy, śnieżnobiałe ciało Bryzeidy, wierność Alkestis, wstydlivość Penelopy, głos Safony, twarz Heleny, włosy Laodamii, ramiona Junony, stopy Tetydy i usta Wenery (k. C 3 verso – C 4 recto).

Niekiedy *exemplum* dla naszych autorów stanowi nie jakaś konkretna postać znana z tradycji antycznej – symbol piękności, męstwa czy długowieczności, a **interpretowane w określony sposób zdarzenie**. Zarówno Achacy Cureus w epitalamium dla Achacego Czemy i Zofii (k. B 3 recto–B 4 verso) oraz w utworze na zaślubiny Jana Hoppego

²⁷ Retell zarówno w epitalamium dla Jana Hoppego (v. 35–38 i 51–54) jak i dla Bartłomieja Kraffta (k. 219 recto) wymienia Bellerofonta i Hippolyta.

z Anną (v. 67–70), jak i Michał Retell w epitalamium dla Krzysztofa Konarskiego (k. 215 *recto*) wprowadzają, przywoływaną przez pisarzy greckich: Pauzaniaza, Ksenofonta i Plutarcha, mało znaną dzisiaj historię córek beockiego Skedasosa, Miletii i Hippo, zgwałconych, a potem brutalnie zamordowanych przez dwóch młodych Lacedemończyków: Frurarchidesa i Parteniosa. Tym incydem tłumaczono w czasach starożytnych spadek dzielności Sparty i klęskę zadaną jej w bitwie pod Leuktrami (371 przed Chr.) przez wojska Epaminondasa. Skedasos bowiem bezskutecznie próbował doprowadzić do ukarania winnych, interweniował w tej sprawie u eforów, zrozpaczony przeklął Spartę i popełnił samobójstwo, co uznawano powszechnie za przyczynę gniewu niebios, jaki spadł po czasie na Lacedemończyków. Historia ta, podobnie zresztą jak inne *exemplum* – hańba niewinnej Lukrecji, która stała się przyczyną wypędzenia z Rzymu Tarkwiniuszy²⁸ – miała pokazywać, że w różnych epokach i kulturach obowiązywało jednakowe prawo i jednakowa moralność: za szpetne występki zawsze groziła dotkliwa kara.

Właściwie ze starożytności czerpano wszelkiego rodzaju przykłady dotyczące kultury, moralności, sposobów zachowania się w różnych sprawach prywatnych i państwowych. Takich *exemplum* dostarczają cztery księgi epimythiów Michała Retella (*Michaelis Retelli epimythiorum in historias et fabulas libri IV*). Ten ogromny zbiór zawiera mnóstwo pogrupowanych wedle określonych zagadnień wierszy, które prezentują przykłady różnych zjawisk i przejawów kultury. Owe zagadnienia w ramach czterech ksiąg zostały ułożone alfabetycznie. Księgę pierwszą otwierają więc kolejno takie problemy jak: wstrzemięźliwość od niektórych pokarmów (*Abstinentia quorundam ciborum*),

kara za cudzołóstwo (*Adulterii poena*), pochlebstwo (*Adulatio*), miłość małżeńska (*Amor coniugalis*), księgę czwartą zaś zamykają przykłady ludzi oddanych żądzom i nieumiarowaniu (*Voluptatibus in universum dediti vel intemperantes*), kwestia nadzwyczaj okrutnej zemsty (*Vindicta nimia*), trwałości dzielności (*Virtus cum naufragio enata*) i wota (*Vota*). Każde zagadnienie zostaje zilustrowane przez kilka utrzymanych w dystychu elegijnym niedługich utworów, o niewielkiej też chyba wartości literackiej, pod względem rozmiarów przypominających epigramaty. Każdy z nich opatrzył poeta tytułem, niekiedy precyzyjnie oddającym zawartość wiersza (np. *Achilles Hectorem ter circa urbem Troiam biugis traxit* <„Achilles wtoczył zaprzęgiem [zwłoki] Hektora wokół murów Troi”>) oraz nazwiskiem autora, którego dzieło posłużyło do ułożenia epimythium (np. Homerus). Niekiedy informacji o źródle brakuje, prawdopodobnie w sytuacjach, gdy wiedza poety opiera się na szeroko rozumianej tradycji antycznej, kiedy np. w dziale o opatrności bożej (*Providentia et benedictio divina*) pisze o penatach (*De Penatibus*), geniuszach (*De Geniis*), Gracjach (*De Gratiis*) itd. Sięga Retell po wiadomości i przykłady do największych poetów greckich: Homera, Sofoklesa, Eurypidesa, Arystofanesa, Pindara, Teokryta; przywołuje dzieła filozofów: Platona, Arystotelesa; czerpie informacje od historyków, biografów, erudyków Hellady z różnych epok: Herodota, Ksenofonta, Polibiusza, Strabona, Plutarcha, Diodora Sycylijskiego, Pauzaniaza, Diogenesa Laertiosa czy Athenajosa. Także i kanon uwzględnianych jako źródło epimythiów autorów rzymskich przedstawia się imponująco: najwybitniejsi poeci czasów Oktawiana Augusta – Wergiliusz, Horacy, Propertjusz, Owidiusz i z okresu późnego cesarstwa – Auzoniusz, Klaudian, do tego cały zastęp historyków, mówców, uczonych takich jak Warron, Cyceron, Liwiusz, Seneka,

²⁸ Por. Cureus 1570: B 3 *recto*.

Waleriusz Maksimus, Swetoniusz, Pliniusz, Geliusz, Florus, Makrobiusz itd. Interesuje Retella dosłownie wszystko: tajemnice bogów i fakt, że nie powinno się ich ujawniać, niewdzięczność wobec nauczycieli, kary za niegościnnność, zabójcy własnych rodziców, dzieciobójcy, wiarołomne żony, ludzie gardzący literaturą, mądrość i mędrzy czy problem hańbienia świątyń (*Templa vel sanguine vel stupro violare*), przy którym zamieszcza, m.in. wiersz o tym, jak Pyrrus zabił Priama na ołtarzu Jowisza Hyrkejskiego ułożony w oparciu o II księgę Wergiliuszowej *Eneidy* oraz utwór o Hippomenesie i Atalancie, którzy obrazili boginię Kybele, oddając się miłości w jej świątyni, napisany na podstawie Owidiuszowych „Metamorfoz” (*Hippomanes et Atalanta venereo concubitu Cybeles templum profanantes, in leones mutantur*). Zajmują wreszcie gdańskiego poetę ludzkie wady: arogancja, chciwość, gadulstwo, pijaństwo; na wszystko ma gotowe niejako przykłady w grecko-rzymskiej tradycji, w starożytnej historii, literaturze, micie. Dla współczesnych zbiorów epimythiów stanowi może niezmiernie bogate źródło wiedzy o antyku, pozna tu czytelnik nawet starożytne anegdotki: dowie się na przykład, w jakich rzekomo okolicznościach zginął Ajschylos, a w jakich Eurypides albo co śniło się matce Wergiliusza krótko przed urodzeniem poety (z wiersza: *De Maria Virgillii matre somniantem se lauream ramum enixam esse* <”O Marii, matce Wergiliusza śniącej, że urodziła laurową gałązkę” >).

Gimnazjalni poeci gdańscy zestawiają nierzadko siebie samych z antycznymi twórcami. Próbuje zwracać uwagę na własną rzekomą niedoskonałość (topos skromności), jak np. Achacy Cureus, który w „Historii nawrócenia Pawła” (*Historia conversi Pauli*) ubolewa, że brakuje mu obfitości słów meońskiego wieszczka (Homera) i wymownego

języka Nazona (Owidiusza) – nawet gdyby je miał, dodaje zaraz poeta, nie zdołałby przedstawić trudów Apostoła (k. B 3 verso):

Si mihi Maeonii dives facundia vatis,
Aut quoque Nasonis lingua diserta foret,
Non tamen aequare[n]t eius mea verba labores:
Materia ingenium deprimit illa meum.

[Gdybym miał wspaniałą wymowę meońskiego wieszka albo też giętki język Nazona, nie oddałoby moje słowa trudów [Pawłowych]: taka materia przytłacza mój talent].

Michał Retell w elegii o narodzeniu Chrystusa (*Elegia de nativitate Christi*)²⁹ stwierdza, iż nie pragnie słów właściwych tragedii i nawet nie może „puszyć się” w podniosłym stylu Sofoklesa; i to nie z braku poetyckich umiejętności, ale dlatego, że Chrystus przyszedł na świat w ubogiej stajence – zwyczajność Jego narodzin wymaga więc prostego, zwykłego wiersza (k. 247 recto):

Verba nec opto tamen tragico gradientia passu,
Vel grandi Sophoclis posse tumere stylo.
[.....]
Sed partus sine honore tuus simplex humilisque,
Quale meum carmen debeat esse, monet.

[Nie pragnę słów kroczących tragediowym krokiem, ani nie mogę nawet nadymać się w wielkim Sofoklesowym stylu [...], proste i zwyczajne narodziny pouczają bowiem, jaka powinna być moja pieśń].

²⁹ Retell 1574.

Wykorzystują wreszcie gdańscy twórcy antyczne topoty, motywy, poetyckie rozwiązania, włączając je chętnie i obficie w ramy własnych utworów. Ograniczmy się tu do kilku zaledwie przykładów. Zgodnie ze starożytną tradycją epicką rozpoczynają np. gimnazjalni poeci swe dziełka inwokacją do Muzy. Prośbą o natchnienie otwiera Henryk Moller epitalamium na zaślubiny Kaspra Nefeliusa i Zofii, córki Mikołaja Richaviusa (k. A 2 *recto*: *Carmina Casparo Sophiaeque] hymeneia pangam, / coeptis aspiras, Musa serena, meis* <„Będę tworzył pieśń weselną dla Kacpra i Zofii, pogodna Muzo, sprzyjaj memu przedsięwzięciu”>), przekształca tu zresztą poeta frazę z proemium do Owidiuszowych *Metamorfóz* (l 2–3: *...di, coeptis [...] / adspirate meis...* <„bogowie, sprzyjajcie memu przedsięwzięciu”>); podobnie Michał Retell w *Elegia de nativitate Christi*, pouczenia, jak ma wystawiać Nowonarodzonego Boga, oczekuje właśnie od Muzy (k. 247 *recto*: *Ut celebrem, doceas me, pia Musa, Deum* <„Naucz mnie, pobożna Muzo, wystawiać Boga”>). W zgodzie też ze zwyczajem starożytnych lokalni poeci nazywają własne dzieła mianem poszczególnych Muz lub ogólnie muzą. Achacy Cureus elegię dedykowaną biskupowi Uchańskiemu określa jako Taleję (k. A 1 *verso*: *...Thalia / Cur rudis ad cultas perveniatque] manus* <„Dlaczego prosta Taleja miała by trafić do poważanych rąk”>) i jako muzę (k. A 4 *verso*: *Haec tibi, sancte senex, voluit mea Musa referre* <„Te rzeczy pragnęła opowiedzieć tobie, czcigodny starcze, moja muza”>). Wprowadzają wreszcie nasi gimnazjalni twórcy upersonifikowane Muzy, które zgodnie z tradycją mityczną były, jak wiadomo, boginkami sztuk i poezji. W *Historia conversi Pauli* zapytuje Cureus Kalliope o przyczynę jej smutnego nastroju (k. A 3 *verso*: *Cur tua, Calliope, fraudantur tempora lauro? / Cur numeris non vis maesta*

praeesse meis? <„Dlaczego, Kalliope, twoje skronie są pozbawione lauru i smutna nie chcesz stać na czele mych pieśni?”>), w VI jedenastozgłoskowcu zaprasza Laubanus dziewięć Muz nad rzekę Bóbr – do rodzinnej Szprotawy³⁰, we wspomnianym już epitalamium dla Zofii Richaviusówny dwukrotnie włącza Henryk Moller w strukturę tekstu motyw epifanii Talei: w pierwszej części utworu, gdzie rozpamiętuje poeta nieszczęścia, jakie spadły na ród Richaviusów, Taleja przychodzi w ciemnej szacie i – na znak żałoby – z włosami w nieładzie (k. A 3 *recto*: *Astitit ecce suum pullo velamine corpus / Tecta et inornatas hirta Thalia comas* <„Oto stanęła Taleja okryta ciemną szatą, nieuczesana, z włosami w nieładzie”>), w drugiej części dziełka ukazuje się w ozdobnym stroju i w wieńcu z gałązek lauru i mirtu, by zawiadomić o planowanych zaślubinach Zofii (k. B 1 *verso*)³¹.

Także i styl, jakim postępują się poeci gimnazjalni, pozostaje pod silnym wpływem antyku. W elegii Cureusa dla Jakuba Uchańskiego Feb, czyli słońce, rozprasza czarne chmury i przywraca jasny dzień (k. A 1 *verso*: *[...] Phoebus discusserat atras / Nubes et clarum fecerat esse iubar.*), w *Threnodii* wjeżdża na ognistych koniach (v. 1–2: *tempus erat rapidi Phoebus cu[m] signa leonis / Aetherea igniferis ingrederetur equis* <„nastał czas, kiedy to Feb wjeżdża na ognistych rumakach w świetlisty zodiak strasznego lwa”>) albo słońeczną pochodnię rozświetla ziemię (v. 351: *At satis ut Phoebus lustravit lampade mundum*); w epicedium na śmierć Henryka Mollera słońce określone zostaje jako Tytan (Helios był synem Tytana Hyperiona), który odsuwa cienie czarnej nocy (k. B 2 *recto*: *At nigrae Titan noctis dimoverat umbras*). W elegijnych partiach opisowych

³⁰ Por. Bogumił 2003: 73.

³¹ Więcej na ten temat zob. Bogumił 2013: 130–131.

znajdujemy nawiązujące do antyku peryfrazy. W *Sertum Musarum* np. Moller lokalizuje Szwecję w miejscu, gdzie „bogata w wodę Tetyda oblewa brzegi północnym morzem” (k. A 2 recto: [...] *per oras / Quas lavat Arctoo Tethys aquosa mari.*), Zygmunt August w jednym z epigramatów tegoż autora panuje niezwyciężony na boreaszowych, czyli północnych, ziemiach (*Imaginum liber*, k. A 8 verso: *Nempe Sigismundus Boreis Augustus in oris / Qui gerit invicta regna sceptra manu.*), piekło w elegii Cureusa (*Elegia continens causas, cur Filius Dei factus sit homo*) zostaje określone jako straszne królestwo nad Styksem (k. A 3 verso: *In fera ne Stygiae regna feramur aquae.*), a więc z uwzględnieniem starożytnej topografii podziemia.

Lokalnym poetom z antykiem kojarzyło się niemalże wszystko. W epitalamium Michała Retella dla prawnika Jana Borcken uroda miejsca, do którego docierają bohaterowie tego ujętego w formę dialogu tekstu, przywodzi na myśl znane z Wergiliuszowych *Georgik* różane ogrody w okolicach Pestum. Skojarzenia z antykiem są na tyle silne i częste, że panują w języku poezji, dostarczając figur i tropów retorycznych. Nawet w utworach o tematyce religijnej nie brakuje wyrażen pogańskich. Achacy Cureus w elegii o przyczynach, dla których Syn Boży stał się człowiekiem, posługuje się szablonowymi metonimi, gdy nazywa wojnę szatana z człowiekiem „niejawnym Marsem” (k. A 3 recto: *nec aperto Marte*) albo niezgodę określa imieniem patronującej jej bogini Eris (k. A 4 verso: [...] *perfida turbet Eris*)³². Czasem jednak używa wyrażen bardziej wyszukanych, kiedy np. sztukę,

z jaką szatan podszedł Ewę, przyrównuje do podstępu Sinona (k. A 3 recto: *Atq[ue] Evam simili persuaserat arte Sinonis* < „I przekonał Ewę podstępem podobnym do podstępu Sinona”).

Profesorowie Gdańskiego Gimnazjum popisują się wręcz antyczną erudycją, kiedy np. stosując tzw. *praeteritio* wymieniają, jakie tematy pragną przemilczeć. Achacy Cureus w elegii dla Uchańskiego stwierdza, że jego muza nie będzie opiewała smutnych nieszczęść Niobe ani trudów Perseusza, a szczęśliwe przybycie biskupa (k. A 1 verso):

Non tristes Niobes casus Perseiq[ue] labores,
Adventum salvum sed canet illa tuum.

W *Historii nawrócenia Pawła* powtarza poeta niejako, iż nie zamierza przypominać, jak Perseusz uwalniał swą Andromedę mieczem, ale chce przedstawić walkę Pawła z Tarsu (k. A 3 verso). Michał Retell w epitalamium dla Bartłomieja Kraffta przywołuje cały szereg bóstw, do których mógłby się zwrócić w inwokacji: Apollina, Kameny a wśród nich Melpomenę, Charyty, majestat z Pafos czyli Wenerę, Kupidyna, Hymena, by ostatecznie odrzucić pogańskich bogów i Chrystusa poprosić o dostarczenie początku pieśni (k. 217 verso).

Niekiedy gimnazjalni poeci stosują odwrotną niejako praktykę niż erudycyjny popis, a mianowicie włączają do swych utworów motywy, które nie każdemu odbiorcy kojarzyć się musiały ze starożytnością. Michał Retell np. w swych żałobnych elegiach bardzo często przyrównuje ludzi i ich egzystencję do kwiatów, a w szczególności do róż – określa tym samym poeta krótkość ludzkiego żywota i jego bardzo szybki koniec. Warto w tym miejscu przypomnieć,

³² W *Threnodii* (v. 23–24) imienia bogini urodzaju Cerery używa Cureus na określenie zboża, w *Historii nawrócenia Pawła* antonomazja „rector Olympi” („władca Olimpu”) zastępuje miano chrześcijańskiego Boga.

że nagłość zgonu już Homer zestawiał ze śmiercią maku, który pochyla głowę pod ciężarem deszczu (*Ilias* VIII 302–308), a Wergiliuszowi zmarły Pallas przypominał kwiat fiołka albo hiacyntu (*Aeneis* XI 67–71). Róże obecne w liryce Horacego symbolizowały natomiast przede wszystkim szybkie przemijanie krótkiego przecież życia (II 3, 13–14; I 36, 15–16).

Dzisiejszego odbiorcę tej gimnazjalnej poezji w zdumienie wprawia ogromna erudycja jej twórców, umiejętność przywoływania odpowiednich exemplów, motywów, wyrażań i włączania ich w ramy szesnastowiecznego tekstu. Gdańscy autorzy potrafili, jak wiemy, przekształcać dzieła starożytne, nadając im nową myśl lub wykorzystywać gotowe poetyckie rozwiązania. W antycznej literaturze, historii, micie szukali mądrości i przykładu, szukali piękna i wzorca doskonałego, a wszystko po to, by „drogę do ogrodów mądrości, które u Danaów i Auzonów kwitły, wskazać innym”³³, w pierwszej kolejności własnym uczniom, a za ich pośrednictwem następnym pokoleniom.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

Cureus A. 1559: *Elegia gratulatoria ad reverendissimum amplissimumq[ue] dominum d. Iacobum Uchanski Dei gratia episcopum Cuaviensem et Pomeraniae auctore M. Achatio Cureo Mariaeburgensi, apud haeredem Francisci Rhodi, Dantisci.*

Cureus A. Retell M. 1559: *Epithalamion scriptum clarissimo Viro [...] Iohanni Hoppi et pudicissimae Virgini Annae[...] per M[agistrum]*

³³ Wyrażenie Henryka Mollera z elegii upamiętniającej zgon wielkiego nauczyciela i reformatora Filipa Melanchtona (k. A 3 verso: *Sic iter innumeris sophiae monstravit in hortos / Qui vel apud Danaos Ausoniosve virent.*).

A[chatium] C[ureum]; Epithalamium in nuptiis [...] D[omini] Magistri Iohannis Hoppi et honestissimae Virginis Annae [...] a<u>ctore M[agistro] Michaele Retellio Zittaviensi, Dantisci, red. A. Witczak (Utwory weselne dla rektora Jana Hoppego), w: Głombiowska Z. (red.) 2008: Gdańskie Gimnazjum Akademickie, t. 4, W progach Muz i Minerwy, Gdańsk, s. 147–164.

Cureus A. 1562: *Historia conversi Pauli carmine reddita a M. Achatio Curaeo Mariaeburgensi, Gymnasii Dantiscani collega, Regiomonti Borussiae excudebat Ioannes Daubmannus.*

Cureus A. 1564: *Threnodia qua deplorantur miseriae tempore grassantis pestis Dantisci quaeq[ue] continet gravissimas querelas Dei de populi impietate, qua eiusmodi miseriae attrahuntur. Composita [...] a M. Achatio Cureo Mariaeburgensi, I. Bogumił: „Saevae spectacula mortis”. O „Threnodii” Achacego Cureusa, w: Głombiowska Z. (red.) 2008: Gdańskie Gimnazjum Akademickie, vol. IV, W progach Muz i Minerwy, Gdańsk, s. 165–203.*

Cureus A. 1566 a: *Dialogus de podagra ab Achatio Cureo Marienburgense elegiaco carmine compositus, excudebat Iacobus Rhodus, Dantisci.*

Cureus A. 1566 b: *Praecepta de regno ex oratione Isocratis ad Nicoclem Cypri regem, in honorem consulatus amplissimi ac spectabilis domini Constantini Ferberi versibus Latinis exposita ab Achatio Cureo Mariaeburgense, excusa [...] a Iacobo Rhodo, Gedani.*

Cureus A. 1567: *Epicedion de morte doctissimi viri M. Henrici Molleri Hessi, poetae praestantis Gymnasii, incliti Senatus Dantiscani ad Sanctam Trinitatem rectoris secundi ad amplissimum senatum totamq[ue] Rempublicam Gedanensem, scriptum ab Achatio Cureo Marienburgense eiusdem Gymnasii professore, excudebat Iacobus Rhodus, Dantisci.*

Cureus A. 1570: *Epithalamium in honorem nuptiarum atque utriusque familiae magnifici et generosi domini d. Achatii à Zema palatyni Pomeraniae et Mevensis capitanei etc. illustrissimaeq[ue] puellae Sophiae, illustrissimi principis ac domini d. Nicolai Radziwili [...] filiae. Scriptum ab Achatio Cureo Marienburgense, excusum [...] à Iacobo Rhodo, Dantisci.*

Cureus A. [?]: *Elegia continens causas, cur Filius Dei factus sit homo. Composita a M. Achatio Curaeo Mariaeburgensi, collega in Gymnasio Dantiscano, [s. l.].*

- Hoppius I. 1554: *Forma veteris gymnasii Culmensis recens instaurati, auctore M. Ioanne Hoppio eiusdem gymnasii Rectore, Vratislaviae.*
- Laubanus M. 1607: *M. Laubani Musa lyrica sive poeticarum epiphyl-lidon pars melica in qua libri: odarum IV, parodiarum III, phaleuco-rum I, adoptivorum I*, typis viduae Guilhelmi Guilmothani, Dantisci.
- Moller H. 1551: *Epithalamium de nuptiis egregii viri d. Caspari Nepffelii et honestissimae virginis Sophiae filiae prudentissimi viri d. Nicolai Richavii consulis Regiomontani.* Scriptum ab Henrico Mollero Hesso in schola Culmensi.
- Moller H. 1560: *De obitu et exequiis reverendi viri d. Philippi Melanthonis ad clarissimum virum d. Eberardum Roggium in urbe Culma Prussiae consulem elegia Henrici Molleri Hessi, excudebat Iohannes Crato, Vitebergae.*
- Moller H. 1561: *Sertum Musarum in illustrissimi ac potentissimi prin-cipis ac domini d. Erici Suedorum, Gothorum et Vandalorum regis coronatione auctore Henrico Mollero Hesso, excudebat Ioannes Daubmannus, Regiomonti Borussiae.*
- Moller H. [1562]: *Aulaeum Gratiarum*, in officina Iohannis Daubmanni, Regiomonti Borussiae.
- Moller H. 1565: *Ad illustrissimum principem ac dominum d. Christ-oferum, sacri Imperii Romani marchionem in Baden et Hochberg etc. et ad serenissimam coniugem eius d. Ceciliam natam in regia apud Suedos familia Gratulatio Musarum Gedanensium auctore Henrico Mollero Hesso, ex officina Iacobi Rhodi, Gedani.*
- Moller H. 1566: *Henrici Molleri Hessi imaginum liber [...]*, excusus [...] in officina Iacobi Rhodi, Dantisci.
- Moller H., Retell M. 1565: *Duae elegiae Latina et Graeca, in honorem coniugii domini Martini Langei inclitae Reipublicae Dantiscanae secretarii, excusae [...]* per Iacobum Rhodum, Gedani.
- Retell M. 1553: *De nuptiis clariss[imi] viri d. doctoris Ioannis a Borcken Bremensis et honestae virginis Catharinae, Ioannis Wilmari filiae carmen auctore M. Rettelo Zittaviense, [s. l.].*
- Retell M. 1574: *Michaelis Retellii epimythia in historias et fabulas, in officina Iacobi Rhodi, Dantisci (Epimythiorum in historias et fabulas libri IV; Farrago epimythiorum ex variis historiarum et fabularum exemplis collecta; Liber epigrammatum unus; Elegiarum libri II; Exercitium Graecae et Latinae linguae).*

OPRACOWANIA

- Babnis M. 1997: Retell Michał w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nad-wiślańskiego*, t. 4, red. Z. Nowak, Gdańsk.
- Bogumił I. 2003: *Melchior Laubanus o Muzach i poezji*, w: *Tradycje kultury antycznej na Śląsku II*, red. J. Rostropowicz, Opole, s. 65–85.
- Bogumił I. 2013: *Metamorfozy motywów laudacyjnych w epitalamiach. Od greckiego Teokryta do gdańskiego Mollera*, „Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo”, nr 3 (6), cz. 2, Warszawa, s. 117–142.
- Budzyński J. 1985: *Horacjanizm w liryce polsko-facińskiej renesansu i baroku*, Wrocław.
- Dzienis H. 1992: Asaricus Daniel, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1, red. S. Gierszewski, Gdańsk.
- Nadolski B. 1957/1958: *Henryk Moller – humanista gdański z połowy XVI w.*, „Eos”, 49, z. 2, s. 203–224.
- Nadolski B. 1966: *Michał Retell – humanista gdański z czasów Zygmunta Augusta*, „Rocznik Gdański”, t. 25, s. 293–304.
- Nadolski B. 1969: *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, Wrocław.
- Nadolski B. (red.) 1976: *Poezja renesansowa na Pomorzu*, wybór, wstęp i objaśnienia B. Nadolski, Gdańsk.
- Nadolski B. 1977: *Achacy Cureus (1530–1594), poeta gdański z czasów Zygmunta Augusta*, w: *Zasłużeni ludzie Pomorza XVI wieku*, „Pomorze Gdańskie” nr 10, Gdańsk.
- Praetorius E. 1713: *Athenae Gedanenses sive commentarius historico-chronologicus succinctus originem et constitutionem Gymnasii Dantiscani illustris itemque recensionem superiorum eius antistitum seu proto-scholarcharum nec non vitas et scripta rectorum ac professorum eiusdem continens*, Lipsiae.

BARTOSZ AWIANOWICZ

RETORYKA W GDAŃSKIM GIMNAZJUM AKADEMICKIM W ŚWIETLE PROGRAMÓW SZKOLNYCH, WYKŁADÓW I PRAKTYKI ORATORSKIEJ DRUGIEJ POŁOWY XVI I XVII WIEKU

In the later stages of the Renaissance in Germany [tj. po Melanchtonie], the most important treatise on rhetoric was the *Systema Rhetoricae* by Bartholomew Keckerman, a work of over seven hundred pages published in Danzig in 1606. (...) Keckermann's work was much studied in northern Europe and in England, where it was a textbook in dissenting schools until the end of the century.

George A. Kennedy (1999: 244)

FAKT umieszczenia przez amerykańskiego badacza retoryki w jego w przekrojowej, podręcznikowej książce *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times* właśnie Bartłomieja (Bartholomäusa) Keckermanna (1572–1609) jako jedyne przedstawiciela siedemnastowiecznej teorii retorycznej niemieckiego kręgu kulturowego świadczy wymownie o roli, jaką ten gdańszczanin z urodzenia, absolwent Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, a przez siedem ostatnich lat życia, po powrocie ze studiów z Wittenbergi, Lipska i Heidelbergu, profesor filozofii *in Gymnasio Dantiscano*, odegrał w historii retoryki w Europie wczesnej epoki nowożytnej.

Keckermann jest zresztą postacią dla retoryki gdańskiej zarazem i emblematyczną, i wyjątkową. Emblematyczną, gdyż jako wybitny pedagog i uczyony, reformator programu gimnazjalnego i autor ponad dwudziestu traktatów i podręczników z zakresu polityki, ekonomii, matematyki, astronomii, teologii, a zwłaszcza filozofii (ze szczególnym uwzględnieniem logiki) i retoryki (również kościelnej), był ważnym punktem odniesienia dla kolejnych pokoleń rektorów i profesorów Gimnazjum przez niemal cały wiek XVII¹. Wyjątkową zaś

¹ Bodaj najdobitniejszym dowodem na swoisty kult Keckermanna w Gimnazjum Akademickim jest fakt przekazania biblioteki szkoły w r. 1673 przez burmistrza i protoscholarchę gdańskiego

z uwagi na jego olbrzymi dorobek, który cieszy się znacznie większym zainteresowaniem współczesnych badaczy niż zwykle skromniejsza, a nadto często znana jedynie z rękopisów i niskonakładowych druków gdańskich, spuścizna innych profesorów Gimnazjum działających w drugiej połowie XVI i w XVII stuleciu. Ponad pięćdziesiąt lat temu Bronisław Nadolski pisał jeszcze o „zupełnym zapomnieniu Bartłomieja Keckermanna”², lecz ostatnie dziesięciolecie przyniosło monografię gdańskiego uczonego jako filozofa³, ale też szereg odniesień do stworzonego przez niego systemu retoryki⁴, wreszcie obronioną w 2013 r., niepublikowaną jeszcze obszerną rozprawę doktorską Wojciecha Ryczka pt. *Antystrofa dialektyki. Teoria retoryczna Bartłomieja Keckermanna. Zarys monografii*⁵.

Bartłomiej Keckermann był niewątpliwie najwszechstronniejszym uczonym gdańskim XVII wieku, zaś jego potężne *Systema rhetoricae* i niewielkie *Introductio ad lectionem Ciceronis* zarazem wiążą się bezpośrednio z jego praktyką jako nauczyciela retoryki w 1606 r., jak też wpisują w całość opracowany przezeń system nauk, szczególnie nauk

trywialnych, współtworząc triadę kompetencji niezbędnych w każdym państwie. Wzajemnemu stosunkowi gramatyki, retoryki i dialektyki/logiki Gdańszczanin szczególnie wiele uwagi poświęcił już wcześniej we wprowadzeniu do swego *Gymnasium logicum* z 1605 roku, gdzie pisał m.in.:

Omnes hae artes necessariae sunt in republica, quarum una puritatis est, altera veritatis, tertia eloquentiae. Est enim grammatici officium purae orationis praecepta et quasi regulas tradere et dialectici conclusiones veras a falsis distinguere et argumentationum genera explicare, quibus necessaria a probabilibus, perpetua a caducis, integra a corruptis separentur. Sed hanc rhetores veritatem exornant splendidius, defendunt fortius, commendant suavius et efficiunt, ut qua re homines caeteris praestant animantibus, eadem re homo hominem antecedit, ita ut nullum admirabilius videatur esse hominis inventum et opus, quam diserta et eloquens prudentia, sive prudens et sapiens eloquentia⁶.

Mimo pozornego wywyższenia tu sztuki wymowy nie tylko nad gramatykę, ale – pośrednio – nawet nad dialektykę (wszak dopiero *diserta et eloquens prudentia / prudens*

Adriana de Linde portretu słynnego profesora wraz z portretami Lutra i Melanchtona (zob. Schelwig 1677: 78 i 93–94 (polskie tłumaczenie)). Akt ten stawiał poniekąd Keckermanna nie tylko w rzędzie najwybitniejszych synów jego rodzinnego miasta, ale i najwybitniejszych myślicieli i pedagogów luterańskich.

² Nadolski 1961: 5.

³ Facca 2005.

⁴ Zob. Conley 1990: 157–159; Lichański 2007: 22–23; Mack 2011: 186–191; Saarinen 2011: 200–209; Shuger 2004: 124–125. Przegląd treści Keckermannowych pism *Systema rhetoricae* (Hanau 1608), *Institutio ad lectionem Ciceronis* (Hanau 1610) i *Rhetoricae ecclesiasticae libri duo* (wyd. I: Hanau 1600) już wcześniej dał Nadolski 1961: 110–120.

⁵ Treść tej pracy jest mi dobrze znana jako jej recenzentowi w przewodzie doktorskim dra Ryczka.

⁶ Keckermann 1605: Aa 4 recto (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ180208101 – odczyt 17.02.2015). W przekładzie W. Ryczka: „Wszystkie te sztuki są konieczne w państwie, z których pierwsza dotyczy czystości, druga – prawdy, trzecia – wymowy. Zadaniem bowiem gramatyka jest przekazywanie przepisów i jakby reguł czystej mowy, dialektyka zaś – odróżnianie prawdziwych wniosków od fałszywych i objaśnianie rodzajów argumentacji, dzięki którym można odróżnić rzeczy konieczne od prawdopodobnych, trwałe od chwytliwych, nieposzlakowane od zepsutych. Lecz retorycy ozdabiają tę prawdę wspanialej, bronią jej silniej, zalecają przyjemniej i sprawiają, że człowiek przewyższa człowieka w tej dziedzinie, w której ludzie górują nad pozostałymi istotami ożywionymi, tak że żaden wynalazek ani dzieło człowieka nie wydają się bardziej zadziwiające od wymownej i elokwentnej roztropności, czyli rozropnej i mądrej wymowy”.

et sapiens eloquentia jawi się tu jako absolutny ideał), całość Keckermannowego wykładu logiki/dialektyki świadczy o szczególnym dowartościowaniu właśnie tej *ars*, co jeszcze wyraźniej uwidacznia się w głównym podręczniku sztuki wymowy gdańskiego profesora, wydanym w 1608 roku *Systema rhetoricae*. Keckermann w sposób bezsporny podporządkował w nim bowiem retorykę logice, pisząc m.in.: *per totam rhetoricam subinde sit mentio terminorum logice, sine quibus solide explicatis, impossibile est rhetorica praecepta, vel mediocriter saltem intellexisse*⁷. Uważał nadto, że logiki należy nauczać wcześniej niż retoryki⁸. Był to postulat niewątpliwie ambitny, ale i dość trudny do zrealizowania w praktyce szkolnej, wobec czego o rzeczywistym nauczaniu retoryki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim w XVII wieku więcej mówią podręczniki, wykłady i mowy najpóźniejszego retora Gimnazjum w owym stuleciu, Jana (Johanna) Mochingera. Zanim jednak przedstawimy ich charakterystykę, wypada przyrzeć się bliżej miejscu retoryki w konstytucjach i programach wykładów gdańskiej uczelni z lat 1568–1688⁹ oraz w memoriale rektora Jakuba (Jakoba) Fabriciusa z 1628 r.

⁷ Keckermann 1608: 22 (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11081414_00035.html – odczyt 17.02.2015). W przekładzie B.A.: „w obrębie całej retoryki nieraz wzmiankowane są terminy z zakresu logiki, bez których porządnego objaśnienia niemożliwe jest pojęcie prawideł retorycznych choćby tylko w niewielkim stopniu”.

⁸ Zob. Keckermann 1608: 21: *respondemus neccessario prius esse tradendam et discendam logicam, quam rhetoricam, nec posse quemquam feliciter in rhetoricis proficere, aut orationem ullam recte formare, nisi prius sit in logicis eruditus* (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11081414_00034.html – odczyt 17.02.2015).

⁹ Tj. do ostatniego roku pracy następcy Mochingera – Jana Piotra (Johanna Petera) Titiusa (1619–1689).

RETORYKA W PROGRAMIE NAUCZANIA GDAŃSKIEGO GIMNAZJUM AKADEMICKIEGO W XVI I XVII W.

Gimnazja Prus Królewskich, w tym zwłaszcza akademickie gimnazja Gdańska i Torunia, wyrosły, podobnie jak szereg nowych szkół humanistycznych w Alzacji (Strasburg), Niderlandach, północnych i środkowych Niemczech oraz na Śląsku, ze Sturmiańskiego ideału „pobożności opartej na mądrości i wymowie” (*sapiens atque eloquens pietas*), gdzie „wymowę” (*eloquentia*) rozumiano jako biegłość w mówieniu i pisaniu (zwłaszcza po łacinie) według najlepszych wzorów rzymskich (głównie Cyserona) i greckich¹⁰. Akcentując rolę retoryki koncepcja szkoły Sturma zbliża się do sformułowanej przez Kristellera i rozwiniętej przez Hannę H. Gray definicji humanizmu renesansowego, uznającej za główne spoiwo myśli humanistycznej właśnie retorykę, pojmowaną jako harmonijne połączenie mądrości i stylu oraz utożsamiającej nauczyciela sztuki wymowy z humanistą *par excellence*¹¹.

Hasło *sapiens atque eloquens pietas* pobrzmiewa zatem już w *Constitutio nova gymnasii Dantiscani* trzeciego z kolei rektora gdańskiej szkoły, Andrzeja (Andreas) Franckenbergera, wydanej w oficynie Jakuba (Jakoba) Rhodego dziesięć lat po założeniu Gimnazjum, tj. w roku 1568, i będącej pierwszym drukowanym programem szkoły zreformowanej w duchu humanizmu, a zarazem swoistym materiałem promocyjnym. Już początkowe zdanie tekstu zwraca uwagę na pierwsze dwa elementy: luteriańską *pietas* i płynącą z klasycznej erudycji *sapientia*, którą zapowiadają greckie cytaty z Platona (*Fileb*, 25B i *Charmides*, 160A):

¹⁰ Zob. Awianowicz 2009: 151–152 i Fuhrmann 2001: 105–106.

¹¹ Zob. Grey 1963: 498–501.

Igitur recte a Deo incipimus tanquam a fonte inexhausto et limpidissimo omnis sapientiae, id quod et seniores ethnici fecerunt, crebro usurpantes illud Platonis: εὖχου καὶ σκόπει, ora et meditare [...], neq[ue] acumen ingenii, ὀξύτης καὶ ἀγγίνοια, quicquam sine precibus ita assequitur, ne implicentur animi contagio errorum¹².

Eloquentia – domena retoryki – zajmuje końcową partię wprowadzenia do programu Franckenbergera, dopełniając Sturmiański ideał „mądrej i wymownej pobożności” obszernym wywodem na temat argumentacji, czyli domeny dialektyki, ale też retorycznej *inventio*, następnie *dispositio* i *elocutio*, które wprowadza parafraza zdania z Cyceronowego traktatu *De oratore* (I 150):

In rhetoricis stilus iudicatur praestantissimus dicendi opifex atque magister. Haec sententia in libris oratoriis assignatur personae Lucii Crassi, cuius cum au<c>toritate M[arcus] T[ullius] Cicero hac de re iudicium suum coniunxit. Sed de modo scribendi, de materia, tempore commentandi, cura rerum ac verborum collocandorum, ne qua sit orationis siccitas, de imitationem receptissimorum au<c>torum inter corrigendum ex Quintiliano ingenia conformabimus. Praeterea πρὸς συζήτησιν, quam vel primas tenere idem Tullius affirmat, severe cohortamur adolescentiam, ut in suis conclavibus sese mutuo piis ac eruditis colloquiis ultracivitate habitis exaedificet¹³.

¹² Franckenberger 1568: 26. W przekładzie E. Roguszcza (Franckenberger [1568]: 52): „Słusznie zatem zaczynamy od Boga jakoby od niewyczerpanego i najczystszej źródła wszelkiej mądrości, co czynili i bardziej rozumni poganie, często powołując się na to powiedzenie Platońskie: „módl się i rozważaj” [...], bez modlitw nie osiąga się bystrości umysłu, ostrości i przenikliwości tak, aby nasze dusze nie uwikłały się w zarazę błędów”.

¹³ Franckenberger 1568: 31–32. W przekładzie E. Roguszcza (Franckenberger [1568]: 54–55): „W nauce o retoryce pióro uważa się za najskuteczniejszego sprawcę i nauczyciela wymowy.

Z nauczaniem retoryki wiąże się wreszcie umieszczony nieco dalej wywód o konieczności ćwiczenia pamięci (wszak *memoria* jest czwartym z klasycznych *officia oratoris*), okraszony kolejnym greckim cytatem, tym razem z Plutarcha (*De liberis educandis*, 9E).

Dwukrotne przywołanie w trzech kolejnych zdaniach Cyce-rona, rozdzielone powołaniem się na Kwintyliana, jest niczym innym jak sięgnięciem do ważnego środka perswazyjnego – argumentu *ex auctoritate*, gdyż powaga Arpinaty jako absolutnego wzorca stylu oraz *Institutio oratoria* jako wzorcowego podręcznika retoryki była niepodważalna. Rektor Franckenberger już od pierwszych zdań *Constitutionis novae*... starał się bowiem nakreślić nie tylko ogólny charakter szkoły i jej program, w którym poczesne miejsce zajmowała retoryka, lecz również zaprezentować własne kompetencje praktyka i teoretyka wymowy, sugerując jednocześnie, że podobne kompetencje retoryczne będą mogli uzyskać uczniowie gdańskiego Gimnazjum. Chociaż więc według nowego statutu szkoły sam program nauczania sztuki wymowy miał się opierać jedynie na *Retoryce* Filipa Melanchtona oraz na mowach Cyce-rona (*Pro Milone*, *Pro lege Manilia de imperio Cneii Pompeii*, *Pro Caelio*, *Pro Archia poeta*, *Pro rege Deiotaro*, *Pro Marcello*)

Tę opinię przypisuje się w księgach krasomówczych [w tym kontekście konkretne nawiązanie do tytułu: „w księgach *O mówcy*” – uwaga B.A.] osobie Licyniusza Krassusa z jego autorytetem połączył Marek Tuliusz Cyce-ron swoją ocenę w tej sprawie. Lecz co do sposobu pisania, tematu, czasu opracowania, staranności rozmieszczenia słów i faktów, aby nie powstała jakaś oschłość stylu, co do naśladowania najbardziej wziętych autorów będziemy, zgodnie z Kwintylianiem, formować talenty poprzez poprawianie. Oprócz tego z całą powagą zachęcamy młodzieńców do dysputy, która jak tenże Tuliusz zapewnia, odgrywa chyba najważniejszą rolę – niech w swoich izbach nawzajem się kształtują przez odbywanie od czasu do czasu pobożnych i uczonych rozmów”.

i szkolnych deklamacjach¹⁴, Franckenberger nie szczędził sił, by erudycyjnymi egzemplami, enumeracjami, porównaniami i antytezami wypełnić nie tylko list dedykacyjny do burmistrza Konstantina Ferbera i rajcy Augustina Wilnera oraz wstęp, lecz również osiem „praw gimnazjalnych o obyczajach” (*Legesi gymnasii de moribus*)¹⁵. Szczególnie interesujące wydają się tu dwie obszerne *comparationes*, które według Melanchtona mają szczególne znaczenie dla amplifikacji¹⁶: w *Tertia lex* wprowadził Franckenberger jako wzór relacji między uczniami i nauczycielami opartą na Plutarchu (*Vita Alexandri*, 665b i 668d-e) narrację o szacunku, jakim Filip II Macedoński i jego syn Aleksander III otaczali Arystotelesa, zaś w *Quinta lex de studiis continuandis*, parafrazując passusy Liwiusza (XXII 49, 51 i XXIII 2 i 18), porównywał uczniów mniej zdolnych, lecz pracowitych, którzy wyprzedzają w nauce bardziej od nich utalentowanych, z Fabiuszem Kunktatorem, który potrafił skutecznie stawiać opór wielkiemu wodzowi Hannibalowi¹⁷. Porównania te zdecydowanie wykraczają poza funkcję *docere* i służyły niewątpliwie przyjemności (*delectare*), a może i poruszeniu (*movere*) czytelników. O wadze, jaką gdański rektor przywiązywał w swej *Constitutio nova...* do funkcji *delectare* świadczy też przestroga przed wpływem złego towarzystwa w *Quarta lex de sodaliciis*, którą ilustruje wersami ze sztuki Eurypidesa¹⁸, ponieważ „wydają się one daleko przyjemniejsze” (*longe*

iucundissimi videntur) niż sentencje Hezjoda, Teognisa, Fokylidesa, Pitagorasa i innych¹⁹. Tak daleko idące „zretoryzowanie” programowego tekstu Franckenberga nie dziwi, skoro był on autorem związanej z jego własną działalnością dydaktyczną w dwóch najwyższych klasach Gimnazjum *Norma enarrandi ac penitus inspiciendi duos gravissimos oratores, Demosthenem et huius aemulum M.T. Cicero-nem* (Gdańsk 1570) oraz wydanego w 1568 roku komentarza do mowy Cyserona *Pro lege Manilia*, natomiast jego *Oratio de arte poetica*, która ukazała się drukiem w tym samym roku, według Bronisława Nadolskiego „jest jednym z najciekawszych traktatów o poezji powstałych w Polsce i rozpowszechnianych na jej terenie”²⁰.

Począwszy od lat dziewięćdziesiątych XVI wieku, być może pod wpływem wydanych w Toruniu staraniem burmistrza Henryka (Heinricha) Strobanda trzech tomów starannie dobranych praw i programów szkolnych oraz podręczników pod wspólnym tytułem *Institutiones literatae sive de discendi atque docendi ratione* (1586, 1587 i 1588 r.), daje się bowiem zauważyć tendencję do ograniczania w statutach i programach gimnazjów Prus Królewskich środków stylistycznych służących funkcji *delectare* i prowadzenia funkcji tej kategorii tekstów do *docere*²¹. Owo uproszczenie warstwy elokucyjnej widać wyraźnie, zestawiając *Legesi gymnasii de moribus* w *Constitutio nova...* Franckenbergera z wydanymi w 1655 roku w oficynie Rhetiusa *Legesi gymnasii Gedanensis*, w których mimo dającej się gdzieś uchwycić zależności od statutu

¹⁴ Zob. Franckenberger 1568: 44–46.

¹⁵ Zob. Franckenberger 1568: 33–44.

¹⁶ Zob. Melanchton 1539: b.n.s. (księga II, rozdział *Ex similibus*): *comparatio maximam vim habet in amplificando* (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10184249_00159.html – odczyt 17.02.2015).

¹⁷ Zob. Franckenberger 1568: 36–37 i 39–40.

¹⁸ Za Aeschinesem, *In Timarchum*, 152 (155).

¹⁹ Zob. Franckenberger 1568: 38 oraz Awianowicz 2014: 29–30.

²⁰ Nadolski 1959: 55; zob. też Awianowicz 2009: 171–172.

²¹ Por. Awianowicz 2014: 30.

► Bartłomiej Keckermann. Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung*. Amsterdam, Dantzig: Verlegt durch Johann und Gillis Janssons von Waesberge, 1687. [Sygn. PAN BG: Od 4503 2°]

z 1568 roku²² zwraca uwagę prostsza forma, całkowita rezygnacja z greckich cytatów, a nawet powoływania się na autorytet helleńskich filozofów i pisarzy. Podczas gdy Franckenberger, dbając o stylistyczną *varietas*, okraszał swój tekst cytatami i parafrazami z dzieł Platona, Plutarcha, Arystotelesa, Ksenofonta, Ajschylosa, Eurypidesa, Homera, Menandra i Grzegorza z Nazjanzu, zaś z autorów łacińskich wykorzystywał – poza Ciceronem – Horacego, Plauta, Liwiusza, Aulusa Gelliusza, nadto Erazma i Melanchtona, u Jana Maukischa, któremu jako ówczesnemu rektorowi Gimnazjum przypisuje się autorstwo *Leges gymnasii Gedanensis* z 1655 roku²³, ostatek się (poza, rzecz jasna, nawiązaniem biblijnymi) jedynie parafrazy z *De oratore* i *De officiis* Cicerona oraz cytaty z żywota Sewera Aleksandra w *Scriptores Historiae Augustae* oraz z *Heroid* Owidiusza²⁴. Wytłumaczenie tego zjawiska wydaje się dość proste: od przełomu XVI i XVII wieku gimnazja w Gdańsku i Toruniu, podniesione do rangi akademickich odpowiednio w 1580 i 1594 r., przyciągały setki uczniów z całej niemal Europy środkowej i zachodniej²⁵ już nie tyle kunsztowną formą samych druków programowych

²² Np. w zapożyczeniu Cycerońskiej metonimii *stilus – optimus dicendi magister* (*De oratore*, I 150) – u Franckenbergera we wstępie, a w *Leges Gymnasii Gedanensis...* w nieobecny we wcześniejszym statucie prawie trzecim „o pilności w nauce” (*De diligentia in discendo*) – zob. Franckenberger 1568: 31 i [Maukisch] 1655: 169.

²³ Ponieważ jednak druk z 1655 jest w znacznym stopniu powtórzeniem edycji z 1650 r., gdy rektorem gimnazjum był jeszcze Abraham Calovius (1643–1650), lepiej w tym przypadku mówić o wspólnym autorstwie Caloviusa i Maukischa (rektora od 1651 r.).

²⁴ Zob. [Maukisch] 1655: 169–172.

²⁵ W połowie XVII w. (tj. np. w latach 1640–1660) liczba uczniów gdańskiej uczelni dochodziła do 500, a pochodzili oni nie tylko z Prus Królewskich i Książęcych oraz nieodległej Korony, ale też z wielu terenów Europy, w tym również znanych z ważnych ośrodków akademickich, tj. m.in. z Brandenburgii, Czech, Danii, Inflant, Litwy (w tym z Wilna), Pomorza Zachodniego, Saksonii (w tym z Wittenbergi), ze

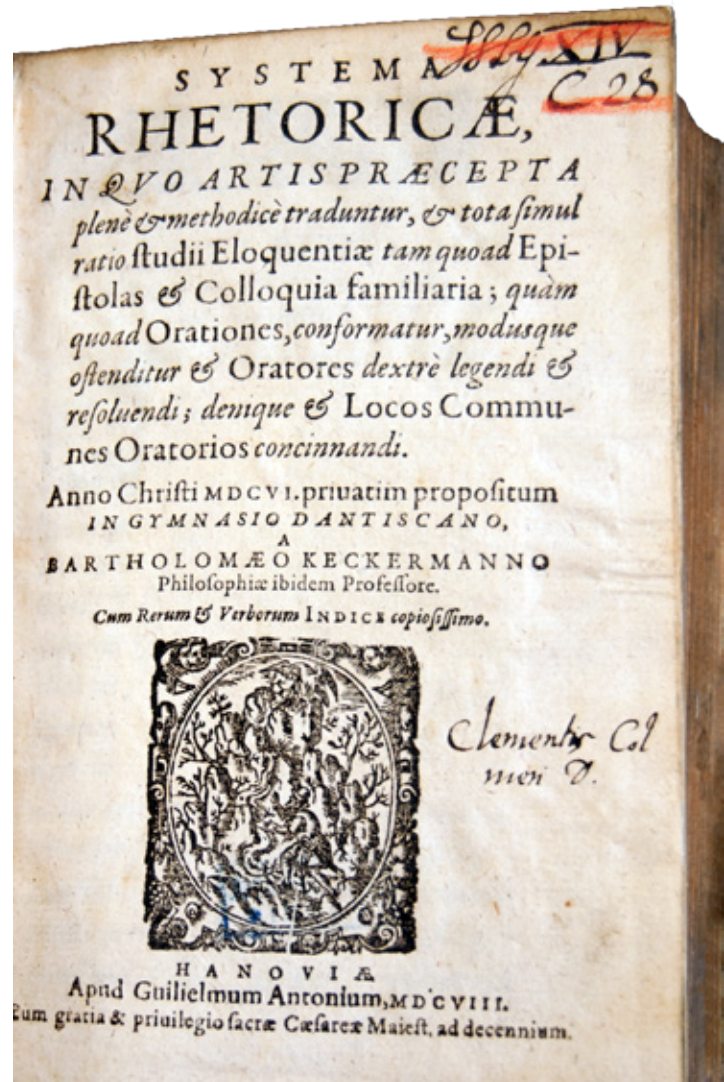
i zarazem promocyjnych, ile przede wszystkim swą renomą jako szkół znanych z bogatej oferty dydaktycznej i zajęć prowadzonych przez cenionych wykładowców.

O jakości kształcenia retorycznego w kluczowej dla rozwoju gdańskiego Gimnazjum pierwszej dekadzie XVII wieku świadczą obecnie głównie pisma Bartłomieja Keckermana, który chociaż formalnie sprawował jedynie funkcję profesora filozofii (od 1602 do śmierci w 1609 r.), to jednak w ramach zajęć prywatnych prowadził wykłady również z retoryki i historii, a nadto publiczne prelekcje m.in. na temat języka hebrajskiego, geografii, fizyki i astronomii oraz szereg szkolnych dysput²⁶, wywierając tym samym przemożny wpływ na program Gimnazjum. Natomiast o miejscu retoryki w systemie kształcenia szkoły w dwudziestoleciu bezpośrednio po przedwczesnej śmierci słynnego profesora mówi wielce ciekawy, rękopiśmienny dokument pt. *Denkschrift des Rektors Fabricius über das Schulsystem des Gymnasiums (Memoriał rektora Fabriciusa o systemie szkolnym w Gimnazjum)* z 1628 roku²⁷. Jakub (Jakob) Fabricius, odpierając w nim zarzuty kon-

²⁶ Śląska (w tym z Wrocławia), ze Szkocji, Szwecji, z Westfalii, Węgier, Transylwanii i Turynii – zob. Nowak, Szafran (eds.) 1974: 137–195.

²⁶ O kontekście, w jakim omawiał poszczególne dziedziny wiedzy, świadczą tytuły wydanych w Hanau dzieł profesora – zob. Keckermann 1608 (*Systema rhetoricae* – „w roku Chrystusa 1606 wykładane prywatnie w Gimnazjum Gdańskim”), 1610a (*Introductio ad lectionem Ciceronis* – „nauczana prywatnie w Gimnazjum Gdańskim”), 1610b (*De natura et proprietatibus historiae commentarius* – „wykładany prywatnie w Gimnazjum Gdańskim”), 1611 (*Systema astronomiae compendiosum* – „niegdyś wykładane w Gimnazjum Gdańskim”), 1612a (*Systema geographicum* – „niegdyś wykładane publicznie”), 1612b (*Disputationes practicae* – „wygłoszone pod przewodnictwem Bartłomieja Keckermana”) i [c. 1620] (*Systema grammaticae Hebraeae* – „wykładane w ramach publicznych prelekcji w Gimnazjum Gdańskim”).

²⁷ Zob. Fabricius 1628.

► Karta tytułowa *Systema rhetoricae Keckermana* [Sygn. PAN BG: Fa 38138 8°]

trolujących szkołę z ramienia rady miejskiej scholarchów o to, że w szkole jest zbyt wiele klas oraz, że w ramach Gimnazjum funkcjonuje zbyt wiele szkół pokątnych (*viel*

winckel Schulen), tj. prywatnych lekcji, które odbierały potencjalnych uczniów innym szkołom miejskim, kilkakrotnie podkreślał, że głównym celem szkoły było w pierwszym rzędzie wykształcenie uczniów w dialektyce i retoryce jako naukach propedeutycznych w stosunku do innych działów filozofii²⁸. Już zmarły w 1602 roku magister Lossius czytał z uczniami najwyższych klas utwory greckich poetów (Teognisa, Hezjoda lub Homera) oraz „Mowy” Demostenesa i objaśniał je nie tylko pod kątem retoryki, lecz również logiki (*die man ihnen [tj. uczniom] Logice vnd Rhetorice resolviert*²⁹). Szczególnie jednak znamienny jest tu wywód Fabriciusa o retoryce i dialektyce w ramach zamykającego memoriał sprawozdania rektora na temat przydatności poszczególnych lekcji (*Von der Lectionem beschaffenheit vndt nothwendigkeytt*): *Waß die Dialecticam vnd Rhetoricam betreffen thut bleiben die billig in ihrem werth, erachte auch nichtt daß Jemand sey, der sie zu vntterlaßen oder abzuschaffen begehren wurde*³⁰. Zdanie to wskazuje wyraźnie na fakt, iż nie tylko obecność retoryki w programie nauczania, ale i utrzymanie jej zakresu pozostawały tak dla Fabriciusa, jak i dla scholarchów bezsporne. Przeświadczenie to potęguje następująca po nim obszerna dyskusja na temat zmian w wykorzystaniu podręczników dialektyki i niedopuszczalnego ich przerywania w połowie lub wcześniej, podczas gdy do retoryki odnosi się jedynie podsumowanie o kończeniu lektury podręczników w wyznaczonym na to czasie:

²⁸ Zob. Fabricius 1628: 75–77 i 83 oraz 100–102 i 108 (tłumaczenie).

²⁹ Fabricius 1628: 73.

³⁰ Fabricius 1628: 89. W przekładzie W. Klesińskiej (Fabricius 1628: 114): „Co się tyczy dialektyki i retoryki, to słusznie docenia się je nadal. Nie sądzę też, aby znalazł się ktoś, kto by pragnął zaniedbać je lub usunąć”.

es gantz auslese vnd in gewißer zeitt es absolvire, daruber ich, so lange mir Gott Herr die gesundheit verliehen vnd vmbher wancken können, fleißig echt gehalten habe, welches alles ich von der Rhetorica auch will verstanden haben, darinnen dergleichen mangel auch vor dem forfallen sind³¹.

Przynajmniej od roku 1630 zaczynają się ukazywać drukowane programy zajęć gimnazjalnych na dany rok szkolny³². Rok 1630 jest dla sztuki wymowy w Gdańskim *Athenaeum*, jak często wówczas nazywano Gimnazjum, szczególnie ważny, gdyż właśnie wówczas katedrę retoryki objął wykształcony na uniwersytetach w Wittenberdze, Lejdzie i Strasburgu Jan Mochinger (1603–1652), który swoimi wykładami, podręcznikami oraz komentarzami do pism Cycerona (tak drukowanymi, jak i rękopiśmiennymi), wreszcie głoszonymi z różnych okazji mowami wywarł przemożny wpływ na kulturę retoryczną Gdańska połowy XVII wieku. Jakkolwiek Mochingerowi poświęcono poniżej osobny rozdział, podkreślenie w tym miejscu ważnej roli, jaką odgrywał w ówczesnym oratorstwie gdańskim, nie jest bezzasadne, gdyż w programach zajęć gimnazjalnych z lat trzydziestych i czterdziestych XVII stulecia retoryka, choć zajmująca ważne, trzecie miejsce (po teologii i prawie), jest traktowana dość lakonicznie i ogólnikowo, a późniejsze, dokładniejsze już programy z lat pięćdziesiątych

³¹ Fabricius 1628: 91. W przekładzie W. Klesińskiej (Fabricius 1628: 115): „Należy natomiast wszystko doczytać do końca i zakończyć w określonym czasie. Jeśli o mnie chodzi, to tak długo, jak mi Pan Bóg użyczał zdrowia i jak długo mogłem się poruszać, dbałem o to i znajdowałem w tym upodobanie. To wszystko odnoszę także do retoryki, w której dawniej zdarzały się te same niedociągnięcia”.

³² Rękopiśmienne notatki profesora Piotra Oelhafa z 1641 r. wskazują, że zwyczaj drukowana spisów zajęć był w Gdańsku starszy, lecz z powodu zniszczeń podczas II wojny światowej znaczna część z nich przepadła – zob. Mokrzecki 2008: 15.

i sześćdziesiątych opisują często tematy i rodzaje zajęć, których początki sięgają poprzednich dwóch dziesięcioleci.

Oto w *Syllabus operarum scholasticarum* z 1641 r. czytamy jedynie, że:

IOHANNES MOCHINGERUS, Gymnasii Rhetor, cum Deo in prima tribu ideas oratorias ob oculos pene pensum[ue] pertexere epistolicum; in secunda autem sermonis Latini grammatico rhetoric[ue] ornatu pingendi artificium porro adumbrare institutum habet³³.

Z tak zdawkowej charakterystyki zajęć gdańskiego retora nie dowiadujemy się nawet, czy wspomniane tu *ideae oratoriae* należy utożsamiać z ideami (gr. ἰδέαι) stylu Hermogenesa, czy raczej mowa tu o bliżej niesprecyzowanych ogólnych zasadach wzorcowej wymowy³⁴. Dowiadujemy się natomiast, że właściwy kurs retoryki obejmował jedynie dwie ostatnie, akademickie klasy Gimnazjum, jak również, że w ramach zajęć w klasie przedostatniej (*secunda*) Mochinger skupiał się przede wszystkim na elokucji, gdyż to ten właśnie dział retoryki kryje się pod peryfrazą *sermonis Latini ornatu pingendi artificium*.

Nieco więcej o gimnazjalnym kursie retoryki dowiadujemy się z *Designatio operum scholasticarum* z roku 1642 r.³⁵,

według którego Mochinger „starszych słuchaczy retoryki” (*rhetoristae adultiores*³⁶) w najwyższej klasie (*prima*) miał kształcić w wygłaszaniu mów podług odpowiednich wzorów lub idei stylu (*secundum ideas praescriptas*) oraz w sztuce pisania listów, natomiast w przedostatniej (*secunda*) miał zapewnić i utrwalić naukę sprawnego wynajdywania (*adinventio prompta*) figur retorycznych (*schemata*) oraz doboru przykładów jako elementu wzbo-gacającego elokucyjną warstwę mów (*exornata exempla*).

Z kolei *Syllabus operarum publicarum* z 1644 w związanej formie przynosi nam dokładniejszą już informację nie tylko o dniach i godzinach zajęć Mochingera, lecz również o gatunkach będących przedmiotem wykładu (panegiryk i kaznodziejstwo) oraz o jednym z analizowanych podręczników (*Institutio oratoria* Kwintyliana), podczas gdy przewidziane w poprzednich latach omówienie reguł układania listów miało być przesunięte do programu klasy przedostatniej:

IOH(ANNES) MOCHINGERUS (...) in prima eloquentiae studiosorum tribu diebus Iovis et Veneris hora 9 [nona] orationum et inscriptionum panegyricarum artes porro exponet et penso isto prospere confecto Quintiliani *Institutiones* aggredi fixum habet, consilia oratoria inde eruturus; ibidem die sabbati

³³ Botsack 1641: 121. W przekładzie E. Roguszczyk (Botsack 1641: 126): „JAN MOCHINGER, Retor Gimnazjum, z Bożą pomocą, w klasie pierwszej postanowił naocznie przedstawić wzory krasomówcze i ukończyć zadania epistolograficzne; w drugiej zaś nadal objaśniać sztukę upiększania mowy łacińskiej gramatyczno-retorycznymi ozdobami”.

³⁴ Nawiązanie do Hermogenesowego traktatu *De ideis* jest całkiem prawdopodobne, gdyż wszystkie pisma greckiego retora przełożył ciesząc się wielkim autorytetem w gdańskim gimnazjum Johann Sturm – zob. np. Hermogenes 1571.

³⁵ Zob. Botsack 1642: 132.

³⁶ Co do tego, że chodzi tu nie o retorów, a o „słuchaczy mówców, krytyków sztuki wymowy”, upewnia nas wykorzystanie terminu *rhetorista* w podręczniku Mochingera *Orator atque rhetorista* wydanym w 1641 r., a będącym preredagowaną wersją jego wykładów z 1638 r. – zob. Mochinger 1641: 1, 276–283 (http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00008439/VD17-195344340_0001.tif – odczyt 17.02.2015) – na stronach tych autor traktuje synonimicznie terminy *rhetorista* oraz *auscultator rhetoricus*, *orationum auditor comparatus* i *auditor rhetoricus*) oraz 5 (rozdział o różnicy pomiędzy oratorem a retorem).

hora dicta Chrysostomo³⁷ misso facto tractatores Graecos Latinos[ue] uti et alios percurreret, ut ad arcanas tractationis ecclesiasticae lineas animadvertendas suos auditores acuat. In secunda autem curia die Mercurii hora similiter 9 [nona] praeceptis et exemplis fideliter praescriptis epistolarum formulas formas[ue] proponet³⁸.

Ponadto we wszystkich powyższych spisach zajęć szkolnych w Gimnazjum gdańskim znajduje się również informacja o tym, iż omawianie zagadnień retorycznych należało do kompetencji nie tylko profesora retoryki, lecz również profesora prawa, gdyż corocznie (*annuatim*) Piotr (Peter) Oelhaf w sekundzie analizował ze swymi uczniami *Partitiones oratoriae* Gerarda Johanna Vossiusa³⁹, ćwicząc ich jednocześnie w deklamacjach (*declamationes*) i pisaniu

rozprawek (*dissertatiunculae*)⁴⁰. Wprowadzenie do gdańskiej dydaktyki popularnego podręcznika niderlandzkiego humanisty⁴¹ być może było zasługą Mochingera, który studiował w Lejdzie w czasie, gdy Vossius był na tamtejszym uniwersytecie profesorem łaciny i historii, choć nie można wykluczyć również inicjatywy samego Oelhafa, o którego szerokich horyzontach świadczy nie tylko fakt ukończenia uniwersytetu w Rostoku (magisterium w 1620 r.), uzyskania doktoratu prawa w Królewcu (1640 r.), lecz również fakt, że gdańscy patrycjusze chętnie powierzali mu funkcję preceptora ich synów podczas wojaży do Anglii, Francji, Niderlandów i Włoch⁴².

Chociaż już w latach czterdziestych XVII wieku daje się zauważyć rosnącą objętość i związaną z nią szczegółowość drukowanych spisów zajęć w gdańskim *Athenaeum*, jeszcze dokładniejsze są programy gimnazjalne z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, gdy rektorem (w 1651 r.) został Jan (Johann) Maukisch. Wprawdzie zachowany program z 1652 zawiera jeszcze opis zajęć Mochingera, lecz wobec jego śmierci 12 października tegoż roku, kolejne wiążą się już z działalnością pochodzącego ze Śląska, niegdysiejszego ucznia gimnazjów we Wrocławiu, Gdańsku i Toruniu oraz studenta głównie w Rostoku i Królewcu, Jana Piotra (Johanna Petera) Titiusa vel Titza (1619–1689), któremu funkcję profesora retoryki powierzono w marcu 1653 roku⁴³. Dbający o regularne publikowanie spisów

³⁷ Chrysostom musiał być zatem przedmiotem zajęć w semestrze poprzednim. Z uwagi na dość częste odwołania Mochingera w jego *Orator atque rhetorista* do mów i homilii Jana Chrysostoma nie ulega wątpliwości, że chodzi tu właśnie o tego doktora Kościoła, nie zaś o retora Diona Chrysostoma – zob. np. Mochinger 1641: 215–216 (http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00008439/VD17-195344340_0229.tif – odczyt 17.02.2015).

³⁸ Calovius 1644: 158–159. W przekładzie E. Roguszcak (Calovius 1644: 163): „JAN MOCHINGER, dzięki wsparciu Bożej łaski, studiującym wymowę w klasie pierwszej nadal będzie przedstawiać sztukę oracji i napisów panegirycznych w czwartki i piątki o godzinie dziewiątej, a po pomyślnym ukończeniu tego zadania postanowił przystąpić do *Kształcenia [mówcy]* Kwintyliana, zamierzając stamtąd wydobyć rady dla oratora; tamże [tzn. w klasie pierwszej] w sobotę o wymienionej godzinie, porzucając Chrysostoma, przejdzie do autorów traktatów greckich, łacińskich, jak i innych, aby pobudzić swoich słuchaczy do zwrócenia uwagi na ukryte cechy kościelnych rozpraw. W klasie drugiej zaś w środę, podobnie o godzinie dziewiątej, poprzez dokładne przedstawienie reguł i przykładów ukaże formuły i odmiany listów”.

³⁹ Właściwie *Rhetorices contractae, sive Partitionum oratoriarum libri quinque* (po raz pierwszy wydane w Lejdzie w 1621 r.).

⁴⁰ Zob. Botsack 1641: 121; Botsack 1642: 131 i Calovius 1644: 158.

⁴¹ Od 1621 do 1676 roku *Rhetorices contractae (...) libri quinque* miały przynajmniej 25 wydań, w tym jedno w Gdańsku w oficynie Andreasa Hünefelda (w 1648 r.) – zob. Green, Murphy 2006: 450–451.

⁴² Por. Kotarski 1993: 19.

⁴³ Na temat Titiusa zob. Kotarski 1993: 14–15 i 21; Mokrzecki 1997b: 369–370 oraz Nadolski 1964: *passim*.

ante hac sibi com-
E O vitam, viresq;
siologia Parte, ha-
licis, posthac Spe-
im in Physicis ac-
quaq; in peculia-

e laboribus, & fa-
ti de divina boni-
tamus) illi porro
studiosa juventu-

istoriam explicare

s Pastorius D.
eg. Histor. Prof.
Honorarius.

USCHERUS,
nspector, horis
lâ nimirum po-
sputare coeperat
ones controver-
modatas. Ne
forte aliquod
licandâ suscepit
diffi-

difficilem & utilissimam de *περὶ δὲ πτωχῶν* Creditorum ma-
teriem. Utroq; labore ad finem perducto, si Deus vi-
tam & vires concesserit, pleniores in Institutiones no-
tas ad calamum dictare constituit. Ad Historicas operas
quod attinet, D. Lunæ Hor. 7. super Trogi Epitomato-
rem Dissertationes continuabit. In Curia verò Gymna-
sii Secunda Vossianas Partitiones Rhetoricas Dieb.
Jovis ab 8. in 9. Saturni autem à 9. in 10. explicare perget.
Faveat conatibus Supremum Numen!

JOH. PETR. TITIUS, Eloqv. &
Poet. Prof. Anno proximè elapso, inter alia, Manudu-
ctionem ad Exercitia Stili & Eloquentiæ proposui.
Non equidem id promiseram, cum Lectiones ejus An-
ni in Catalogo consignarem: et jam antè Consilium
aliquando suggeseram, initio statim Professionis meæ,
ejusdem ferè argumenti. Sed cum intelligerem, ea,
quæ tum proposueram, in eorum, qui nunc nos audi-
unt, manibus non esse; & esse verò ex illis non pau-
cos, qui monstrari sibi eâ in re viam vellent: deside-
riis illorum satisfaciendum duxi pro virili. Quamob-
rem Manuductionem, quam dixi, quamq; jam illo
tempore pollicitus fueram, aggressus, de præcipuis Sti-
li & Eloqv. tam in solutâ, quàm ligatâ Oratione, gene-
ribus, fide, quâ potui, & diligentia egi. Commodè
etiam sequi videbatur hoc Argumentum, cum paulò
antè, Anno nempe Gymnasii nostri Seculari, de Stu-
dio egissemus Latinitatis, ansam nobis tubministrante
doctrinâ, quam paulò tum studiosius persequebamur,
de Excerptendo. Cujus Operæ, sub incudem horis de-
inde subscecivis revocatæ, Pars Prior, de Verbis Excer-
pendis,

zajęć rektor Maukisch powrócił do widocznego wcześniej u Franckenbergera eksponowania swojej i profesorów erudycji poprzez wprowadzanie w opis zajęć cytatów w greckim (a z czasem i hebrajskim) oryginale oraz liczniejszych niż za Botsacka i Caloviusa nawiązań do klasyków rzymskich (głównie Cyserona i Seneki) oraz najwybitniejszych humanistów (przede wszystkim Erazma, nieco rzadziej Lipsiusa i innych).

Oto z *Catalogus lectionum et operarum publicarum* z 1657 roku dowiadujemy się, że retoryka w układzie programu spadła na miejsce czwarte, ponieważ pomiędzy niezmiennie pierwszą w gimnazjalnej hierarchii teologią a prawo wprowadzono kurs medycyny i rozszerzony kurs matematyki, przy czym nadal w klasie przedostatniej (*secunda*) *Partitiones oratoriae* Gerarda Johannes Vossiusa były przedmiotem wykładu profesora prawa (od 1653 r. Christian Rosteuscher). Zarówno miejsce kursu retoryki, jak i wiadomość o zajęciach Rosteuschera, opartych na podręczniku niderlandzkiego humanisty, powtarzają się zresztą w roku kolejnym, o czym zaświadcza szczególnie obszerny z uwagi na rocznicę stulecia Gimnazjum wykaz wykładów na rok 1658⁴⁴; natomiast w kolejnym dziesięcioleciu gdański profesor prawa w programie sekundy akcentował już wykorzystanie na swych zajęciach mów Cyserona *Pro Archia poeta* i *Pro lege Manilia*, co uwidaczniają ówczesne *Catalogi lectionum et operum publicarum*, zwłaszcza obszerny katalog z 1664 roku⁴⁵. Natomiast z ok. trzykrotnie obszerniejszego niż w programach z lat czterdziestych opisu zajęć Titiusa dowiadujemy się, że ów *eloquentiae et poetices professor* zapowiadał dalsze objaśnianie bliżej nieokreślonych mów Cyserona oraz kontynuację *operum*

*etiam rhetoricorum, tam minorum, quam maiorum, delineationes facillimas proponere*⁴⁶ („przedstawiania najprostszyc szkiców dzieł retorycznych, tak mniejszych, jak i większych”). Ponadto uczniowie najwyższej klasy⁴⁷ mieli ze sobą konkurować „w godnym współzawodnictwie” (*optabili aemulatione*), opracowując wybrane tematy (*argumenta*) w podobny sposób (*similem in modum*). Wprawdzie, jak tego dowodzą drukowane deklamacje uczniów prymy Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, pisanie tego typu deklamacji, niekiedy w formie przeciwnych mów na ten sam temat, praktykowano również w czasach Mochingera⁴⁸, jednak dopiero za rektora Maukisch pojawia się o tym informacja w drukowanych programach szkolnych. Podobnie, dopiero w programach z lat pięćdziesiątych znajdujemy informację, że w klasie przedostatniej (*secunda*) poza analizowaniem bliżej nieokreślonych dzieł Cyserona, w ramach ćwiczeń stylistycznych, obok doskonalenia uczniów w pisaniu listów, profesor retoryki miał praktykować *progymnasmata: exercitia etiam stili, tam progymnasmatica, quam epistolica,*

⁴⁴ Zob. Maukisch 1657: 200 i idem 1658: 240.

⁴⁵ Zob. Maukisch 1664: 20. Por. też idem 1660 i 1662.

⁴⁶ Maukisch 1657: 201; zob. też Nadolski 1964: 191, który zauważa, że Titius w swym podręczniku *Manuductio ad excerptum* wspominał o zamiarze opublikowania pracy pt. *Delineationes, tam minorum, quam maiorum, artis rhetoricae operum*, lecz praca taka najwyraźniej nigdy się nie ukazała. Można jednak założyć, że mamy tu do czynienia jedynie z tytułem roboczym związanym zapewne z dość odległym planem przygotowania do druku notatek z prowadzonych zajęć i wykładów gimnazjalnych (omawiane poniżej druki Mochingera – Mochinger 1640 i idem 1641 – powstały z notatek do zajęć prowadzonych odpowiednio sześć i trzy lata wcześniej).

⁴⁷ Nie jest to w programie z 1657 roku wyrażone *expressis verbis*, jednak w układzie spisów gdańskiego gimnazjum zawsze na pierwszym miejscu jest program prymy, a dopiero po nim sekundy.

⁴⁸ Zob. Nadolski 1963: 208–212.

*diebus Mercurii et Saturni bihorio a septima matutino, uti hactenus, urgebuntur*⁴⁹ („będzie się kładło, jak dotąd, nacisk również na ćwiczenia stylistyczne, tak progymnasmatyczne, jak i epistolarne, w środy i soboty przez dwie godziny od siódmej rano”). Owo „jak dotąd” – „ubi hactenus”, w programie z 1657 roku nie odnosi się jedynie do wcześniejszej praktyki Titiusa, gdyż *progymnasmata*, czyli ćwiczenia w układaniu prostych form i gatunków retorycznych⁵⁰, uczynił tematem swych wykładów już Mochinger w latach 1636 i 1638, o czym świadczą spisane przez jego uczniów rękopisy⁵¹. Natomiast wzmianki o lekturze *Trojanek* Seneki w primie oraz *Jeńca*, *Skarbu* i *Dnia za trzy grosze* Plauta należą do wyszczególnionego osobno kursu poetyki, również prowadzonego przez Titiusa. Na koniec *Catalogus lectionum et operarum publicarum* z 1657 roku przynosi *praeteritio*, wzmiankującą dostępność dla obydwu najwyższych klas lekcji prywatnych, recytacji i inscenizacji retorycznych w godzinach przedpołudniowych i wieczornych (*de recitationibus, actibusq[ue], de privatis item, quae classis utriusq[ue]*

auditoribus horis antemeridianis ac vespertinis patent, collegiis, nihil hic repetimus)⁵².

Sporo informacji o praktyce nauczycielskiej Titiusa dostarcza wykaz wykładów z roku 1660. Gdański profesor intensywnie wówczas pracował nad swym wydanym w tymże roku podręcznikiem stylu w prozie i poezji (*tam in soluta, quam ligata oratione*), którego zawartość omówił w *Catalogus lectionum...*, zapowiadając, że obecnie ukaże się część pierwsza *de verbis excerpendis* („o doborze słów”) i o tym, *quae ad stilum et Latinitatem pertinent* („co ma związek ze stylem i poprawnością w języku łacińskim”), zaś druga, inwencyjno-argumentacyjna, gdyż poświęcona *de rebus excerpendis* („doborowi tematów”), dopiero *suo tempore*⁵³ („za czas jakiś”). Pierwsza część owego podręcznika rzeczywiście ukazała się w 1660 roku pt. *Manuductio ad excerpendum* (wznowiona w 1676 i 1682 roku), jednak jej kontynuacja najwyraźniej nigdy nie powstała. Natomiast w ramach zajęć wyszczególnionych w katalogu na rok 1660 Titius zapowiadał jeszcze dla klasy najwyższej lekturę i analizę mów Cyserona *In Catilinam* oraz pewnego *celeberrimum Academiae vicinae Prussicae oratorem (...). Qui ut jam olim in Rudimentis rhetoricis, periodorum etiam doctrinam curatissime exposuit, ita nuper admodum de iisdem agere denuo consultum duxit* („przesławnego mówcy nieodległej Akademii Pruskiej, który jak już niegdyś w *Rudymenciech* retoryki bardzo dokładnie przedstawił m.in. naukę o periodach, tak dopiero co znów postanowił wypowiedzieć się o tych sprawach”). Mimo braku nazwiska owego „przesławnego mówcy”, Titius uczynił tu czytelną aluzję do tytułu jednego

⁴⁹ Maukisch 1657: 202.

⁵⁰ W klasycznym układzie Aftoniosa (II poł. IV w. po Chr.), kanonicznym dla Bizancjum oraz dla większości szkół humanistycznych (w tym dla Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego) aż do pierwszej połowy wieku XVIII, obejmują: bajkę (*μῦθος, fabula*), opowiadanie (*διήγημα, narratio*), chreję (*χρεία, chria, usus*), gnomę/sentencję (*γνώμη, sententia*), refutację *ἀνασκευή, destructio, refutatio*) i konfirmację (*κατασκευή, confirmatio*), miejsce wspólne (*κοινὸς τόπος, locus communis*), pochwałę *ἐγκώμιον, encomium, laus*), naganę (*ψόγος, vituperatio*), porównanie (*σύγκρισις, comparatio*), etopeję (*ἔθοποιία, ethopoeia*), opis (*ἔκφρασις, descriptio*), tezę (*θέσις, thesis*) i ocenę prawa (*εἰσφορά τοῦ νόμου, legislatio*). Szerzej na temat recepcji progymnasmatów Aftoniosa we wczesnej epoce nowożytnej zob. Awianowicz 2008: *passim*.

⁵¹ Zob. niżej podrozdział 2. oraz Awianowicz 2008: 273–274.

⁵² Maukisch 1657: 202.

⁵³ Zob. Maukisch 1660: k. c2 verso – [c3] recto.

z podręczników królewieckiego profesora retoryki Valentina Thilo (1607–1662), mianowicie wydanych po raz pierwszy w Królewcu w 1651 roku *Rudimenta rhetorica, de periodis amplificatione, connexione, juventutis juvandae causa collecta*, a także, jak się wydaje, do jakiejś jego nowej edycji, która jednak nigdy nie miała ukazać się drukiem⁵⁴. Wracając do programu zajęć Titiusa na rok 1660, okazuje się, że dla klasy przedostatniej zapowiadał on jeszcze lekturę dialogów Cyserona *Cato Maior de senectute* i *Laelius de amicitia* oraz *Commentarii de bello civili* Cezara oraz ćwiczenia form progymnastycznych i stylu epistolarnego. Pozostałe wiadomości odnoszą się do lektur poetyckich oraz do zajęć fakultatywnych (prywatnych), w ramach których znów znalazło się przygotowanie młodzieńców do publicznych występów w tzw. aktach progymnastycznych, oratorskich i poetyckich (*actus progymnastici, oratorii, poetici*⁵⁵).

W 1662 roku Titius zapowiadał w ramach programu primy, podobnie jak już pięć lat wcześniej, *exercitia oratoria, minora, maiora*, a także ukazanie, jak należy „pomyślniej” naśladować mowy „prześwientnych mówców” (*quam orationes ipsas a praeclaris oratoribus habitas felicius imitari possint, commonstrare studebimus*). Z podręczników zaś jako stosowany jedynie doraźnie (*si licuerit*), wymienił trzecią księgę *Partitiones oratoriae* Gerarda Johanna Vossiusa, czytaną w poprzednim dwudziestoleciu zwykle przez profesorów prawa⁵⁶. Nowością jest natomiast zapewnienie Titiusa o praktykowaniu na jego zajęciach rów-

niez argumentacji i stylistyki w języku niemieckim (*svada Teutonica*). Pewne zmiany widać nadto w programie klasy przedostatniej (*secunda* określana tu mianem *altera*), w której poza Cezarem duży nacisk miał zostać położony na dzieła pisarzy wczesnochrześcijańskich, naśladowujące styl *De officiis* Cyserona, mianowicie *De officiis ministrorum* Ambrożego i *Divinae institutiones* Laktancjusza. Ponadto do ćwiczeń progymnastycznych i epistolarnych w ramach zajęć publicznych i prywatnych (*publice privatimque*) miały dojść ćwiczenia periodu (*periodica*) i figur retorycznych (*schematica*). Podobnie jak w latach poprzednich Titius *memoriae potissimum, et pronuntiationis exercendae causa* („dla ćwiczenia zwłaszcza pamięci, a nadto wygłaszania”) planował również w ramach tzw. zajęć prywatnych urządzenie szkolnych recytacji oraz „aktów progymnastycznych, oratorskich i poetyckich”⁵⁷.

Titius co pewien czas starał się urozmaicać swoje zajęcia. Tak oto w 1672 roku poza lekturą Cyserona i Laktancjusza zapowiadał również czytanie Juliana, Florusa i Mureta oraz wykorzystanie nieobecnego w pierwszym okresie jego nauczania *Dissertationum academicorum, sive programmatum publico nomine editorum, volumen* (Wittenberga 1651) wittenberskiego profesora Augusta Buchnera⁵⁸. Najważniejsze jednak dla Titiusa wydawały się progymnastata i ćwiczenia w formie inscenizowanych aktów, skoro pisał o nich jeszcze jako schorowany prawie siedemdziesięcioletek w programie wydanym w ostatnim roku jego pracy na stanowisku profesora retoryki i poetyki⁵⁹.

⁵⁴ Ostatnim wydanym dziełem Thilona były *Idae rhetoricae, seu Doctrina de generibus causarum* z 1654 roku – por. Green, Murphy 2006: 432.

⁵⁵ Zob. Maukisch 1660: c3 *recto*.

⁵⁶ Zob. wyżej omówienie programów z 1644 i 1657 roku.

⁵⁷ Zob. Maukisch 1662: c2 *recto* – *verso*.

⁵⁸ Zob. Strauch 1672: b.n.s.

⁵⁹ Zob. Schelwig 1688: b.n.s. Titius podkreślał w swojej części programu, że będzie się przykładał do pracy dydaktycznej, na ile

Szerokie wykorzystanie w nauczaniu sztuki wymowy progymnasmatów, tj. retorycznych ćwiczeń w pisaniu (i zapewne wygłaszaniu) prostych form od bajki po ocenę prawa, oraz publicznych deklamacji i udratyzowanych „aktów oratorskich”, choć w programach zwerbalizowane w pełni dopiero za Titiusa, było niewątpliwie spuścizną praktyki nauczycielskiej Mochingera, o której całkiem dobre wyobrażenie dają nie tylko jego drukowane podręczniki i komentarze, lecz również mowy i rękopiśmienne wykłady. Wypada zatem przyjrzeć się najciekawszym z nich, zwłaszcza że Mochinger nie tylko, jak zauważył Bronisław Nadolski, „górował zdecydowanie” nad swym następcą „w pracach naukowych i jako oficjalny mówca Gimnazjum”, ale też, jak się wydaje, wywarł decydujący wpływ na kształt podstawowego kursu retoryki w gdańskim *Athenaeum* w XVII stuleciu, podczas gdy główną zasługą Titiusa pozostaje przede wszystkim spopularyzowanie szkolnych inscenizacji oraz wprowadzenie rozbudowanego kursu poetyki łacińskiej i niemieckiej.

JAN MOCHINGER – TEORIA RETORYCZNA I PRAKTYKA ORATORSKA W GDAŃSKIM GIMNAZJUM AKADEMICKIM W LATACH 1630–1652

Rodzina Mochingerów przybyła w 1491 r. z Tyrolu do Torunia, gdzie szybko weszła do ściszej elity miasta, a trzech jej przedstawicieli: Marek (Markus) Mochinger i jego syn Marcin (Martin) oraz Mikotaj (Nikolaus) Mochinger w XVI w. pełniło tam urząd burmistrza. W kolejnym stuleciu najwybitniejszym przedstawicielem rodu okazał się jednak

tylko Bóg udzieli mu sił w jego „tak niepewnym stanie” (*tam turbido meo statu*).

przedstawiciel jego gdańskiej gałęzi, Jan (Johann) Mochinger, syn kupca Alberta i Katarzyny Arlem. Młody Jan po ukończeniu nauki w gimnazjach w Toruniu i Gdańsku oraz czteroletnich studiach na uniwersytecie w Wittenberdze przez pięć kolejnych lat (od 1624 do 1628 roku) pogłębiał (m.in. dzięki stypendium gdańskiej Rady Miejskiej) swą erudycję klasyczną, lecz także w zakresie teologii i języków zachodnioeuropejskich (angielski, francuski, hiszpański i włoski) oraz orientalnych (arabski, syryjski) i hebrajskiego na uczelniach w Lejdzie i Strasburgu, jak również podczas podróży naukowych, m.in. do Londynu, Oksfordu, Jeny i Tybingi. W 1628 roku powrócił do Gdańska, obejmując stanowisko diakona w kościele św. Katarzyny (od 1645 r. był pastorem tegoż kościoła), a w lipcu roku 1630 objął katedrę retoryki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim, w którym pozostał aż do śmierci w 1652 roku⁶⁰.

Gdy w wieku 27 lat Mochinger zostawał retorem Gimnazjum (*rhetor Gymnasii Gedanensis*), miał już za sobą wydanie trzech druków związanych z jego aktywnością oratorską podczas studiów w Wittenberdze: *Oratio de nuptiis Gallicis famosis* (1622) – mowę historyczną o rezi hugenotów w noc św. Bartłomieja 1572 roku, dysputę uniwersytecką *De amplificatione rerum publicarum* (1623) i *Discursus philologicus de nominibus dei hebraicis, biblicis et rabbinicis* (1623) – niewielki traktat z pogranicza filologii i teologii⁶¹. Ponadto jeszcze przed objęciem gimnazjalnej katedry wygłaszał jakieś mowy związane z aktywnością Rady Miejskiej Gdańska, do czego nawiązywał w rękopiśmiennym liście do Rady, w którym w 1626 roku

⁶⁰ Szerzej na temat życia i twórczości Mochingera zob. Nadolski 1963: *passim* i *idem* 1969: 146–166. Por. też Kotarski 1993: 10 i 19 oraz Mokrzejcki 1997a: 240.

⁶¹ Na temat dwóch pierwszych szerzej pisał Nadolski 1963: 194–196.

bronit się przed zarzutami o sprzyjanie socynianizmowi⁶². W okresie swej działalności jako profesor retoryki Mochinger regularnie wygłaszał mowy okolicznościowe zarówno związane z życiem szkoły (np. z okazji odnowienia Gimnazjum lub przedstawiające nowych profesorów⁶³), parafii św. Katarzyny (np. mowy pogrzebowe, często niemieckojęzyczne⁶⁴), jak i ważnych wydarzeń państwowych. Spośród tych ostatnich szczególnie wartościowe są mowy upamiętniające śmierć i elekcje kolejnych Wazów⁶⁵, a przy okazji dowodzące znakomitego warsztatu oratorskiego gdańskiego mówcy oraz świetnej znajomości historii Rzeczypospolitej. Chociaż mowy swe wygłaszał Mochinger przeważnie w auli gimnazjalnej, a przysłuchiwali się im poza gdańskimi burmistrzami, rajcami i ławnikami, posłami królewskimi i zagranicznymi również inni profesorowie, jak również uczniowie Gimnazjum, dokładniejsza analiza warsztatu oratorskiego profesora retoryki wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Należy jednak pamiętać, że mowy okolicznościowe, mimo że nie wiązały się bezpośrednio z programem nauczania, mogły dostarczać uczniom cennego materiału do imitacji i, być może, emulacji, a w przypadku Mochingera był to materiał niewątpliwie o dużej wartości, jak bowiem zauważał Bronisław Nadolski: „na tle epidejktycznej wymowy, towarzyszącej tym samym zdarzeniom w innych miastach Polski – przemówienia Mochingera wyróżniają się treściwością i krótkością, pod-

niosłością tonu, konkretnością szczegółów i dostosowaniem ich do miejscowych nastrojów”⁶⁶.

Spuścizna profesora retoryki w latach 1630–1652 obejmuje jednak wiele prac wprost związanych z prowadzonymi przezeń wykładami i ćwiczeniami gimnazjalnymi. Przed wszystkim z praktyki nauczycielskiej wyrosły drukowane i rękopiśmienne podręczniki oraz komentarze retoryczne Mochingera. Drukiem ukazały się w roku 1640 jego rozważania na temat mów Cycerona zatytułowane *Floridorum e dissertationibus rhetoricis super Cicerone sylva*, a opracowane z myślą o praktyce dydaktycznej już na początku 1637, a nawet w 1634 roku⁶⁷. Ów druk, powstały również z myślą o słuchaczach gimnazjalnych zajęć profesora, jest świadectwem afirmatywnego stosunku autora do samego Arpinaty oraz humanistycznego cyceronianizmu. Dał temu wyraz już w amplifikacyjnym „Ogłoszeniu dzieła o tym, jak należy z podziwem analizować Cycerona” (*Promulgatio operae de Cicerone perlustrando*), w którym stwierdzał, że „nie ma nikogo, kto Cycerona by nie chwalił, nikogo, kto by go nie podziwiał” (*Ciceronem, quem nemo non lauda, nemo non miratur*⁶⁸). Na poparcie tych słów umieścił osobne, pełne amplifikacji rozdziały (II–V) ze świadectwami autorytetów na temat Arpinaty, poczynając od omówienia i obrony świadectwa Lutra, „który przedkładał Cycerona nad Arystotelesa” (II: *Lutheri, qui Ciceronem Aristoteli*

⁶² Zob. Mochinger 1626: k. 248 *recto – verso*: (...) *numquam cessaturus sum (...) vestrum ordinis splendorem venerari obsequio, officii, oratione*.

⁶³ Zob. np. Mochinger 1643 i *idem* 1651.

⁶⁴ Zob. np. Mochinger 1631.

⁶⁵ Zob. Mochinger 1632a; *idem* 1632b, 1633, 1648 i 1649 (mowa na cześć Jana Kazimierza dostępna jest pod adresem: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10630071.html> – odczyt 17.02.2015).

⁶⁶ Nadolski 1963: 208.

⁶⁷ Świadczą o tym list dedykacyjny Mochingera do syndyka gdańskiego Henryka Fredera, datowany na 14 marca 1637 r. oraz skierowana do uczniów profesora *Promulgatio operae de Cicerone perlustrando ad eloquentiae studiosissimos auditores* datowana na 21 czerwca 1634 r. (zob. Mochinger 1640: B *recto* i C *recto* – cały tekst dostępny też on-line: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ155110206 – odczyt 17.02.2015)

⁶⁸ Mochinger 1640: B *verso*.

praetulit, iudicium infertur defensio ejus promittitur). Mochinger nie był jednak cyce-ronianistą skrajnym. Twierdził bowiem, iż uczeń zainteresowany zagadnieniami filozoficznym może z powodzeniem sięgnąć po Senekę lub Terencjusza, Pliniusza i Juliusza Scaligera; temu, kto chce pisać dzieła historyczne, przydadzą się Kurcjusz i Liwiusz, do pisania poezji – Owidiusz i Wergiliusz; jako wzory pism medycznych mogą posłużyć dzieła Celsusa, teologicznych zaś – Laktancjusza, Tertuliana i Hieronima; z autorów nowożytnych na lekturę zasługuje Erazm, który „žadnemu z pisarzy antycznych nie ustępuje bogactwem i pięknem języka” (*Erasmus, nulli veterum copia ac sermonis nitore cedentem*). Istotnym

punktem odniesienia dla „retorycznej sylwy” Mochingera była nieraz przezeń przywoływana *Institutio rhetorica, epistolica, elocutoria, et in M. Tullium Ciceronem elo-gium* wittenberskiego profesora Adama Theodora Sibera (1563–1616). Niemniej podręcznik gdańskiego profesora, obejmujący poza obszernymi komentarzami do kolejnych mów Cycerona (rozdziały XIX–LIX) refleksję na temat teorii retorycznej Arpinaty uzupełnionej o jej recepcję u Kwintyliana i teoretyków XVI–XVII wieku (rozdziały VI–XVIII), jest

e t

► Tytułowy miedzioryt *Orator atque rhetorista* Mochingera [Sygn. PAN BG: Fa 38290 8°]

niewątpliwie autorskim wkładem Mochingera w ówczesną refleksję nad dziełami Cycerona ze szczególnym uwzględnieniem możliwości ich wykorzystania w kształceniu retorycznym.

W roku 1641 w gdańskiej oficynie Andrzeja Hünefelda ukazał się kolejny, bardzo ciekawy podręcznik Mochingera pt. *Orator atque rhetorista*, w którym autor wprowadził wyraźne rozróżnienie na mowę-praktyka (*orator*) oraz na jej teoretyka i zarazem *sui generis* krytyka literatury (*rhetorista*), który *recte audit, qui vel dicendi docet artificium, et exercitationum viam commonstrat, vel rogatus etiam orationum dictio-*

*nisque elaboratoris formulas aliis praescribit*⁶⁹. Jest to twórcze rozwinięcie klasycznego, rzymskiego jeszcze, rozróżnienia na mowę-praktyka (*orator*) i nauczyciela

⁶⁹ Mochinger 1641: 5 (http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00008439/VD17-195344340_0019.tif – odczyt 17.02.2015). W przekładzie B.A.: „dobrze [tj. ze znanstwem] słucha, kto albo naucza sztuki wymowy i pokazuje jak się w niej ćwiczyć, albo też zapytany będzie potrafił omówić zasady wymowy i opracowania wypowiedzi”.

wymowy (*rhetor*)⁷⁰, wynikającego z potrzeby wyodrębnienia kompetencji przyszłego mówcy z jednej i znawcy retoryki⁷¹. Na określenie tego drugiego gdański profesor posłużył się tu terminem *rhetorista*, wywiedzionym z błędnego odczytania przez Petrusa Mosellanusa vocatiwu *rhetorisce* u Gelliusza (XVII 20)⁷². Warto dodać, że materii do nakreślenia kompetencji owego „retorysty” dostarczyły m.in. traktaty retoryczne: *De eloquentia sacra et humana* Nicolasa Caussina (Paryż 1617 lub wyd. późniejsze⁷³) i *Theatrum veterum rhetorum, oratorum et declamatorum* Luisa de Cressoles (Paryż 1620). Większą część podręcznika Mochingera wypełnia omówienie szeregu zasad, jakimi ma się kierować orator (s. 7–276), wśród których nie ma uwagi (s. 153–276) poświęca pronuncjacji oraz (w mniejszym stopniu) ćwiczeniu pamięci, a więc zagadnieniom pozostającym zwykle na marginesie tradycyjnych podręczników retoryki, retorowi Gimnazjum zaś doskonale znanym – tak z jego praktyki oratorskiej, jak i dydaktycznej. Za reminiscencję osobistego doświadczenia gdańskiego profesora można np. uznać

passus w podziale na cztery obszary, w których współczesny mu mówca może zdobyć sławę:

Principes duntaxat oratorum nostri aevi, qui aliqua inter se ratione differunt, indicasse, opinor, suffecerit, etsi nec horum omnium plane fiat mentio. Sicuti igitur quatuor orantium carceres, seu theatra numerami possunt potiora: ecclesia videlicet, aula, forum, schola⁷⁴.

Konstatacja ta niewątpliwie nie jest prostym podziałem teoretyka, gdyż jako mówca Mochinger działał i na rzecz kościoła (*ecclesia*), i szkoły (*schola*), jak też na rzecz Rady Miejskiej i współobywateli Gdańska (*forum*); wreszcie głosił mowy na cześć królów, co pośrednio można nazwać twórczością dworską (*aula*). Niewątpliwie też z praktyką oratorską samego autora podręcznika, który obficie czerpał z historii Rzeczypospolitej w mowach pogrzebowych na cześć Zygmunta III i Władysława IV, a także w mowach z okazji układow sztumskiego⁷⁵ i koronacji dwóch ostatnich Wazów, wiążą się odwołania historyczne w *Orator atque rhetorista*, jak np. w rozdziale XLIII (*De oratoris existimatione honoreque, cuius spe recreare sese potest*), gdzie sięgnął po wydarzenia z czasów Stefana Batorego⁷⁶. Owa perspektywa mówcy-praktyka odróżnia *Orator atque rhetorista* od wcześniejszego *Floridorum rhetoricorum in Ciceronis sylva*, choć trzeba przyznać, że w podręczniku

⁷⁰ Zob. np. Ciceron, *De oratore* I 52; I 84; II 10 (tam przykład z Isokratesem – por. Mochinger 1641: 5: „aliquo illustratum eam exemplum: rhetor fuit Isocrates, orator Demosthenes”) i III 54.

⁷¹ Zob. Mochinger 1641: 7, gdzie *rhetorista* został zdefiniowany jako *discipulus rhetoricus* oraz *ibidem*: 276–344; tu z kolei w osobnych rozdziałach (XLIV–LII) gdański retor osobno ujął kompetencje szczególnie istotne nie tyle dla mówcy, ile dla znawcy wymowy.

⁷² Zob. Mochinger 1641: 282 (http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00008439/VD17-195344340_0001.tif – odczyt 17.02.2015); por. uwagę marginesową Mosellanusa np. w wyd. kolońskim Gymnicusa: Gellius 1537: 652 (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10172422_00695.html – odczyt 17.02.2015).

⁷³ Por. np. wydanie kolońskie Caussin 1626: 6 (http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN733733506&DMDID=DM-DLOG_0000 – odczyt 17.02.2015)

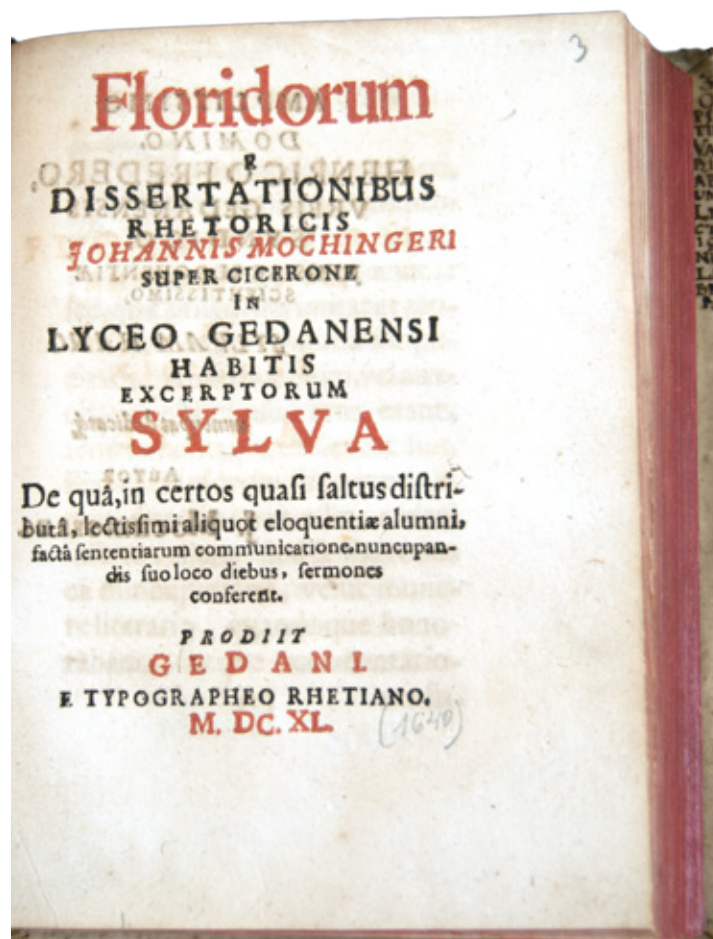
⁷⁴ Mochinger 1641: 212 (http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00008439/VD17-195344340_0226.tif – odczyt 17.02.2015). W przekładzie B.A.: W każdym razie – jak sądzę – wystarczy wskazać na pierwszych z mówców naszych czasów, którzy w jakiś sposób się od siebie różnią, nawet jeśli o nich wszystkich nawet nie wspomnimy. Można bowiem wymienić jakby cztery szranki czy też może lepiej teatry przemawiających, mianowicie: kościół, dwór, forum i szkołę”.

⁷⁵ Zob. Mochinger 1645.

⁷⁶ Zob. Mochinger 1641: 273–274.

z 1641 roku nie brak odniesień zwłaszcza do traktatów, mów i listów Cyserona oraz do *Institutio oratoria* Kwintyliana, ale też m.in. do Seneki Starszego, Horacego, Erazma, Juliusza Cezara Scaligera i Krzysztofa Longoliusza. W wielu miejscach dochodzi do głosu praktyka nauczycielska samego Mochingera, np. w wywód o *pronuntiatio* wplótł on dwa rozdziały *De privatis, domesticisque oratoria experimentis* (XXXVII: „O prywatnych i domowych ćwiczeniach w wymowie”) i *De occasionibus publice dicendi, ab oratorum quocunque prensandis, haudquaquam certe negligendis* (XXXVIII: „O okazjach do publicznego przemawiania, które każdy z mówców powinien chwycić i żadną miarą ich nie marnować”), z których w pierwszym powoływał się na Aftoniosa jako autora *Progymnasmatów* – podręcznika retorycznych ćwiczeń wstępnych, analizowanych przez Mochingera podczas jego gimnazjalnych wykładów, w drugim natomiast zalecał jako znakomite ćwiczenie dla przyszłych mówców wygłaszanie mów pogrzebowych i innych panegiryków, powołując się przy tym na częste praktykowanie ich zarówno w doskonale mu znanej z czasów studenckich Lejdzie, jak i w gimnazjach włoskich i niemieckich⁷⁷.

Natomiast bezpośrednio w praktykę dydaktyczną gdańskiego profesora retoryki pozwalają wniknąć zachowane w (przeważnie bardzo starannych) rękopisach obszerne notatki z jego wykładów. Spośród dziecięciu takowych manuskryptów znanych na początku XVIII wieku Efraimowi Praetoriusowi⁷⁸ zachowało się do naszych czasów pięć: *Tractatus de progymnasmatibus oratoriis rudimentis* i *Pro-*

► Karta tytułowa *Floridorum e dissertationibus rhetoricis...* Mochingera [Sygn. PAN BG: Ca 3376 8° adl. 3]

gymnasmatum oratoriorum delineatio, spisane odpowiednio przez Johannes Tibiusa i Olaus Möllera, słuchaczy wykładów Mochingera w roku 1636 i 1638⁷⁹, spisane w 1647 roku przez Melchiora Maiora *Dissertatiunculae*

⁷⁷ Zob. Mochinger 1641: 203–207 i 208–212.

⁷⁸ Zob. Praetorius 1713: 73–74 (http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10734437_00097.html – odczyt 17.02.2015)

⁷⁹ Zob. Mochinger 1636 i 1638.

CUM DEO,
 JOHANNIS MOCHINGERI,
 DISSERTATIUNCULÆ SUBITANÆ,
 ARGUMENTI RHETORICI,
 ACROASIBUS IN GYMNASIO HABITIS PRÆMISSÆ;
 QUÆ,
 QUÆ MATERIE ET SERMONIS MAGNAM PARTEM,
 EX CURRICULÒ IN ANTECESSUM LECTIS,
 ET
 GERARDI IOH: VOSSII COMMENTARIIS RHETORICIS
 ET
 LUDOVICI CRESOLLII VACATIONIBUS AUTUMNALIBUS
 SUNT DEPROMTÆ;
 A CAROLO AUTEM NEUBECCIO EXCEPTÆ,
 MELCHIORISQUE MAIORIS MANU DESCRIPTÆ.

5
 11
 12
 13

subitaneae argumenti rhetorici, oparte, o czym informuje już karta tytułowa, w znacznym stopniu (*magnam partem*) na dziełach Gerarda Vossiusa i Luisa de Cressoles⁸⁰, oraz dwa niedatowane komentarze do traktatów Cyncerona: *Documenta oratoria ex tribus „De oratore” libris Ciceronianis* i *Documenta oratoria ex libro Tulliano „De claris oratoribus” elicit*⁸¹. Wszystkie one świadczą o erudycji, ale też o intelektualnej samodzielności Mochingera, który będąc luterańskim pastorem, nie wahał się sięgać po opracowania jezuitów. Nie tylko bowiem w *Dissertationumculae...*, traktacie niezmiernie ciekawym ze względu na poszerzony w stosunku do *Orator atque rhetorista* wykład na temat różnych aspektów pronuncjacji⁸² (zwykle marginalizowanej w podręcznikach tak antycznych, jak i wczesnonowożytnych), powoływał się na Cresolliusa, ale też w wykładach poświęconym progymnasmtom zaczerpnął dystych Jana Doxopatresa (w greckim oryginale i łacińskim przekładzie) z katolickiego, paryskiego wydania Aftoniosa z roku 1623, sporządzonego przez jezuitów, o czym informują obydwaj odpisy⁸³. Co ważniejsze jednak, gdański profesor wprowadził też istotne modyfikacje w tradycyjnym, uświęconym autorytetem retora z IV wieku po Chr., układzie progymnasmatów. Oto bowiem zamiast Aftoniosowych czternastu wprowadził Mochinger dziesięć ćwiczeń retorycznych w następującej kolejności: *fabula*, *narratio*, tożsame z chreją i – w większym stopniu z gnomą

– *dictum*, *encomium*, *vituperatio*, *comparatio*, *confirmatio*, *confutatio*, *prosopopoeia* lub *ethopoeia* i *descriptio*⁸⁴. W zmianie kolejności pochwały, nagany i porównania oraz refutacji i confirmacji dostrzegamy zabieg obecny wcześniej tylko w XVI wieku u Antoniusa Lullusa, przede wszystkim zaś dopiero w stuleciu XVIII u Johanna Christopha Gottscheda, który podobnie jak Mochinger wysunął nadto confirmację danej rzeczy (*Bestätigung einer Sache*) przed jej refutację (*Widerlegung*)⁸⁵.

Zbieżność ze starszym o blisko 100 lat Hiszpanem z jednej, jak też młodszy o przeszło wiek lipskim uczonym z drugiej strony jest tylko jednym z wielu argumentów za tym, by uznać gdańskiego profesora za jednego z ciekawszych retorów nie tylko Prus Królewskich, lecz całej siedemnastowiecznej Europy⁸⁶, zaś Gdańskie Gimnazjum Akademickie połowy XVII wieku za jeden z ważniejszych ośrodków kształtowania się teorii retorycznej i nauczania sztuki wymowy w ówczesnej Europie Środkowej.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

Botsack, J. 1641: *Syllabus operarum scholasticarum in illustri Gymnasio Gedanensi a professoribus et collaboratoribus eiusdem*

⁸⁰ Zob. Mochinger 1647.

⁸¹ Zob. Bibl. PAN Gd. Ms. 2190 i 2390.

⁸² Na łączną liczbę 230 rozdziałów aż 160 wiąże się ze szczegółowo opisaną *actio* (LXXI-CCXXX) – Mochinger rozważa w nich takie zagadnienia, jak m.in. siłę głosu, spojrzenie, mimikę, gestykulację (osobno pisze np. o ułożeniu ręki prawej – CXXI i lewej – CXXII), ale też kwestię ewentualnej brzydoty mówcy (CLXXXIX).

⁸³ Zob. Mochinger 1636: 8 oraz idem 1638: s. 7 *recto*.

⁸⁴ Zob. Mochinger 1638: 11 oraz 9 *verso* – 90 *verso*.

⁸⁵ Szerzej na temat *Progymnasmata rhetorica* Lullusa (Bazylea ok. 1548 i 1551) i *Vorübungen der Beredsamkeit* Gottscheda oraz analogii pomiędzy nimi zob. Awianowicz 2008: 202–205, 274–275 i 306–308.

⁸⁶ O efektach nauczania Mochingera świadczą nadto wygłaszane przez jego uczniów publiczne deklamacje, których treść i formę możemy poznać dzięki drukowanym programom – zob. Nadolski 1963: 208–212.

JOH: MOCHINGERI

PROGYMNASMATUM
ORATORIORUM
DELINEATIO.

IN TRIMA GEDANENSIS GYMNASII CURIA,

TRADI COEPTA

ANNO MDCXXXVIII,

die XVI. JANUARIJ:

ANNO EODEM,

die XXII OCTOBR.

FAVENTE DEO,

ABSOLUTA.

Excepit
Scripsitq̄ haec Olaus MÖLLERUS, meus. si quisquam,
valde gravis et assiduus Auditor.

- hoc semestri exantlandarum...*, oprac. Z. Głombiowska, przeł. E. Roguszcak, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 117–128.
- Botsack, J. 1642: *Designatio operum scholasticarum, quibus (Deo clementer benedicente) Gymnasii Gedanensis professores, collaboratores ac praeceptores hoc semestri defungentur...*, oprac. Z. Głombiowska, przeł. E. Roguszcak, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 129–138.
- Calovius, A. 1644: *Syllabus operarum publicarum, quae currente hoc semestri ea, qua par est, fide atq[ue] industria in celebri Gedanensium Athenaeo suscipiuntur...*, oprac. Z. Głombiowska, przeł. E. Roguszcak, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 155–164.
- Caussin, N. 1626: *Nicolai Caussini Trecensis e Societate Iesu De eloquentia sacra et humana libri XVI. Editio secunda, non ignobili accessione locupletata*, Coloniae Agrippinae: Apud Ioannem Kinckium.
- Fabricius, J. 1628: *Denkschrift des Rektors Fabricius über das Schulsystem des Gymnasiums*, oprac. G. Łopuszańska, przeł. W. Kleśńska, w: L. Mokrzecki (red.) 2008, *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 67–116.
- Franckenberger, A. 1568: *Constitutio nova Gymnasii Dantiscani...*, oprac. Z. Głombiowska, przeł. E. Roguszcak, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 21–65.
- Hermogenes 1571: *Hermogenes Tarsensis rhetoris acutissimi De dicendi generibus sive formis orationum libri II. Latinitate donati, et scholiis explicati atque illustrati a Ioan(ne) Sturmio*, excudebat Iosias Rihelius, [Strasbourg] 1571.
- Keckermann, B. 1605: *Gymnasium logicum, id est de usu et exercitatione logicae artis sbsolutiori et pleniori, libri tres. Annis ab hinc aliquot in Academia Heidelbergensi privatis praelectionibus traditi...*, apud Gilielmum Antonium, Hanoviae.
- Keckermann, B. 1608: *Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice, et tota simul ratio studii eloquentiae tam quoad epistolas et colloquia familiaria, quam quoad orationes conformatur, modusque ostenditur et oratores dextre legendi et resolvendi, denique locos communes oratorios concinnandi. Anno Christi MDCVI privatim propositum in Gymnasio Dantiscano*, apud Gilielmum Antonium, Hanoviae.
- Keckermann, B. 1610a: *Introductio ad lectionem Ciceronis, et aliorum oratorum fructuosiore et dexteriore, pertinens ad specialem partem Systematis rhetorici, privatim tradita in Gymnasio Dantiscano*, apud Gilielmum Antonium, Hanoviae.
- Keckermann, B. 1610b: *De natura et proprietatibus historiae commentarius, privatim in Gymnasio Dantiscano propositus*, apud Gilielmum Antonium, Hanoviae.
- Keckermann, B. 1611: *Systema astronomiae compendiosum in Gymnasio Dantiscano olim praelectum et 2. libris adornatum, quorum prior de motu stellarum tum communi tum proprio, posterior de temporis distinctione a motu isto pendente ea docet, quae aliis ad frugalem astronomiae usum sufficere, aliis ad legenda pleniora artificum in hoc genere scripta viam sternere possint*, apud Haeredes Gilielmi Antonii, Hanoviae.
- Keckermann, B. 1612a: *Systema geographicum duobus libris adornatum et publice olim praelectum*, apud Haeredes Gilielmi Antonii, Hanoviae.
- Keckermann, B. 1612b: *Disputationes practicae, nempe ethicae, oeconomicae, politicae, in Gymnasio Dantiscano intra biennium ad lectionum philosophicarum cursum habitae, sub praesidio Bartholomaei Keckermanni, philosophiae ibidem professoris, ita scriptae, ut totius philosophiae practicae brevis ac methodica systemata, sumul et praecipuarum materiarum controversias ac problemata contineant*, apud Haeredes Gilielmi Antonii, Hanoviae.
- Keckermann, B. [c. 1620]: *Systema grammaticae hebraeae, sive sanctae linguae exactior methodus, continens perspicua et brevi ratione eiusdem praecepta, per etymologiam et syntaxin publicis praelectionibus traditum in Gymnasio Dantiscano*, apud Petrum Antonium, Hanoviae.

- Maukisch, J. 1655: *Leges Gymnasii Gedanensis...* [1655], oprac. Z. Głombiowska, przeł. E. Roguszczyk, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 165–192.
- Maukisch, J. 1657: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Gymnasio Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus Calendis Ianuariis. Anno MDCLVII...*, oprac. Z. Głombiowska, przeł. E. Roguszczyk, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 193–212.
- Maukisch, J. 1658: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Gymnasio Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus Calendis Ianuariis. Anno MDCLVII...*, oprac. i przeł. Z. Głombiowska, w: Mokrzecki L. (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 213–270.
- Maukisch, J. 1660: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Gymnasio Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus mense Januario. Anno M DCLX*, imprimebat David Fridericus Rhetius, Dantisci.
- Maukisch, J. 1662: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Gymnasio Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus mense Januario. Anno M DCLXII*, caractere David-Friderici Rhetii, Dantisci.
- Maukisch, J. 1664: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Gymnasio Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus mense Januario. Anno M DCLXIV*, caractere David-Friderici Rhetii, Dantisci.
- Melanchton, Ph. 1539: *Elementorum rhetorices libri duo. Recens recogniti ab autore, Vitebergae*.
- Mochinger, J. 1626: *Johannis Mochingeri Epistola ad Senatam Patrium, in qua ab imputato Arrianismo se purgare annititur*. – sygn. PAN BG: Ms. 494: k. 246 verso – 247 verso.
- Mochinger, J. 1631: *Christliches Trostsreiben an die woledle und Ehren– auch Tugendreiche Frau Margareth Schliowitzin (...) wegen unverhofften Abschiede ihres Edlen und Tugendhafften Sohnes Adam von Schliowitz, welcher dem 9. Julij ist verschieden in Florentz in diesem 1631 Jahr, abgeschicket von Danzig durch Johann Mochinger Prediger der Gemeine Christi zu S. Kathrin daselbst*. – sygn. PAN BG: Qb 10087 4°.
- Mochinger, J. 1632a: *Ad universos et singulos in urbe nostra literarum peritos, quibus memoria clementissimi domini nostri Sigismundi III, Polonorum regis electi, Sveonumque haereditarii, Prussiae ducis etc. venerabilis et jucunda Joh(annes) Mochinger, concionator aedis Catharineae et rhetore Gymnasii, anno M DC XXII*, typis Georgii Rhetii, Dantisci.
- Mochinger, J. 1632b: *Plausus urbis nostrae super electionem serenissimi et potentissimi principis Vladislai Sigismundi regis Sveciae, domini nostri clementissimi ad fasces Regni Poloniae oratione habenda die 2. Decembris hora X matutina in maximo auditorio lycei nostri descripturus Reipublicae proceres et iteratorum ex universa civitate coronam ac optimis artibus deditam juventutem officiose ad audientiam invito et advoco Johannes Mochingerus, concionator aedis Catharineae et rhetor Gymnasii [...]*, typis Georgii Rhetii, Dantisci.
- Mochinger, J. 1633: *Plangor et plausus urbis Gedanensis seu orationes duae: prima super excessu Sigismundi III, altera super electione Vladislai Sigismundi regum Poloniae et Sveciae etc. publice dictae a Johanne Mochingero*, editae sumptibus et typis Georgii Rhetii, Gedani.
- Mochinger, J. 1636: *Ioh(annis) Mochingeri Tractatus de progymnasmatibus oratoriis rudimentis et scholarum de explorarum variarum annotationum apparatu illustratus, inque ludo eloquentiae Gedanensi cum praeloquiis et interloquiis dissertando exponi inceptus Anno Salutis Recuperatae M. DC. XXXVI. Ad diem XVIII Januari. Scripta haec sunt manu Eruditissimi maximeque industrii Iohannis Tibii, qui audita haec animo comprehendit, et domi ex memoria in pagellis hisce consignavit: admirabile edito specimine quod verborum etiam omnem apparatus retinere potuerit*. – sygn. PAN BG: Ms. 508.
- Mochinger, J. 1638: *Ioh(annis) Mochingeri Progymnasmatum oratoriorum delineatio. In prima Gedanensis Gymnasii curia, tradita coepta Anno M DC XXXVIII, die XVI Ianuarii: anno eodem, die XXII Octobr(is) favente Deo, absoluta. Excepit scripsitque haec Olaus Möllerus, mens, si quisquam velde gnavus et assiduus Auditor*. – sygn. PAN BG: Ms. 2191.

- Mochinger, J. 1640: *Floridorum e dissertationibus rhetoricis Johannis Mochingeri super Cicerone in Lyceo Gedanensi habitis excerptorum sylva, de qua in ceteros quasi saltus distributa, lectissimi aliquot eloquentiae alumni, facta sententiarum communicatione, nuncupandis suo loco diebus sermones conferent, e typographeo Rhetiano, Gedani.*
- Mochinger, J. 1641: *Orator atque rhetorista penicillo Iohannis Mochingeri depicti prodire, ex officina Andreae Hünefeldii, Gedani.*
- Mochinger, J. 1643: *Exclamatio panegyrica super Gymnasii Gedanensis natali, quem dies XXII Decembris anni Christiani MDCXLIII ruentis attulit*, oprac. Z. Głombiowska, przeł. I. Bogumił, w: L. Mokrzecki (red.) 2008: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 139–154.
- Mochinger, J. 1645: *Supplicatio urbis Gedanensis in honorem Dei Optimi Maximi et memoriam Vladislai VI regis Polon(iae) et Sveciae etc. etc. pro conservata Borussia et pace restituta in honorifica panegyri oratione explicata die XXVII Sept(embris) a Joh(anne) Mochingero, concionatore aedis Catharin(eae) et rhetore Gymnasii, Anno M DC XXXV*, typis et sumptibus Georgii Rhetii, Dantisci.
- Mochinger, J. 1647: *Dissertatiunculae subitaneae argumenti rhetorici, acroasibus in Gymnasio habitis praemissae, quae, qua materiae et sermonis magnam partem ex curriculo in antecessum lectis et Gerardi Ioh(annis) Vossii commentariis rhetoricis et Ludovici Cresollii vacationibus autumnalibus sunt deprom(p)tae, a Carolo autem Neudeccio excerptae, Melchiorisque Maioris manu descriptae.* – sygn. PAN BG: Ms. 2189.
- Mochinger, J. 1648: *Oratio ad famam semper prosperam, Serenissimi et Potentissimi Principis Vladislai IV, Poloniae et Sveciae Regis, etc. Dum vivebat, Domini Nostri Clementissimi, Anno Christi M DC XLVI-II, die VII Julii, Gedani, in Splendidissima et Amplissima Corona, a Johanne Mochingero dicta, editaque Typis Rhetianis Mochinger, J. 1649: Oratio in serenissimi et potentissimi principis et domini, domini Johannis Casimiri, Sueciae regis haereditarii, in Poloniae regem, Divina providentia providentiaque humana illustrem electionem, anno M DC XLIX, die XVIII Ianuarii, [...] honorificentissima concione praesente, a Johanne Mochingero dicta: typographeo Rhetiano exscripta, Gedani.*
- Mochinger, J. 1651: *Johannis Mochingeri, eloquentiae professoris, oratio in Gymnasio Gedanensi anno M DC LI, die XIII Iulii pronuntiata, cum ampliss(imorum) d(omi)n(orum) scholarum auctoritate, clariss(imus) M. Michael Falckius ad logices, metaphysicesque, ut et philosophiae practicae professionem suscipiendam, est introductus, typo Rhetiano, Gedani.* – sygn. PAN BG: Ma 3986.
- Schelwig, S. 1677: *De incrementis Bibliothecae Gedanensis epistola et commentatio Samuelis Schelguigii.* Gedani: typis David-Friderici Rhetii, oprac. i tłumacz. Z.L. Pszczółkowska, w: Z. Nowak (red.) 2008, *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. III, *Wybór źródeł od XVI do XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 69–96.
- Schelwig, S. 1688: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Athenaeo Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus Januario ineunte. Anno M DCXXCVIII*, per David-Fridericum Rhetium, Dantisci.
- Strauch, I. 1672: *Catalogus lectionum et operarum publicarum in Athenaeo Gedanensi hoc cursu annuo expediendarum propositus mense Januario. Anno M DCLXXII*, caractere David-Friderici Rhetii, Dantisci.

OPRACOWANIA

- Awianowicz, B. 2008: *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV wieku do połowy XVIII wieku. Dzieje nowożytnej recepcji Aftoniosa od Rudolfa Agricoli do Johanna Christoph Gottscheda*, Wydawnictwa Naukowe UMK, Toruń.
- Awianowicz, B. 2009: *Humanizm renesansowy w miastach Prus Królewskich*, w: *Humanizm. Idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. II, *Humanizm. Historie pojęcia*, red. A. Borowski, Wydawnictwo Neriton, Warszawa, s. 149–197.
- Awianowicz, B. 2014: *Rhetorische Argumentation in der Konstitutionen und Programmen der akademischen Gymnasien in Danzig und Thorn von 1568 bis 1658*, w: *Vergangenes in Erinnerung rufen... Beiträge zur Kulturgeschichte des Königlichen Preußen*, red. Wł. Zientara, Lit Verlag, Münster, s. 25–32.
- Conley, T.M. 1990: *Rhetoric in the European Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago-London.

- Facca, D. 2005: *Bartłomiej Keckermann i filozofia*, Polska Akademia Nauk. Instytut Filozofii i Socjologii, w: *Renesans i reformacja. Studia z historii filozofii i idei*, red. L. Szczucki, t. 26, Warszawa.
- Fuhrmann, M. 2001: *Humanismus und Christentum. Die doppelte Orientierung des europäischen Lehrplans*, w: *Humanismus und Menschenbildung*, red. E. Wiersing, Essen: Blaue Eule, s. 06–111.
- Gray, H.H. 1963: *Renaissance Humanism: the Pursuit of Eloquence*, „Journal of the History of Ideas” vol. 24, s. 497–514.
- Green, L.D., Murphy, J.J. 2006: *Renaissance Rhetoric Short-Title Catalogue 1460–1700*, 2nd edition, Bodmin, Cornwall, Ashgate.
- Kennedy, G.A. 1999: *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, second edition, revised and enlarged, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London.
- Kotarski, E. 1993: *Rektorzy i profesorowie Gimnazjum Gdańskiego w XVII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 38/3 (1993), s. 3–34.
- Lichański, J.Z. 2007: *Retoryka. Historia – teoria – praktyka*, t. I. *Historia i teoria retoryki*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Mack, P. 2011: *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, University Press, Oxford.
- Mokrzecki, L. 1997a: Mochinger Jan, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. Z. Nowak, t. 3, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk, s. 240–241.
- Mokrzecki, L. 1997b: Titius Jan Piotr, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. Z. Nowak, t. 3, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk, s. 369–370.
- Mokrzecki, L. 2008: *Wstęp*, w: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. II, *Wybór źródeł od XVI i XVII wieku*, red. L. Mokrzecki, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 7–20.
- Nadolski, B. 1959: *Poetyka renesansowa rektora gdańskiego Andrzeja Franckenbergera (1568)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Spoteczne, z. 2, Toruń.
- Nadolski, B. 1961: *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna. Studium z dziejów Odrodzenia na Pomorzu*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego, t. X, z. 1, Toruń.
- Nadolski, B. 1963: *Jan Mochinger – profesor retoryki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim*, „Rocznik Gdański”, vol. 22, s. 193–221.
- Nadolski, B. 1964: *Jan Piotr Titius – profesor wymowy i poezji w Gdańskim Gimnazjum Akademickim*, „Rocznik Gdański”, vol. 23, s. 185–205.
- Nadolski, B. 1969: *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Nowak, Z., Szafran, P. (red.) 1974: *Księga wpisów uczniów gimnazjum gdańskiego 1580–1814*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Poznań.
- Praetorius, E. 1713: *Athenae Gedanenses, sive commentarius historico-chronologicus succintus, originem et constitutionem Gymnasii Dantiscani illustris, itemque recensionem superiorum ejus antistitum, seu proto-scholarcharum, nec non vitas et scripta rectorum ac professorum ejusdem continens*. Apud Jo(hannem) Frid(er)icum Gleditsch et filium, Lipsiae.
- Saarinen, R. 2011: *Weakness of Will in Renaissance and Reformation Thought*, University Press, Oxford.
- Shuger, D.K. 2004: *The Philosophical Foundations of Sacred Rhetoric*, w: *Religion and Emotion. Approaches and Interpretations*, red. J. Corrigan, Oxford University Press, Oxford.

PIOTR KOCIUMBAS

MUZYCZNE REBUSY MICHAELA CONOVIUSA (1609–1692) ALBO GIMNAZJALNEGO KANTORA EKSPERYMENTY Z EPITALAMIUM

KIEDY dostojny Georg von Bömeln, rajca Głównego Miasta Gdańska, przy akompaniamencie wygrywanych przez ratuszowy carillon melodii pieśni pogrzebowych chował w kościele Mariackim swoją czcigodną małżonkę, zmarłą 29 grudnia 1653 roku Barbarę z domu von der Becke, uprzednią wdowę po zacnym Georgu Stambergerze¹, pośród osób wstuchujących się w owe żałobne dźwięki być może znajdowała się szlachetna Justina z domu Gabriel, córka Lorenza. Owdowiała w 1652 roku po szacownym Davidzie Sielmannie², poważanym członku Trzeciego Ordynku, zdecydowała się ponownie stanąć na ślubnym kobiercu, przy czym jej oblubieńcem został

52-letni mężczyzna, tak jak ona doświadczony już śmiercią współmałżonka. Licząca około 40 lat Justina³ i 12 lat od niej starszy Georg powiedzieli sobie „tak” i wymienili obrączki w murach fary Mariackiej 16 lutego 1655 roku⁴. Zorganizowaną z tej okazji ucztę weselną obejmującą, jak na przedstawicieli elity miejskiej przystało, nietuzinkowe, zakrapiane przednimi gatunkami win, dania obiadowe oraz wysmienite desery i konfekty, umilali swoim kunsztem znakomici muzycy kapeli Rady Miejskiej, dla których tego rodzaju okazje stanowiły istotne i w miarę stałe źródło dodatkowych przychodów. Obok przygrywania podczas posiłków i nieodzownych tańców, trwających do późnych

¹ Por. Weichbrodt 1988: I 70; Zdrenka 1989: 167; Zdrenka 2008: 45; Możejko 2015: 209.

² Zdrenka (1989: 167) podaje rok 1653, zaś Weichbrodt (1988: I 190) – 1752. W późniejszej publikacji (Zdrenka 2008: 45) badacz przywołuje ten sam rok, co Weichbrodt, podając jednak więcej szczegółów: miesiąc śmierci Sielmanna (kwiecień 1652 r.) i dzień pogrzebu (23 kwietnia 1652 r.).

³ Por. Weichbrodt 1988: I 190.

⁴ Por. Weichbrodt 1988: I 70; Zdrenka 1989: 167. Weichbrodt podaje, iż związek małżeński zawarto 10 lutego, Zdrenka przywołuje zaś datę 14 lutego. W późniejszej publikacji historyk powtarza swoje ustalenia, przywołując w nawiasie i ze znakiem zapytania również dzień 10 lutego (Zdrenka 2008: 45). Tymczasem na stronie tytułowej druku uświetniającego to wydarzenie odnotowano dzień 16 lutego 1655 r. i tę ostatnią datę przyjęto dla niniejszej pracy jako wiążącą. Por. il. 1.

godzin wieczornych, kapeliści często raczyli nowożeńców i biesiadników dedykowanym koncertem muzycznym. Zanim jednak goście weselni przystąpili do jedzenia i picia, tradycja nakazywała wysłuchać krótkiego kazania, zapewne również oficjalnych gratulacji, powinszowań czy przemówień laudacyjnych skierowanych do bohaterów uroczystości⁵. Sama uczta stanowiła również doskonały moment na przekazanie młodej parze oraz gościom okolicznościowych druków, zawierających mniej lub bardziej udane produkcje poetyckie; uwzględniano w nich okazjonalnie notację muzyczną zachęcającą zgromadzonych weselników do odśpiewania pochwał i życzeń, których odbiorcami byli przede wszystkim świeżo upieczeni małżonkowie. W ten ostatni nurt twórczości wpisywał się niejaki Michael Conovius, który zadedykował Georgowi von Bömeln i jego oblubienicy dwuczęściowe epitalamium zawierające nowofacińską poezję stychiczną z wplecionym rebusem muzycznym oraz pieśń stroficzną w języku niemieckim.

O życiu Michaela Conoviusa wiadomo niewiele. Funkcjonujące dotychczas w obiegu naukowym informacje, sprowadzające się głównie do przywoływania lat jego aktywności przy Gdańskim Gimnazjum Akademickim oraz kilkunastu tytułów jego utworów⁶, można obecnie uzupełnić o kolejne ustalenia dotyczące tak jego życia, jak i działalności poetycko-muzycznej. Conovius urodził się prawdopodobnie w 1609 roku⁷ w miejscowości Freienwalde in Pommern

(obecnie Chociwel w powiecie stargardzkim, województwo zachodniopomorskie), na co wskazuje często umieszczany przy jego nazwisku epitet toponimiczny „Freienwaldo-Pomerano” („Freyenw. Pom.”). Zanim przybył nad Mottawę, nauczał w szkole w miejscowości Reetz (obecnie Recz w powiecie choszczeńskim, województwo zachodniopomorskie)⁸. W 1647 roku, liczący sobie 38 wiosen nauczyciel został powołany na stanowisko kantora przy Gimnazjum Akademickim w Gdańsku oraz tamtejszym gimnazjalnym kościele Świętej Trójcy⁹. Do jego obowiązków, poza nauczaniem muzyki i edukacją gimnazjalistów w zakresie wykonawstwa muzycznego, należało przygotowywanie oprawy muzycznej nabożeństw w rzeczonym kościele w oparciu przede wszystkim o działający przy szkole zespół wokально-instrumentalny, a także oprawy mniejszych uroczystości o charakterze wewnątrzszkolnym. Zobowiązany był również nauczać przedmiotów pozamuzycznych, jak choćby języka łacińskiego¹⁰. W tym kontekście nie powinien więc dziwić fakt, iż Conovius zaczął się również udzielać jako poeta tworzący po łacinie i niemiecku, przy czym najwcześniejszy znaleziony druk świadczący o jego poetyckiej działalności pochodzi dopiero z roku 1650¹¹. Sześć lat później, 26 marca 1659 roku, w aktach Sądu Ławniczego odnotowany został jako ojczym Marii Henrichs, co sugeruje, iż przed rzezoną datą musiał być

zjum Akademickiego. Przy nazwisku Conovius widnieje informacja odnotowująca wiek w chwili jego śmierci w 1692 r. („aet[ate] 83”). Por. Anonim 1779: 45 verso. Na rzezonny rękopis zwrócił moją uwagę Pan Jerzy Marian Michalak, co z wdzięcznością (należną również za udostępnienie mi wypisów z ksiąg APG) odnotowuję.

⁸ „[D]ocuit antea in Schola Rezensi Neomarchichum”. Anonim 1779: 45 verso.

⁹ Por. Anonim 1779: 45 verso.

¹⁰ Por. Popinigis 2008: 278.

¹¹ Rzecz tyczy się druku: Moeresius et al. 1650.

⁵ Por. Kizik 2000: 99–100, 104, 107, 116–117, 122.

⁶ Por. Szyszko 1992: 26–27, 40; Szlagowska 2005: 24; Szlagowska 2010: 372, 376–377, 384. Informacji na temat Conoviusa nie znajdziemy w monografii poświęconej gdańskiej poezji okolicznościowej XVII wieku, zob. Kotarski 1993.

⁷ Rok urodzenia ustalono na podstawie zapisu ze sporządzonego w XVIII wieku rękopiśmiennego wykazu kadry Gdańskiego Gimna-

w związku małżeńskim z wdową po Cornelisie Henrichsie¹². W dniach 17 i 18 stycznia 1669 roku Conovius wystawił w gimnazjalnym *Auditorium Maximum* komedię bożonarodzeniową *Schriffmässige Weyhnachts-Gespräche...*, której warstwa literacka wyszła spod pióra Johanna Maukisch, rektora Gimnazjum¹³. Dwanaście miesięcy później, pod datą 29 stycznia 1670 roku, wymieniony został w aktach Sądu Ławniczego obok swojej małżonki Anny Bentz z tytułu zatwierdzenia wspólnego testamentu¹⁴, zaś 11 sierpnia 1677 i 10 sierpnia 1682 roku w protokołach tejże instytucji został odnotowany jako świadek¹⁵. Zmarł w 1692 roku, przeżywszy 83 wiosny i pracował wśród gimnazjalnej kadry 45 lat¹⁶. Nazwisko kantora pojawia się jeszcze w dokumentach w kontekście jego

syna o imieniu Josua, względem którego wspomniana już Anna Bentz, macocha tego ostatniego i wdowa po Conoviusie, przygotowując się do ponownego zamążpójścia, określiła przysługujący pasierbowi spadek po zmarłym ojcu (tzw. *Schicht und Theilung*). Prawomocność tego postępowania została potwierdzona przez Sąd Ławniczy w dniu 4 marca 1693 roku¹⁷. Z owego faktu można również wydedukować, iż Michael Conovius był przynajmniej dwukrotnie żonaty.

Podkreślający na większości sygnowanych przez siebie publikacji swoją funkcję jako kantora Gimnazjum oraz kościoła Świętej Trójcy (*Gymnasii et Aedis ad S. S. Trinitatem Cantor*, por. il. 1 i 6), Conovius paradoksalnie dał się poznać przede wszystkim jako autor nowofacińskiej i niemieckojęzycznej poezji okolicznościowej¹⁸, co w dużej mierze jest rezultatem braku wiedzy o skomponowanej przez niego muzyce; ta zaś, w myśl obecnego stanu badań, nie zachowała się. Pośród odnalezionych 37 druków i jednego rękopisu, które zostały dedykowane znaczącym obywatelom Gdańska i zawierają jego utwory, stwierdzić można obecność: epicediów (najliczniejsza grupa: 27 pozycji)¹⁹,

¹² Por. APG, sygn. 300, 43/61, k. 6 verso – 7 recto. Wypis Jerzego Mariana Michalaka.

¹³ Por. Bolte 1895: 95–96. Tamże treść strony tytułowej komedii: *Schriffmässige Weyhnachts=Gespräche von Des im Alten Testament verheissenen, aber im Newen Testament geleisteten Messle, des Sohnes Gottes Menschwerdung, und der Gnadenreichen Geburt unsers Herrn Jesu Christi, Auß dem Mose, Propheten und Psalmen, Evangelisten, und Aposteln, zusammengefasst von D. Johanne Maukischen, Gymnasii Rectore. Und in einem Actu Publico, mit Discipulis Tertiae und Quartae Classis den 17. und 18. Januarii vor Mittag umb 9. Uhr im grossen Auditorio Anno 1669. aufgestellt von Michaele Conovio, Cantore Gymnasii, et Classis Tertiae Collega. Dantzig, Gedruckt durch David Friedrich Rheten*. Wspomnianego druku nie udało się, jak dotąd, odnaleźć. Zob. także Rauschnig: 1931: 272.

¹⁴ Por. APG, sygn. 300, 43/71, k. 166 verso – 167 recto. Wypis Jerzego Mariana Michalaka.

¹⁵ Por. APG, sygn. APG 300, 43/79, k. 118 recto, oraz 300, 43/84, k. 123 verso. Wypis Jerzego Mariana Michalaka. Przy pierwszej sygnaturze pojawia się informacja o wieku świadka, który w roku 1677 miał mieć 65 lat. Uwzględnivszy tę informację, należałoby przesunąć rok urodzenia Conoviusa z 1609 na 1612.

¹⁶ „[O]fficii 45”. Anonim 1779: 45 verso. Właściwy rok śmierci odnajdziemy w: Rypson 1989: 368 oraz Popinigis 2008: 278.

Rauschnig (1931: 276) mylnie podaje, iż Conovius był kantorem kościoła Świętej Trójcy do roku 1693 przez 50 lat.

¹⁷ Por. APG, sygn. 300, 43/84, k. 290 verso – 291 recto. Wypis Jerzego Mariana Michalaka.

¹⁸ Por. Popinigis 2008: 279.

¹⁹ Chodzi o następujące druki: Anonim – Conovius – Fischer 1655; Botsaccus et al. 1659; Botsaccus et al. [1660]; Conovius [1653]a; Conovius 1653b; Conovius [1653]c; Conovius [1654]c; Conovius 1654d; Conovius 1654e; Conovius 1654f; Conovius 1655a; Conovius 1655b; Conovius 1655c; Conovius 1655e; Conovius 1656; Conovius [1657]a; Conovius [1657]b; Conovius 1658b; Conovius [1660]a; Conovius [1662]; Conovius [1677]; Conovius – Aschenborn – Jacobi 1653; Fischer – Conovius 1653; Fischer – Conovius 1655; Maukisch et al. 1655; Moeresius et al. 1650; Titius et

Il. 1. Conovius 1655d., k. [1 recto] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 174]

epitalamiów (osiem pozycji)²⁰ oraz gratulatoriów (trzy pozycje)²¹. Są one w znacznym stopniu zdominowane przez aspekt wizualny poprzez zastosowanie głównie akrostychu, niekiedy, jak w przypadku utworów funeralnych, wpisanego w kształt krzyża (*carmina quadrata* lub *cancellata*), bądź weselnego greckiego skyphosu. Właściwe im *versi intexti* kryły w sobie imiona i nazwiska adresatów utworu, niekiedy stosowną do okoliczności sentencję²².

Poezja stanowiła dla Conoviusa szczególne pole eksperymentów intermedialnych, obejmujących nie tylko warstwę semantyczną i wizualną wiersza, lecz także audialną, wynikającą z uwzględnionej w utworze notacji muzycznej. Z 12 druków należących do tej grupy szczególnie ciekawie prezentuje się pięć rozbudowanych, wieloczęściowych utworów upamiętniających i uświetniających obrzęd weselny²³, które na potrzeby niniejszej pracy, acz w zgodzie z nowożytną tradycją, zbiorczo określono jako epitalamia²⁴.

Rajca von Bömeln i jego wybranka otrzymali od Conoviusa czterostronicowy druk *in folio*, za którego wydanie odpowiedzialna była *Officina Rhetiana*, szczytująca się tytułem

al. 1669. Egzemplarz tego ostatniego dzieła ze zbiorów Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha dostępny jest online: http://archive.thulb.uni-jena.de/ufb/receive/ufb_cbu_00001595 (03.03.2015); omawiany utwór znajduje się na stronie 16 pliku.

²⁰ Dotyczy następujących druków: Conovius 1654a; Conovius 1654b; Conovius 1655d; Conovius 1657c; Conovius 1660b; Conovius [1665]; Conovius [1679], Conovius – Freitag 1654.

²¹ Rzecz się tyczy rękopisu: Conovius 1658a oraz druku: Maukisch – Strutius [1657]. Ten ostatni zawiera dwa utwory Conoviusa.

²² Por. Rypson 1987: 91, 103–104; Rypson 1989: 177; Rypson 2001: 110.

²³ Szyszko (1992: 39) w wykazie muzyki weselnej zachowanej w drukach PAN BG wymienia jedynie dwa z tych utworów; Szlagowska 2010: 376–377 odnotowuje już pięć pozycji.

²⁴ Por. Mroczek 1989: 5–6.

drukarni miejskiej i gimnazjalnej, a kierowana od siedmiu lat przez wdowę po Georgu Rhete. Na złożonej antykwą stronie tytułowej znajdziemy odnotowane w języku łacińskim z kronikarską skrupulatnością i barokową rozłożystością szczegóły dotyczące wydarzenia, któremu publikacja towarzyszyła (por. il. 1). Zawarta przeto w druku pieśń powstała na uroczystości weselne pana Georga von Bömeln, męża wspaniałego, szlachetnego i wielce uczonego, dostojnego rajcy sławnej Republiki Gdańskiej, będącego oblubieńcem po raz drugi (*ΜΕΛΩΔΙΑ in honores nuptiales Cum viri Magnifici, Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi dni. Georgii a Boemeln, Inclytæ Reip. Dantiscanae patriae consulis gravissimi, dignissimi secundum sponsi [...]*)²⁵, a także pani Justyny Gabriel, szlachetnej, doskonałej i nieustannie opiewanej za cnotliwość, będącej wdową po świętej pamięci panu Davidzie Silemannie (*[...] Tum Nobilissimae, Lectissimae, Virtutumque eulogiis semper ornatissimae foeminae Justinae Gabrielis Spectatissimi, multoque rerum usu Praestantissimi, atque integerrimi viri Dni. Davidis Silemanii, Civis primarii, et Centum-Viri olim dignissimi, P.M. Relictæ Viduae nunc Secundum Sponsæ [...]*)²⁶, mężu obyczajnym i wybijającym się w wielu dziedzinach tudzież wybornym mieszczaninie i członku Trzeciego Ordynku. Uroczystości, na które pieśń niniejsza wedle życzenia i z pomysłu opiekuna chwalebnego i gorliwego w składaniu powinszowań została napisana, a następnie donośnym głosem wyśpiewana i pokornie ofiarowana przez Michaela Conoviusa, kantora Gimnazjum

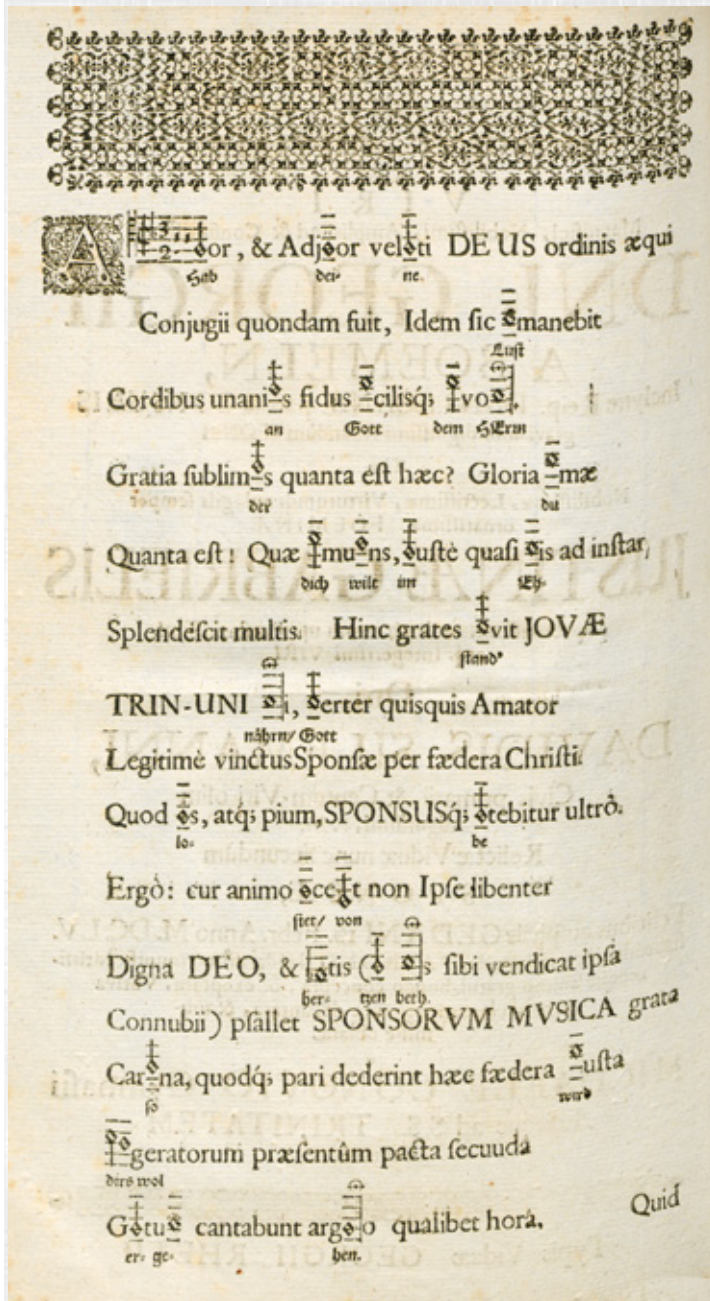
i kościoła Świętej Trójcy (*Votiva vero acclamationis voce decantata, et submissee oblata a Michaele Conovio Gymnasii Aedisque ad S.S. Trinitatem Cantore*), zaplanowano pod szczęśliwą wróżbą na 16 lutego 1655 roku w Gdańsku i celebrowano zgodnie z tymi założeniami (*[...] Felicibus auspiciis Gedani 16. Febr. Anno M. DC. LV. habendos, et celebrandos patrono laudatissimo munificentissimoque animo gratulabundo concepta, et exoptata [...]*). Formułę dotyczącą sposobu prezentacji utworu oraz jego autorstwa zamyka standardowy zwrot wskazujący na właściciela oficyny, której czcionkami omawianą publikację wydrukowano; a była nim wspomniana już wdowa po Georgu Rhete (*Typis Viduae Georgii Rhetii*).

Niczego pewnego nie można powiedzieć o patronie-opiekunie gorliwym w składaniu życzeń, od którego, jak głosi strona tytułowa druku, miał wyjść pomysł napisania pieśni. Być może wspomniany patron to postać z bliskiego otoczenia pana młodego, która za odpowiednią gratyfikacją zleciła znanemu w mieście z wizualnych kompozycji Conoviusowi napisanie i wydanie okazjonalnego utworu, pragnąc zapewnić sobie przychylność bądź wdzięczność oblubieńców. A może był nim sam pan młody, który ze względu na przypuszczalnie serdeczne relacje łączące go z Conoviusem, poprosił kantora o poetycki prezent ślubny, który miał zapewnić rozrywkę tak głównym bohaterom uroczystości, jak i zgromadzonym weselnikom.

Po odwróceniu strony tytułowej i rozłożeniu druku oczom państwa młodych i gości weselnych ukazał się wiersz w języku łacińskim, składający się z 23 stychicznie zestawionych wersów opartych na heksametrze daktylicznym. Tekst poetycki został przerwany czcionkami z muzyczną notacją menzurálną w jej białym wariacie, umieszczonymi w miejsce wybranych 39 sylab tekstu (por. il. 2 i 3).

²⁵ Za pomoc w tłumaczeniach tekstów łacińskojęzycznych omawianych w niniejszym opracowaniu chciałbym bardzo serdecznie podziękować Jackowi Pokrzywnickiemu z Katedry Filologii Klasycznej UG.

²⁶ Przy transkrypcji zwrotów złożonych wersalikami, zawartych w łacińskojęzycznych tytułach, majuskuły pozostawiono jedynie na początku nazw własnych. Zasada nie dotyczy passusów w języku greckim.

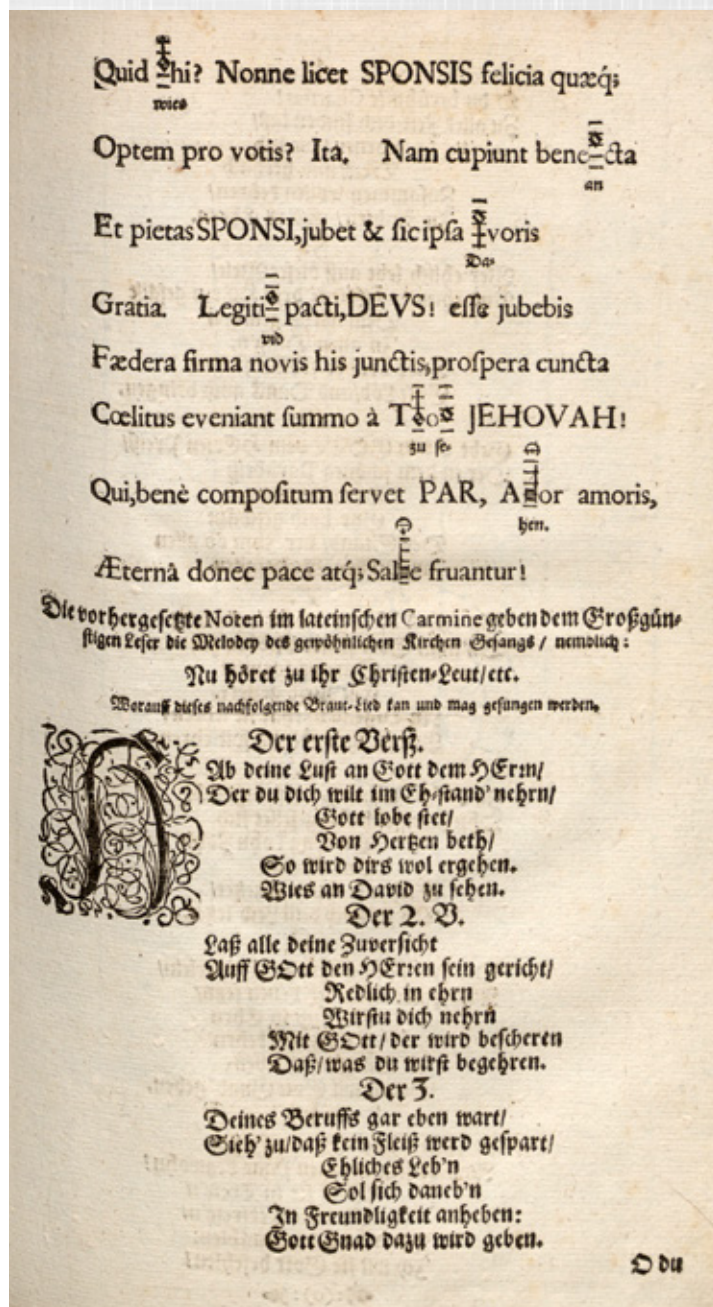
► Il. 2. Conovius 1655d., k. [1 verso] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 174]

Znajomość tego zapisu stanowiła i wciąż stanowi warunek *sine qua non* poprawnego odczytania brakujących fragmentów poezji.

Uwzględnienie konceptu polegającego na podstawieniu notacji muzycznej w miejsce wybranych sylab tak, aby można je było zastąpić nazwami solmizacyjnymi lub literowymi, nie było pomysłem nowym. Na jednym z rękopisów powstałych ok. 1450 roku franko-flamandzki kompozytor Guillaume Dufay wykorzystał ów sposób do zanotowania swojego nazwiska. Z podobną koncepcją mamy do czynienia w technice kompozytorskiej określonej przez Gioseffo Zarlino w jego *Le istitutioni harmoniche* z 1558 roku mianem *sogetto cavato*, a pierwotnie rozwiniętej przez kolejnego twórcę franko-flamandzkiego – Josquina Desprez. Polegała ona na zakodowaniu za pomocą nazw solmizacyjnych dźwięków (ut, re, mi, fa, sol, la) kilku słów na zasadzie powiązania samogłosek z sylab solmizacyjnych z tymi samymi samogłoskami właściwymi sylabom tekstu. Tak zakodowane za pomocą odpowiednich nut (dźwięków) słowa stawały się w ramach *cantus firmus* fundamentem konstrukcyjnym kompozycji polifonicznych²⁷.

Rozwiązanie muzycznego kryptogramu, który przygotował Conovius, poprzez proste podstawienie nazw solmizacyjnych przy uwzględnieniu klucza tenorowego (na czwartej linii), który widnieje tuż za ozdobnym inicjałem, nie przyniesie jednak spodziewanego rezultatu. Aby poprawnie

²⁷ Zob. Apel 2006: 109. Za tę informację dziękuję Agnieszce Leszczyńskiej z Instytutu Muzykologii UW. Zob. także: Lockwood 2001: 620–621; Schick 1998: 1560. O technice *sogetto cavato* w kontekście twórczości Teodoro Riccio, królewieckiego kompozytora i kapelmistrza tamtejszego zespołu w drugiej połowie XVI w., zob. Leitmeir 2012: 138–139. Dziękuję Tomaszowi Jeżowi z Instytutu Muzykologii UW za wskazanie mi tej publikacji.

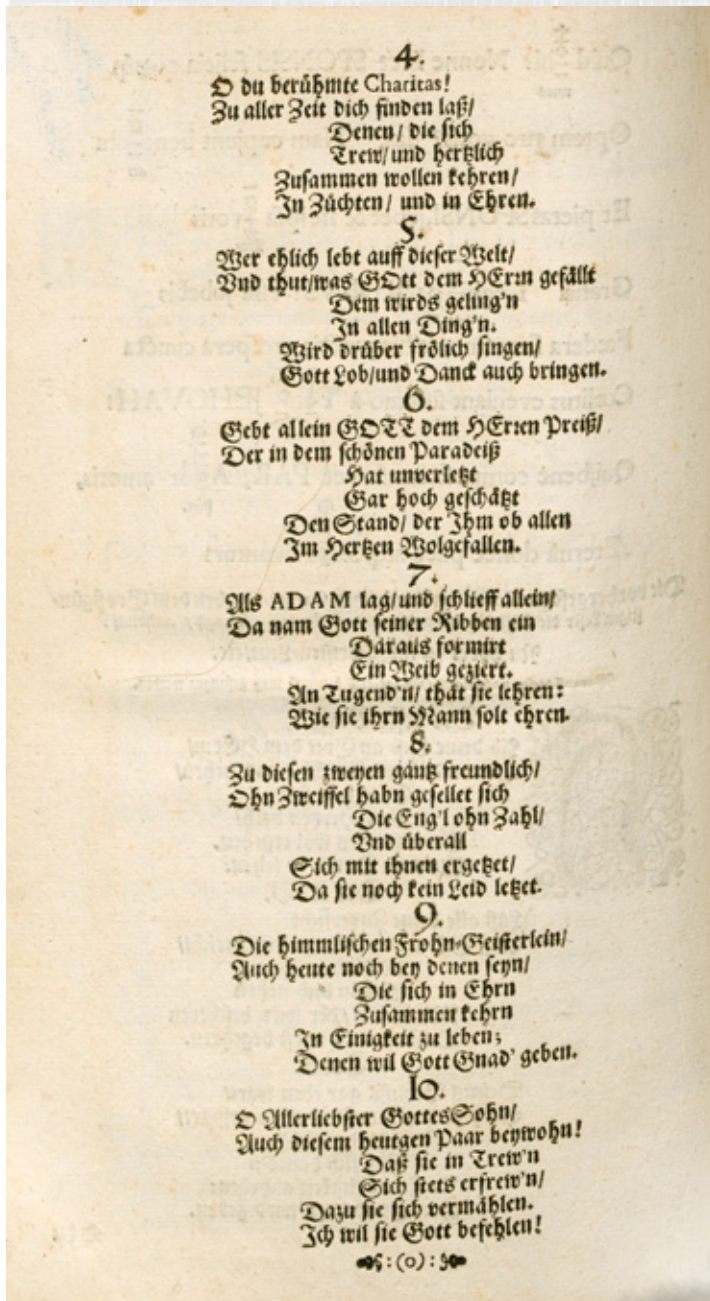
Il. 3. Conovius 1655d., k. [2 recto] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 174]

odczytać zakamuflowane sylaby w pięciu pierwszych wersach tekstu, należy zastosować klucz mezzosopranowy, umieszczony na drugiej linii²⁸. Rozwinięte zagadki-rebusy pozwalają dotrzeć do właściwego przekazu wiersza. Oto podmiot liryczny tożsamy z poetą i gimnazjalnym kantorem, na początku swojej uroczystej, refleksyjnie nacechowanej wypowiedzi, wskazuje na Boga, który będąc sprawcą małżeństwa i odwiecznym wspomożycielem sprawiedliwego porządku, nie skąpi łaski i następnym sercom dzielącym wspólny, matrymonialny cel:

Au[c]tor, et Adjutor velu[t]ti DEUS ordinis aequi
 Conjugii quondam fuit, Idem sic remanebit
 Cordibus unanimis fidus facilisque favore.
 Gratia sublimis quanta est haec? Gloria famae
 Quanta est! [...]

Wczytując się w emfaticzne wykrzyknienia oraz interogacje, w ramach których poeta opiewa wzniosłość Boskiej przychylności i chwalebność jej sławy, rozwiązujący muzyczną łamigłówkę goście weselni nagle musieli poczuć się zaskoczeni faktem, iż zastosowany dotychczas sposób odczytywania sylab w połowie piątego wersu nie zdaje egzaminu. Ich przeczucie było zgoła słuszne! Aby zakłócić pozorną przewidywalność zagadki, Conovius zamienił w tym miejscu obowiązujący dotychczas „deszyfrujący” klucz mezzosopranowy na klucz tenorowy, pojawiający się na początku zapisu muzycznego. W międzyczasie podmiot liryczny, niewzruszony chwilowymi perturbacjami weselników, przyrównuje Bożą łaskę do słońca, które wysyła do wielu swoje promienie ku ich pożytkowi i pomyślności.

²⁸ Sylaby uzupełnione na podstawie zdekodowanego zapisu nutowego zostały poniżej uwydatnione tłustym drukiem.

Il. 4. Conovius 1655d., k. [2 verso] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 174]

Podkreśla, iż ten, który miłuje, związany podług prawa z oblubienicą przez sojusz w Chrystusie, zwykł dziękować Jahwe Trójjedynemu:

[...] Quae **simulans**, fauste quasi **solis** ad instar,
 Splendescit multis. Hinc grates **solvit** IOVAE
 TRIN-UNI **soli**, **solerter** quisquis Amator
 Legitime vinctus Sponsae per faedera Christi.
 Quod **fas**, atque pium, SPONSUSque **fatebitur** ultro.
 Ergo: cur animo **faceret** non Ipse libenter
 Digna DEO, et **mitis** [...]

Taki oblubieniec z własnej woli wypowie słuszne i święte słowa przysięgi małżeńskiej, czyniąc niniejszym to, co godne jest Pana. Tymczasem gimnazjalny kantor, przerywając tok narracji podmiotu literackiego, w jedenastym wersie znów dokonał niespodziewanej, w żaden sposób nieoznakowanej zmiany klucza na mezzosopranowy, zapewne powtórnie wywołując u uczestników zabawy intelektualną konsternację. Podmiot liryczny zaś konsekwentnie snuje swoje refleksje, wskazując na ślub jako dobrą okazję, by sprawować uczynki godne Pana. Zapowiada również odśpiewanie psalmowych, miłych dla ucha strof weselnych, które mają zaintonować zebrani na ślubie ku pomyślności oblubieńców, zaświadczać przy okazji, iż uroczystość doszła szczęśliwie do skutku. Wskazując na siebie, poeta napomyka o powinności złożenia weselnych życzeń, co czyni w kolejnych wersach; natchnienie do tego czerpie, jak podkreśla, tak z pobożnej miłości oblubieńca, jak i Bożej łaskawości. Podmiot liryczny prosi więc Pana, który wkrótce nakaże ponownie zawieraniem przez obie strony małżeństwu trwać nieprzerwanie, by wszystko, co dobre, a pochodzące z Nieba, stało się udziałem nowożeńców. Niech Bóg, określony jako Dawca Miłości, sprawuje opiekę

nad obojgiem tak, aby docześnie stanowili zgodną parę, zaś na tamtym świecie mogli się rozkoszować wiekuiwym pokojem i zbawieniem:

[...] (**ut res** sibi vendicat ipsa
Connubii) psallet SPONSORUM MUSICA grata
Carmina, quodque pari dederint haec faedera **fausta**
famigeratorum praesentum pacta secunda
Guttore cantabunt arguto qualibet hora.
Quid **mih**i? Nonne licet SPONSIS felicia quaeque
Optem pro votis? Ita. Nam cupiunt benefacta
Et pietas SPONSI, jubet et sicipsa **favoris**
Gratia. Legit**imi** pacti, DEUS! esse jubebis
Faedera firma novis his junctis, prospera cuncta
Coelitus eveniant summo a **Tutore** IEHOVAH!
Qui, bene compositum servet PAR, Au[c]tor amoris,
Aeterna donec pace atque **Salute** fruuntur!

Zaaranżowana przez Conoviusa zabawa kryptograficzna bynajmniej nie osiągnęła jeszcze punktu kulminacyjnego. Po osobistym przekazie zawartym w poezji nowofacińskiej, nadszedł czas na zapowiedziany w wierszu uroczysty śpiew weselny, którego linię melodyczną kreśliły nuty uszeregowane zgodnie z opublikowaną w druku kolejnością. Powstała w ten sposób melodia w metrum trójdzielnym zapożyczona została od znanej w kręgach protestanckich pieśni kościelnej *Nun höret zu, ihr Christenleut*²⁹, obecnej

²⁹ Por. Zahn 1889: I nr 1741b. W porównaniu z wersją przywołaną przez Zahna, melodia z analizowanego druku wykazuje drobne odstępstwa w strukturze interwałowej, pozwalające na potraktowanie jej jako kolejny wariant melodii rdzennej. Wariant ów jest tożsamy (poza dwiema zmianami rytmicznymi, obcymi również Zahnowi) z wersją melodii opracowaną 10 lat wcześniej przez Johanna Hermann Scheina w drugiej edycji jego kancjonału, a zawartą w cantusie pieśni nr CXXVI, por. Schein 1645: 229 *verso* – 232 *recto*.

również w kancjonałach luterańskich publikowanych nad Mottawą do końca XVII wieku. Na rzeczoną melodię należało odśpiewać kolejny utwór zawarty w weselnym druku, a mianowicie stroficzną pieśń weselną (*Braut=Lied*) w języku niemieckim (por. il. 5), o czym informowała życzliwych czytelników poprzedzająca ją instrukcja:

Die vorhergesetzte *Noten* im lateinschen *Carmine* geben dem Großgünstigen Leser die Melodey des gewöhnlichen Kirchen=Gesangs/ nemblich: Nu höret zu ihr Christen=Leut/ etc. Worauff dieses nachfolgende Braut=Lied kan und mag gesungen werden.

Początek rzeczonyj pieśni, zapowiedzianej tak w poezji facińskiej, jak i powyższym komentarzu, weselnicy mogli znaleźć na tej samej stronie druku, na której kończył się muzyczny szyfrogram (por. il. 3 i 4). Utwór obejmuje dziesięć sześciowersowych strof o identycznej, jak w przypadku pieśni kościelnej, budowie, z których każda, o parzystym układzie rymów, oparta jest z jednej strony na tetrapodii jambicznej w postaci akatalektycznej (wers 1 i 2) i katalektycznej (wers 5 i 6), z drugiej zaś – na dypodii nacechowanej akatalektycznie. Podmiot literacki, zwracający się w trzech inicjalnych strofach tekstu do chrześcijanina pragnącego oprzeć swoje życie na małżeństwie, zachęca go do radowania się w Panu, zanoszenia ku Niemu modlitw prosto z serca i pokładania w Nim nadziei, co skutkować ma pomyślnością, jak w przypadku bogobojnego Dawida, i zapewnieniem orantowi wszystkiego, czego ten zapragnie:

Egzemplarz tego dzieła ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek München dostępny jest online: <http://stimmuecher.digitale-samm-lungen.de/view?id=bsb00092744> (03.03.2015). Rzeczone zmiany rytmiczne obecne u Conoviusa (brak kropki przy drugim i dziewiątym dźwięku od końca) są wynikiem błędu drukarskiego.

Hab dei - ne Lust an Gott dem Herrn, der
 6 du dich wilt im Eh - stand' nahr'n. Gott lo - be stet, von Her - zen
 13 bet, so wird dir's wohl er - ge - hen, wie's
 18 an Da - vid zu se - hen.

► II. 5. Conovius 1655d. Współczesna transkrypcja melodii pieśni z tekstem pierwszej strofy z zaznaczonymi kolorem emendacjami

1. HAb deine Lust an Gott dem HErrn/
 Der du dich wilt im Eh=stand' nehrn/
 Gott lobest/
 Von Herten beth/
 So wird dirs wol ergehen.
 Wies an David zu sehen.

2. Laß alle deine Zuversicht
 Auff GOtt den HErrren sein gericht/
 Redlich in ehn
 Wirstu dich nehrn
 Mit GOtt/ der wird bescheren
 Daß/ was du wirst begehren.

Tak jak życiu zawodowemu chrześcijanina właściwe są pilność i pracowitość, tak pożycie małżeńskie od początku cechować winna uprzejmość; jej obecność jest warunkiem Bożej łaskawości:

3. Deines Beruffs gar eben wart/
 Sieh' zu/ daß kein Fleiß werd gespart/
 Ehliches Leb'n
 Sol sich daneb'n
 In Freundlichkeit anheben:
 Gott Gnad dazu wird geben.

Innym, obok uprzejmości, warunkiem szczęśliwego małżeństwa jest miłość bliźniego (*Charitas*). Ją to podmiot

liryczny w apostroficznym zwrocie prosi o nieustanną obecność pośród tych, którzy pragną wiernie i całym sercem trwać w pożyciu małżeńskim, zabiegać o potomstwo i darzyć się szacunkiem. Kto przeto na tym świecie żyje w małżeńskim stanie i czyni to, co podoba się Panu, temu we wszelkich rzeczach dziać się będzie pomyślnie. Zaśpiewa on wówczas radośnie, stawiając Boga i dzięki Jemu składając:

4. O du berühmte *Charitas!*
Zu aller Zeit dich finden laß/
Denen/ die sich
Trew/ und hertzlich
Zusammen wollen kehren/
In Züchten/ und in Ehren.

5. Wer ehlich lebt auff dieser Welt/
Und thut/ was GOtt dem HErrn gefällt
Dem wirds geling'n
In allen Ding'n.
Wird drüber frölich singen/
Gott Lob/ und Danck auch bringen.

W imperatywie skierowanym do wspólnoty chrześcijańskiej, a głównie do nowożeńców i biesiadników obecnych podczas omawianych uroczystości, podmiot literacki namawia do oddawania czci jedynie Bogu, który w raju docenił i nobilitował ów stan przynoszący Jego sercu satysfakcję. Dokonało się to za pośrednictwem Adama i uformowanej z jego żebra nadobnej niewiasty, którą Pan pouczył w zakresie cnót, w jaki sposób ma okazywać szacunek swojemu mężowi. Do obojga dołączyły z przyjacielskim nastawieniem niezliczone zastępy aniołów, ciesząc

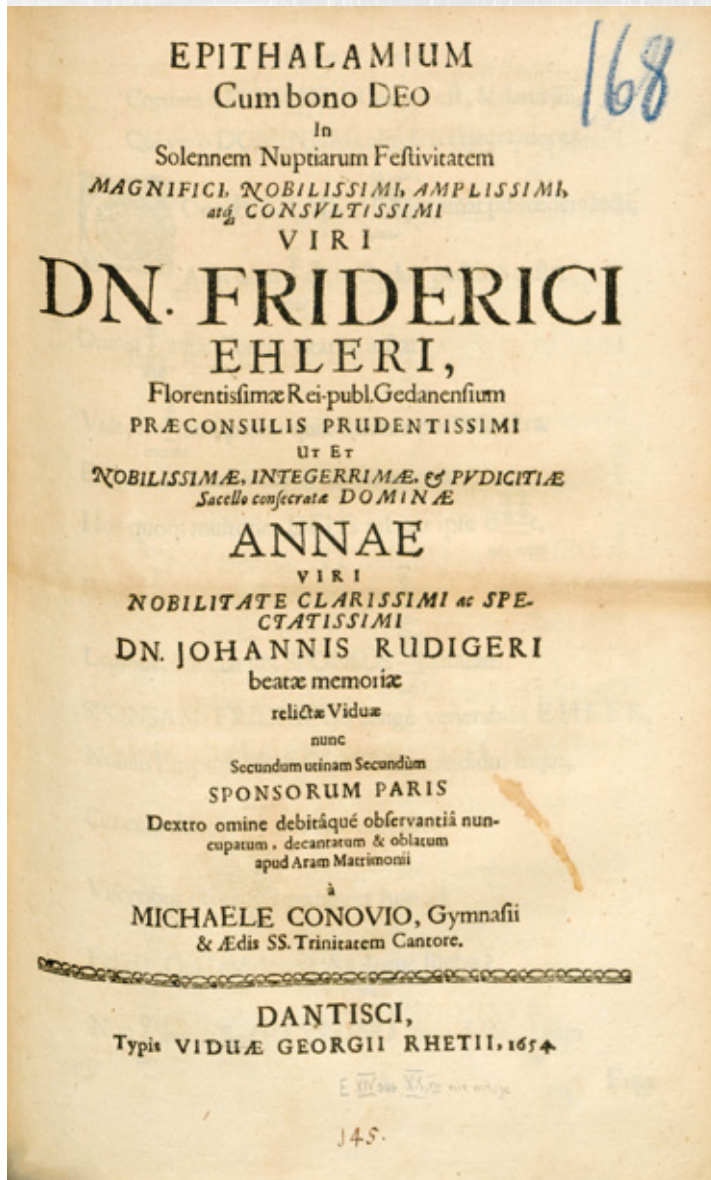
się ich towarzystwem w czasach, kiedy pierwsi rodzice byli jeszcze wolni od cierpienia związanego z grzechem pierworodnym:

6. Gebt allein GOTT dem HErren Preiß/
Der in dem schönen Paradeiß
Hat unverletzt
Gar hoch geschätzt
Den Stand/ der Jhm ob allen
Im Hertzen Wolgefallen.

7. Als ADAM lag/ und schlieff allein/
Da nam Gott seiner Ribben ein
Daraus formirt
Ein Weib geziert.
An Tugend'n/ thät sie lehren:
Wie sie ihrn Mann solt ehren.

8. Zu diesen zweyen gantz freundlich/
Ohn Zweifel habn gesellet sich
Die Eng'l ohn Zahl/
Vnd überall
Sich mit ihnen ergetzet/
Da sie noch kein Leid letzet.

Także dzisiaj niebieskie duchy towarzyszą tym, którzy w szacunku decydują się na wspólne i zgodne życie, i właśnie ich Bóg pragnie obdarzać swoją łaską. Dlatego też wieńczące całość kompozycji życzenia, skierowane do państwa młodych, powiązane są z modlitwą do Chrystusa, aby Ten raczył towarzyszyć również i obecnej młodej parze. Niech wciąż raduje się ona w wierności; wszak w tymże celu zawarła związek małżeński. Pragnienie powierzenia

► Il. 6. Conovius 1654a, k. [1 recto] [Syn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168]

Bożej opiece adresatów utworu wyraża w ostatniej strofie osobiście sam poeta ustami podmiotu lirycznego, podpisując się niniejszym pod całością przedstawionych powinszowań:

9. Die himmlischen Frohn=Geisterlein/
 Auch heute noch bey denen seyn/
 Die sich in Ehrn
 Zusammen kehren
 In Einigkeit zu leben;
 Denen wil Gott Gnad' geben.

10. O Allerliebster GottesSohn/
 Auch diesem heutgen Paar beywohnt!
 Daß sie in Trew'n
 Sich stets erfrew'n/
 Dazu sie sich vermählen.
 Ich wil sie Gott befehlen!

Fakt, iż powyższy utwór w założeniu miał być śpiewany na melodię powszechnie znanego hymnu, z pewnością nie był przypadkowy. Każdy z uczestników uroczystości weselnej mógł dzięki temu przyłączyć się do śpiewu, dobrze przecież znając intonowaną w kościele pieśń, i niejako we własnym imieniu wyrazić zawarte w poezji refleksje i powinszowania.

Rok wcześniej podobną, choć bardziej rozbudowaną publikacją Michael Conovius uświetnił odbywające się 24 listopada uroczystości weselne Friedricha Ehlera (1607–1665), od 1650 roku piastującego zaszczytny urząd gdańskiego burmistrza, oraz Anny z domu Flint(h), owdowiałej po zmarłym 18 listopada 1653 roku Johannie

Rüdigerze³⁰. Okazjonalny, druk *in folio*, obejmujący cztery karty, został opublikowany – podobnie jak wszystkie wymienione w niniejszej pracy utwory Conoviusa ogłoszone drukiem – w oficynie należącej do rodziny Rhete. Na karcie tytułowej znajduje się dedykacja w języku łacińskim, tradycyjnie już przywołująca kontekst tak samej uroczystości, jak i publicznej prezentacji dwuczęściowego epitalamium (por. il. 6). A powstało ono na solenne z woli Bożej świętowanie zaślubin wspaniałego, szlchetnego, wysokiego rangą i nader uczonego męża pana Friedricha Ehlera, roztropnego burmistrza kwitnącej Republiki Gdańszczan (*Epithalamium Cum bono Deo In Solennem Nuptiarum Festivitate magnifici, nobilissimi, amplissimi, atque consultissimi viri dn. Friderici Ehleri, Florentissimae Reipubl. Gedanensium praeconsulis prudentissimi [...]*), oraz wiernej, szlchetnej i nieskazitelnej pani Anny, wdowy po świętej pamięci panu Johannie Rüdigerze, mężu wyjątkowym i słynącym szlachetnością (*[...] Ut Et nobilissimae, integerrimae, et pudicitiae Sacello consecratae dominae Annae viri nobilitate clarissimi ac spectatissimi dn. Johannis Rudigeri beatae memoriae relictae Viduae [...]*). W tytule znalazła się również informacja o drugim zawartym w publikacji utworze, zawierającym – w nadziei autora – pomyślną dla małżonków wróżbę, utworze przez należyty nowożeńcom szacunek zadedykowanym, zaśpiewanym i złożonym u małżeńskiego ołtarza (*[...] nunc Secundum utinam Secundum sponso-*

³⁰ Por. Weichbrodt 1988: I 145; Zdrenka 1989: 181. Wg Weichbrodt ślub odbył się 24 listopada 1654 r., zaś oblubienicą była Anna z d. Mackensen. Zdrenka (1989: 101) podaje, iż Ehler ożenił się z Anną z d. Flint(h) 24 października. W późniejszych publikacjach (Zdrenka 2008: 71; Możejko 2015: 205) uwzględniono informacje o tej samej treści, co u Weichbrodt. Tymczasem karty tytułowe weselnych druków okolicznościowych świadczą o tym, iż uroczystość miała miejsce 24 listopada, zaś wybranką Ehlera była Anna z d. Flint(h), por. HPG 179, 879, 985, 1822.

rum paris Dextro omine debitaque observantia nuncupatum, decantatum et oblatum apud Aram Matrimonii [...]). Passus dotyczący sposobu prezentacji całego dzieła podsumowano frazą wskazującą na jego autora i zarazem wykonawcę – kantora Gimnazjum i kościoła pw. Świętej Trójcy (*[...] a Michaelae Conovio, Gymnasii et Aedis [ad] SS. Trinitatem Cantore*). Całość zaś karty tytułowej zamknięto standardowym zwrotem ujawniającym miejsce i właściciela oficyny, której czcionkami niniejszy druk opublikowano (*Dantisci, Typis viduae Georgii Rhetii*).

Epitalamium otwiera parafraza fragmentu biblijnej, dla luteran apokryficznej *Księgi Mądrości Syracha* (*Ecclesiasticus* 26, 3.). Parafrazowany wyimek („Żona dobra jest dział dobry; w dział bojących się PANá dána będzie”)³¹ oraz jego przetworzenie (*Cordata a DOMINO Conjux est, et datur illi, Qui vero DOMINUM colit, et sectatur amore*) prowadzą się do jednej myśli przewodniej: ten, który czci Pana i żyje w bojaźni względem Niego, otrzymuje małżonkę dobrą, roztropną, podążającą w miłości za pobożnym mężem (por. il. 7). Powyższa dewiza, w domyśle odwołująca się do pobożności adresatów epitalamijnej uroczystości, stanowi introdukcję do zasadniczego komponentu okolicznościowego wydawnictwa, czyli utworów poetyckich. Kluczowy dla dalszego przebiegu całości kompozycji literacko-muzycznej jest łacińskojęzyczny wiersz, składający się z 29 stychicznie uporządkowanych wersów opartych na heksametrze daktylicznym, zawierający, podobnie jak w przypadku druku dedykowanego Georgowi von Bömeln i jego oblubienicy, odcinki z notacją muzyczną w miejsce wybranych 34 sylab tekstu (por. il. 7 i 8). Aby poprawnie odszyfrować nazwy solmizacyjne, należy dla całego wiersza

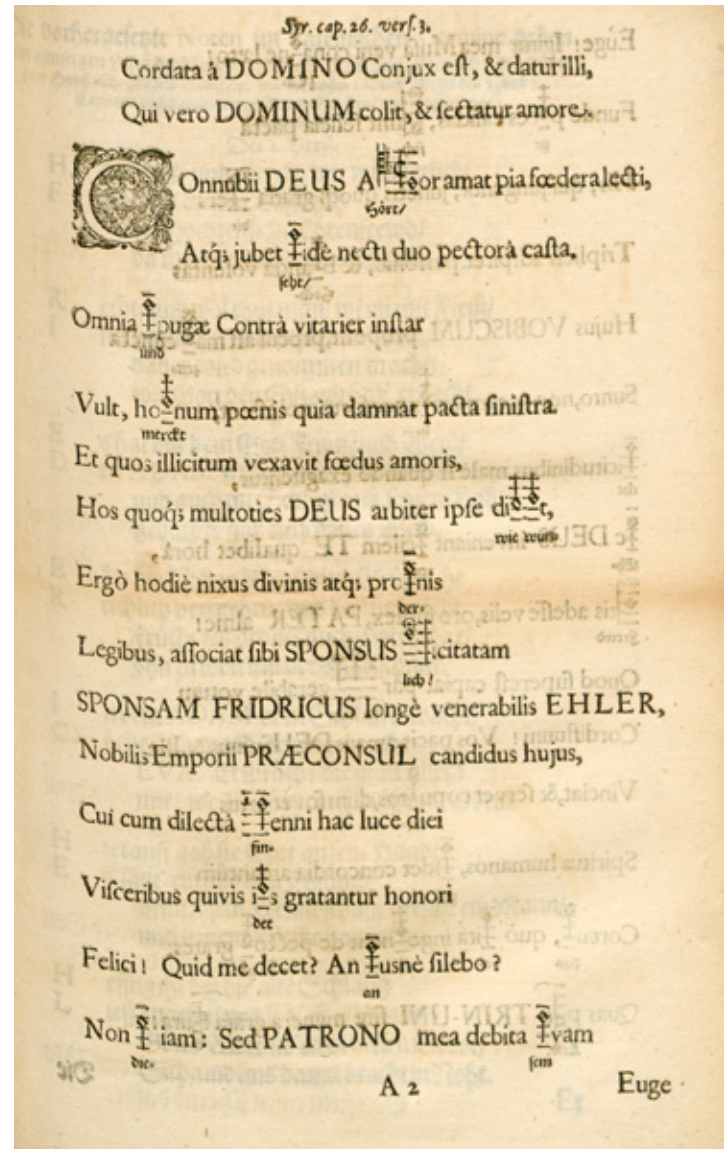
³¹ Tłumaczenie za: Biblia Gdańska 1632: *Ecclesiasticus* 26,3.

zastosować klucz mezzosopranowy (na drugiej linii), czego finalny efekt został poniżej uwydatniony tłustym drukiem.

Tożsamy z poetą i wypowiadający się w patetycznym stylu podmiot liryczny ukazuje Boga jako twórcę ślubów, darzącego miłością związek małżeński. Boga, który nakazuje łączyć dwa czyste i pobożne serca oraz stronić od rzeczy przeciwnych niczym od wszelkiego jadowitego owada. Wszak sam je piętnuje, karząc nieprawe ludzkie układy jako Bóg sprawiedliwy, który po wielokroć rozdzielał ludzi trwających w niecnym miłosnym sojuszu. Dziś, uwzględniając prawa boskie i ludzkie, oblubieniec Friedrich wielce czcigodny Ehler, burmistrz szczęśliwy słynnego z handlu miasta portowego, bierze do siebie pełną obawy oblubienicę, zaś w dniu wyznaczonym na tę zacną uroczystość każdy prawdziwie i z serca winszuje mu tego zaszczytu:

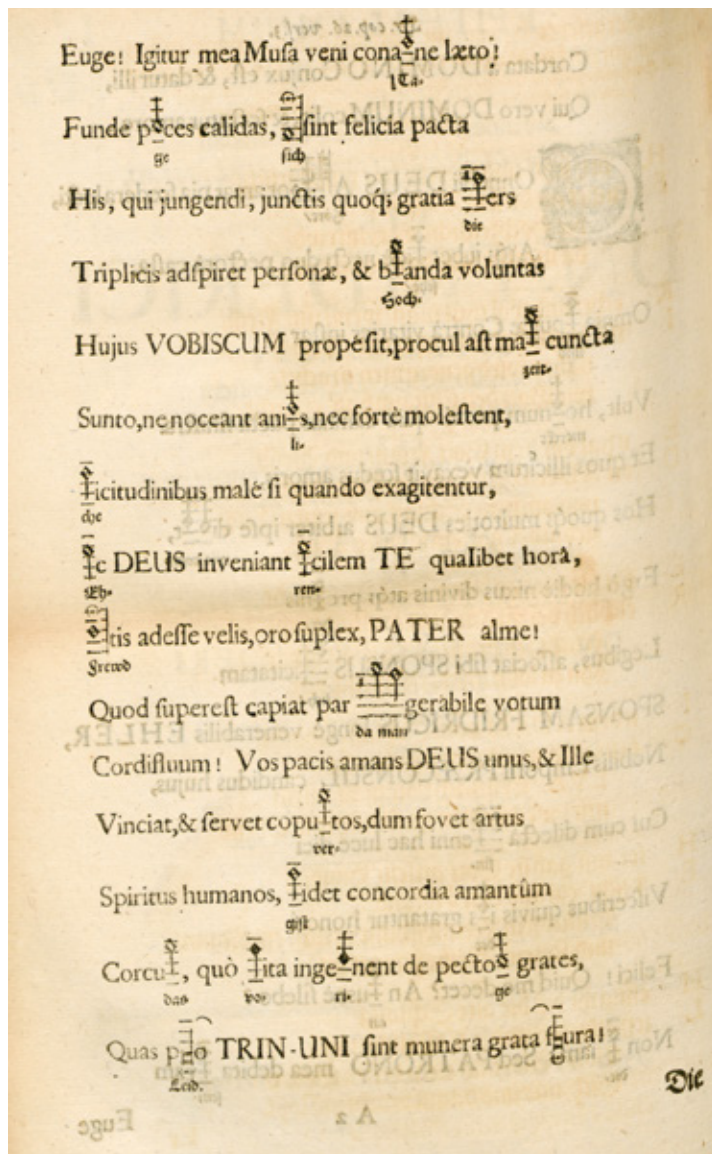
COⁿnubii DEUS Au^ctor amat pia foedera lecti,
 Atque jubet **sol**ide necti duo pectora casta.
 Omnia **sol**pugae Contra vitariar instar
 Vult, ho^minum poenis quia damnat pacta sinistra.
 Et quos illicitum vexavit foedus amoris,
 Hos quoque multoties DEUS arbiter ipse **dire**mit,
 Ergo hodie nixus divinis atque prof^{an}is
 Legibus, associat sibi SPONSUS **sol**licitatam
 SPONSAM FRIDRICUS longe venerabilis EHLER,
 Nobilis Emporii PRÆCONSUL candidus huius,
 Cui cum dilecta **sol**enni hac luce diei
 Visceribus quivis **im**is gratantur honori
 Felici! [...]]

Uwzględniając figurę *subiectio*, polegającą na zadaniu pytania i udzieleniu sobie samemu na nie odpowiedzi, utożsamiany z poetą-kantorem podmiot literacki podkreśla

► Il. 7. Conovius 1654a, k. [2 recto] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168]

retorycznie swoją powinność przyłączenia się do chóru gratulujących; pragnie niniejszym spłacić swojemu patronowi

► Il. 8. Conovius 1654a., k. [2 verso] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168]

i opiekunowi długi należnych mu pochwał. W apostroficznym zwrocie, nawiązującym do najlepszych tradycji

antycznych, twórca w retorycznym uniesieniu przyzywa Muzę, by ta w radosnym wysiłku, wspierając poetyckie natchnienie w pisaniu weselnych życzeń, rozsypała po wersach gorące prośby podmiotu o szczęśliwy związek. W nacechowanych modlitewnie powinszowaniach poeta zwraca się osobiście do oblubieńców i artykułuje swoją życzliwość prosząc Najwyższego, by złączonym po ślubie nieustannie pomagała łaska Trójcy Przenajświętszej i wola Tejsze ku nim się skłaniała. Niech wszelkie zło trzyma się od nich z daleka i nie działa na szkodę duszom ani przykróci im nie czyni. Jeśliby zaś dusze zabłąkać się miały, niech im będzie dane znaleźć Pana w dobrym nastroju i doświadczyć łagodności Ojca Żywiciela:

[...] Quid me decet? An solusne filebo?

Non fa[ci]am: Sed PATRONO mea debita solvam

Euge! Igitur mea Musa veni conamine laeto!

Funde preces calidas, ut³² sint felicia pacta

His, qui jungendi, junctis quoque gratia solers

Triplacis adspiret personae, et blanda voluntas

Huius VOBISCUM propesit, procul ast mala cuncta

Sunto, ne noceant animis, nec forte molestent,

solitudinibus male si quando exagitentur,

fac DEUS inveniant facilem TE qualibet hora,

mitis adesse velis, oro supplex, PATER alme!

³² Błąd w zapisie linii melodycznej. Zamiast dźwięku *f* pojawia się dźwięk *e*, co przy zastosowaniu klucza mezzosopranowego wygenerowałoby sylabę *si* zamiast poprawnej *ut*. O słuszności tego stwierdzenia można się przekonać, porównując zawarty w druku zapis nutowy z jego muzycznym pierwowzorem, por. Zahn 1889: I nr 305. Wersja zawarta u Scheina nieznacznie odbiega w zakresie struktury interwałowej i rytmicznej od wersji zawartej u Zahna, jednak nie w przypadku analizowanego dźwięku, por. Schein 1645: 319 verso. Przekazy Conoviusa (po emendacji) i Zahna są tożsame pod względem proporcji interwałowych i rytmicznych.

Finalnie podmiot liryczny prosi czcigodnych adresatów o przyjęcie jeszcze jednego z serca płynącego powinszowania: Niech Pan, który jest miłośnikiem pokoju, połączy oblubieńców i wspomaga już zaślubionych dopóty, dopóki oddech będzie rozgrzewał członki ich ciała (czyli aż do śmierci). Niech zgoda nieustannie umacnia ich serca, by te z kolei mogła przepętniać wdzięczność, która zapewne będzie Trójjedynemu miła:

Quod superest capiat par **ut si** gerabile votum
Cordifluum! Vos pacis amans DEUS unus, et Ille
Vinciat, et servet copulatos, dum fovet artus
Spiritus humanos, **solidet** concordia amantum
Corcula, quo **solita** ingeminent de pectore grates,
Quas **puto** TRIN-UNI sint munera grata **futura!**³³

Podobnie jak w pierwszym prezentowanym tutaj druku, nuty zestawione w kolejności występowania w wierszu tworzą melodię ewangelickiej pieśni kościelnej, tym razem zapożyczoną z hymnu *Wo Gott zum Haus nicht gibt sein Gunst*, stanowiącego poetycką adaptację *Psalmu 128 (127)* uwzględnianą w większości niemieckojęzycznych kancjonałów luterańskich wydawanych w nowożytnym Gdańsku. Na tę właśnie melodię w metrum dwudzielnym należało odśpiewać kolejny utwór zawarty w okolicznościowej publikacji (por. il. 12), czyli stroficzną pieśń weselną w języku niemieckim, o czym szczegółowo informowała adresatów i weselników poprzedzająca wiersz instrukcja:

Die vorhergesetzte *Noten* im Lateinischen *Carmine* geben dem günstigen Leser die *Melodey* deß 128. Psalms: nemlich:

³³ Dwa błędy w zapisie linii melodycznej w ostatnim wersie są jakościowo identyczne z opisywaną usterką z 16 wersu, por. Zahn 1889: I nr 305; Schein 1645: 319 verso.

wo Gott zum Hauß nicht gibt sein Gunst/ etc. worauf außm
1. Buch Mosis des 2. und 3. Capittels dieses genomene
Braut=Lied kan/ und mag gesungen werden.

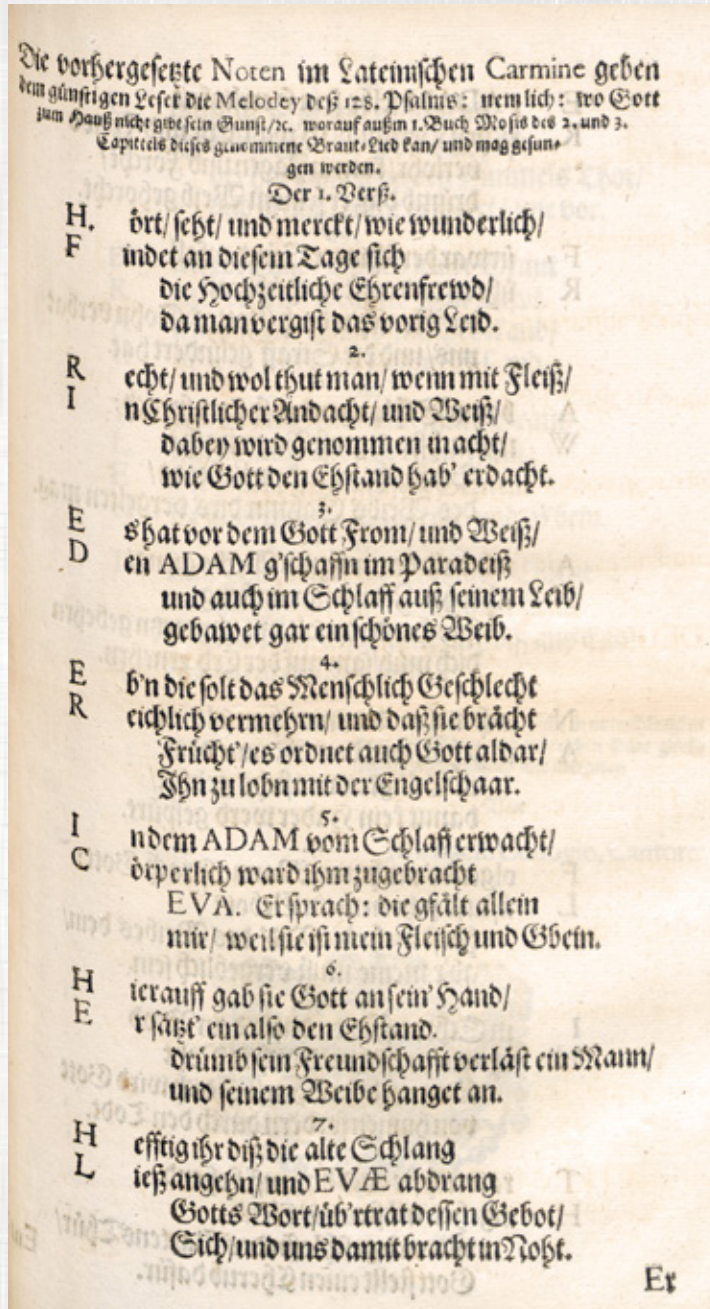
Z instrukcji dowiadujemy się jeszcze, iż poniższa pieśń oparta jest na drugim i trzecim rozdziale biblijnej *Księgi Rodzaju* (czyli *Pierwszej Księgi Mojżeszowej*), a mianowicie na opowieści o Adamie, Ewie i grzechu pierworodnym (por. il. 9). Pieśń obejmuje 19 strof o budowie identycznej, jak w przypadku kontrafakturowanej pieśni kościelnej (por. il. 9, 10 i 11). Każda strofa zawiera cztery izosylabiczne wersy akatalektyczne oparte na tetrapodii jambicznej, a rzeczona forma stroficzna, której początki w niemieckojęzycznej poezji sięgają połowy XV wieku, szczególną popularnością cieszyła się właśnie w pieśniach protestanckich szesnastego i wczesnego siedemnastego stulecia³⁴.

Zwracając się do zbiorowości uczestniczącej w weselnych obrzędach, utożsamiany z poetą-kantorem podmiot literacki uwydatnia na wstępie radość płynącą z obchodzonych właśnie uroczystości, radość pozwalającą zapomnieć o bieżących problemach. Zapowiada też opowieść o powołaniu przez Boga stanu małżeńskiego, którą zaleca wysłuchać z pilnością i z chrześcijańską nabożnością:

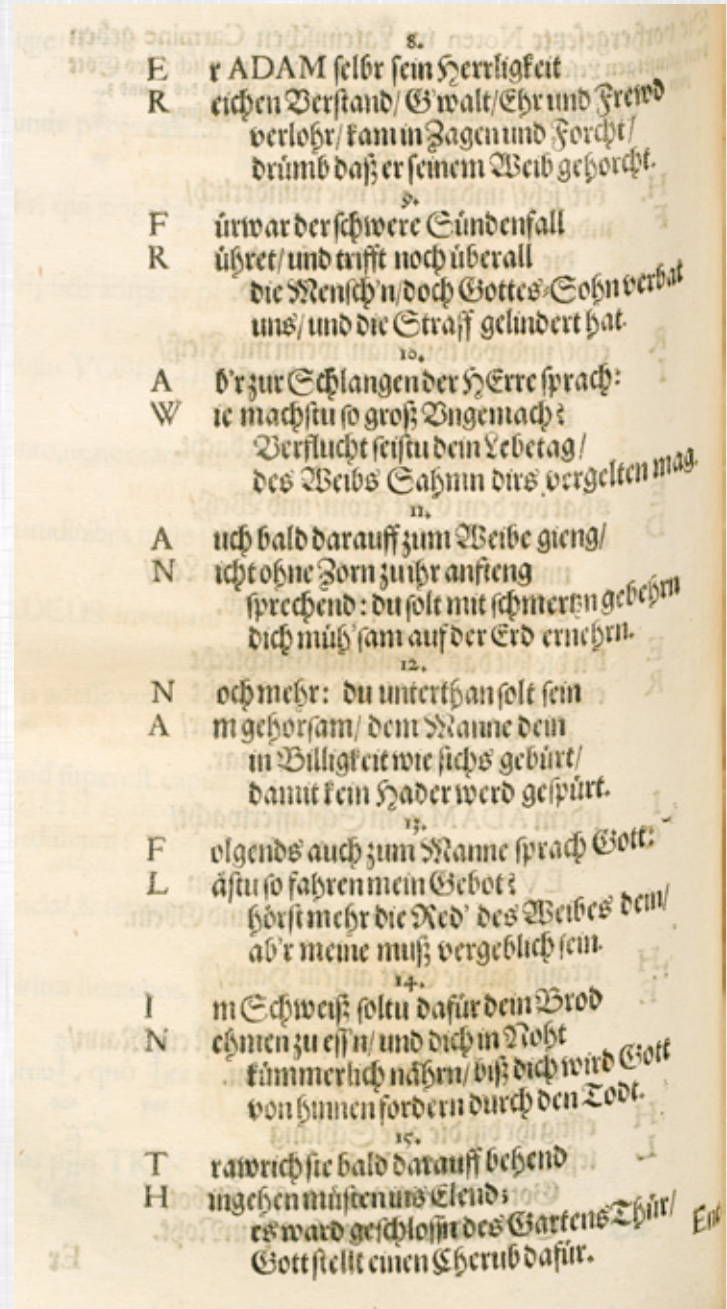
1. **H**.ört/ seht/ und merckt/ wie wunderlich
Findet an diesem Tage sich
die Hochzeitliche Ehrenfrewd/
da man vergist das vorig Leid.

2. **R**echt/ und wol thut man/ wenn mit Fleiß/
In Christlicher Andacht/ und Weiß/
dabey wird genommen in acht/
wie Gott den Ehstand hab' erdacht.

³⁴ Por. Frank 1980: 207.

► Il. 9. Conovius 1654a., k. [3 recto] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168]

► Il. 10. Conovius 1654a., k. [3 verso] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168]

^{16.}
E ntlich ab'r darauff kommen ist
N othwendig zu uns Iesus Christ/
 der hat auffg'thandeß Himmels Thor/
 und ist nicht mehr gesperrt / wie vor.

^{17.}
B leibt bey uns/ als bey seiner Braut
R ettet die selb' / wenn sie Ihm trawt.
A n uns sein groß Lieb' macht bekand/
U ns zeigt solchs die Lieb im Ehstand.

^{18.}
T rew ist ein Bräutigam seiner Braut/
L iebt sie auch / wie sein' eigne Haut:
E n so liebt Christus sein Gemein
U b'r alls / weil sie sein Fleisch und G'bein.

^{19.}
T raut Ihm drüm all' Christlich' Ehleut
 auch Ihr / die man vertrauet heut.
E Gott woll' Euch sämptlich biß ans End'
 rhalten in allem Elend!

Aus schuldiger und billiger Pflicht in unterthänigkeit
 dem Wohl Edlen und liebreichen Paar glücks
 wünschend gesungen / und übergeben

Von

Michaele Conovio, Cantore

► Il. 11. Conovius 1654a., k. [4 recto] [Sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168]

Zanim jednak Bóg w swojej świętości i mądrości uczynił stan małżeński, najpierw stworzył w raju Adama, po czym pogrążywszy go we śnie, powołał z jego ciała do życia piękną kobietę. Ona to miała odpowiadać za mnożenie się rodzaju ludzkiego, przynosząc owoce swojego łona, a także z zastępem aniołów wystawiać Pana:

3. **E**s hat vor dem Gott From/ und Weiß/
Den ADAM g'schaffn im Paradeiß
 und auch im Schlaff auß seinem Leib/
 gebawet gar ein schönes Weib.

4. **E**b'n die solt das Menschlich Geschlecht
Reichlich vermehrn/ und daß sie brächt
 Frücht/ es ordnet auch Gott aldar/
 Ihn zu lobn mit der Engelschaar.

Zbudzonemu ze snu Adamowi przedstawiono Ewę w całej jej fizyczności, na co ów zareagował z entuzjazmem, podkreślając cielesną jedność między nimi. W ten sposób Bóg, przekazując kobietę mężczyźnie, ustanowił stan małżeński, w którym mężczyzna rezygnując z życia jedynie pośród przyjaciół, dołącza do kobiety:

5. **I**ndem ADAM vom Schlaff erwacht/
Cörperlich ward ihm zugebracht
EVA. Er sprach: die gfällt allein
 mir/ weil sie ist mein Fleisch und Gbein.

6. **H**ierauff gab sie Gott an sein' Hand/
Er sätzt' ein also den Ehstand.
 drümb sein Freundschaftt verläst ein Mann/
 und seinem Weibe hanget an.

Hört, seht und merkt, wie wunderlich findet an
 die - sem Ta - ge sich die hoch - zeit - li - che Eh - ren -
 freud', da man ver - gisst das vo - ri - ge Leid.

► Il. 12. Conovius 1654a. Współczesna transkrypcja melodii pieśni z tekstem pierwszej strofy z zaznaczonymi kolorem emendacjami

Tymczasem szatan pod wcieleniem węża zaatakowawszy niewiastę, namówił ją, by ta złamała dane Bogu słowo i przekroczyła Jego zakaz, przez co wpędziła ona w biedę cały rodzaj ludzki. Adam uległszy podszeptom kobiety, utracił otrzymaną od Pana władzę, roztropność, siłę, estymę i radość; po raz pierwszy w życiu doznał też uczucia lęku i strachu. Ów ciężki upadek w grzechu dotyka wciąż każdego człowieka, jednak dzięki wstawiennictwu Syna Bożego i wyproszonej przezeń dla ludzkości łasce u Boga, wymiar należytej kary został złagodzony:

7. Heftig ihr diß die alte Schlang
 Ließ angehn/ und EVAE abdrang
 Gotts Wort/ üb'rtrat dessen Gebot/
 Sich/ und uns damit bracht in Noht.

8. Er ADAM selbr sein Herrlichkeit
 Reichen Verstand/ G'walt/ Ehr und Frewd

verlohr/ kam in Zagen und Forcht/
 drümb daß er seinem Weib gehorcht.

9. Fürwar der schwere Sündenfall
 Rühret/ und trifft noch überall
 die Mensch'n/ doch Gottes=Sohn verbat
 uns/ und die Straff gelindert hat.

Tymczasem Pan przeklął węża po wszystkie dni jego istnienia, jednocześnie zapowiadając rozrachunek z nim za sprawą potomstwa niewiasty. Zwracając się do kobiety, Bóg nie bez gniewu zapowiedział jej cierpienie, jakiego będzie doznawać podczas rozwiązania, oraz trud życia na ziemi. Na dodatek poddał ją mężczyźnie, aby więcej nie dochodziło między małżonkami do kłótni i konfliktów. Kierując słowa do Adama, Pan nie krył swojego rozczarowania faktem, iż Jego słowa miały dlań mniejszą wartość, niż mowa kobiety. Dlatego mężczyzna w pocie czoła będzie

odtąd musiał troszczyć się o pożywienie, aż Pan w momencie śmierci wezwie go przed swoje oblicze:

10. **Ab'r** zur Schlangen der HErr sprach:
Wie machstu so groß Vngemach?
 Verflucht seistu dein Lebetag/
 des Weibs' Sahmn dirs vergelten mag.

11. **Auch** bald darauff zum Weibe gieng/
Nicht ohne Zorn zu ihr anfieng
 sprechend: du solt mit schmerztn gebehren
 dich müh'sam auf der Erd ernehn.

12. **Noch** mehr: du unterthan solt sein
Am gehorsam/ dem Manne dein
 in Billigkeit wie sichs gebürt/
 damit kein Hader werd gespürt.

13. **Folgends** auch zum Manne sprach Gott:
Lästu so fahren mein Gebot?
 hörst mehr die Red' des Weibes dein/
 ab'r meine muß vergeblich sein.

14. **Im** Schweiß soltu dafür dein Brod
Nehmen zu ess'n/ und dich in Noht
 kümmerlich nähren/ biß dich wird Gott
 von hinnen fordern durch den Todt.

Po tych słowach pierwsi małżonkowie pogrążeni w smutku musieli opuścić Eden; wrota ogrodu, przed którymi Pan postawił na straży cherubina, zostały za nimi zatrzęsnięte. Ostatecznie jednak przybył z ratunkiem Jezus Chrystus,

który powtórnie rozwarł drzwi Nieba i wciąż zapobiega ich ponownemu zamknięciu:

15. **Trawrich** sie bald darauff behend
Hingehen müsten ins Elend;
 es ward geschlossn des Gartens Thür/
 Gott stellt einen Cherub dafür.

16. **Entlich** ab'r darauff kommen ist
Nohtwendig zu uns JEsus CHrist/
 der hat auffg'than deß Himmels Thor/
 und ist nicht mehr gesperrt/ wie vor.

W 17 strofie podkreślono fakt trwałej obecności Chrystusa przy wspólnocie chrześcijańskiej niczym przy oblubienicy, nawiązując niniejszym do motywiki *Pieśni nad Pieśniami*; wskazano na Jego gotowość pomocy dopóty, dopóki oblubienica jest Mu wierna. Chrystus objawia więc Kościołowi chrześcijańskiemu swoją wielką miłość, czego namiastką jest w pewnym sensie miłość pośród małżonków. Tak jak oblubieniec wierny jest swojej wybrance i kocha ją niczym własną skórę, tak Chrystus miłuje wspólnotę Kościoła, którą postrzega jako swoje ciało i członki:

17. **Bleibt** bey uns/ als bey seiner Braut
Rettet die selb'/ wenn sie Ihm trawt.
An uns sein groß Lieb' macht bekand/
Uns zeigt solchs die Lieb im Ehstand.

18. **Trew** ist ein Bräutigam seiner Braut/
Liebt sie auch/ wie sein' eigne Haut:
Eb'n so liebt Christus sein Gemein
Ub't alls/ weil sie sein Fleisch und G'bein.

Zamykając tę epicko nacechowaną pieśń, podmiot literacki zwraca się z jednej strony do wszystkich chrześcijańskich małżeństw z prośbą o wierność Panu, z drugiej zaś – do głównych adresatów niniejszego utworu, którzy właśnie dziś się sobie ofiarują³⁵. W modlitewnych powinszowaniach życzy nowożeńcom, aby Bóg zachował ich aż do końca od wszelkiego nieszczęścia:

19. Traut Ihm drüm all' Christlich' Ehleut
auch Ihr/ die man vertrauet heut.
Gott woll' Euch sämptlich biß ans End'
Erhalten in allem Elend!

Nie byłby Michael Conovius wytrawnym konstruktorem poezji, gdyby nie wzmocnił stopnia komplikacji owej weselnej, dwuczęściowej kompozycji dodatkowym elementem. Stanowi go akrostych, będący swoistym rusztowaniem dla warstwy leksykalnej niemieckojęzycznego wiersza. Składają się nań pierwsze litery dwóch pierwszych wersów w 16 pierwszych strofach, następnie pierwsze litery w czterech pierwszych wersach strofy 17 i 18, a także pierwsze litery skrajnych wersów ze strofy ostatniej. Wyróżnione antykwą i nieznacznie odsunięte od zasadniczego bloku tekstowego znaki (tu na potrzeby publikacji uwydatnione tłustym drukiem) tworzą intekst uwzględniający imiona i nazwiska rodowe młodej pary (*H[err] Friederich Ehler Fraw Anna Flinthen Brautleute*, czyli „Pan Fried[e]rich Ehler [i] Pani Anna Flint(hen) [–] nowożeńcy”). Być może właśnie tę frazę miał na myśli Conovius, pisząc na stronie tytułowej druku o pomyślnej dla małżonków wróżbie (łac. *omen*).

³⁵ Forma czasu teraźniejszego może wskazywać na to, iż druk został przekazany oblubieńcom jeszcze przed uroczystością zaślubin. Nie wyklucza to jednak możliwości jego prezentacji podczas uroczystości weselnej.

Okolicznościową produkcję rekapitułuje pamiątkowa dedykacja w języku niemieckim skierowana do nowożeńców, korespondująca z treścią ostatniej strofy pieśni o Adamie i Ewie. Informuje ona, iż całe okazjonalne dzieło zostało w uniżeniu odśpiewane i przekazane wielce szlachetnej i drogiej parze z należytą i stosowną powinnością przez kantora Michaela Conoviusa (*Aus schuldiger und billiger Pflicht in unterthänigkeit dem WoEdlen und liebreichen Paar glückwünschend gesungen/ und übergeben Von Michaele Conovio, Cantore*).

Dwa szczegółowo zaprezentowane przykłady twórczości epitalamijnej Conoviusa nie powinny przystąpić obecności trzech pozostałych jego dzieł tego nurtu, zawierających notację muzyczną. W dwóch przypadkach stanowiły one oprawę uroczystości weselnych nauczycieli miejscowego Gimnazjum Akademickiego: Heinricha Milicha (Milichiusa), preceptora klas niższych, który 17 sierpnia 1654 roku pojął za żonę Ursulę, córkę pochodzącego z Jawora na Śląsku Georga Bocka³⁶, a także Georga Neufeldta, profesora filozofii i bibliotekarza, za którego ok. 10 listopada 1654 roku wyszła Elisabetha, córka Johanna (Hansa) Bolnera³⁷, członka Trzeciego Ordynku oraz zarządcy kościoła Panny Marii. Ostatnie z wymienionych epitalamiów pod względem komplikacji najbardziej przypomina to dedykowane burmistrzowi Ehlerowi i jego wybrance: wplecione w tekst nowołaciński czcionki z notacją muzyczną tworzą melodię hymnu kościelnego *Was mein Gott will*,

³⁶ Por. Conovius 1654b. Weichbrodt (1990: III 324) podaje, iż Milich ożenił się wówczas z Ursulą z d. Röhrberg, córką Georga. Jednak współczesne druki przeczą temu twierdzeniu, por. m.in. Titius 1660.

³⁷ Por. Conovius – Freitag 1654. Por. także Weichbrodt 1990: III 381. Weichbrodt (1988: I 73) podaje, iż ślub odbył się 25 października 1654 r. Współczesne druki okolicznościowe przywołują jednak inne daty: 9 listopada (HPG 173, 3040) oraz 10 listopada (HPG 301, 1230, 2246, 2247).

*das g'scheh' allzeit*³⁸, na którą należało odśpiewać niemieckojęzyczną pieśń weselną obejmującą dziesięć strof i skonstruowaną zgodnie z pryncypiami akrostychu (ruszowanie stanowi tutaj intekst zawierający imię i nazwisko oblubieńca: „M. Georgius Newfeldt”). Druk dedykowany państwu Milich jest w głównej mierze łacińskojęzyczny, a wpleciony w poezję zapis nutowy tworzy melodię pieśni *Wohl dem, der in Gottesfurcht steht*³⁹, na co wskazują umieszczone pod nutami sylaby tekstu pierwszej strofy w języku niemieckim. W druku pochodzącym z 1665 roku, a dedykowanym Carolusowi Stanislausowi Teutschmannowi, kandydatowi obojga praw⁴⁰, oraz Sarze Arendts, wdowie po Johannie Puschellu, burmistrzu Malborka⁴¹, zapis muzyczny nie tworzy konkretnej melodii: 24 dźwięki zostały uszeregowane wzrastająco i opadająco w trybie durowym i molowym (w obu przypadkach po 12 dźwięków), zaś kolejne 14 nie tworzy określonego porządku, o czym informują czytelnika odpowiednie przypisy. Dołączony wiersz akrostychiczny w języku niemieckim (*Hochzeit=Rätzel*) zawiera imię i niewymienione na stronie tytułowej druku nazwisko panieńskie oblubienicy („Sara Arents, Brautt”).

Jak dalece omawiane dzieła Conoviusa odwołują się do antycznej tradycji pisania utworów o charakterze

epitalamijnym? Nie mamy tutaj do czynienia z prostym wykorzystaniem wzorów klasycznych, lecz z uwzględnieniem wybranych ich elementów, które po wielowiekowych transformacjach złożyły się na nowożytne epitalamium europejskie. Korzenie tego ostatniego sięgają antycznego greckiego ὕμναιος, śpiewanego podczas ceremonii przeprowadzania oblubienicy do domu oblubieńca, a także ἐπιθαλάμιον, stanowiącego pieśń prezentowaną nowożeńcom w czasie ich drogi do komnaty małżeńskiej. Owe formy wypowiedzi wyrażały przede wszystkim pochwałę oblubieńców, tęsknotę za utraconym dzieciństwem, niewinnością, domem rodzinnym, refleksję nad bezpowrotną przeszłością, również lęk przed dojrzałym i nieznanym życiem u boku małżonka⁴². Rzymskie utwory liryczne o charakterze epitalamijnym obejmowały różne fazy obrzędu weselnego; uwzględniano w nich pochwałę przywoływanego bóstwa i jego potęgę, śpiew przed domostwami oblubieńców tudzież na czas przeprowadzania panny młodej do domu przyszłego małżonka, pochwałę obojga, a także opiewanie czekającego ich szczęścia, powiązane z życzeniami potomstwa śpiewanymi przed komnatą małżeńską. Weselna twórczość rzymska w odmianie epickiej zdominowana była przez opowieści o zdarzeniach koncentrujących się wokół zaślubin. Obok typu mitologiczno-narracyjnego, obejmującego rozbudowaną historię o uroczystości weselnej z uwzględnieniem postaci i wątków mitologicznych, chętnie uprawiano typ pochwalno-retoryczny wykazujący wpływy wymowy popisowej⁴³, uwzględniający laudację oblubieńców, rodziców, świętości rodów; tutaj podmiotem mówiącym był sam twórca. To właśnie dla tego drugiego typu utrwaliła się nazwa epitalamium,

³⁸ Por. Zahn 1891: IV nr 7568 z uwzględnieniem wariantu 3 (Gesius 1601) i 4 (Dresden 1597).

³⁹ Por. Wackernagel 1870: III 8, nr 8; Zahn 1889: I nr 298 (z uwzględnieniem wariantu).

⁴⁰ Prawdopodobnie ten sam Teutschmann opublikował trzy lata wcześniej swoją dysertację *De iure statuario*, którą obronił 23 kwietnia 1662 r. na uniwersytecie w Helmstedt. Por. Teutschmann 1662. Egzemplarz dzieła ze zbiorów Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel dostępny jest online: <http://diglib.hab.de/drucke/49-7-jur-13/start.html> (03.03.2015).

⁴¹ Por. Conovius [1665].

⁴² Por. Komornicka A.M.: 2006: 224–225; Mroczek 1989: 13–14.

⁴³ Por. Mroczek 2002: 220.

inspirowana określeniem wspomnianej już greckiej pieśni wykonywanej przed komnatą małżeńską⁴⁴.

Właściwe dla wieków średnich epitalamium nabożne wyrosło z powiązania treści religijnych z nurtami literackimi mającymi swoje źródła w antycznej poezji weselnej oraz Biblii, choćby w *Canticum Cantorum* czy *Psalmie 45 (44)*. Chętnie podejmowano w nim motyw zawarcia związku małżeńskiego, pochwały Boga, dnia zaślubin oraz samej uroczystości, chętnie uwzględniano również biblijne postacie pierwszych rodziców. Treści epitalamijne stanowiły tu element szerszej opowieści o charakterze uniwersalnym, przybliżającej przemijającą naturę człowieka i jego przeznaczenie⁴⁵.

Z zapotrzebowania na poezję laudacyjną sankcjonującą władzę narodziło się ostatecznie epitalamium nowożytne, czerpiące pełnymi garściami ze zdobyczy w zakresie świeckiego panegiryku czasów antycznych. Dążność do nadawania zaślubinom odpowiednio wysokiej rangi i otaczania ich splendorem obrodziła wielorakimi formami uświetniania tak samej uroczystości weselnej, jak i jej głównych bohaterów, w czym niepoślednią rolę odgrywała epitalamijna twórczość literacka. W pierwszej połowie XVI wieku upowszechniła się ona we Włoszech, w środowisku szlacheckim i mieszczańskim, dając twórcom rozliczne okazje do zabiegania swoim artystycznym, wyrażanym w języku narodowym, kunsztem o względy osób wysoko postawionych. Ów element rytuału weselnego upowszechnił się w zbliżonym czasie w innych częściach Europy i tworzony był w językach wernakularnych⁴⁶. Zwrot w kierunku tradycji starożytnej oraz żywe zaintere-

⁴⁴ Por. Mroczek 1989: 15–25.

⁴⁵ Por. Mroczek 1989: 28–31.

⁴⁶ Por. Mroczek 2002: 220.

sowanie tak panegiryczno-lirycznym typem epitalamium, jak i jego pieśniową odmianą w chrześcijańskich krajach europejskich, gdzie związek małżeński sankcjonowany był przez Kościół, skutkowało uwzględnianiem w nich elementów religijnych właściwych średniowiecznemu epitalamium nabożnemu oraz liryce biblijnej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie również w twórczości autorów z kręgów protestanckich⁴⁷.

Teoretyczny opis nowożytnych utworów weselnych, zaprezentowany przez Juliusa Caesara Scaligera w jego *Poetices libri septem* z 1561 roku, z jednej strony jest wyrazem świadomości złożonej natury starożytnej twórczości literackiej w tym zakresie, co przejawia się w próbie osobnego definiowania hymenaios (jako pieśni weselnej) oraz epitalamium (jako pieśni wystawiającej zaślubiny); z drugiej zaś – mianem epitalamium określono tutaj, obok pieśni śpiewanych przed komnatą małżeńską, liryczną i epicką twórczość weselną⁴⁸, co zapewne przyczyniło się do powszechnego wykorzystywania tej nazwy jako terminu nadrzędnego względem wszelakich form literackich i literacko-muzycznych prezentowanych podczas obrzędu weselnego.

Omawiane tutaj epitalamia muzyczne Conoviusa, stanowiące przejaw twórczości okolicznościowej, można by przede wszystkim zaliczyć do *genus demonstrativum*. Poza tym utrzymane są one w stylu średnim, ukierunkowanym na wyważone wplatanie ozdób retorycznych. Jednakże podniosłość chwili, w której oblubieńcy, dając wyraz swojej pobożności, wypowiadają słowa przysięgi małżeńskiej, nastrojała twórcę na płaszczyźnie poezji łaćnińskojęzycznej do snucia wzniosłych refleksji w głównej

⁴⁷ Por. Mroczek 1989: 31–32.

⁴⁸ Por. Mroczek 1989: 40–42.

mierze na temat łaski Bożej i jej udziału w świętowanym wydarzeniu. Tematyka religijna i solenność okoliczności, zachęcające autora do implementacji elementów charakterystycznych dla stylu wysokiego (rozbudowanych zdań, konstrukcji apostroficznych, pytań retorycznych czy eksklamacji), a także świadomość brania udziału w opisywanej uroczystości inspirowały Conoviusa do przyjęcia zasad właściwych liryce bezpośredniej, przy czym uzyskany w ten sposób monolog liryczny nosi cechy naznaczonej refleksyjnie mowy okolicznościowej, wzbogaconej o elementy liryki inwokacyjnej, skierowanej do adresatów utworu, Trójjedynego Boga, niekiedy antycznej muzy jako uosobienia artystycznej inspiracji. Analizowane epitalamia w części uwzględniającej notację muzyczną przypominają hymny i zaliczyć je należy do typu panegiryczno-lirycznego. Epitalamijne kompozycje w drugiej, pozbawionej nut części w czterech przypadkach zawierają pieśń stroficzną w języku niemieckim. W epitalamiach dedykowanych państwu Ehler i Bömeln pojawiają się mniej lub bardziej rozbudowane passusy o charakterze epickim, uwzględniające biblijną historię Adama i Ewy, co wskazuje na ich bliskie pokrewieństwo ze średniowiecznym epitalamium nabożnym. W kompozycji dedykowanej państwu Neufeldt, wiersz stroficzny wypełnia apoteoza małżeństwa w duchu chrześcijańskim, zawierająca bodaj najwięcej komponentów nawiązujących do antycznego epitalamium ze wszystkich prezentowanych tutaj źródeł: obok modlitewnych życzeń pomyślności dla nowożeńców, charakterystycznych dla pozostałych utworów, odnajdziemy tutaj powinszowania dla teściów oraz życzenia potomstwa, powiązane z nadzieją na ich roztropne i odpowiedzialne wychowanie. Tematyka poezji stroficzej koncentrująca się na religijności jest wynikiem uwzględnienia w zapisie nutowym melodii pieśni kościelnej. W epitalamium dla

państwa Teutschmann, gdzie zawarta melodia wolna jest od konotacji religijnych, poezję w języku niemieckim cechuje tematyka świecka, bardziej frywolna, odwołująca się do ceremonii odprowadzania młodej pary do łoża małżeńskiego, a poprzez to bezpośrednio nawiązująca do greckiego *ἐπιθαλάμιον*. W druku uświetniającym uroczystości weselne państwa Milich zamiast poezji niemieckojęzycznej odnajdziemy krótki wiersz w języku łacińskim określony mianem dodatku (*Ἐπίμετρον*), którego zwartość wypowiedzi i kompaktowość konstrukcji przywodzi na myśl epigramat. Jak przystało na poezję „kunsztowną”, uwzględniono w jego strukturze anagram imienia oblubienicy, co wpisuje się w kultywowany przez Conoviusa schemat przyozdabiania drugiej części analizowanych tutaj epitalamiów różnymi przejawami poezji wizualnej (akrostychem czy – w jednym przypadku – chronostychem uwydatniającym rok zawarcia ślubu państwa Teutschmann), mającej zresztą swoje korzenie w kulturze antyku⁴⁹.

Do grupy utworów pióra Michaela Conoviusa uwzględniających w swoim przebiegu notację muzyczną, należy jeszcze pięć drukowanych epicediów *in plano* na śmierć w głównej mierze dobrodziejów Gimnazjum Akademickiego: Heinricha Frederica (zm. 1654), gdańskiego burmistrza i burgrabiego królewskiego, gdzie uwzględniona została melodia i tekst pierwszej strofy pieśni *Hört auf mit Weinen und Klagen*⁵⁰; Constantina Ferbera (zm. 1654), burmistrza i protoscholarchy, zawierające melodię i tekst pierwszej

⁴⁹ Por. Rypson 1989: 10–26.

⁵⁰ Por. Conovius 1654e. Numeracja strofy pieśni, ze względu na brak zachowanego śpiewnika kościelnego w języku niemieckim wydanego w Gdańsku ok. połowy XVII wieku, została określona na podstawie: Wackernagel 1874: IV nr 278. Por. także Zahn 1889: I nr 1454a (u Conoviusa drobne odstępstwa melodyczno-rytmiczne).

strofy pieśni *Mit Fried' und Freud' ich fahr' dahin*⁵¹; Arnolda Reygera (zm. 1654), rajcy i sędziego, z melodią i tekstem 6. strofy pieśni *Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn*⁵²; Petera Ölhafera (zm. 1654), gimnazjalnego profesora prawa i historii, gdzie uwzględniono melodię i fragment tekstu 4. strofy pieśni *Nun laßt uns den Leib begraben*⁵³, a także Gregora Camermanna (zm. 1655), rajcy Starego Miasta, z melodią i tekstem 8. strofy pieśni *Ich hab' mein' Sach' Gott heimgestellt*⁵⁴. Naznaczona muzycznie twórczość Conoviusa objęła także *gratulatoria*, z czego jedno uwzględnione zostało pośród dedykacji dla autorów w drukowanym śpiewniku *Geistliche Sing- und Bet=Stunde...* pióra Johanna Maukisha i Thomasa Strutiusa z 1657 roku⁵⁵, drugi zaś – w dwukolorowym rękopisie autorskim (por. il. 13), pośród utworów opiewających udaną rekonwalescencję niejakiego Ludovicusa Proita⁵⁶. Oba przykłady wykorzystują koncept polegający na ascendentalnym i descendentalnym uszeregowaniu nut skrywających brakujące sylaby tekstu literackiego.

⁵¹ Por. Conovius 1654f. Por. także: Wackernagel 1870: III nr 25; Zahn 1890: II nr 3986 (u Conoviusa drobne odstępstwa melodyczno-rytmiczne).

⁵² Por. Conovius 1654d. Por. także: Wackernagel 1870: III nr 1464; Zahn 1890: II nr 2496c (z wariantem zakończenia: Hof 1608; u Conoviusa drobne odstępstwa melodyczno-rytmiczne).

⁵³ Por. Conovius 1655c. Por. także: Wackernagel 1870: III nr 395; Zahn 1889: I nr 352.

⁵⁴ Por. Conovius 1655e. Por. także: Wackernagel 1874: IV nr 712; Zahn 1889: I nr 1680 (u Conoviusa drobne odstępstwa melodyczno-rytmiczne).

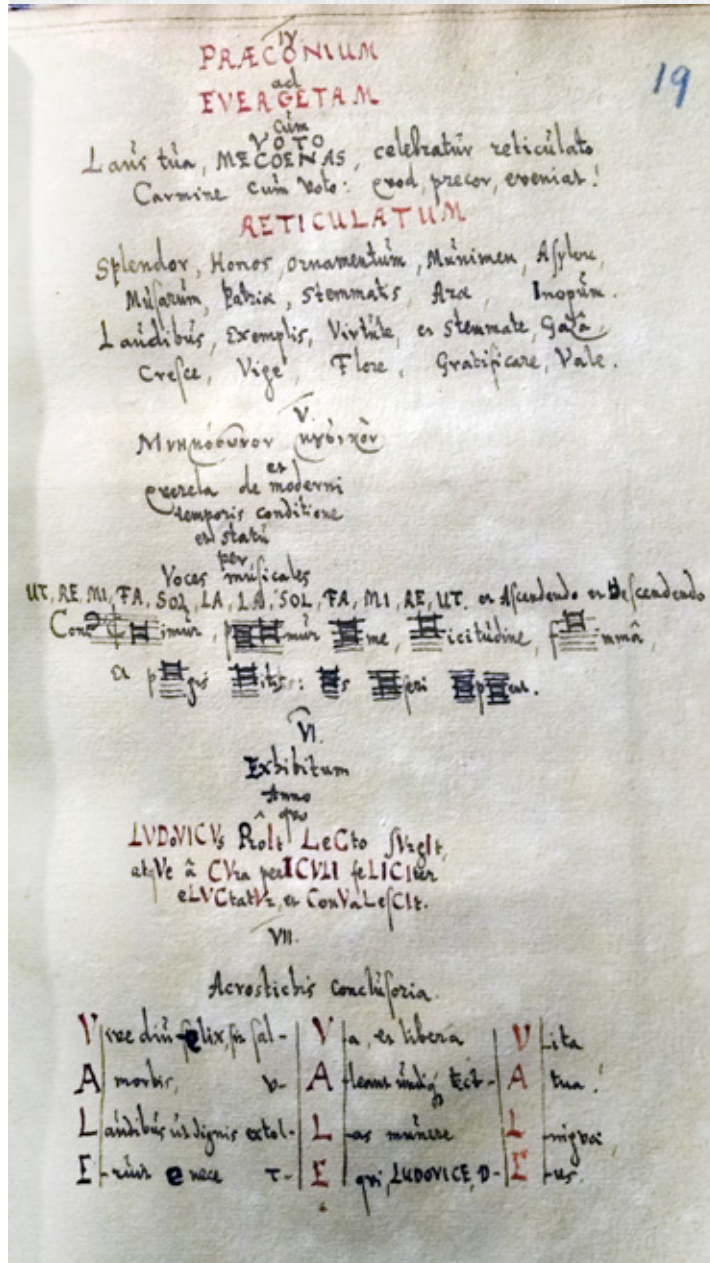
⁵⁵ Por. Maukisch – Strutius [1657]. Egzemplarz dzieła ze zbiorów PAN BG dostępny jest online: <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=29715&from=FBC> (03.03.2015). Omawiane utwory (pierwszy – jednoczęściowy, drugi – dwuczęściowy) znajdują się na stronie 99–102 pliku.

⁵⁶ Por. Conovius 1658a. Na wspomniany rękopis zwrócił moją uwagę Jacek Pokrzywnicki, co odnotowuję z wdzięcznością.

Obecność mniej lub bardziej zasymilowanych pierwiastków antyku grecko-rzymskiego w kulturze nowożytnego Gdańska, w szczególności w jej literackiej odstonie, nie była li tylko zwykłym odzwierciedleniem europejskich tendencji w tym zakresie. Nadmottawscy autorzy, chętnie posługując się owymi uniwersalnymi, sprawdzonymi i – w podstawowej warstwie znaczeniowej – czytelnymi już dla przeciętnie wykształconego mieszczkańskiego odbiorcy motywami, aluzjami czy formami wypowiedzi artystycznej, wychodzili naprzeciw, w głównej mierze, postulatowi konsolidacji więzi społecznych. Dokonywała się ona na gruncie doboru znaków identyfikujących mieszkańców grodu nad Motławą. Znaki te w znacznej części miały swój rodowód w kulturze antyku. Wykorzystywali je artyści i literaci, którzy czerpiąc z przeszłości, ukazywali prawną, religijną i kulturową odrębność Gdańska, jego miejsce w hierarchii władzy, w makrokosmosie państwa i świata⁵⁷. Procesowi adaptacji na potrzeby lokalne idealizowanej tradycji republikańizmu w jego rzymskiej odstonie sekundowało tworzenie się i pielęgnowanie mitu arystokratycznej genealogii, wspieranie poczucia wspólnoty jako jednego narodu politycznego, a także dążność mieszczan do arystokracji i nadawania sobie wizerunków osób szlachetnie urodzonych⁵⁸. Również i autorom uprawianej w siedemnastowiecznym Gdańsku twórczości epitalamijnej nie była obca tęsknota do klasycznych wzorów, rozbudzana już na etapie nauki w szkołach przykościelnych i często hołdująca szlacheckim ambicjom odbiorców. Wynikające z relacji koleżeńsko-towarzyskich i serwilistycznych utwory dodawały splendoru możliwym rodom miejskim na podobieństwo opiewania chwały domów szlacheckich

⁵⁷ Por. Kaleciński 2011: 351–352.

⁵⁸ Por. Kaleciński 2011: 352.

w Rzeczypospolitej⁵⁹. Owa forma wypowiedzi w kontekście wszechobecnego dziedzictwa antyku, przekazywana w znacznej części językiem Cycserona, czyniła zadość z jednej strony arystokratycznym aspiracjom jej adresata (szczególnie w przypadku osób sprawujących ważne funkcje publiczne), z drugiej zaś – miała mu schlebiać i być wyrazem podziwu względem jego intelektu, uczoneści czy erudycji.

Efemeryczna forma okolicznościowej wypowiedzi Conoviusa nacechowana jest produkcyjnym pośpiechem i – w pewnym stopniu – schematyzmem wynikającym z powszechnie przyjętej konwencji; co więcej, funkcja emotywna jest tu znacznie zredukowana. Dominuje refleksyjna powaga i przepojoną duchem religijnym pochwałą⁶⁰. Szablony środki wypracowane przez licznych poprzedników zostały tu jednak powiązane z pomysłem niecodziennym jak na lokalne *carmina nuptialia*: życzenia ślubno-weselne w nowofacińskiej oprawie zostały zespolone z nowożytnym zapisem nutowym zastępującym wybrane sylaby łacińskojęzycznego heksametru, zapisem tworzącym linię melodyczną ewangelickiej pieśni kościelnej. Na tę melodię należało zaintonować epitalamijną pieśń stroficzną w języku niemieckim, u której podstaw często leżał akrostych zawierający imiona i nazwiska nowożeńców. Owo swoiste kontinuum koncepcyjne, zastosowane w mniejszym lub większym stopniu w 12 utworach Conoviusa (w przypadku epicediów pozbawione oczywiście motywów gratulacyjnych), stało się na gruncie gdańskim znakiem rozpoznawczym gimnazjalnego kantora, w erudycyjny sposób łązące-

⁵⁹ Por. Rypson 1989: 177–178.

⁶⁰ Por. Rypson 1987: 104.

go reprezentowane i nauczone przez siebie dyscypliny i przedmioty. Wymagało ono wzorcowej współpracy tego ostatniego z oficyną należącą do rodziny Rhete; wszak powstałe na jej gruncie publikacje wizualno-muzyczne stanowiły w dużej mierze wspólne dzieło autora i drukarza. Niełatwo jest orzec, w jakim stopniu twórczość ta wynikała z wewnętrznej, nacechowanej uczuciowością i serdecznością potrzeby złożenia gratulacji nowożeńcom, a w jakim z interesownej konieczności okazania respektu względem adresatów czy manifestowania hołdu zacnemu protektorowi. Nie bez znaczenia jest tutaj fakt, iż „[z]ademonstrowanie biegłości w posługiwaniu się skomplikowanymi metaforami, alegoriami, zrozumienie aluzji, zagadki, zręczne dopowiedzenie lemmy i inskrypcji emblematycznej czy w końcu umiejętność dokonania wpisu i rysunku do sztambucha decydowały o pozycji towarzyskiej”⁶¹.

Życzenia, które Michael Conovius złożył Państwu von Bömeln, stanowiły dla obojga pomyślną wróżbę: małżonkowie przeżyli wspólnie 21 lat. W tym czasie Georg zdążył zostać (w kilka tygodni po ślubie) burmistrzem, następnie burgrabią królewskim (w 1663 roku), a także świętować narodziny syna Gabriela (1658–1740), który poszedł w ślady ojca, piastując funkcję burmistrza i burgrabiego⁶². Wieloletnie pożycie małżeńskie przerwała śmierć 72-letniego Georga, która nastąpiła 16 września 1676 roku⁶³. Zapewne wkrótce po ogłoszeniu tej wiadomości carillon ratuszowy przez trzy dni wygrywał melodię

pieśni pogrzebowej *Mitten wir im Leben sind*. W dniu pochówku, tj. 24 września⁶⁴, odtwarzano melodię *Gott der Vater wohn' uns bei*, anonsującą w południe uroczystości pogrzebowe, o kolejnej godzinie rozbrzmiewała pieśń *Durch Adams Fall ist ganz verderbt*, a następnie *Mit Fried' und Freud' ich fahr' dahin*. Tę ostatnią wygrywano przed wybicciem i po wybicciu pełnych godzin do czasu, kiedy przebywający w farze Mariackiej żałobnicy odprowadzili ciało burmistrza na miejsce ostatniego spoczynku⁶⁵. Wdowie i osieroconym synom jeszcze przez kolejne trzy dni wygrywający melodię pieśni pogrzebowej carillon przypominał o minionych wydarzeniach, o składanych kondolencjach, wymowie głoszonego nad trumną kazania, dźwiękach funeralnej muzyki wykonywanej przez kapelę Rady Miejskiej, czy wreszcie o stypie. A Justina? Przeżywszy Georga o 13 lat, zmarła w 1689 roku. Została pochowana 16 czerwca w tym samym kościele, w którym przed ponad dziesięciu laty odprowadzała wzrokiem znikającą w mrokach kwatery grobowej trumnę z ciałem swojego drugiego małżonka⁶⁶.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

Akta Sądu Ławniczego w Gdańsku z lat 1659–1693, Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG). – sygn. APG: 300,43/61–84.

⁶¹ Kizik 2001: 129.

⁶² Por. Możejko 2015: 233.

⁶³ Por. Weichbrodt 1988: I 70; Zdrenka 1989: 166, 167; Zdrenka 2008: 45; Możejko 2015: 206.

⁶⁴ Por. Weichbrodt 1988: I 70; Zdrenka 2008: 45; Możejko 2015: 209.

⁶⁵ Por. Popinigis 2014: 92–93.

⁶⁶ Por. Weichbrodt 1988: I 70 i 190. W innym opracowaniu jako rok śmierci podano rok 1699, por. Możejko 2015: 209.

- Anonim 1779: *Rectores, Con-Rectores, Cantores et reliqui Collegae Omnium in urbe Gedanensi scholarum publicarum a prima earum fundatione ad nostram usque aetatem*, [Gedani]. – sygn. PAN BG: Ms. 477, k. 14 recto – 52 recto.
- Anonim⁶⁷, Conovius M., Fischer J. 1655: *Debitum Charitatis, beatis manibus Infantuli lectissimi Johannis Samuelis, Viri admodum Reverendi, Excellentissimi, Clarissimique dn. D. Johannis Maukisii, SS. Theol. prof. publici, Gymnasii Dantiscani rectoris, et ad SS. Trinitatis Pastoris meritissimi Filioli Primogeniti Dominica Quasimodogeniti, d. 4. Aprilis M. DC. LV. Circa horam matutinam IV. Denati d. 7. Mensis Ejusdem Tumulo Professorio in SS. Trinitatis Templo illati, eshibitum...*, wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 117 8° adl. 204, HPG 4475, Estreicher XVI, s. XVIII.
- Bertling E.A.K. 1890: *Katalog der Gedanensia der Danziger Stadtbibliothek, t. 2, Druckschriften*, A.W. Kafemann, Danzig (niepublikowany, z rękopiśmiennymi notatkami). – sygn. PAN BG: Cat. Bibl. 27.
- Biblia Gdańska 1632: *Biblia Święta: To jest Księgi Starego y Nowego Przymierza z Żydowskiego y Greckiego Języka ná Polski pilnie y wiernie przetłumaczone*, Andrzej Hünefeld, Gdańsk. – sygn. PAN BG: Hd 15113 8°.
- Botsaccus J. (et al.) 1659: *Gemitus S. Pauli: Das ist: Des H. Apostels Pauli Herten=Seufftzer/ über die hinterstellige/ sündliche Schwachheit der Gläubigen Kinder Gottes: Aus dessen Epistel: an die Römer am VII. Cap. v. 22. 23. 24. 25. Bey Volckreicher Versammlung und Beerdigung Des Weyland Edlen/ Ehrenvesten/ auch Wolweisen Herrn Jacob Stüven/ der Königl. Rechten Stadt Dantzig wolverdieneten Raths=herren etc. Schrifftmässig erkläret und ausgeführt Den IX. Martii 1657. In der Hauptkirchen/ daselbst zu S. Marien...*, David Friedrich Rhete, Dantzig. – sygn. PAN BG: Oe 113 8° adl. 19, HPG nie notuje, Estreicher XVI, s. XII (nie notuje pod nazwiskiem Conovius; w tym kontekście pojawia się ono w tomie XIII, s. 294).
- Botsaccus J. et al. [1660]: *Parentalia, Honoribus posthumis magnifici, prae nobilissimi, amplissimi dni. dni. Alberti Rosenbergi, urbis Gedanensis consulis prudentissimi, meritissimi, et Consilii bellici Commissarii dexterrimi, juxtimque fortissimi. Sacra: Nuncupata a clientibus, perpetis memoriae et observantis gratitudinis ergo*, [Gedani]: Philipp Christian Rhete. – sygn. PAN GB: Oe 119 8° adl.
- 4a, HPG 4521; sygn. PAN BG: Oe 121 8° adl. 4a, HPG 4535, Estreicher XVI, s. XII.
- Conovius M. [1653]a: *Epicedion In tristissimum abitum, et luctuosissimum obitum optimae spei, et indolis ingenuae pueri Arnoldi Spectatissimi et Integerrimi Viri Dn. Ditmaris Havemannii Civis et Mercatoris apud Gedanenses experientissimi, ut et Aedis S.S. Trin. et Divae Annae dicatae Provisoris vigilantissimi fidelissimique. Filii unici ac charissimi instar floris praemature demessi et PLACIDE eMigrantis. Piaae recordationis ergo institutum et Concertum a [...] pertristi Parenti, Agnatis, et Cognatis ad luctum minuendum dedicatum Anno ut Supra Die Sepulchrali Mensis 21 Octobris: wd. Georg Rhete, [Gedani]. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 31a, HPG 1241, Estreicher XVI, s. XVIII.*
- Conovius M. 1653b: *Lessus In obitum et abitum Foeminae Pietate et Virtute muliebri conspicuae Elisabethae Rhethiae, Conjugis desideratissimae Viri Reverendi, Doctissimi, atque Eximii Ioan-Ludovici Ruelli, Pastoris in Lüblow etc. ut Vigilantissimi ita fidelissimi: heu! Vidui moestissimi, Ab Amico vere amico Condolentiae attestandae gratia profusus Mense Ianuario Ipso 22. die sepulturae Anni 1653, wd. Georg Rhete, Gedani. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 26, HPG 1236, Estreicher XVI, s. XVIII.*
- Conovius M. [1653]c: *Letzte Gedancken und Trost=Worte Mit welchen Der Ehrenveste/ Vornehme und Wolgeachte Hr. Cyriacus Kerstens/ Gewesenen Kauff= und Handelsmann/ wie auch Wolverdienter Fewerherr dieser Königl. Stadt Dantzig/ Auff das thewre Verdienst seines einigen Erlösers und Seligmachers Jesu Christi/ bey guter Vernunft seinen Lebens=Lauff und Heimfarth den 15. Februarii sanfft und seelig geschlossen/ und drauff den folgenden 19. Tag desselben Monaths mit Crist=gewöhnlichen Ceremonien, und Volckreicher Versammlung zu H. Dreyfaltig. in sein Ruh=Bettlein beygesetzt worden/ Im 88. Jahr seines Alters, wd. Georg Rhete, [Dantzig]. – sygn. PAN BG, sygn. Oe 11 8° adl. 30, HPG 1240, Estreicher XVI, s. XVIII.*
- Conovius M. 1654a: *Epithalamium Cum bono Deo In Solennem Nuptiarum Festivitate magnifici, nobilissimi, amplissimi, atque consultissimi viri dn. Friderici Ehleri, Florentissimae Rei-publ. Gedanensium praeconsulis prudentissimi Ut Et nobilissimae, integerrimae, et pudicitiae Sacello consecratae dominae Annae viri nobilitate clarissimi ac spectatissimi dn. Johannis Rudigeri beatae memoriae relictae Viduae nunc Secundum utinam Secundum sponsorum paris Dextro omine debitaque observantia nuncupatum,*

⁶⁷ Podpisujący się Owidiuszowym *Humanae Memor Sortis*.

decantatum et oblatum apud Aram Matrimonii..., wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 168, HPG 158, Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. 1654b: *Epithalamium In Honorem Nuptialem, Eximii, Praestantissimi, atque Doctissimi, viri dni. Henrici Milichii, Illustris Gymnasii apud Gedanenses Collegae Solertissimi sponsi. Et Lectissimae Pudicissimaeque virginis Ursulae, viri Cum viveret Honesti atque Integerrimi Georgii Bocks/ Apud Jauravienses in Silesia Civis Filiae Relictae sponsae Non tam boni ominis, quam amoris et moris causa ex animi candidi mente gratulabunda Ad aram Matrimonium feliciter contrahentium Ipsa Nuptiarum Festivitate Decantatum et oblatum...*, wd. Georg Rhete, Dantisci. PAN BG, sygn. Oe 6 2° adl. 167, HPG 157. Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. [1654]c: *Honor ultimus Quem Super obitu placidissimo et abitu beatissimo viro Magnifico, Nobilissimo, Amplissimo atque prudentissimo dni. Gabrieli Schumanno, Seniori Consuli, et Scholarchae de Republica Gedanensi, dum vixit, praeclarissime merito, declaravit Musa gemens...*, wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 33a, HPG 1245; sygn. PAN BG: Oe 117 8° adl. 141, HPG 4408, Estreicher XVI, s. XVIII⁶⁸.

Conovius M. 1654d: *Lugubre melos Super obitu et abitu luctuosissimo magnifici, nobilissimi et consultissimi domini Arnoldi Reygeri, Inclytae Reipubl. Gedanensis consulis dignissimi, iudicis gravissimi, in Deum suum placide pieque demortui anno Christi M. DC. LIV. Ipso solennis deductionis die, qui erat 5. Octobris decantatum*, wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 171, HPG 161; sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 224, HPG 2296. Estreicher XVI, s. XVIII.

⁶⁸ W nieopublikowanym katalogu Bertlinga znajduje się informacja, jakoby Conovius miał być autorem jeszcze jednego epicedium na śmierć Gabriela Schumanna („Tr. Ged. Gabriel Schumannus. D. 1656. 4°”). Umieszczona jednak przy tej pozycji sygnatura XV q 75 b (obecnie Oe 11 8°) wskazuje na klocek, który rzeczonożego druku nie zawiera. Również data publikacji druku nie jest zgodna z rokiem śmierci wzgl. pogrzebu Schumanna (zm. 1654), co przeczy charakterowi druków okolicznościowych, stanowiących artystyczną reakcję na bieżące wydarzenie. Por. Bertling 1890: 72. Błędny opis Bertlinga został przejęty przez K. Estreichera (pod nazwiskiem Canovius), jednak bez podawania sygnatury. Por. Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. 1654e: *Naenia in obitu Benedictae Memoriae magnifici et praeobilissimi dni. Henrici Frederi, praefecti regii praeconsulis et vice-praesidis Perpete gratitudine honorandi, justi desiderii causa cum moerore decantata ipsa exequiarum die [...] observantiae ex pietatis ergo f[acta]...*, wd. Georg Rhete, [Dantisci]. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 169, HPG 159; sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 219, HPG 2291, Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. 1654f: *Threnodia pia et calida super obitu et ebitu magnifici, praeobilissimi atque amplissimi viri Dn. Constantini Ferberi Prae-Consulis Dantiscanorum Gravissimi, Scholarchae meritissimi, Patroni et Promotoris sui ante honoratissimi, nunc (eheu) desideratissimi, ex animo Συμπάχων perpetuae piaeque memoriae testandae ergo ad tumbam ipso die exequiarum decantata...*: wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 170, HPG 160; sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 221, HPG 2293, Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. 1655a: *Bittere Klag und Thränen Des Ehrenvesten/ Vornehmen/ und Wolgeachten H. Johannis Borgholten Berühmten Bürgers/ trewfleissigen/ und wolverdienten Kirch=Vaters zur H. Dreyfaltigkeit/ und S. Annen dieser Königlichen Stadt Dantzig/ über den früzeitigen/ und unverhofften/ doch Seeligen Todesfall seiner seelig in Gott ruhenden Haußfrawen Der Viel Ehr/ und Tugendsahnen Esther Maurers Als dieselbe nach außgestandenen Leibes/ und Todes Schmertzten in hertzlicher Andacht bey gutem Verstande ihre Seele in die trewe Hand ihres Erlösers befohlen/ und also den letzten Tag des Hewmonden dieses Jahrs 1655. sanfft/ und seelig verschieden. Ihr abgelebter Körper aber den dritten Tag des Herbstmonden hernach zu seinem Ruhe=bettlein mit Christ=gewöhnlichen Ceremonien in die Kirche zur H. Dreyfaltigkeit gebracht/ und daselbst dem Schoß der Erden einverleibet worden. Zum Zeügniß des Christlichen/ und schuldigen Mitleidens auffgesetzt/ verfertigt/ abgesungen/ und wolmeinend übergeben...*, wd. Georg Rhete, Dantzig. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 32a, HPG 1243, Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. (?) 1655b: *Die beständige Zuversicht zu der Liebe Gottes/ Der Edlen/ Viel Ehr= und Tugend=reichen Frawen Lucretiae Preütten/ Des Weyland Ehrenvesten Herren Henrich von Dornen/*

Nachgelassenen Fr. Wittwen Im Jahr 1655, Dantzig: wd. Georg Rhete. – sygn. PAN BG: Oe 117 8° adl. 232, Estreicher XVI, s. XIX⁶⁹.

Conovius M. 1655c: *Honor exequialis viro Nobili, Amplissimo, Excelentissimo, Consultissimoque dn. Petro Ölhafo, J.U.D. Illustris Gymnasii Gedanensis Professori Juris, et Historiarum fidelissimo, Ejusdemque Inspectori vigilantissimo meritissimoque Feria 3. Nativitatis Christi circiter mediam noctem Anni 1654. Placide juxtim ac beate in Salvatore suo defuncto, exhibitus,* wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 172, HPG 162; sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 226, HPG 2298, Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. 1655d: *ΜΕΛΩΔΙΑ in honores nuptiales Cum viri Magnifici, Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi dni. Georgii a Boemeln, Incltyae Reip. Dantiscanae patriae consulis gravissimi, dignissimi secundum sponsi Tum Nobilissimae, Lectissimae, Virtutumque eulogiis semper ornatissimae foeminae Justinae Gabrielis Spectatissimi, multoque rerum usu Praestantissimi, atque integerrimi viri Dni. Davidis Silemanii, Civis primarii, et Centum-Viri olim dignissimi, P.M. Relictae Viduae nunc Secundum Sponsae, Felicibus auspiciis Gedani 16. Febr. Anno M. DC. LV. habendos, et celebrandos patrono laudatissimo munificentissimoque animo gratulabundo concepta, et exoptata, Votiva vero acclamationis voce decantata, et submissee oblata...*, wd. Georg Rhete, [Dantisci]. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 174, HPG 164, Estreicher nie notuje.

Conovius M. 1655e: *ΘΡΗΝΩΔΙΑ Qua Obitum, et abitum Magnifici, Nobilissimi, Amplissimique dni. Gregorii Camermanni, Reipubl. Palaeopolitanae Consulis Gravissimi et meritissimi Qui XXV. die Januarii, Anni M. DC. LV. pie placideque animam exhalavit, eamque Deo suo, a quo acceperat, reddidit: Corpus vero ejus 1. Februarii mensis die in templo Palaeopoleos terrae mandatum: ad debitum gratitudinis specimen, erga Patronum faventissimum, exhibendum lugens lubensque prosecutus est,* wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 173, HPG 163; sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 228, HPG 2300, Estreicher XVI, s. XVIII.

⁶⁹ Informacja, iż druk ów jest autorstwa Conoviusa, pojawia się u K. Estreichera w oparciu o wspomniany katalog gedanensiów Bertlinga. W obu przypadkach pojawia się też odmienna od występujących w źródłach wersja nazwiska Canovius. W samym jednak starodruku brak jest jakiegokolwiek danych na temat autorstwa zawartej w nim poezji. Por. Estreicher XVI, s. XIX; Bertling 1890: 131.

Conovius M. 1656: *Tawr= Klag= und Trost=Gedicht Auff das frühzeitige und sehliche Absterben Der Weyland Wohl=Edlen/ Viel Ehr=und Tugendsamen Frauen Adalgundae Königs/ Des Wohl=Ehrenvesten/ Achtbarn und Wohlgelahrten Herrn Eliae Schröders/Gewesenen recht Christlichen vielgeliebten HausFrauen Welche nach dem sie den 14. Decembr. in heiliger und fleisiger Anrufung ihres Heylands/ und Erlösers CHristi JEsu Ihr Leben sanfft und selig beschloßen/ den 19. desselben Monaths aber in Volckreicher Versammlung alhier in Dantzig/ in der Pfarr=Kirchen zur Erden bestätigt worden/ Beschrieben/ und übergeben...*, wd. Georg Rhete – David Friedrich Rhete, Dantzig. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 32b, HPG 1244, Estreicher XVI, s. XVIII.

Conovius M. [1657]a: *Leich=Tuch Welches Bey zwar unverhofftem und traurigen/ jedoch sanfften und seeligen Todes Fall Des weyland/WollEdlen/ Gestrengen/ Vesten/ und Hochweisen Herrn Jacob Stüven Dieser Weltberühmten Stadt Dantzig wolverdienten Raths=Verwandten. Dem Sarg und TodtenBahr/ in schuldiger Unterthänigkeit klagend/ und Mitleidend auffgesprengt/ und übergedeckt am Tag des Leichbegängnisses...*, [wd. Georg Rhete, Dantzig]. – sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 240, HPG 2312, Estreicher XVIII, s. 372 (nie notuje pod nazwiskiem Conovius).

Conovius M. [1657]b: *Letzte Valet=Rede Der Weiland Wol=Edlen/ Viel Ehrbahren/ und Tugendsamen Frawen Frawen Catharinae Schmieden, An die lieben Ihrigen und Hinterlassenen. [...] Seinem Hoch=geehrten Herrn Patron Auß mit leidendem Hertzen geschrieben/und schuldiger massen übergeben...*, wd. Georg Rhete – David Friedrich Rhete, Dantzig. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 176, HPG 166; sygn. PAN BG: Oe 27 2° adl. 243, HPG 2315, Estreicher XVI, s. XIX.

Conovius M. 1657c: *Nuptiarum festo Utinam secundo Quod vir Nobilissimus, Amplissimus, juxtim ac Prudentissimus dominus Johannes Heckerus, Consul Palaeopole s, Dignissimus, et Spectatissimus sponsus Cum Nobilissima, Lectissima, Castissimaque virgine Anna Lavinia, viri Nobilissimi, Florentissimi, et Gravissimi domini Winholdi Conradi, Celeberrimi Gedanensis Emporii Civis Primarii Filia sponsa 16. Aprilis anno M. DC. LVII. Solenniter celebrat Honoris et observantiae ergo gratulatur...*, wd. Georg Rhete, Gedani. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 175, HPG 165, Estreicher XVI, s. XVIII.

- Conovius M. 1658a: *ΜΕΛΟΣ Gratulatorium Viro-Juveni Dno Ludovico Proit. Nobili prosapia, Eruditione, ac Virtutum splendore eminentissimo laudatissimoque Favitori et Fotori inter Gedanenses exoptatissimo, Hinc κατ' ἀξίαν Venerando, Cum 15 Dei T.O.M. Bratia, curaque DD. Medicorum indefessa solidaque Superatis morborum variis generibus pribus Diutissime lecto affixus detinebatur, tandem feliciter eluctando convaleretur, ut Levidense poeseos exercitium in Amoris, Honoris, observantiaque, imo immortalis memoria tesseram Cum dedita debitaque salute longaeva vita, virium restitutione, et denique omnimoda felicitate submisso animo, transmissoque calamo precatus nuncupat, et Consecrat...*, [Dantisci]. – sygn. PAN BG: sygn. Ms 796, k. 17 recto – 19 verso.
- Conovius M. 1658b: *Via Universae Carnis in acrostichide Epitaphii loco Super obitu Luctosissimo magnifici, nobilissimi, amplissimi, Strenui Prudentissimique viri Piae Memoriae dni. Johannis Schultzi, Inclutae Reipubl. Dantiscanae consulis Ut Gravissimi Ita desideratissimi. Pie Dolentibus Vereque Lugentibus Deberi Honoris Deditaeque Condolentiae ergo erga Amplissimum dum viveret, nunc vero (eheu!) Desideratissimum dnm. patronum Anno quo Beate Defunctus pLaClDe eMlgraVlt, adumbrata et oblata...*, wd. Georg Rhete – David Friedrich Rhete, [Gedani]. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 177, HPG 167, Estreicher nie notuje.
- Conovius M. [1660]a: *Honor exequialis Exhibitus viro nobilissimo, amplissimo, prudentissimoque dno. Gerhardo Bartsch a Demuth Haereditario in Nestenpoel Amplissimae Dantiscanae Reipublicae Dum viveret scabino Dignissimo et Laudatissimo Nunc (Eheu!) Desideratissimo in quo Superstites Lugentes Defunctus ex urna ferali sic alloquitur*, [Philipp Christian Rhete, Gedani]. – sygn. PAN BG: 6 2° adl. 178, HPG 168, Estreicher XVI, s. XIX.
- Conovius M. 1660b: *ΣΚΥΦΟΣ ΓΑΜΙΚΟΣ IN ΓΑΜΗΑΙΟΝ Neonymphis [...] Fausta gratulationis debitaque observantiae causa dedicatus atque oblatu...*, Philipp Christian Rhete, Gedani. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 179, HPG 169, Estreicher nie notuje.
- Conovius M. [1662]: *Justa funebria Piis Manibus viri magnifici, nobilissimi, nec non prudentissimi domini Adriani Engelken Dantiscanae Civitatis Primariae consulis, ut et scholarchae, Bonarum Artium et Literarum optime meriti patroni ob Eximiam Pietatem, Praeclaram Virtutem, Splendidam Auctoritatem Laudatissimo, Spectatissimo, Eminentissimo, Ipsa Exequiarum die Non tam moris, quam honoris, amoris, et doloris causa persoluta a Musa gemente et condolente...*, Philipp Christian Rhete, [Gedani]. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 180, HPG 170, Estreicher XVI, s. XIX.
- Conovius M. [1665]: *Σύγγραμμα Γαμικόν Quo solennitatem nuptialem Clarissimi, Consultissimi, Politissimique viri-juvenis Dni. Caroli Stanislai Teutschmanni, Juris utriusque Candidati Dignissimi, sponsi: Ut et Lectissimae, omniumque Virtutum laude Condecoratissimae foeminae Sarae, viri quondam Amplissimi, Spectatissimi, Prudentissimique Dni. Johannis Puschelli, Reip. Mariaeburgensium felicis et honoratae memoriae prae-consulis meritissimi Relictae viduae, sponsae, Boni ominis, honoris, amoris et moris ergo Felicibus auspicii celebrandam perlubenter serenare voluit [...] a cantionibus, 2. Mensis Martii die Anno quo Afflns DeVtsCMannl ferlae nVptlaLes In honore erant, David Friedrich Rhete, Gedani. – sygn. PAN BG: Oe 6 2° adl. 181, HPG 171, Estreicher XVI, s. XVIII.*
- Conovius M. [1677]: *Querela De mortalium Fragili et caduca in his Terris Vita in obitu Heu nimis! praematurato ac festino viri juvenis Clarissimi et Praecellentissimi domini M. Danielis Stüven/ Wittenbergae Morbo lethali Correpti, Cum Vitam hanc mortalem cum morte commutavit. Anno DanleL StVVe Maglster VVittenbergae In Christo beate obllt*, [David Friedrich Rhete, Gedani]. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° (33b), HPG 1246; Oe 104 8° adl. 2a(b), HPG 3988; sygn. PAN BG: Oe 111 8° adl. 21a(b), HPG 4036, Estreicher nie notuje.
- Conovius M. [1679]: *Nuptiarum solennitatem, viri juvenis domini Johannis Rahni, Dantiscani, SS. Theologiae Studiosi solertissimi, sponsi, Nec non lectissimae et honestissimae Omniumque Virtutum Flore Condecoratissimae Foeminae Justinae Hildebrandiae Spectatissimi quondam, et integerrimi viri dn. Michaelis Langwalds/ Apud Marienburgenses (dum viveret) Civis ac Negotiatoris facile primarii, et Florentissimi relictae viduae sponsae Condecorare rogatus voluit debuitque [...] anno quo Pari bene composito ConIVglVIM DIV feLIX vovet autor*, [David Friedrich Rhete, Gedani]. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 34a, HPG 1247, Estreicher XVI, s. XVIII.
- Conovius M., Aschenborn D., Jacobi D. 1653: *Lessus funebris Super inopinato e Mortalibus Excessu Magnifici, Nobilissimi, Amplissimi et Spectatissimi Dni. Dn. Johannis Rossauen/ Rei-publicae Gedanensis Consulis et Camerarii eminentissimi atque meritissimi etc.*, wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 27, HPG 1237; sygn. PAN BG: Oe 117 8° adl. 117, HPG 4383, Estreicher XVI, s. XVIII.

- Conovius M., Freitag J. 1654: *ΜΕΛΟΣ ΓΑΜΙΚΟΝ Sacris Nuptiarum Honoribus viri eximii clarissimi juxtim ac doctissimi dni. Georgii Newfeldts/ Illustris Gymnasii Dantiscanorum Professoris Philosophiae dignissimi et Solertissimi sponsi. Cum Praenobili, omniumque Virtutum genere florentissima Virgine Elisabetha, Nobilissimae viri quondam atque Spectatissimi dni. Iohannis Bolneri, Antistitis Aedis Marianae emeritissimi ac centumviri civisque primarii, Filiae sponsa, Gedani 10. Novembris, Anno 1654. Ex votivo animo ad aram Matrimonium feliciter contrahentium cum debita observantia decantatum et oblatum...*, wd. Georg Rhete, [Gedani]. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 29, HPG 1239, Estreicher XVI, s. XVIII.
- Fischer P., Conovius M. 1653: *Schuldige Pflicht/ und Grab=Gedicht Zun letzten Ehren über Das hochschmerzliche/ doch auch selige Abscheiden auß dieser Mühseligen Welt Der Viel Ehr/ und Tugendreichen Fr. Annae Mariae Thomson Des Ehrenvesten/ und Wolgeachten Herrn Johan Jencken Vornehmen Kauff= und Handels=Mans dieser weitberühmten Stadt Dantzig Hertz= und vielgeliebten Eh=Schatzes/ und Hauß=Ehr/ Welche am vergangenem Dienstag den 21. Octob. dieses itzt zu end lauffenden Jahrs 1653. nach ausgestandener langwierigen/ und schweren Kranckheit in beständiger Gedult und festem Vertrawen auf das thewre Verdienst ihres Erlösers Jesu Christi/ und gewissen Hoffnung der seligen Aufferstehung von den Todten in dem 25 Jahr ihres Alters diese Welt gesegnet/ und den darauff folgenden 8 dieses Christlichem Gebrauch nach in ihr Ruhebettelein des Erdreichs mit grossem Trawen der Ihrigen zu S. Marien in Dantzig beygesetzt worden*, wd. Georg Rhete, [Danzig]. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 28, HPG 1238, Estreicher XVI, s. XVIII.
- Fischer P., Conovius M. 1655: *Letzter Ehren=dienst und Gedächtniß Bey ansehnlicher Leich=bestätigung Des weiland Edlen/ Ehrenwesten und Wol=vornehmen Herrn Roloff Rolofsen/ Gewesenen berühmten Bürgers/ und vornehmen Kauffmanns dieser berühmten Stadt Dantzig/ Welcher den 11. Octobr. im wahren Glauben/ und hertzlichen Vertrawen auff das thewre Verdienst seines Erlösers Jesu Christi/ und in gewisser Hoffnung der ewigen Seeligkeit diese mühselige/ und unruhige Welt gesegnet/ und seelig verschieden: dagegen aber in das ewige/ und sichere Friedeland der Sehligen der Seelen nach/ aufgenommen: Der hinterbliebene Körper aber den 15. dieses gedachten Monats mit gewöhn=Christ= und ansehnlichen Ceremonien in sein Ruh=stättlein der Erden zu S. Marien versäncket/ und verwahret worden/ im Jahr 1655.*
- Erwiesen/ auffgerichtet/und übergeben...*, wd. Georg Rhete, [Danzig]. – sygn. PAN BG: Oe 11 8° adl. 31b, HPG 1242; sygn. PAN BG: Oe 117 8° adl. 231, HPG 4507, Estreicher XVI, s. XVIII⁷⁰.
- Maukisch J. et al. 1655: *Honor exequalis, seni venerando, De scholis Gedan. per XLIII. annos bene merito dn. Georgic Neufeldt/ Humanit. Professo. emerito et Oeonomo Gymnasii fidelissimo, Cum a. C.M. DC. LV. d. XI. Mart. beatissimae animae exuviae Post exactum LXXI. aetatis annum conditorio professorio in S.S. Trinitatis templo, inferendae solenniter deducerentur, exhibitus a professoribus et collegis Gymnasii Gedanensis*, wd. Georg Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 117 8° adl. 194, HPG 4465, Estreicher nie notuje.
- Maukisch J., Strutius T. [1657]: *Geistliche Sing= und Bet=Stunde/ Morgens und Abends/ Vor Tische und nach Tische/ In Frieden und Kriege/ In Pest= und Hungers=Noth/ In Leben und Sterben zu halten/ Nebenst einem Unterrichts/ wie man die Jugend in Schulen wol aus fragen könne/ daß sie hernachmals desto würdiger zur Beicht und Abendmal gehen möge. Auff der Wol=Edelen und Hochweisen Herren Scholarchen Befehl Im hochlöbl. Gymnasio zu Dantzig angestellt...*, wd. Georg Rhete – David Friedrich, Rhete, Dantzig. – sygn. PAN BG: De 2529 8°. Estreicher nie notuje.
- Moeresius J.G. et al. 1650: *Ἐπικήδεια καὶ ἐπιτύμβια honoris sepulchrali Piissimae atque omnium virtutum matronalium dotibus praestantissimae foeminae Annae Rathmanniae, Uxoris olim carissimae, suavissimae, viri clarissimi, doctissimi, hunissimique Dn. Jacobi Zetzki, Scholae Marianae Rectoris dignissimi, fidelissimi, vigilantissimique a Viru Amicis, et Condolentibus ad Viduum moestissimum Συμπαθείας καὶ παραμυθίας causa scripta Anno MDCL. die Jovis virid*, wd. Georg Rhete. PAN BG, Dantisci. – sygn. PAN BG:

⁷⁰ W katalogu Bertlinga widnieje informacja, przejęta następnie przez K. Estreichera, iż Conovius napisał jeszcze epicedium na śmierć niejakiego Roloffa Borgholtena („Letzter Ehrendienst und Gedächtniss bey Leichbestätigung des Roloff Borgholten. D. 1655. 4°”). Umieszczona obok sygnatura XV q 75 b (obecnie Oe 11 8°) dotyczy klocka, który jednak rzeczonego druku nie zawiera. Incipit tytułu jest identyczny, jak w przypadku epicedium dla Roloffa Rolofsena. Zapewne doszło tutaj do swoistej kontaminacji tytułów dwóch sąsiadujących adligatów, a mianowicie dedykowanego Rolofsenowi (Fischer – Conovius 1655) oraz Johannowi Borgholtowi z powodu śmierci żony (Conovius 1655a). Por. Estreicher XVI, s. XVIII; Bertling 1890: 72.

Oe 10 8° adl. 193, HPG 1206; sygn. PAN BG: Oe 116 8° adl. 168, HPG 4229, Estreicher XXII, s. 501 (nie podaje roku publikacji).

Schein J.H. 1645: *Cantional, Oder Gesang=Buch Augspurgischer Confession/ In welchem des Herrn D. Martini Lutheri, und anderer frommen Christen auch des Autoris eigene Lieder und Psalmen/ sampt etlichen Hymnis und Gebetlein/ etc. So in Chur= und Fürstenthumen Sachsen/ insonderheit aber in beyden Kirchen und Gemeinen allhier zu Leipzig bräuchlich. Verfertiget/ und mit 4. 5. und 6. Stimmen componiret [...]. Zum andern mal gedruckt/ und mit 27. schönen Gesängen vermehret*, Timotheus Ritzsch, Leipzig.– sygn. Bayerische Staatsbibliothek München: Liturg. 1372 h, RISM A/I: S 1398.

Teutschmann C.S. 1662: *Q.D.B.V. De iure statuairo dissertatio quam in alma ad Elmum Julia Sub Praesidio dn. Enoch Glaeseri J.U.D. et profess. publ. ord. Patroni, Fautoris, Praeceptoris ac Hospitis sui aetatem Suspiciendi, Ad diem XXIII. Mens. April. In Novi Iulei Auditorio Maiori examinandam publice proponet...*, Henning Müller, Helmstedt. – sygn. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel: 49.7 Jur. (13).

Titius J.P. 1660: *Piae Memoriae viri Humanissimi, et Doctissimi, dn. Henrici Milichii, Goldbergensis Silesii, Gymnasii Gedanensis Collegae Primi, optime meriti, Qui Uxorem Ornatissimam, Dilectissimamque Ursulam Bockiam, d. XVIII Novembr. pie defunctam, d. XXI placidissima morte secutus, cum Eadem d. XXIV Mensis ejusdem, A.H. MDC LX, in Aede SS. Trinitatis, ritu Christiano, ad diem Restitutionis omnium, Terrae Matris gremio mandabitur*, Philipp Christian Rhete, Gedani. – sygn. PAN BG: Od 17393 8° adl. 138, HPG nie notuje, Estreicher nie notuje.

Titius J.P. et al. 1669: *Viro plur. rev. ampliss. clariss. excellentissimo- que, D. Johanni Maukischio, Friburgensi Misnico, SS. Theologiae doctore, et professori publico, Gymnasii Gedanensis rectori, atque ad S. Trinitatis pastori, vigilantissimo, meritissimoque, collegae, fautori, amico honoratissimo, cum is, rectorum Gymnasii, quorum III. primi philologi, caeteri theologiae doctores fuere, septimus, eorum, qui intra integri decursus seculi diem suum Dantisci obiit, duobus decessoribus proximis, viris summis, longaeque celeberrimis, utroque fautore, altero etiam praeceptore nostro aetate venerando, divino munere (utinam proporro diu!) superstibus,*

secundus, ex Hac Mortalitate ann. Chr. M D LXIX. d. VIII. Junii, (qui dies magni etiam nominis virum D. Laurentium Eichstadium, seniore collegii professorii laudatissimum, ann. abhinc IX. Athenaeo eripuit) aetatis anno LII. muneris eccl. et Gymn. XIX. placidissime, beatissimeque emigrasset, justa facere volui..., David Friedrich Rhete, Dantisci. – sygn. PAN BG: Oe 107 8° adl. 17d, HPG 4004, Estreicher XXXI, s. 173 (nie notuje pod nazwiskiem Conovius; w tym kontekście pojawia się ono w tomie XX, s. 242).

OPRACOWANIA

Anders S., Beckmann S., Garber K., Sychta S. (red.) 2009: *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Danzig – Gdańsk. Danziger Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaften – Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk. Abteilung I. Gedanensia*, vol. 24–26, Olms-Weidmann, Hildesheim – Zürich – New York (dalej: HPG).

Apel W. 2006: *Die Notation der polyphonen Musik 900–1600*, Breitkopf & Härtel, Leipzig.

Bolte J. 1895: *Das Danziger Theater im 16. und 17. Jahrhundert*, Verlag von Leopold Voß, Hamburg – Leipzig.

Estreicher K., Estreicher S. 1891–2007: *Bibliografia polska*, vol. 12–35, (Polska) Akademia Umiejętności – Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków (dalej: Estreicher).

Frank H.J. 1980: *Handbuch Der Deutschen Strophenformen*, Hanser Verlag, München – Wien.

Kaleciński M. 2011: *Mity Gdańska. Antyk w publicznej sztuce protestanckiej res publik*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk.

Kizik E. 2001: *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego – Officina Ferberiana, Gdańsk.

Komornicka A.M. 2006: *Epithalamion*, w: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.

Kotarski E. 1993: *Gdańska poezja okolicznościowa XVII wieku*, Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego w Gdańsku, Gdańsk.

- Leitmeir C.T. 2012: *Teodoro Riccio's „Liber Primus Missarum” (1579): a musical ambassador between Prussia and Poland*, w: *The Musical Heritage of the Jagiellonian Era*, red. A. Leszczyńska, P. Gancarczyk, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk – Uniwersytet Warszawski – Biblioteka Narodowa, Warszawa.
- Lockwood L. 2001: *Soggetto cavato*, w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. S. Sadie, J. Tyrrell, 23 vol., Macmillan Publishers Limited, London, s. 620–621.
- Możejko B. (red.) 2015: *Poczet softysów, burmistrzów, nadburmistrzów, przewodniczących Miejskiej Rady Narodowej i prezydentów Gdańska od XIII do XXI wieku*, Oficyna Gdańska, Gdańsk.
- Mroczek K. 1989: *Epitalamium Staropolskie. Między tradycją literacką a obrzędem weselnym*, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Mroczek K. 2002: *Epitalamium*, w: *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – Renesans – Barok*, red. T. Michałowska, B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temierusz, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław, 218–222.
- Popinigis D. 2008: *Gimnazjum Gdańskie i muzyka*, w: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, 1 vol., *Szkice z dziejów*, red. E. Kotarski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 275–297.
- Popinigis D. 2014: *Carillon i muzyka carillonowa dawnego Gdańska*, Wydawnictwo Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk.
- Rauschnig H. 1931: *Geschichte der Musik und Musikpflege in Danzig. Von den Anfängen bis zur Auflösung der Kirchenkapellen*, Kommissionsverlag der Danziger Verlags-Gesellschaft, Danzig.
- Rypson P. 1987: *Gdańska poezja wizualna XVII wieku*, „Rocznik Gdański” 47, z. 1, s. 75–119.
- Rypson P. 1989: *Obraz słowa. Historia poezji wizualnej*, Akademia Ruchu, Warszawa.
- Rypson P. 2001: *Piramidy, stońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Neriton, Warszawa.
- Schick H. 1998: *Soggetto*, in: Blume F. (red.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik*, Bärenreiter, Kassel – Basel – London – New York – Prag, szp. 1557–1561.
- Schlager K. (red.) 1978: *Répertoire International des Sources Musicales. Herausgegeben von der Internationalen Gesellschaft für Musikwissenschaft und der Internationalen Vereinigung der Musikbibliotheken. Serie A/I: Einzeldrucke vor 1800*, 7 vol., Bärenreiter, Kassel i in. (dalej: RISM A/I).
- Szlagowska D. 2005: *Repertuar muzyczny z siedemnastowiecznych rękopisów gdańskich*, Wydawnictwo Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk.
- Szlagowska D. 2010: *Wedding Music in Seventeenth-Century Gdansk*, w: *Musica Baltica. The Music Culture of Baltic, Cities in Modern Times – Musikkultur der Ostseestädte in der Neuzeit*, red. J. Woźniak, Wydawnictwo Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk, s. 363–390.
- Szysko R. 1992: *Muzyka weselna w dawnym Gdańsku*, w: *Muzyka w Gdańsku wczoraj i dziś*, red. J. Krassowski, Wydawnictwo Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk, s. 23–45.
- Wackernagel P. (red.) 1864–1877: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, vol. 1–5, B.G. Teubner, Leipzig.
- Weichbrodt geb. von Tiedemann D. 1988–1993: *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- Und Namentafeln vom 14.-18. Jahrhundert*, vols. 1–5, Danziger Verlagsgesellschaft Paul Rosenberg, Klausdorf – Schwentine.
- Zahn J. 1889–1893: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, aus den Quellen geschöpft und mitgeteilt*, vol. 1–6, C. Bertelsmann, Gütersloh.
- Zdrenka J. 1989: *Rats- und Gerichtspatriziat der rechten Stadt Danzig*, 2 vol., Im Selbstverlag des Vereins, Hamburg.
- Zdrenka J. 2008: *Urzednicy miejscy Gdańska w latach 1342–1792 i 1807–1814. Biogramy*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk.

PIOTR PALUCHOWSKI

PRZYCZYNEK DO POSTRZEGANIA ANTYKU W GDAŃSKU W II POŁOWIE XVIII WIEKU OBRAZ ŚWIATA ŁACIŃSKIEGO W CZASOPIŚMIE „DANZIGER ERFAHRUNGEN”

JEŻELI spróbujemy określić, z jaką częstotliwością ludzie współcześni zwykli odwoływać się do różnych epok, to chyba najbardziej zapomnianym okresem byłoby wczesne średniowiecze. Z drugiej strony prym wiodłyby motywy odnoszące się do czasów starożytnych, przede wszystkim obejmujące dzieje greckie i rzymskie. Podobnie rzecz miała się w nowożytnym Gdańsku, gdzie chętnie wykorzystywano idee republikańskie. Z tego powodu porównywano sytuację miasta do wzorów weneckich, włoskich, ukuwając zdanie „Gdańsk Wenecją Północy”, mimo że liczba przepraw czy bulwarów, charakteryzująca przecież Wenecję, nie była tak zbyt duża, pomijając już zupełnie inną sytuację polityczną¹.

W aspekcie republikańskim jednak częściej odnoszono się do dziejów starożytnej Grecji i Rzymu. Po dziś dzień widoczne jest to chociażby w zachowanym gdańskim malarstwie w Ratuszu Głównego Miasta czy w większości zniszczonym, ale utrwalonym na fotografiach, wystroju

miejscowego Dworu Artusa². Motywy greckie i rzymskie obecne były również w architekturze.

Oczywiście odwołania do świata starożytnego licznie występowały w literaturze powstającej na terenie Gdańska, szczególnie w okresach wzmożonego zainteresowania czasami antyku: w renesansie i w oświeceniu. Tę ostatnią epokę charakteryzowało również dążenie do popularyzacji nauki, co na gruncie gdańskim spróbował wprowadzić uczony Michael Christoph Hanow, związany m.in. z miejscowym Gimnazjum³. W 1739 roku założył on czasopismo pod nazwą *Nützlicher Danziger Erfahrungen*, które miało przedstawiać szerszej rzeszy czytelników ustalenia

¹ Motyw Wenecji w Gdańsku: Kaleciński 2011: 167–173.

² Nowożytne odwołania gdańskie w sztuce do antyku, zob.: Kaleciński 2011.

³ Prantl [K.] 1879: 524–525; Hanow 1892: 649–650; Schulz B. 1941: 25, 43–49; Chojnacki W., Sokół S. 1960: 281–282; Binerowski Z. 1972: 315; Rietz H. 1983: 71–77; Baszanowski J. 1985: 7–24; Nowak Z. 1993: 145–151; Haller A. 2005: 275; Baszanowski J. 1994: 161–162; Paluchowski P. 2012: 380–381.

współczesnej nauki⁴. Periodyk znalazł uznanie w mieście, ale bardziej z powodu publikowanych tam różnorodnych ogłoszeń niż popularyzowanej wiedzy. Okazało się, że krąg odbiorców zainteresowanych nauką w Gdańsku jest zbyt wąski. W końcu zrezygnowano z popularyzacji na łamach czasopisma, chwilowo wydając osobny periodyk noszący nazwę *Danziger Erläuterungen, zur Beförderung der Einsicht in die beyderseitigen Nutzen mit Gottes Hülfe verfasst im Jahr 1758*⁵. Propozycja ta na gdańskim rynku czytelnictwem nie została dobrze przyjęta i powrócono do systemu przedstawiania doniesień naukowych razem z anonsami w jednym periodyku. Zmiana ta zbiegła się z odejściem Hanowa z redakcji, a artykuły nabrały popularnego, często kompilacyjnego charakteru⁶.

Wśród tematyki dominowały treści dotyczące przyrodoznawstwa, ale obecne były teksty dotyczące historii, także tej antycznej⁷. W czasopiśmie łącznie w latach 1739–1793 ukazało się trzynaście artykułów, które traktowały o starożytnych dziejach.

Pierwszy z nich dotyczył znaleziska przechowywanego w gdańskiej Bibliotece Miejskiej⁸. Była to urna z monekami odkryta we wsi Juszkowo. Nie dziwi fakt, że Hanow zainteresował się tym skarbem, gdyż od 1727 roku był nie tylko profesorem filozofii w Gimnazjum Akademickim, ale również bibliotekarzem w gdańskiej Bibliotece Rady Miejskiej⁹.

⁴ Na temat czasopisma zob.: P. Paluchowski 2013; tam też literatura dotycząca tego periodyku.

⁵ *Danziger Erläuterungen...* 1758.

⁶ O późniejszych redaktorach czasopisma: Paluchowski P. 2013: 32–34.

⁷ Na temat podziału tematyki: Paluchowski P. 2013: 135–138.

⁸ *Von einem im Dorfe Gischkau* 1744: [1–3].

⁹ Paluchowski P. 2012: 380–381.

Z tekstu można było się dowiedzieć, że odkrywcą urny z Juszkowa był młynarz Gottlieb Rodemans. Pojemnik był częścią pochówku znajdującego się pod starannie ułożonymi kamieniami polnymi. Urna była koloru żółtawego, a jej wieko od strony wewnętrznej barwy ołowianej. Znalaziono w niej popiół, kości oraz kilka bursztynowych koralików, ponadto jedną sztukę niebieskiego koralika wykonanego ze szkła. Pojemnik wraz z zawartością został przeniesiony do gdańskiej biblioteki, zaś ludzkie szczątki złożono w miejscowej krypcie.

Pochówkowi towarzyszyły trzy monety z okresu rzymskiego. Według rezultatów badań Hanowa, najstarsza z nich miała pochodzić z około 86 roku i przedstawiała głowę cesarza Domicjana. Na monecie znajdował się napis: *Caesar, diui: F.¹⁰ Domitianus. Cos. XII*¹¹. Wiek drugiej z monet, na której widniała podobizna cesarza Hadriana ozdobiona wawrzynem, datowana na 127 rok z napisem: *Augustus*. Na jej drugiej stronie przedstawiono kobietę w sukni z podpisem *Justitia*¹². Trzecia z opisywanych monet, miała pochodzić z 180 roku i opatrzona była napisem: *Divus M. Ant*¹³.

Na podstawie datowanych monet Hanow na końcu tekstu wysnuł przypuszczenie, że pochówek musi pochodzić z czasów rzymskich i miał miejsce około 200 roku. Zwrócił raz jeszcze uwagę na bursztynowe koraliki, które miały być kolejnym dowodem wskazującym na ten okres¹⁴.

Warto wspomnieć, że znaleziska takie przechowywano nie tylko w gdańskiej bibliotece. Urna znaleziona pod

¹⁰ Skrót został rozwinięty przez Hanowa jako *filius: Von einem im Dorfe Gischkau* 1744: [2].

¹¹ *Von einem im Dorfe Gischkau* 1744: [2].

¹² *Von einem im Dorfe Gischkau* 1744: [2].

¹³ *Von einem im Dorfe Gischkau* 1744: [2].

¹⁴ *Von einem im Dorfe Gischkau* 1744: [2–3].

koniec siedemnastego wieku pod Gniewem znajdowała się w bibliotece gimnazjum elbląskiego, a podobną przechowywano również w Toruniu¹⁵. Dużą popularnością wśród badaczy cieszyły się również rzymskie monety, o ich odkryciu pisał m.in. związany z Gdańskiem Gabriel Rzączyński¹⁶.

W czasopiśmie do tematyki antycznej powrócono w 1761 roku. W opublikowanym wtedy tekście tematem przewodnim były środki służące do pisania¹⁷. Na początku umieszczono refleksję, że to przede wszystkim pracowitość ludzka sprawiła, iż poszukiwano różnych materiałów, które nadają się do pisania. Według tekstu, najstarszym podłożem pisarskim miały być liście. Były one używane przez Indian, zbierających je z różnych dzikich drzew, często postacią zbliżone do liści palmowych. Taki kształt powodował, że mieściło się na nich sporo treści. Innym sposobem było pisanie na częściach drzew, które znajdowały się tuż pod korą. Odwołano się również do dziewiętnastego rozdziału biblijnej „Księgi Hioba”, gdzie mowa o metalowych podłożach do pisania, takich jak ołów, miedź i srebro.

Autor tekstu z 1761 roku sięgnął również do dziejów starożytnego Rzymu. Akurat w czasie powstawania tekstu prowadzono wykopaliska w Herkulanum na życzenie Karola Burbona II. Samo miasto zostało odkryte przypadkiem, na początku osiemnastego wieku, gdy podczas kopania studni odsłonięto teatr miejski. Jednym z najważniejszych herkułańskich znalezisk w tamtym czasie była posiadłość wraz z biblioteką, tzw. Willa Papirusów. Na łamach gdańskiego periodyku przywołano to odkrycie, gdy w 1751 roku na

terenie owego domostwa odnaleziona została książka, która składała się z cienkich jak papier arkuszy srebra. Zabytek zapisany został w języku greckim. Gdańscy czytelnicy mogli się również dowiedzieć, że znalezisko to datowano na czasy Tytusa Flawiusza, który rządził cesarstwem, gdy Herkulanum zostało zniszczone przez wybuch wulkanu w 79 roku.

W tekście mowa również o używanych na co dzień przez mieszkańców republiki i cesarstwa rzymskiego materiałach pisarskich. Początkowo pisano przy pomocy kawałków żelaza lub zwierzęcych zębów, a podłożem były deski pokryte woskiem lub też różnokolorowe kamienie. Następnie omówiono temat związany z papierusem – najbardziej popularnym i powszechnym podłożem do pisania przez wiele wieków. W tym względzie autor poinformował czytelników, że jednym ze źródeł, z których korzystał, była *Naturalis historia* Pliniusza Starszego¹⁸. Europejczycy z papierusem mieli się zaznajomić podczas wyprawy Aleksandra Wielkiego do Egiptu. W starożytnym Rzymie używano kilku rodzajów tego materiału. Najlepszy papirus zwany był Augustem, nieco gorszy nosił imię Liwii, a najbardziej powszedni określano mianem papirusu amfiteatralnego. Sytuacja zmieniła się podczas panowania Klaudiusza Cezara. Władca stwierdził, że papirus Augusta jest zbyt cienki, co powodowało przebicia podczas pisania na drugą stronę. Był to powód wprowadzenia nowego rodzaju materiału, na który składały się dwa arkusze papirusu Liwii, które obklejały papirus Augusta. Ustalono również wtedy, że przyjętą szerokością papirusu będzie jedna stopa, czyli 29 centymetrów. Na takim materiale miały powstawać dzieła Cyserona, Wergiliusza i Pliniusza Starszego.

¹⁵ O innych znaleziskach na terenie Prus Królewskich: Abramowicz A. 1983: 157–176.

¹⁶ Abramowicz A. 1983: 181–182; Abramowicz A. 1979: 151–152.

¹⁷ *Auf welche Materien* 1761: 13–16.

¹⁸ Pliniusz 2004: 170–177 (Plinius Maior, *Naturalis historia* XIII 68–89); *Auf welche Materien* 1761: 14.

Gdańscy czytelnicy mogli również zaznajomić się z techniką produkcji rzymskiego atramentu. Inkaust miał być przygotowywany w moździerzach, a w jego skład wchodził m.in. węgiel z drzewa świerkowego. Jedynie atrament, którym posługiwali się cesarze rzymscy miał mieć kolor purpurowy, a jednym z jego składników była krew małży. Autor podkreślił, że nikt w państwie, poza władcami, nie miał prawa pisać tym rodzajem atramentu, który zwano *encaustum*¹⁹.

W tekście mowa również o Partach. Najwybitniejsi z nich mieli nie tyle pisać, co wyszywać swoje myśli na tkaninach. Skonstatowano, że technika ta musiała być niezwykle trudna w przypadku tworzenia większych dzieł. Autor przywołuje również informację, że wiele dzieł zostało zapisanych na błonach jelitowych zwierząt, jak „Iliada” i „Odyseja” Homera.

O życiu codziennym traktuje również tekst z końca 1765 roku, który mówi o zwyczajach starożytnych Rzymian w czasie posiłków i świętowania²⁰. Autor artykułu korzystał z popularnej ówczesnie pracy Jeana Rodolphe’a d’Arnay, dotyczącej życia prywatnego Rzymian²¹. W czasopiśmie opowieść rozpoczyna się od czasów republiki. Ówczesni Rzymianie mieli korzystać prawie wyłącznie z upraw ogrodniczych i tylko z rzadka jeść mięso. Za Seneką podano, że głównym pożywieniem były rośliny strączkowe. Takiej diety miał przestrzegać konsul Maniusz Kuriusz Dentatus (III w. p.n.e.), który słynął ze skromności i prostego życia. Następnie powołano się na Lzydora z Sewilli. Miał on pisać, że Rzymianie jedli wieczorem, natomiast nic

nie wspominał o posiłkach południowych. Autor artykułu dzieli się wątpliwościami z czytelnikami, czy było możliwe, że tak pracowici ludzie nie zjadali niczego w ciągu całego dnia. Na dowód tego, że tak nie było, podaje inne źródła, gdzie mowa, iż jedzono wtedy śniadania i posiłek w południe. Ten obyczaj był szczególnie popularny wśród dzieci i osób pracujących w rzemieślnictwie. Na rzymskie posiłki składał się jeden kawałek chleba, trochę mleka lub sera i – czasami – owoce. Najczęściej jedzono w gronie rodzinnym, również w towarzystwie przyjaciół. Kolacja miała mieć miejsce między godzinami trzecią a czwartą. Tak wczesna pora wieczerzy powodowała, że spożywano jeszcze jeden posiłek zwany *commessatio*²². Podano również nazwę miejsca w domu, gdzie jadano, czyli atrium. Gdy pogoda dopisywała, posiłki urządzano pod pospolitymi klonami bądź innymi gatunkami drzew.

Na podstawie informacji zaczerpniętych od Florusa, historyka żyjącego w czasach panowania Trajana i Hadriana, tekst traktuje o ognisku, które było centralnym miejscem domu; na podstawie Pliniusza zaś – o domach. Budynek od czasów wyprawy italskiej Pyrrusa (III w. p.n.e.) miały być kryte dachówkami i deskami. W tekście znajduje się również odwołanie do dzieła Plutarcha. Według niego w czasach konsulatu Kwintusa Eliusza Tuberoną (I w. p.n.e.) wiele osób miało mieszkać w jednym domostwie. Często takie rodziny liczyły aż po szesnaście osób.

Z kolei według Seneki ówczesne domy miały być rudarami, choć w środku miano czuć atmosferę świątynną z powodu goszczących w nich cnót: sprawiedliwości, dobroci i uczciwości. Wkrótce jednak zaczęto budować bardziej okazałe budowle, gdzie znajdowały się specjalne pomieszczenia

¹⁹ *Auf welche Materien* 1761: 14.

²⁰ *Von den Mahlzeiten* 1765: 341–344, 349–351, 357–360, 365–367, 373–376, 381–384, 389–391.

²¹ Rodolphe d’Arnay J. 1752.

²² *Von den Mahlzeiten* 1765: 342.

do goszczenia i zabawiania gości. W tym wypadku autor tekstu posłużył się przykładem rzymskiego wodza Lukullusa (II/I w. p.n.e.), opisanego przez Plutarcha²³. Ten rzymski dowódca miał spożywać posiłki w kilku różnych salach jadalnych; każda zaś nosiła imię bóstwa. Do każdego pomieszczenia oddelegowana była jedna osoba ze służby, ponieważ każda jadalnia miała swoje specyficzne cechy, specjalne nakrycia oraz przedmioty gospodarstwa domowego. Dbano również o to, aby w każdym pomieszczeniu przyjmowano we właściwy, niepowtarzalny sposób. Sale jadalne Lukullusa miały być położone na parterze jak i na piętrze, aby móc podziwiać widoki podczas jedzenia. We współczesnym tłumaczeniu Plutarcha, tak został oddany opis jednej z sytuacji mających miejsce w domu Lukullusa:

[...] gdy był wolny, podeszli do niego na forum Cyceron i Pompejusz. Cyceron zaliczał się do największych jego przyjaciół, Pompejusz był z nim poróżniony z powodu owego dowództwa, przywykli jednak spotykać się często i rozmawiać z sobą uprzejmie. Pozdrowił go Cyceron i zapytał, jak tam spotkanie. Lukullus odrzekł: „Bardzo chętnie” — i zapraszał ich do siebie. A Cyceron: „My chcemy być przyjęci do stołu u ciebie dzisiaj, tak jak dla ciebie będzie przygotowany”. Tu wzbraniał się Lukullus i prosił o dzień zwłoki. Ale ci powiedzieli, że nie pozwalają. Nie pozwolili także dawać zarządzenia służbie, żeby nie kazał przygotować czegoś więcej ponad to, co jemu samemu ma być podane. Zgodzili się tylko na tyle, by do jednego ze służących w ich obecności powiedział, że dzisiaj będzie jadł w „Apollonie”. A to była nazwa którejś z jego wspaniałych jadalni. I tak przechytrył ich obu nieświadomych rzeczy. Każda bowiem jadalnia miała, jak widać, oznaczony koszt dań, każda własne zaopatrzenie i nakrycie stołowe. I służba słysząc, gdzie chce gości przyjmować, wie tym samym, w jakiej wysokości kosztów, z jaką wystawnością i porządkiem mają iść dania. W „Apollonie” jadło się za

pięćdziesiąt drachm. I wtedy także tyle wydano. A Pompejusza w podziw wprawiła wspaniałość przyjęcia i szybkość obsługi. [...]”²⁴.

W tekście z gdańskiego czasopisma pojawia się również Neron. Miał on jadać w złotej sali, która rzeczywiście była cała wyłożona złotem. Ponadto w suficie zaprojektowano otwory, poprzez które spadały na jedzących kwiaty, zlewane były pachnące esencje. Z kolei w salach jadalnych Heliogabala zastosowano złote i srebrne tapety, wysadzone szlachetnymi kamieniami. Do tego płyty stołowe były wykonane z czystego złota.

Mowa również o zwyczaju leżenia podczas jedzenia. Tę tradycję sięgającą korzeniami Azji miał po raz pierwszy odnotować Homer. Zwyczaj ten dotarł do Rzymu, jednak aż do czasów Juliusza Cezara, kobiety uważały go za nieprzyzwoity. Zwykle podczas jedzenia górne części ciała spoczywały na poduszkach i były nieznacznie uniesione. Opierano się na lewym łokciu, a prawą ręką chwytało jedzenie. Leżanki były obite słomą, sianem, a te droższe skórą kóz lub owiec.

W tekście z 1765 roku mowa również o rzymskich stołach, początkowo skromnych, drewnianych z czterema nogami. Później, w okresie cesarstwa rzymskiego, popularnością zaczęły się cieszyć okrągłe i owalne stoły z jedną nogą, często bardzo bogato rzeźbione. Wykonywano je z drewna bukowego, drzewa cytrynowego lub, dla najbogatszych, z kości słoniowej. Błaty stołów były osłaniane płytami ze złotej i srebrnej blachy z dodatkiem szlachetnych kamieni, często nakrywane pięknymi obrusami.

²³ Plutarch z Cheronei 1996: 120–155 (Plutarchus, *Lucullus* 1–43).

²⁴ Plutarch z Cheronei 1996: s. 153 (Plutarchus, *Lucullus* 41, 3–6).

Wszyscy mieli obowiązek zdejmować obuwie przed salą, gdzie jadano. Czasami otrzymywano miękkie buty. Przed uczcą, gościom przynoszono wodę, którą obmywano ręce i stopy. Ponadto w bogatszych domach podczas posiłku nacierano skórę gościom różnego rodzaju esencjami i pachnidłami. Z kolei gdy jadano przy dużym stole, każdy gość miał wskazane miejsce, do którego doprowadzał go gospodarz. Jeśli natomiast jadano na leżankach, miejsce głównego domownika było tak położone, aby mógł łatwo kontaktować się ze sługami.

Do tematyki związanej z rzymską codziennością wrócono jeszcze w 1788 roku, kiedy to przedmiotem rozważań był przepych i ekstrawagancja z czasów republiki i cesarstwa²⁵.

Jednak w gdańskim czasopiśmie sięgano nie tylko do tradycji rzymskich. W tamtym czasie zaczęto odkrywać cywilizację egipską, co zaznaczyło się tekstami dotyczącymi mumii, które badał francuski przyrodnik Georges-Louis Leclerc Comte de Buffon²⁶; pisano również o opiece nad zwierzętami²⁷, o sztuce hieroglifów²⁸, czy o panujących tam zwyczajach pogrzebowych²⁹. Czas oświecenia to również początki badania historii nauki. W tej mierze można wskazać na artykuł dotyczący antycznych dziejów medycyny³⁰. Mowa w nim o starożytnych bóstwach, które uznawane były w różnych kulturach za prekursorów leczenia ludzi. Wśród nich wymieniono: Horusa, Apollina,

Bachusa, Hermesa, Merkurego i wreszcie Eskulapa. Opis historii medycyny rozpoczęto od starożytnego Izraela, gdzie głównym lekarzem był jedyny Bóg. Następnie mowa o lecznictwie w Asyrii, Babilonii, Egipcie oraz w Grecji.

Również i świat grecki był przedmiotem zainteresowania redaktorów periodyku. Gdańscy czytelnicy w 1771 roku mogli przeczytać historię z życia Solona³¹ i o Diogenesie z Synopy³².

Tematyka antyczna obecna była również w artykułach przekrojowych jak chociażby w tym traktującym o powozach³³. Tekst ten został zredagowany na podstawie pism Bernarda de Montfaucona, francuskiego benedyktyna, który zajmował się zabytkami klasycznej starożytności, a obecnie jest uznawany za twórcę paleografii. Gdańscy czytelnicy mogli się dowiedzieć, że rzymskie karoce były ciągnięte przez niewolników lub muły. Jeszcze inny tekst dotyczył nadludzkich wręcz możliwości zapamiętywania przez różne osoby w okresie starożytności³⁴.

Zestawiając artykuły dotyczące świata starożytnego, należy wysnuć wniosek, że w większości są to teksty dotyczące życia codziennego. Kierowano je do konkretnego, wyedukowanego odbiorcy. Gdy mowa bowiem o starożytnych twórcach, takich jak Plutarch, Seneka, Pliniusz Starszy, przyjmowano, że czytelnik zetknął się wcześniej z tymi postaciami i nie było potrzeby tłumaczenia, kim były.

²⁵ *Ueber Pracht* 1788: 347, 361–362, 401–402.

²⁶ *Von den Mumien* 1774: 33–35, 46–47, 57–59, 69–71, 94–95.

²⁷ *Der Thierdienst* 1763: 37–41.

²⁸ *Ueber die älteste Art* 1787: 262; 285–287.

²⁹ *Todtengericht* 1773: 525–526.

³⁰ *Kurze Geschichte* 1773: 313–315, 329–331, 345–347, 361–363, 453–454, 478–479, 609–611; *Kurze Geschichte* 1774: 21–23, 81–83, 117–119.

³¹ *Solon* 1771: 1–2.

³² *Diogenes* 1778: 593–595.

³³ *Von dem Alterthum* 1772: 605–607, 617–619, 629–630.

³⁴ *Von verschiedner Beschaffenheit* 1785: 610–611, 621–622.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

Auf welche Materien 1761 = *Auf welche Materien hat man vor der Erfindung des Papieres geschrieben?*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 4, s. 13–16.

Danziger Erläuterungen... 1758 = „Danziger Erläuterungen, zur Beförderung der Einsicht in die beyderseitigen Nutzen mit Gottes Hülfe verfasset im Jahr...”, nr 1–12.

Der Thierdienst 1763 = *Der Thierdienst der altern Egypter*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 9, s. 37–41.

Diogenes 1778 = *Diogenes von Sinope*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 50, s. 593–595.

Kurze Geschichte 1773 = *Kurze Geschichte der Arzneykunst*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 27, s. 313–315; nr 28, s. 329–331; nr 29, s. 345–347; nr 30, s. 361–363; nr 36, s. 453–454; nr 38, s. 478–479; nr 49, s. 609–611.

Kurze Geschichte 1774 = *Kurze Geschichte der Arzneykunst*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 3, s. 21–23; nr 8, s. 81–83; nr 11, s. 117–119.

Solon 1771 = *Solon*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 1, s. 1–2.

Todtengericht 1773 = *Todtengericht bey den alten Egyptiern, nach Rollins Erzählung*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 42, s. 525–526.

Ueber die älteste Art 1787 = *Ueber die älteste Art zu schreiben, Hieroglyphen genannt*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 28, s. 262; nr 30, s. 285–287.

Ueber Pracht 1788 = *Ueber Pracht und Verschwendung bey den alten Römern*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 31, s. 347; nr 32, s. 361–362; nr 35, s. 401–402.

Von den Mahlzeiten 1765 = *Von den Mahlzeiten und Gastmahlen der Römer*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 46, s. 341–344; nr 47, s. 349–351; nr 48, s. 357–360; nr 49, s. 365–367; nr 50, s. 373–376; nr 51, s. 381–384; nr 52, s. 389–391.

Von den Mumien 1774 = *Von den Mumien, nach dem Herrn Buffon*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 4, s. 33–35; nr 5, s. 46–47; nr 6, s. 57–59; nr 7, s. 69–71; nr 9, s. 94–95.

Von einem im Dorfe Gischkau 1744 = *Von einem im Dorfe Gischkau gefundenen Hendnischen Begräbnisse*, „Nützlicher Danziger Erfahrungen”, nr 45, [s. 1–3].

Von dem Alterthum 1772 = *Von dem Alterthum der Kutschen. Aus dem Französischen*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 49, s. 605–607; nr 50, s. 617–619; nr 51, s. 629–630.

Von verschiedner Beschaffenheit 1785 = *Von verschiedner Beschaffenheit des Gedächtnisses*, „Wöchentliche Danziger Anzeigen”, nr 49, s. 610–611; nr 50, s. 621–622.

OPRACOWANIA

Abramowicz A. 1979: *Urny i ceraunie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Wydział II – Nauk Historycznych i Społecznych, Łódź.

Abramowicz A. 1983: *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*, t. 1: *Od średniowiecza po czasy saskie i świat oświecenia*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław.

Baszanowski J. 1985: *Gdański prekursor demografii Michał Krzysztof Hanow 1695–1773*. „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 16, s. 7–24.

Baszanowski J. 1994: Hanow (Hanovius) Michał Krzysztof (1695–1773), w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2 (G-K), Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk, s. 161–162.

Binerowski Z. 1972: Hanow Michał Krzysztof, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 315.

Chojnacki W., Sokół S. 1960: Hanow (Hanovius) Michał Krzysztof (1695–1773), w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, Wrocław, s. 281–282.

Haller A. 2005: *Die Ausformung von Öffentlichkeit in Danzig im 18. Jahrhundert bis zur zweiten Teilung Polens im Jahre 1793*, Verlag Dr. Kovač, Hamburg.

- Hanow 1892 = *Hanow Michaël Christoph*, w: *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, vol. 1, Kommissions-Verlag der L. Saunierschen Buch- und Kunsthandlung, Danzig, s. 649–650.
- Kaleciński M. 2011: *Mity Gdańska. Antyk w publicznej sztuce protestanckiej res publiki*, Wydawnictwo Slovo/Obraz Terytoria, Gdańsk.
- Nowak Z. 1993: *Michała Krzysztofa Hanowa wspomnienie zasług protobibliotekarzy gdańskich XVII i XVIII wieku*, w: *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, red. M. Mlekicka, Wydawnictwo IHNOiT, Warszawa, s. 145–151.
- Paluchowski P. 2012: Hanow Michael Christoph, w: *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Fundacja Gdańska, Gdańsk, s. 380–381.
- Paluchowski P. 2013: „*Danziger Erfahrungen*” w latach 1739–1793. *Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa*, Wydawnictwo Semper, Warszawa.
- Pliniusz 2004: *Historia naturalna (Wybór)*, t. 1, wstęp, przekład i komentarz I. i T. Zawadzccy, De Agostini Polska, Wrocław.
- Plutarch z Cheronei 1996: *Żywoty sławnych mężów (Z żywotów równoległych)*, z języka greckiego przełożył i komentarzem opatrzył M. Brożek, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław.
- Prantl [K.] 1879: Hanow Michael Christoph, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 10, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, s. 524–525.
- Rietz H. 1983: Michał Krzysztof Hanow (1695–1773), w: *Wybitni Pomorzanie XVIII wieku. Szkice biograficzne*, red. J. Borzyszkowski, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Gdańsk, s. 71–77.
- Rodolphe d'Arnay J. 1752: *De la vie privée des Romains*, Chez Marc-Michel Bousquet, Lausanne.
- Schulz B. 1941: *Das Danziger Akademische Gymnasium im Zeitalter der Aufklärung*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins“, 76, s. 5–102.

CZĘŚĆ II

NOTY

TOM II

16

Roma
Vetus ac Rec
Donati

Moching
Vordorun
uper Cicero
silva
1640

Cicero
Epistolae
familiares
Gedani 1663

1640

Ce

18

W
1237

Zi

C

*Catalogus variorum librorum publica auctione in aedibus
d[omi]n[i] Professoris] Schelvgigii ad d[ie]m] [] Jan[uarii]
c[on]s[ec]to Iccc XV dividendorum per Georg Mattern. Accedit Appendix
librorum selectorum publicae auctioni ibidem subjiciendorum*

Gedani: typis Johannis Zachariae Stollii [...], [1715].

KATALOG SPRZEDANEGO podczas aukcji w 1715 r. księgozbioru należącego do proto-
bibliotekarza Biblioteki Rady Miasta Gdańska i profesora Gdańskiego Gimnazjum
Akademickiego – Samuela Schelwiga (1643–1715). Schelwig, absolwent teologii

**Sygn. PAN BG:
Od 19973 8° adl. 7**

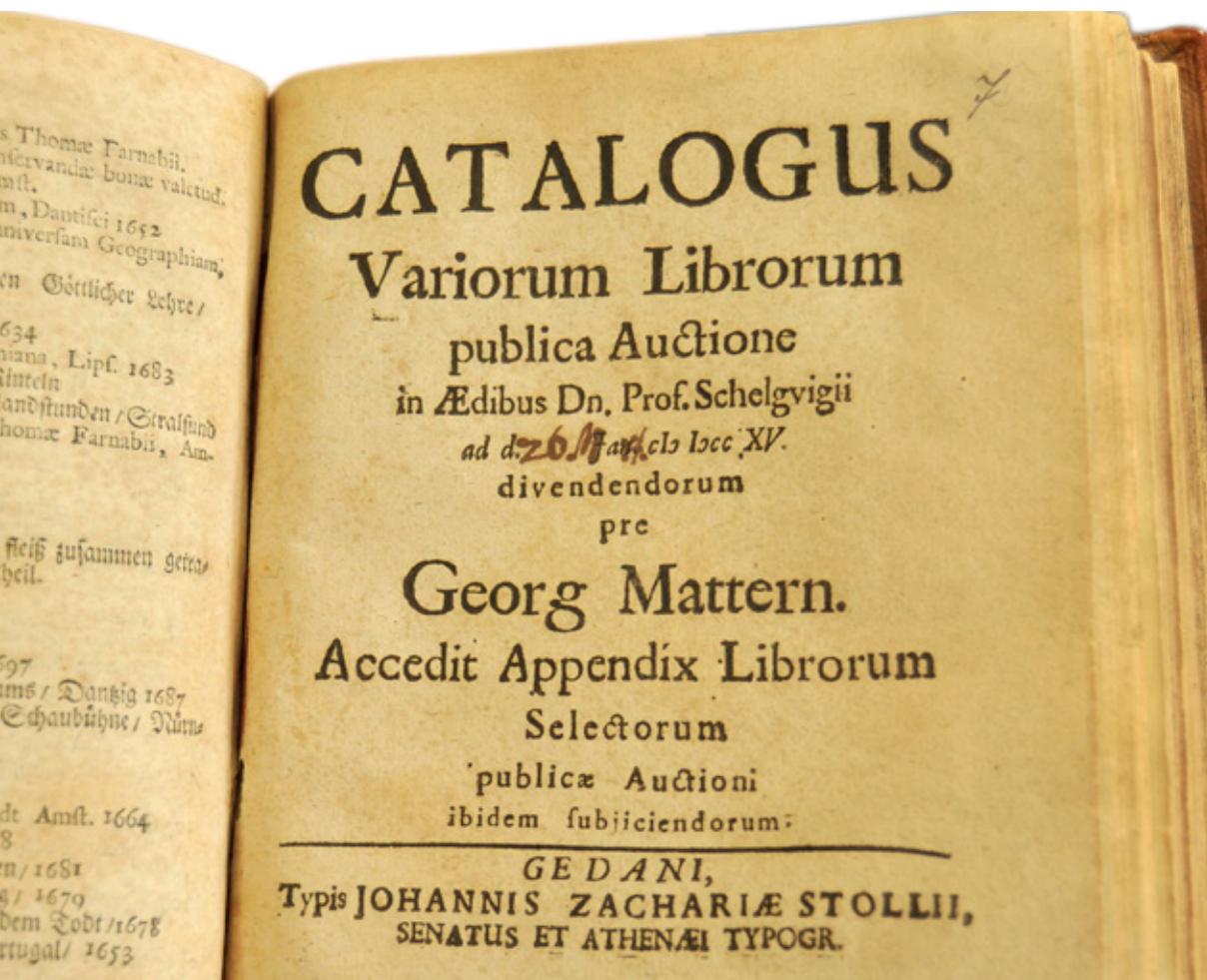
[1] k. tyt., 22 s., [1] k. tyt., 32 s.,
[4] k.; 8°.

Oprawa:

tektura, półskórek (skórzane rogi
okładziny górnej i dolnej oraz
grzbiet).

Prowienicja, znaki własnościowe:

na s. recto k. tyt. 1-wszej pracy
współprawnej okragła pieczęć
Zur Danziger Stadt-Bibliothek.

IN QUARTO.

29. Joach. Hildebrandi Inst. Sacrae Helmstadii 1660.
Ejusd. 7. Disp. Theol. it. Disp. alia de Deo naturaliter cognoscibili, de
4. novissimis, de extremo judicio, de ritibus sacris, de primit. Eccles.
sacris publicis, de templi & diebus festis, de Attributis divinis rituale
orantium, de Baptismo, de Vet. Concionibus, Ars bene moriendi.
Helmstadii habitæ.
30. Mart. Geysers *Buß-Stimme / Pirna 1686.*
31. Joh. Lampadii Hist. Mellificium, Frf. 1629.
32. Christ. Althoferi Harm. Evangelistarum emedullata Jenæ, 1653.
33. Joh. C. Becmanni Hist. Orbis Terrar. Frf. ad Oderam, 1685.
34. Joh. Himmeli Syntagma Disp. Theolog. Witteb. 1667.
35. A. Calovii Theolog. Apostolica Romana Dantisii 1648.
Godofredi Cundisii Disp. 16. in Epist. ad Rom. Jenæ, 1645.
Joh. Himmeli Comment. in Epist. ad Galatas & Philem. Jen. 1647.
36. Die Offenbarung St. Johannis v. Ezechielis Adolphi Helt. 1649.
37. Wzgarda Proznosci swiata Jakuba Distella, w Krakowie 1690.
38. Joh. Tungerlarii Analysis Logico Theologica omnium epist. Dominical.
Witt, 1616
39. Bartholomæi Scheræi itinerarium in Psalterium Davidis Hebræum,
Witt. 1624.
40. Frid. Balduini das Handbüchlein Ruth Witteb. 1611.
Ejusdem Psalmi Graduum Witteb. 1611.
41. Matth. Wasmuth Grammatica hebræa, Kiloni 1666.
42. Joh. Ch. Becmanni Conspectus Doctr. Polit. & Moralis Frf. & Lips.
43. Arnoldi Clapmarii de arcanis rerum publ. Libri 6. Frf. 1614.
44. Systema quoddam Theologicum sed imperfectum.
45. 46. Mowca Polski w Kaliszu 1676.
47. Joh. Hülsemanni Extensio breviarii Theologici Lips. 1649.
48. Primus liber Legis Mosaicæ, qui appellatur ab hebræis Bereſith, Par.
1536.
49. Dolniſche Predigten MS.
50. G. J. Vossii de Philosophorum Sectis Lips. & Jenæ 1705.
51. Joh. Georg de Kulpis, Collegium Grotianum super jure belli ac pacis
Sturgardiæ 1701.
52. Waltheri Harmonia biblica Lips. 1638. Jac. Martini Theologica, Witt,
1646. 53. Gallii

na uniwersytecie w Wittenberdze, od 1673 roku związany był z Gdańskiem, gdzie pracował jako profesor filozofii (później również teologii) w Gdańskim Gimnazjum Akademickim oraz bibliotekarz istniejącej przy gimnazjum księżnicy. Jego działalność naukowa na polu teologii i filozofii sprawiła, iż otrzymał godność rektora gimnazjum, a także pastora kościoła Świętej Trójcy. Przez lata Schelwig poświęcał wiele uwagi temu, aby poprawić funkcjonowanie Biblioteki Rady Miasta Gdańska. Z jednej strony wykonywał pracę popularyzatorską, publikując druczki: *De incrementis Bibliothecae Gedanensis epistola et commentatio* (przedstawiająca dzieje gdańskich księgozbiorów) oraz *Invitatio ad frequentandam bibliothecam* (zachęcająca do odwiedzania biblioteki). Dodatkowo w bibliotece organizował liczne spotkania naukowe, wykłady i dyskusje.

► Samuel Schelwig [Nr inw. PAN BG: 5452]

Współprawnie z innymi gdańskimi katalogami aukcyjnymi z początku XVIII wieku.

Jako zapalony miłośnik książek, Schelwig zgromadził pokaźną bibliotekę prywatną, w skład której wchodziło ponad 1300 jednostek inwentarzowych. W księgozbiorze znajdowały się zarówno pozycje drukowane, jak i rękopisy.

Po śmierci profesora jego kolekcja została sprzedana na aukcji, a zachowany katalog daje możliwość analizy typowej kolekcji książek posiadanych przez kadrę naukową gimnazjum. Aukcję przeprowadził jeden z działających w Gdańsku zawodowych licytatorów – Georg Mattern, który w latach 1692–1719 zorganizował 16 licytacji księgozbiorów prywatnych. Wśród zlicytowanych przez niego kolekcji znajdowały się zbiory m.in. kolejnego profesora Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego – Friedricha BÜthnera (1622–1701), czy też burmistrza gdańskiego Konstantego Pahla (1632–1691).

MARIA OTTO

2

Sygn. PAN BG: Od 20059 8°

Wol.: [4] k., 134 s.; [1] k. tyt., s. 135–294, [1] k.; [1] k. tyt., s. 295–468; [1] k. tyt., s. 469–666; 8°.

Oprawa:

skóra na tekturze; grzbiet wzmocniony płótnem.

Proweniencja, znaki własnościowe:

na wyklejce przedniej ekslibris *Ex Bibliotheca Fidalckiana* oraz naklejka *Vermächtniss des Pfarrers Adolf Mundt † in Danzig d. 22. Juni 1900*; na s. verso k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

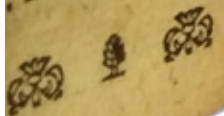
Bibliotheca quam Johann Fidalcke conquist, magnisque sumtibus instruxit, cujus pars his plagulis descripta publica auctionis lege distrahetur a Joanne Godofredo Barthelsen

Gedani: typis Johannis Friederici Bartels, [1764–1766].

PASTOR w kościele świętego Bartłomieja w Gdańsku i profesor orientalistyki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim, Johann Fidalcke (1703–1763) był jednym z wielu gdańskich uczonych posiadających zasobne księgozbiory. Absolwent uniwersytetów w Rostoku i Lipsku, studiował filologię, filozofię, a przede wszystkim teologię; uczestniczył również w wykładach z hebraistyki i orientalistyki. Swojemu zamiłowaniu do języka hebrajskiego oraz teologii biblijnej dawał wyraz w pracy naukowej – spod jego pióra wyszły między innymi opublikowane w Lipsku rozprawy teologiczne, w tym *De Theocratia Judaeorum ex historia sacra delineata*; z kolei w Gdańsku, jako promotor, sygnował swoim nazwiskiem takie dysertacje, jak *Historia Infanticidii Herodis recensita et illustrata*, której respondentem był Gottlieb Octavius Grimm, czy też obroniona

71. 25) I. Tieleman de differentia
 nat. & Theol. Græc. Marb. 26)
 di. Σωφροσύνη Gr. & gent. in
 pp. II. Vit. 656. 27) C. Schultze
 ib. 660. 28) B. Stolberg de Acty
 676. 29) B. H. Gebhardi de Hære
 30) M. Heynovius de Sibyllarum
 685. 31-33) G. Greenii de Sib
 III. Vit. 661. 34) I. Reichmann
 655. 35) G. Olearius de Poetria
 6) F. Lersé de Gr. ap. Ath. schol
 7) C. I. R. Reysmann de antiqua
 itq. 738. 38-39) I. Eccardi is
 πύργος αίσια ex Antiq. dispp.
 6) G. Olearius de Socratis demon
 I. Gv. Berger de Romæ vet. majest
 &c. adhuc spirante, Vit. 739.
 e de Augustalitate, Thor. 717.
 de jure publ. Reip. R. Starg. 72
 mesii de Deo Romanorum, termin
 5) I. E. Ostermann de erroribus Ant
 46-48) I. G. Wilkii in Plutar
 (pp. III. ib. 657. 49) Ejs. de
 rum consiliorumque bello Maced
 58. 50) C. F. Boerner de Romæ
 clarisque Rivinis, L. 710. 51) I.
 ambubajis, Vit. 660. 52) I. B.
 ret. R. convivandi ritibus, ib. 66
 s de rythmo, Kil. 697. 54) J. B.
 philomela Virgillii c. Hueticum, Jen
 Columbus de Terentio e Asciburgi
 56) I. G. Altmanni de Asciburgi
 Jagenbuchium, Bernæ 723. 57) I.
 Ep. respons. ad Altmannum, Te
 XIV.

BIBLIOTHECA

QUAM VIR
 SUMME REVERENDUS PARITER
 AC DOCTISSIMUS
M. JO. FIDALCKE
 PASTOR AD ÆDEM DIVI BARTHOLOMÆI,

DUM VIVERET, LONGE MERITISSIMUS
 SUMMO STUDIO UNDECUMQUE
 CONQUISIVIT
 ET LIBRIS
 THEOLOGICIS, PHILOLOGICIS
 CRITICIS, HISTORICIS
 NUMISMATICIS
 ALIISQUE AD REM LITTERARIAM
 POTISSIMUM SPECTANTIBUS

IISDEMQUE
 A MAGNITUDE, SELECTU
 NITORE ATQUE ELEGANTIA
 MAGNIS SUMTIBUS INSTRUXIT
 CUJUS
PARS SECUNDA
 HIS PLAGULIS DESCRIPTA

a. r. s. CIDIÖCCLXV. die xv. Aprilis
 IN ÆDIBUS

QUAS BEATUS INHABITAVIT
 PAROCHIALIBUS PRIMARIIS
 PUBLICA AUCTIONIS LEGE DISTRAHETUR

JOANNE GODOFRÉDO BARTHELSEN.

GEDANI, Typis JO. FRIED. BARTELS.

Ad pag. 22. Num. 347—360.

IN QUARTO.

CONSPECTUS

*Dissertationum ex antiquitate varia profana,
præsert. græca & romana.*

- Vol. I. *J. C. Happachii* Comment. de calumnia religiosa, & Theol. civili vet. R. c. præf. *Gesneri*, Cob. 749. 2) *A. Steger* de infulis, s. dignitatis insignib. L. 739. 3) *Ej.* de purpura S. dignit. insigni, L. 741. 4) *F. H. Mylius* de insignibus Conf. R. L. 749. 5) *C. H. Hausforter* de Proconf. dignitate ap. R. L. 748. 6) *A. H. Lackmann*, de cognomine Philosophi Antoniniano, Kil 750. 7) *J. G. Walther* de quinquennialibus & decennial. Imp. R. Vit. 748. 8) *J. P. Reinhard* de signo fortunæ in cubiculo vet. Imp. Erl. 745. 9) *C. L. Wesenfeld* de Sparfione Missilium, Ultraj. 744. 10) *J. T. Krebs* de Præfeto urbis R. L. 744. 11) *A. Drakenborck* de officio Præfectorum pratorio, Ultraj. 707. 12) *H. v. Deventer* de lege Julia Majestatis, ib. 705. 13) *L. v. d. Poll* de Scto Macedoniano, ib. 682. 14) *C. G. Joerber* de L. Domitii Ahenobarbi expedit. in Germania trans Albim, L. 748. 15) *B. C. Deer* de castellis R. in Sax. Sup. L. 749. 16) *J. Stuckmann* de portitoribus in litteris R. & in N. T. obviis, Dissert. II. Lemg. 750. 18) *Z. Richter*: quod antiquitt. R. scientia sine litteris Gr. esse non possit, L. 748. 19) *T. G. Geißler* de dea Concordia, c. fig. L. 750. 20) *J. P. Cassel*

► **Widok na kościół św. Bartomeja w Gdańsku.** Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung*. Amsterdam, Dantzig: Verlegt durch Johann und Gillis Janssons von Waesberge, 1687. [Sygn. PAN BG: Od 4503 2°]

przez Johanna Conrada Eichhorna (1718–1790) *De more lugentes reficiendi epulo ex ritibus Hebraeorum feralibus*.

Przez lata Fidalke zgromadził zasobny księgozbiór, który z jednej strony stanowił dla niego element warsztatu naukowego, z drugiej natomiast był wyrazem bibliofilstwa. Woluminy zostały opatrzone ekslibrisem autorstwa prawdopodobnie Johanna Martina Beringertha (1713–1767) – lipskiego miedziorytnika, autora licznych portretów

w której znajdowały się pisma teologiczne, judaistyczne, orientalne, a także teksty autorów antycznych oraz ich opracowania nowożytne, w tym również rozprawy akademickie dotyczące starożytności: literatury, kultury, filozofii, zostały zakupione przez Bibliotekę Rady Miasta Gdańska. Inne trafiły do księgozbiorów uczonych, w tym gdańskich, po których śmierci zostały przekazane działającej przy Gdańskim Gimnazjum Akademickim bibliotece.

MARIA OTTO

wykonanych tą techniką (między innymi burmistrza Torunia Jacoba Heinricha Zerneke, czy samego Fidalkego sportretowanego na tle własnej biblioteki), a także serii miedziorytów przedstawiających praktyki wolnomularskie, znanych pod wspólnym tytułem *Assemblée de Francs-Maçons pour la Reception des Maîtres*. W kompozycji ekslibrisu Fidalkego zauważyć można elementy masońskie i mistyczne: tarcza przedstawiona na tle labrów z akantu została uwieczniona uskrzydłym, otoczonym promieniami okiem.

Po śmierci profesora jego kolekcja książek została sprzedana podczas aukcji, które odbywały się w latach 1764–1766. Na jej potrzeby wydano czteroczęściowy katalog, który obejmował ponad 10 000 tomów księgozbioru prywatnego Fidalkego. Część owej zasobnej kolekcji,

3

Bibliothecae Breynianae pars [...] sive catalogus librorum philologico-philosophico-historicorum, itinerariorum, inprimis autem medicorum, botanicorum et historiae naturalis scriptorum et variorum, quam magno studio et sumptu sibi comparavit D[ominus] Johan[nes] Philipp[us] Breynius [...] publica auctionis lege distrahendae per Joan[ne] Godofr[iedo] Barthelsen

Gedani: typis Jo[hannis] Fried[erici] Bartels, [1765].

**Sygn. PAN BG:
Od 20009 8°**

[1] k. tyt., 176 s., [1] k. tyt.,
s. 177–396 (i.e. 398), 8 s.; [1] k.
tyt., 54 s.; 8°.

Oprawa: skóra.

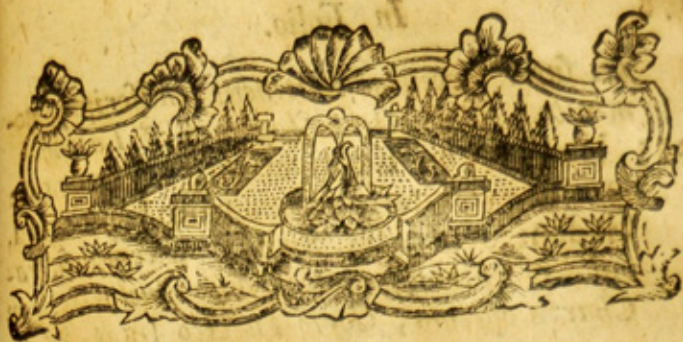
Proweniencja, znaki własnościowe:
na s. verso k. tyt. okrągła pieczęć
Zur Danziger Stadt-Bibliothek.

BOGATE księgozbiory gdańskich uczonych, czy też patrycjuszy bywały sprzedawane na aukcjach. Taki los spotkał kolekcję książek zebraną przez gdańskiego botanika Jakoba Breynego (1637–1697) oraz jego syna, doktora nauk medycznych i przyrodnika, Johanna Philippa Breynego (1680–1764). Prawdopodobnie obaj byli wychowankami Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego (choć próżno szukać nazwiska ojca w księdze wpisów uczniów gimnazjum). Już w dzieciństwie Jakob zainteresował się botaniką i chociaż nie mógł formalnie kontynuować swojej edukacji w tym zakresie, to podczas pobytu w Lejdzie, kształcąc się w fachu kupieckim, jednocześnie – jako wolny słuchacz – uczęszczał na zajęcia organizowane na lejdejskim uniwersytecie. Dodatkowo oddawał się także obserwacjom w istniejącym przy uniwersytecie od początku XVII wieku ogrodzie botanicznym. Po powrocie z Lejdy Breyne dzielił czas pomiędzy prowadzenie rodzinnej firmy a pracę naukową. Wzorem swego nauczyciela Mentzela wyprawiał się w teren w okolicy Gdańska, obserwując rosnącą tam roślinność. Początkowo planował bowiem przeprowadzenie kompleksowych badań nad lokalną florą. Ostatecznie jednak rozszerzył swoje zainteresowania również na roślinność egzotyczną, a jego najstynniejsza praca – *Exoticarum aliarumque minus cognitarum plantarum centuria prima* – dotyczyła właśnie flory egzotycznej. Jako zamożny kupiec, Breyne mógł przygotować sobie odpowiedni warsztat pracy. W swej posiadłości założył ogród botaniczny, prawdopodobnie na wzór analogicznego ogrodu istniejącego przy uniwersytecie w Lejdzie, który mógł podziwiać podczas swego pobytu w owym mieście. Oprócz ogrodu Breyne założył również muzeum przyrodnicze, w którym gromadził nie tylko okazy botaniczne, ale również muszle,

skamieliny i minerały. Dwa z jego eksponatów opisane przez gdańskiego medyka Georga Segera – wypchana koza oraz orzeszki indyjskie – wskazują, iż kolekcja nosiła znamiona przyrodniczego *museum curiositatum*. Uczony przez lata powiększał również bogaty księgozbiór liczący około 4900 woluminów, który po jego śmierci przejął jego syn – przyrodnik – Johann Philipp. Wszystko to (ogród, muzeum, kolekcja książek) miało mu służyć jako

BIBLIOTHECÆ
BREYNIANAE
PARS PRIOR.
SIVE
CATALOGUS
LIBRORUM
PHILOLOGICO-PHILOSOPHI-
CO-HISTORICORUM, ITINE-
RARIORUM,
INPRIMIS AUTEM
MEDICORUM, BOTANICORUM ET
HISTORIÆ NATURALIS
SCRIPTORUM &c.
RARIORUM,
QUAM
MAGNO STUDIO ET SUMPTU
SIBI COMPARAVIT
D. JOHAN. PHILIPP. BREYNIUS,
ACAD. IMPER. NATUR. CURIOSORUM,
NEC NON
REG. SOCIET. ANGLIC. SCIENT. SODALIS.
PUBLICA AUCTIONIS LEGE
IN ÆDIBUS
B. POSSESSORIS
(in der Langgasse.)
D. XV. JULII A. MDCCLXV.
DISTRAHENDÆ
PER
JOAN. GODOFR. BARTHELSEN.
GEDANI, TYPIS JO. FRIED. BARTELS.

IN FOLIO.

243 **H**erbarius vivus continens Centuriam rarissimarum Plantarum, maxime Indicarum, collectus quondam a Cel. ^H Paulo Hermanno in India Orientali, & ^{Cassel} Jac. Breynio donatus 683. Plantæ chartis adglutinatæ sunt, adiectis nominibus.

244—246 Alb. Sebae Thesaurus rerum naturalium Tomi II. Amst. 734. 35 cum in- ^{185 H.} numeris elegantiss. fig. æneis. ch. maj. Voll. ^{Schwartz} III. lig. marm. deaurat.

247—253 Atlas Historique par Geudeville, à Amst. 718—720 c. fig. & Tabulis geo- ^{41 1/2} graph. nitidiss. forma Atlant. Voll. VII. ^{9 1/2} lig. Gallica.

254 Flora Japonica ab Andrea Cleyero, ex ^{130 H.} Japonia ad Jac. Breynium missa, & in ^{Profely} formam Europæorum Librorum redacta à Joh. Phil. Breynio 713 in Corio Turcico deaurato Codex rarissimus charta Japonica constans, & Plantarum Japonicarum, coloribus in ipsa Japonia pictas locat. ^{nes} Cat. Bibl. Breyni. P. II. M

Freitag den 11.
von 10. bis 12.
von 2. bis 4.

baza, podstawa do badań. Księgozbiór Jakuba, podobnie jak i reszta jego warsztatu pracy, po jego śmierci służył Johannowi Philippowi. W swych zainteresowaniach przyrodniczych poszedł on w ślady ojca, z tym że nie ograniczał się do samej botaniki, ale specjalizował się również w zoologii i paleontologii, której był jednym z prekursorów. Z wykształcenia medyk, wychowanek Uniwersytetu w Lejdzie, podobnie jak ojciec poświęcił się głównie pracy naukowej. Księgozbiór ojca poszerzył, w związku z czym w 1765 roku, gdy został sprzedany podczas aukcji, liczył niemalże 5 tysięcy woluminów. I jakkolwiek kolekcja była przede wszystkim księgozbiorem użytkowym, naukowym, to w jej skład wchodziły liczne publikacje z zakresu zupełnie innych nauk: obok książek medycznych, botanicznych oraz

dotyczących historii naturalnej znajdowały się w nim również prace filologiczne, filozoficzne i historyczne. Wśród autorów przeważali współcześni, jednak Breynowie odwoływali się również do nauk pisarzy antycznych.

Prezentowany katalog został współwydany z katalogiem aukcyjnym zbioru naturaliiów z kolekcji botanika (*Verzeichniß des von seel. Herrn Doct. Johann Philipp Brayne nachgelassen berühmten Naturalien Cabinets welches in Danzig in der Langgasse für baares Danziger Geld den [] 1765 an den Meistbietenden soll verkauft werden von Johann Gottfried Barthelsen. Danzig: gedruckt bey Johann Friedrich Bartels, [1765]*).

MARIA OTTO

4

Sygn. PAN BG:
Aa 14421 8° adl. 1

[2] k., 212 s.; 8°.

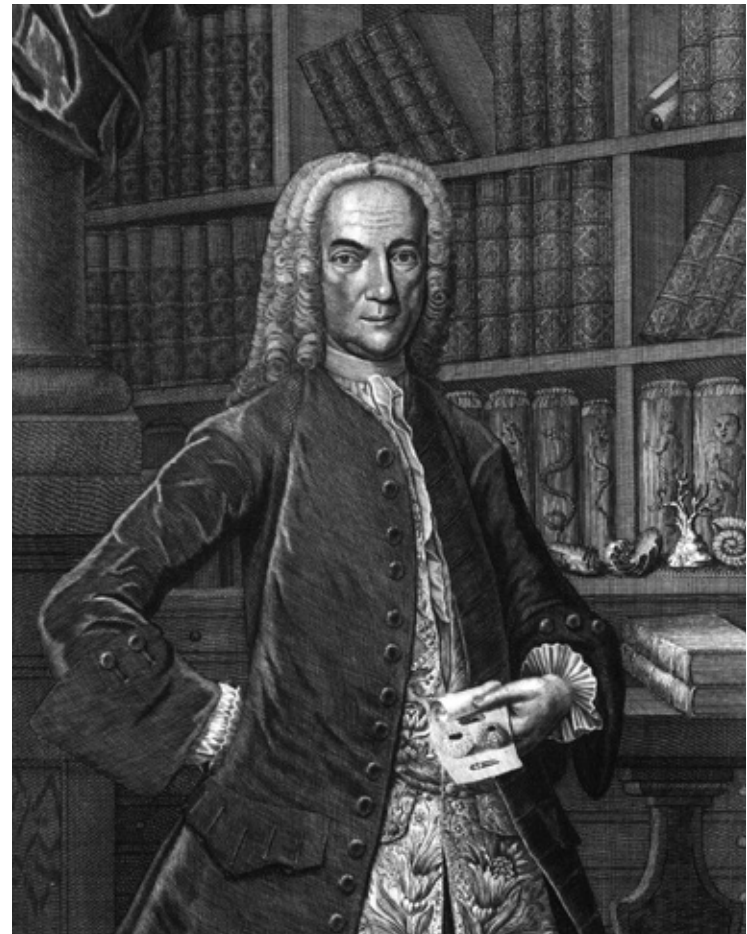
Oprawa: tektura, półskórek
(skórzane rogi okładziny górnej
i dolnej oraz grzbiec).

Proweniencja, znaki własnościowe:
na wyklejce przedniej naklejka
*Vermächtniss des Pfarrers Adolf
Mundt † in Danzig d. 22. Juni
1900*; na s. verso k. tyt. oraz
na s. tyt. pracy współprawniej
podłużna pieczęć *Stadtbibliothek
Danzig*.

Pars bibliothecae Kleinio-Gralathianae quae complectitur apparatus librorum ad historiam naturalem spectantium, philosophorum et mathematicorum, juncta collectione itinerariorum studio historiae naturalis praecipue inservientium

Gedani: typis Schreiberianis, [1772].

WXVIII WIEKU jednymi z ważniejszych postaci w gdańskim środowisku naukowym byli uczeni skupieni wokół Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku. Wśród założycieli towarzystwa znajdowali się teść i zięć – Jakub Teodor Klein (1685–1759) i Daniel Gralath starszy (1708–1767). Z wykształcenia historyk, prawnik i matematyk, Klein zapisał się na kartach historii Gdańska jako wybitny przyrodnik specjalizujący się głównie w zoologii. W celach naukowych kolekcjonował obiekty przyrodnicze – rośliny, owady,

► Jakub Teodor Klein

BIBLIOTHECAE
RICHTERIANAE

PARS PRIMA

CONTINENS

LIBROS MEDICOS

DIE XXV. APRILIS ET SEQUENTIBVS

MDCCLXXIII.

HORA V. ET VI. POST MERIDIEM

PUBLICA AVCTIONIS LEGE

DIVENDENDOS.

Stadtbibliothek
DANZIG

GOTTINGAE

LITTERIS FRIEDR. ANDR. ROSENBVSCH.

PARS
BIBLIOTHECAE
KLEINIO-
GRALATHIANAE

QUAE COMPLECTITUR

APPARATUM
LIBRORUM AD HISTORIAM
NATURALEM SPECTANTIUM,
PHILOSOPHICORUM ET
MATHEMATICORUM,

JUNCTA

COLLECTIONE
ITINERARIORUM STUDII
HISTORIAE NATURALIS
PRAECIPUE
INSERVIENTIUM.

GEDANI,

MDCCLXXII. TYPIS SCHREIBERIANIS.

- 209 Joh. Cuba Hortus sanitatis IV. Libros complectens, Argentor. 1536. Hieron. Cardani Commentarii in Hippocratis Prognostica, Basileæ, 1568.
- 210 Georg Agricola Bergwerksbuch, Trf. a. M. 1580. mit Holzschnitten.
- 211 Gio. Jac. Rossi nona raccolta de li Animalii piu curiosi del Mondo disegnati & intagliati di Ant. Tempesta, con fig. in Roma, 1650. Item Triumphus L. Pauli de Rege Macedonum Perse capto, c. fig. Roma, 1618.
- 212 Io. Bapt. Ferrarii Hesperides, s. de malorum aureorum cultura & usu Libri IV. cum fig. æn. Romæ, 1646.
- 213 H. Cause de Koninglycke Hovenier, met koperen Platen, Amsterd. 1676. I. Commelyn Nederlantze Hesperides, m. K. ibid. eod.
- 214 Santis Ardoyni Opus de Venenis, acced. Ferd. Ponzetti de Venenis Libri III. Basil. per Henr. Petri & Petr. Pernam, 1562.
- 215 Heintr. Hessens Teutscher Gärtner, Leipzig, 1710.
- 216 H. F. von Flemming vollkommener teutscher Jäger, 2 Theile m. K. Leipz. 1749. Trb.
- 217 Heintr. Wilh. Doebels erfahrner Jäger 3 Theile mit Chr. Wolffs Vorrede, und mit Kupf. ibid. 1746.
- 218 Joh. Tantzlers Jagdgeheimnisse und Joh. Wilh. von Pearson Hirsch-gerechter Jäger, mit Kupfern, ibid. 1734. Trb.

- 219 Iac. von Fouillaux neu Jägerbuch, Strasb. 1590. mit Holzschnitt.
- 220 Ioan. Sculteti Armamentarium chirurgicum, c. fig. Ulmæ, 1655.
- 221 Hieron. Bocks Kräuterbuch, mit Fig. Strasb. 1587.
- 222 C. Plinii Sec. Naturalis Historiæ Libri XXXVI. a Paulo Manutio emendati ex castigatione Sigism. Geleni, Venetiis ap. Manut. 1559. Io. Serapionis Medicina practica ibid. ap. Scotum, 1530.
- 223 Pet. de Crescentiis Feld- und Ackerbau, mit Fig. Strasb. 1602.
- 224 Aug. Davilla Padilla Historia de la Fundacion de la Provincia de Mexico, en Brussel-las, 1625.
- 225-230 Aloyf. Ferdin. Comitis Marfili Danubius Pannonio-Myficus, observationibus physicis & historicis perlustratus & in VI. Tomos digestus, cum fig. æn. Hagæ Comit. & Amst. 1726. Voll. VI. Fol. regali. Trb.
- 231 Ioan. Martyn Historia Plantarum rariorum, Londini, 1728. c. fig. coloribus ad vivum illuminatis. Trb.
- 232 Io. Iac. Dilleni Hortus Elthamensis, s. Plantarum rariorum quas Iacob. Sherard in horto suo Elthami in Cantio coluit, delineationes & descriptiones, cum fig. æn. Londini, 1732. fol. regali. Trb.
- 233 Theophr. Eresii de historia Plantarum Libri

zwierzęta oraz założył ogród botaniczny. Podobnym celem służył mu bogaty księgozbiór. Jego zięć – Daniel Gralath – z powodzeniem łączył pracę naukową ze służbą miastu. W 1754 roku został ławnikiem, od 1758 roku był rajcą, następnie w 1762 roku objął urząd burgrabiego królewskiego, a od 1763 roku aż do śmierci piastował urząd burmistrza Gdańska. Jego zainteresowania naukowe dotyczyły nauk ścisłych, głównie interesował się elektrycznością, której poświęcił swoje pisma. Wraz z teściem był współzałożycielem Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku (*Societas physicae experimentalis, Naturforschende Gesellschaft*). Po śmierci Kleina okazałą bibliotekę przejął jego wnuk, historyk Daniel Gralath młodszy (1739–1809), ale już w 1772 roku jej część, wraz z wybranymi publikacjami z kolekcji ojca, sprzedał podczas publicznej aukcji.

Prezentowany egzemplarz jest katalogiem owej aukcji, której przedmiotem były książki z zakresu historii naturalnej, filozofii i matematyki. Katalog poprzedza wstęp do czytelnika, w którym między innymi podkreślane są zasługi pierwszego właściciela księgozbioru – Kleina. Sam katalog został podzielony na 4 grupy: *Libri ad Historiam Naturalem spectantes, Libri Omissi, Itineraria* oraz *Libri Philosophici, et Mathematici*. Wewnątrz każdej z grup zastosowano układ formatami, a poszczególne pozycje są opisane w sposób skrótowy (podany został autor, tytuł, miejsce i data wydania).

Druk współoprawny z katalogami: *Bibliothecae Richterianae pars [...]*. Gottingae: litteris Friedr. Andr. Rosenbusch, [1774]; *Catalogus bibliothecae D. Daniel. Wilhelmi Trilleri [...]*. [Vittenbergae]: ex officina Dürrii, [1783].

MARIA OTTO

5

Sygn. PAN BG: Ms. 1018

Papier, LX, 109, [5], [2] k.; 32 x 20 cm

Oprawa: skóra ze złotymi tłoczeniami, na okładzinie dolnej data 1793 oraz znak kościoła Mariackiego w Gdańsku; na okładzinie górnej na złoto wytłoczony tytuł *Catalogus Bibliothecae Mariana Gedanensis*.

Proweniencja, znaki własnościowe: dwie ostatnie karty dodane przez Theodora Hirscha po 28 marca 1843 roku.

Karl Benjamin Lengnich

Catalog der Bibliothek in der Oberpfarrkirche St. Marien in Danzig

[Gdańsk, 1789/1790.]

KARL Benjamin Lengnich (1743–1795) to jeden z wyróżniających się absolwentów Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku (1756–1761). Studiował w Lipsku do 1765 roku. Od roku 1772, jako duchowny, był związany z kościołem Bożego Ciała w Gdańsku; dwa lata później objął stanowisko diakona w gdańskim kościele Mariackim, a w roku 1789 zaczął pełnić funkcję bibliotekarza zbiorów tamtejszej kościelnej biblioteki. Poprzez małżeństwo z Johanną Augustą Lengnich (od roku 1773) był podwójnie skoligaczony z Gottfriedem Lengnichem (1689–1774). Jako

▶ Gottfried Lengnich [Sygn. PAN BG: EM4]

CATALOGUS

BIBLIOTHECAE

MARIANAE

GEDANENSIS.

ANNO

1793.

COLLEGIUM D. A. N.
G. G. G.
S. S. S.
S. S. S.

CATALOG
 der
 BIBLIOTHEK
 in der
 Oberpfarrkirche St. Marien
 in Danzig.
 von
 Carl Benjamin Lengnich.
 Erstem Diakon.

oddany zięć, sporządził bibliografię prac gdańskiego historyka, a także wprowadził uzupełnienia do autobiograficznego szkicu zasłużonego dla miasta teścia.

Zbierał również numizmaty, i to metodycznie, czego dowodem jest do dziś zachowany katalog, sygnowany numerem Ms. 1118 (w kolekcji PAN BG). Na szczególną uwagę zasługuje również drugi katalog – Ms. 1018 – zawierający książki ze zbioru przechowanego w kościele Mariackim. W XVIII wieku zawartość gdańskiej mariackiej kolekcji bibliotecznej pozostawała nierozpoznana. Porządkując zasób tej biblioteki, Karl Benjamin Lengnich dokonał więc pewnego rodzaju naukowego odkrycia.

Wyniki swoich badań starał się zresztą upowszechnić, dlatego też katalog mariackiego zbioru bibliotecznego występuje ostatecznie w dwóch odmianach: rękopiśmiennej, o zasięgu lokalnym, a także szerzej dostępnej, drukowanej w czasopiśmie o tytule [Historisch-literarisch-bibliographisches Magazin](#) (rocznik 1791 oraz 1792).

Drukowana wersja została jednak okrojona: nie zawiera informacji o książkach wydanych po 1500 roku, a współtworzących przecież kolekcję przy kościele Mariackim i zawierających m.in. również teksty autorów klasycznych;

w druku zupełnie pominięto rękopisy; wersji z czasopisma brak także interesującego szkicu o historii owej biblioteki (w rękopisie Ms. 1018: k. VI recto – VIII verso). Wreszcie – rękopis Karla Benjamina Lengnicha ma nad partią oddaną do druku i tę przewagę, że w części wstępnej manuskryptu autor niejako mimochodem odkrywa swoją pasję do książek. Pisat mianowicie:

Meine Vorliebe zur Bücherkunde hat mir die Beschreibung der in derselben befindlichen Bücher erleichtert und mich ein Vergnügen darin suchen und finden lassen, sie mit einer Genauigkeit und Sorgfalt auszuarbeiten, die, wie ich hoffe, den Kenner befriedigen wird.

[„Pasja księgoznawcza ułatwiła opisanie znajdujących się w niej {tzn. w bibliotece kościelnej} książek i pozwoliła znajdować przyjemność w opracowaniu ich z dokładnością i starannością, która – jak ufam – zadowoli znawcę”]

Katalog rękopiśmienny dzieli się na dwie główne części (*Teile*).

64.

IV. Handschriften auf

l. Richardus de tribus processionibus, de spirita blas. phemias, de contemplatione Beniamin.	268. l.
m. Suisdon Libri tres de contemplatione maiori.	m.
*51. a. Antonii de Janua Ord. Eremitarum s. Augustini, Liber figurarum moralium.	269. a.
b. Adaptationis sermonum, sc. ordinem alphabeti.	b.
c. Locis et Cantico Salom. III. explicatus, cum excerptis et sermonibus Papae Leonis XI.	c.
*52. Jacobi de Voragine Sermones de Tempore.	271.
53. a. Anastas Liber sententiarum (Liber Lombardi.)	273. a.
b. Quaestiones sententiarum.	b.
c. Super symbolum Apostolicum.	c.
54. Gratiani Opus de Concordia Canonum in compendium redactum, f. Secretum abbreviatum.	275.
*55. a. M. Johannis super symbolum Apostolorum.	278. a.
b. Augustini, Bernhardi et Anselmi varia.	b.
56. a. Sermones de sanctis.	279. a.
b. Sermones de Tempore.	b.
*57. a. Tractatus de iudicio veritatis.	285. a.
b. B. Augustini Epistola ad Romanos.	b.
c. Idem de agere Christiano, liber fidei, regulam continentis et precepta vivendi.	c.
d. M. Jordani Tractatus de prerogativa Romani Imperii, cum Memoriali Diacon. Cardin. Jacobi de Columna.	d.
e. Orosii Ormista scriptus s. Augustino tractans de miseriis mundi ab orbis condito usque ad tempora Honorii Imperatoris.	e.
f. Sallustii Crispi Liber de bellis Catilinae et Jugurthae.	f.
g. B. Bernhardi Abbatis Epistola de vita solitaria.	g.
h. Articuli Johannis Wicliff et Joh. Huys haereticorum.	h.
58. a. Vita Domini Jesu Christi.	288. a.
b. Glossa f. Dicta super Psalterium collecta ex diversis per Fratrem Martinum cum expositione super Magnificat.	b.
59. Joan. de Sambaco Liber de gratia et culpa.	290.
*60. a. Introductoria super officia per quadragesimam.	292. a.

	b. Sermones de Tempore.	a.
*57.	a. Tractatus de iudicio veritatis.	b.
	b. B. Augustini Epistola ad Probam.	285. a.
	c. Idem de agone Christiano, liber fidei regulam continens et praecepta vivendi.	b.
	d. M. Jordani Tractatus de prerogativa Romani Imperii, cum Memoriali Diac. Cardin. Jacobi de Columna.	c.
	e. Crotii Ormista scriptus b. Augustino tractans de miseriis mundi ab orbe condito usque ad tempora Honorii Imperatoris.	d.
	f. Sallustii Crispi Liber de bellis Catilinae et Jugurthae.	e.
	g. B. Bernhardi Abbatis Epistola de vita solitaria.	f.
	h. Articuli Johannis Wicleff et Joh. Huss haereticorum.	g.
	58. a. vita Domini Jesu Christi.	h.
	b. Glosa f. Dicta super Psalterium collecta ex diversis per Fratrem Martinum cum expositione super Magnificat.	288. a.
	59. Joan. de Tambaco Liber de gratia et culpa.	b.
*60.	a. Introductoria super officia per quadragesimam.	290.
		292. a.

Pierwsza zawiera spis starych druków podzielony na 3 rozdziały (*Abschnitte*). W początkowym znalazły się druki kwalifikowane dziś jako inkunabuły (1460–1500), ale bez daty wydania; w drugim – inkunabuły datowane (1471–1500); rozdział trzeci zawiera opisy książek wydanych później, tzn. po roku 1500.

Na stronie 51 rozpoczyna się spis rękopisów z Biblioteki Mariackiej (*Verzeichniss der in der Bibliothek der OberpfarrKirche St. Marien befindlichen Handschriften [...]*). Poprzedzony został wstępem, który Karl Benjamin Lengnich pomyślał chyba jako rodzaj szkicu, nadając mu

nazwę *Vorbericht* („wstępne sprawozdanie“). Tu autor spisu świadomie zrezygnował z zasad podziału wykorzystywanych do pracy z drukami (por. *Vorbericht*, s. 53); w zamian zastosował kryterium materiałowe, tworząc dwie grupy rękopisów pergaminowych i papierowych, z charakterystycznym dla Biblioteki Mariackiej układem wedle formatu, ale numeracja i struktura wprowadzona dla druków pozostała w kolejnej partii katalogu ta sama (stąd choćby *Abschnitt IV* z rękopisami pergaminowymi, od formatu największego do najmniejszego; *Abschnitt V* – odpowiednio z rękopisami papierowymi, w tym samym porządku).

JACEK POKRZYWNICKI

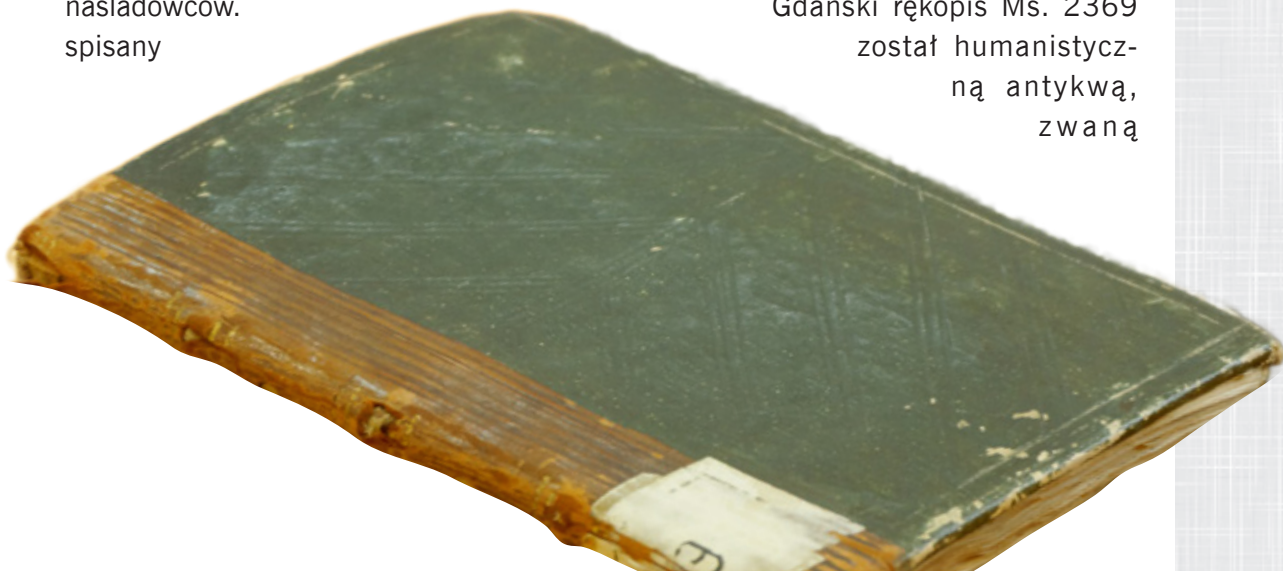
Arystoteles

De cura rei familiaris (Oeconomica), liber I *Isocratis oratio De vitae institutione ad Demonicum scripta*

Tłumaczenie: Leonardo Bruni

NIEWIELKICH rozmiarów książka rękopiśmienna, sygnowana jako Ms. 2369, posiada bogatą historię, a jej wnętrze to – by tak powiedzieć – prawdziwa uczta dla oczu każdego miłośnika kaligrafii. Otto Günther w trzeciej części katalogu rękopisów *Danziger Stadtbibliothek* zasugerował, a Manfred Welti – po przeprowadzeniu szczegółowych badań – potwierdził, że pochodzi ona ze słynnej darowizny markiza d’Oria, Giovanniego Bernardino Bonifacio (1517–1597), który na sześć lat przed śmiercią, tj. w roku 1591, zapisał swój bogaty księgozbiór Gimnazjum Akademickiemu w Gdańsku. W zamian otrzymał dożywotnią rentę i dach nad głową, tzn. jedno z pomieszczeń w wykorzystywanych od drugiej poł. XVI wieku na cele szkolne zabudowaniach klasztornych przy kościele Świętej Trójcy na gdańskim Starym Przedmieściu. Można by zastanawiać się, czy gdańszczanie wystarczająco docenili gest włoskiego szlachcica, ale dzięki tej donacji mamy obecnie w gdańskich zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej przykład wspaniałej kaligrafii renesansowej, prawie tak spektakularnej, jak ta, którą podziwiamy, obcując z rękopisami włoskiego humanisty Pogoniaśladwców. spisany

Gdański rękopis Ms. 2369
został humanistyczną antyką,
zwaną

6

Sygn. PAN BG: Ms. 2369

Pergamin; 50 k.; 18 x 12 cm;
XV wiek.

Oprawa: tektura na zewnątrz oklejona zielonym pergaminem ze ślepych tłoczeniami; na grzbiecie oprawy wzmocnienie ze skóry garbowanej i tłoczonej – częściowo na ślepo (okładzina górna i dolna), częściowo ze złoceniami (grzbiet).

Proweniencja, znaki własnościowe: z kolekcji Giovanniego Bernardino Bonifacio.

PRECIOSA SVNT
 interdum parui corpo
 ris q̄ Lapilli geminae
 que testantur & homines
 non nonq̄ vusilli grandio
 ribus praevaleant ut de
 cydeo scribit homerus: a quo
 breui & exi quo thebanos om̄s
 certaminibus longe superato
 fuisse tradit Stacius quoq;
 homeram credo sequutus de
 eodem inquit Maior in exi
 quo regnabat corpore virt?

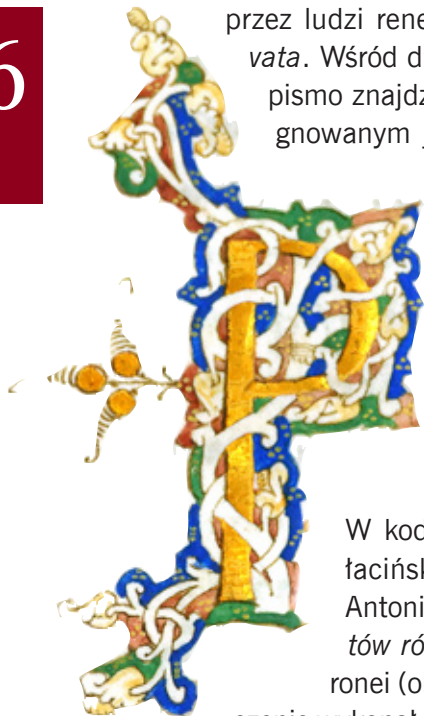

tatorumq; Ad rectum uo usv
instrumentorum illud laco
nicum ualet singula suo lo
co iacere: sic si parata non
requiruntur

ROBAM MULIE
rem omnibus quae
sunt in eius domina
oportet curamq; habere
omnium secundum pre
scriptas leges non pmitte
tem quenq; ingredi sine pre
cepto uiri. Veritatem maxime
uerba quae de mulierum

przez ludzi renesansu *littera antiqua renovata*. Wśród d'Orیانów gdańskich podobne pismo znajdziemy choćby w rękopisie sygnowanym jako Ms. 2434. Co do przykładów obecnie bardziej odległych geograficznie – podobny sposób pisania zauważymy choćby w kodeksie S. Marco 332 ([Biblioteca Medicea Laurenziana](#)), datowanym również – tak jak Ms. 2369 – na XV stulecie.

W kodeksie z Florencji znalazł się taciński przekład życiorysu Marka Antoniusza (83–30 p.n.e.) z *Żywotów równoległych* Plutarcha z Cheroni (ok. 50 – ok. 125 n.e.). Tłumaczenie wykonał słynny renesansowy „ekspert” w zakresie translacji z języka greckiego na taciński, Leonardo Bruni (ok. 1370–1444), zwany ze względu na pochodzenie *Aretinus* (urodził się w Arezzo). Spod ręki Bruniego, który języka Homera, Platona i Arystotelesa uczył się we Florencji pod kierunkiem Manuela Chrysolorasa (ok. 1355–1415) – bizantyńskiego dyplomaty, ale i propagatora języka greckiego na Zachodzie Europy – wyszły tłumaczenia fragmentów Homera, a także Ksenofonta, Platona czy Plutarcha. Oprócz tego wśród translatorskich osiągnięć Bruniego-Aretinusa wlicza się *Ekonomia* w trzech księgach, przez tradycję, chociaż błędnie, przypisywana Arystotelesowi. Przekład pierwszej i trzeciej księgi tego dzieła możemy znaleźć w początkowej partii gdańskiego rękopisu Ms. 2369 (karty 3 verso – 24 recto); pozostałe karty (nie licząc wprowadzenia – od k. 28 recto do k. 50 verso) zawierają tekst Izokratejskiej *Mowy*

do *Demonika*. Ten przekład również jest atrybuowany Bruniemu, i to przez autora notatki na wyklejce przedniej okładziny, gdzie zapisano w trzeciej linii: *Isocratis oratio de vitae institutione ad Demonium scripta. Eodem interprete*. Zaimek *eodem*, czyli – przekładając na polski – „przez tego samego [tłumacza]”, odnosi się do wcześniejszej partii notatki, w której występuje imię wraz z przydomkiem autora przekładu: *Aristotelis de cura rei familiaris lib. II Leonhardo Aretino Interprete* [odpis nie uwzględnia w pełni oryginalnej pisowni].

W tekście sporo zapisków marginalnych, będących świadectwem zaangażowanej lektury (np. k. 33 recto lub 34 recto, 36 recto, 37 recto). Wzrok przyciągają również elegancko iluminowane inicjały (np. k. 1 recto, 3 verso, 13 recto, 24 recto); a także – na prawej stronie karty 1 – dwie kolorowane na zielono jaszczurki, które wydają się strzec herbu z trzema wieżami w tarczy, umieszczonego w centrum dolnego akapitu tej strony.

JACEK POKRZYWNICKI

Publius Vergilius Maro

Opera

(Strasburg: Johann Groeninger, 1502)

Wśród około 300 edycji (w tym 170 poświadczonych edycji inkunabułów) wydanych przez drukarza strasburskiego Johanna Grünigera (1455–1532) znaleźć można traktaty naukowe i beletrystykę, teksty humanistów, a także pisma klasyków antycznych. Przykładem starannej pracy drukarskiej i edytorskiej jest opatrzone komentarzami i drzeworytowymi ilustracjami wydanie wszystkich pism Wergiliusza, przy którym Grüniger współpracował z humanistą i satyrykiem Sebastianem Brantem (1457–1521). Drukarz i wydawca zastosowali uważany wówczas już za nieco przestarzały układ materiału na kartach, wzorowany na średniowiecznych rękopisach. W związku z tym tekst właściwy, okolony licznymi komentarzami, znajduje się na środku karty. W edycji pism Wergiliusza w starszej książce ma być użyta *delectatio*. Książka na, w związku z czym rzymskiego towarzyszy tarz dodany na uży- i uczonych. Brant do- cji komentarzy autor- Serviusa Honoratusa Tyberiusza Klaudiu- (fl. 430), Christofora (1424–1498), Do- deriniego (1446– i Antonia Manc- (1452–1505).

mi komentarzami, karta. W edycji ocznia się częsty riaz *utilitas* ma być użytecz- tekstowi poety obfity kome- tek studentów konał kompila- stwa Maurusa (IV–V wiek), sza Donata Landiniego mizia Cal- 1 4 7 8) nellego Jednak

7

Sygn. PAN BG: Cd 16651
4°

[6] k., CCCCVII (i. e. 409), XXXVIII k.;
ilustracje; 2°.

Oprawa: renesansowa w stylu italskim (1597 r.): świńska skóra na desce; ślepe tłoki układające się w ramki; w tłoczeniach wykorzystano motywy floralne oraz popiersia świętych; w znajdującej się na środku oprawy plakiecie sceny biblijne – na okładzinie górnej pasja Chrystusa, na dolnej scena alegoryczna o tematyce funeralnej.

Proweniencja, znaki własnościowe: inicjały właściciela (A.P.H.) wytłoczone na okładzinie górnej oprawy; na s. recto k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

Epica, viro illu. In lau. Virg.
 d iustera ille.
 tempora vite.
 ante Camena
 nomine nomē
 ur ametur.

Molle sub hac sit^o est ecce poeta maro.
Afmodianus
 Pastores: vates ego sum: qui rura: dicesq;
 Carmia sunt: hic me praeflit acerba quies:
Vouianus
 A syluis ad agros: ab agris ad praedia venit:
 Musa maronis adeit nobilit ingenio.
Eugenius
 Bucolica exposit: & ruris oepes colenti
 Mox cecini pugnas: mortuus hic habio:
Iulianus
 Hic data Virgilio requies: qui carmine dulci:
 Et panna: & leges: & fera bella canit.
Hilarius
 Pastores cecini: docui qui cultus in agris:
 Praedia descripsi: & regor hoc tumulo.
Aliud
 Subduxit morti viuae pictura maronē:
 Et quae parca tulit: reddidit imago virum:
Lucius
 Lucis damna nihil tanto nocuere poete:
 Quae praesentat honos carminis: & plures

Sebastiani Brant
 de operibus tribus Virgilij

Post nemora atq; greges: cultura ruris: et vult
 Disce et equos lector: mellificasq; ferat.
 Grādiior oblectat si te hinc tuba parthenopos:
 Diuigenū poteris perlegere arma duorum.
 Et iterum
 Vita magis nulli est sua cognita: docta maronis
 Quā mihi musa: canēs ppgma: rura capras.
 Ad idem
 Qui clarere cupis suauis sermone latino.
 Virgiliū relegas carmine docto loquor
 Ad idem
 Virgiliū exponat alij sermone diserto.
 Et calamo pueris: tradere et ore iuuet.
 Pictura agrestis voluit Brant: atq; tabellis:
 Edere eū indoctis: rustico iſq; viris.
 Nec tñ abiectus labor hic: nec prorsus inanix:
 Nā memori seruat mēte figura librum.

Tabula librorum XXXIII

Sub persona Virgilij epigramata:
 Manua me genuit: calabri rapuere: tenet nunc
 Parthenopoei: cecini pascuſtura: duces.
 Tristia ſita tui dum ſles in daphnide flacci.
 Doctē maro fratrem dijs immortalibus aequas.
 Paſtor: arator: eques: paut: colui: ſuperauit.
 Capras: rus: hoſtes: fronde: ligone: manu.
 Iuppiter in coelis: q; ſar regit omnia terris.
 Iuppiter quondā conſedit culmine cornix:
 Est bene non potuit dicere: dixit erit.
 Littera rem geſtam loquitur: res ipſa medulla.
 Verbi quam viua mens videt intus habet.

Ad idem.

Melliſſinum quiſquis romanū nescit homerū:
 Me legat: & lectū credat vtrūq; ſibi.
 Illius imenſos miratur grētia campos:
 At minor eſt nobis: ſed bene cultus ager:
 Non miles: paſtor: curuus non deſit arator.
 Haec graiſ conſtant ſingula: trina mihiſ.

Tabula librorum qui in
 hoc volumine continentur.

Vita:
 P. Vir. Maronis. Liber bucolicorū. Tytere tu
 P. Virg. Maronis. Liber bucolicorū. Tytere tu
 parule.
 P. Vir. Maronis Libri Georgicorum quattuor:
 Quid faciat,
 P. Virg. Maronis. Aeneidos libri duodecim.
 Maphci veggij laudenſis Poete clariffimi liber
 tredecim^o. additus duodecim Aeneidos libris.
 P. Vir. Maro. Copa. Copa ſyrifca.
 P. V. M. Hortulus. Adeſte muſc.
 P. V. M. de Roſa. Ver erat.
 P. V. M. de Vino & venere. Nec veneris.
 P. V. M. de Liuore. Liur tabificū.
 P. V. M. de Cantu ſyrenarū. Syrenas varios.
 P. V. M. de Cantu ſyrenarū. Syrenas varios.
 Eiuſdē.
 P. V. M. de fortuna. Fortuna potens.
 P. V. M. de Aenab^o aialū. Per binos decies
 P. V. M. de Orpheo. Threſtius quondam.
 P. V. M. de Ludo. Sperne ludum.
 P. V. M. Monoftica de erūnis Hercuſ. Prima.
 Decodem. Compreſſit.
 P. V. M. de Muſarū inuētis. Clio geſta.
 P. V. M. de Sue & ſerpente. Sus iuuenis.
 P. V. M. de Speculo. Redditur effigies.
 Miravirgilij ver^o expiētia. Qua ratis.
 Et iterum de Iride. Thyamantis.

P. U. M. & Quattuor Anitigib^o. Uerq; nouit
 P. U. M. de Ortu ſolis. Aurora oceanum.
 P. U. M. de Littera. y. Littera pythagor.
 P. U. M. de Est & nō est. Est & nō.
 P. U. M. de Signis celeſtib^o. Quatiſ bucolicis:
 Ouidij verſus. Primus adeſt:
 P. U. M. de Sūma virgiliana. Paſtor: muſam.
 Priapeia intereſa. Carminis incompti.
 Expurgatio. Seb. Brand. Cur priapeiam impti
 mi prohibuerit, cum ſoluta oratione. Ne arbi
 treris. Tum carmine. Parcimus iccirco.
 P. U. M. Elegia in Mœcenatis obitum. Deſe
 ram iuuenis.
 P. U. M. de Viro bono. Vir bonus:
 P. V. M. Culex ad octauū. Luſim^o octa
 P. U. M. Dira. Battare cygneas.
 P. U. M. de Aethna. Aethna mihi.
 P. U. M. de Cyri. Et ſi me.
 P. U. M. Catalecton. Vere roſa.
 P. V. M. Oretū. Iam nox.
 Alcinij verſus. De numero.
 Cornelij galli verſus. Temporibus.
 Sebastiani Brant. Poſt nemora.
 Virgilij ſub persona. Oiantua me genit:
 Ad idem. Melliffiū quiſquis

Impreſſum regia in ciuitate Argenteū ora
 dinatione: elimatione: ac relectōne Sebastiani
 Brant: operaq; & impenſa non mediocri maſ
 giſtri Iohannis Grieninger. Anno incarnati
 onis chriſti. Milieſimo quingenteſimo ſecū
 do quinta kalendas ſeptembres die.

(1502)

Prooemium Crisostomi.

Christophori Landini Florentini in p. Virgii interpretatio ad petrum medicum magis Laurentii filium.

Magis medicum magis Laurentii filium. Aegre in memoriam est. Porro medice precibus illa vobis gratias habenda emolcorum bonis amicum...

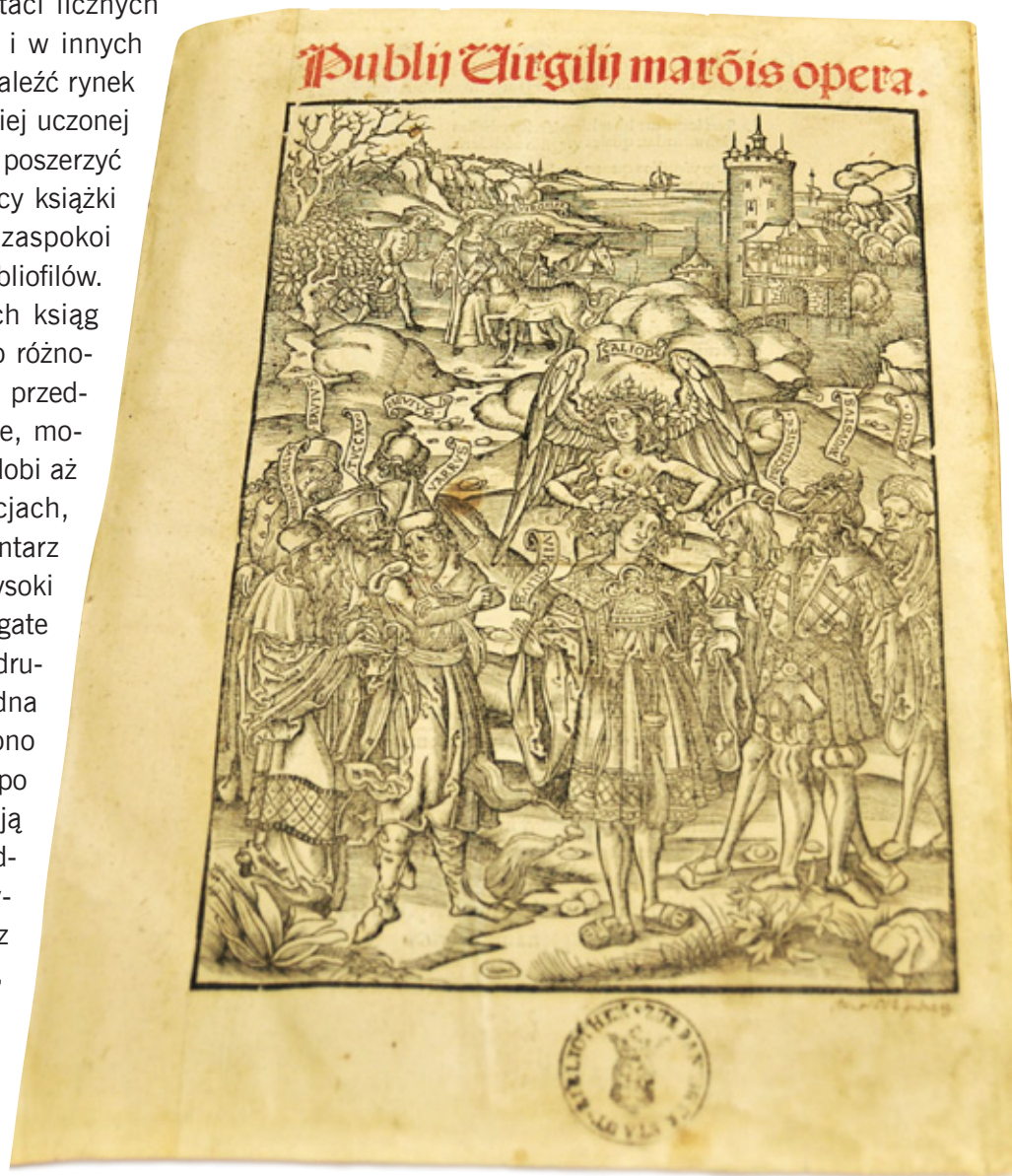
Prooemium Crisostomi.

Magis medicum magis Laurentii filium. Aegre in memoriam est. Porro medice precibus illa vobis gratias habenda emolcorum bonis amicum...

zarówno wydawca, jak i edytor, zdawał sobie sprawę, że przy rosnącej konkurencji w postaci licznych drukarni nie tylko w Strasburgu, ale i w innych miastach Europy, ciężko może być znaleźć rynek zbytu dla nawet najlepszej i najbardziej uczonej edycji tekstu. W związku z tym, aby poszerzyć grono ewentualnych odbiorców, twórcy książki postanowili stworzyć edycję, która zaspokoi nawet najbardziej wyszukane gusta bibliofilów. Dlatego na początku poszczególnych ksiąg pojawiają się drzeworytowe inicjały o różnorodnej kompozycji (wpisane są w nie przedstawienia figuralne, postaci zwierzęce, motywy floralne), cały tekst natomiast zdobi aż 213 drzeworytów. W owych ilustracjach, zwłaszcza tych, które stanowią komentarz do *Eneidy*, zaobserwować można wysoki stopień szczegółowości i dbałość o bogate wypełnienie nie tylko pierwszego, ale i drugiego planu. Przykładem może być jedna z serii rycin, na których przedstawiono Eneasza wędrującego wraz z Sybillą po Hadesie. Uciekinier z Troi wraz ze swoją przewodniczką przechodzą przez przedświecie Hadesu; zamieszkują go, wyobrażone na rycinie, różne mawy oraz potwory: Chimera, Gorgony, Harpie, Hydra z Lerty, sturęki olbrzym Briareus, centaury, a także Furie – zwane niekiedy Eumenidami. Na pierwszym planie znajduje się natomiast brama do Hadesu przedstawiona jako piekielna paszcza.

MARIA OTTO

Gaius Iulius Caesar

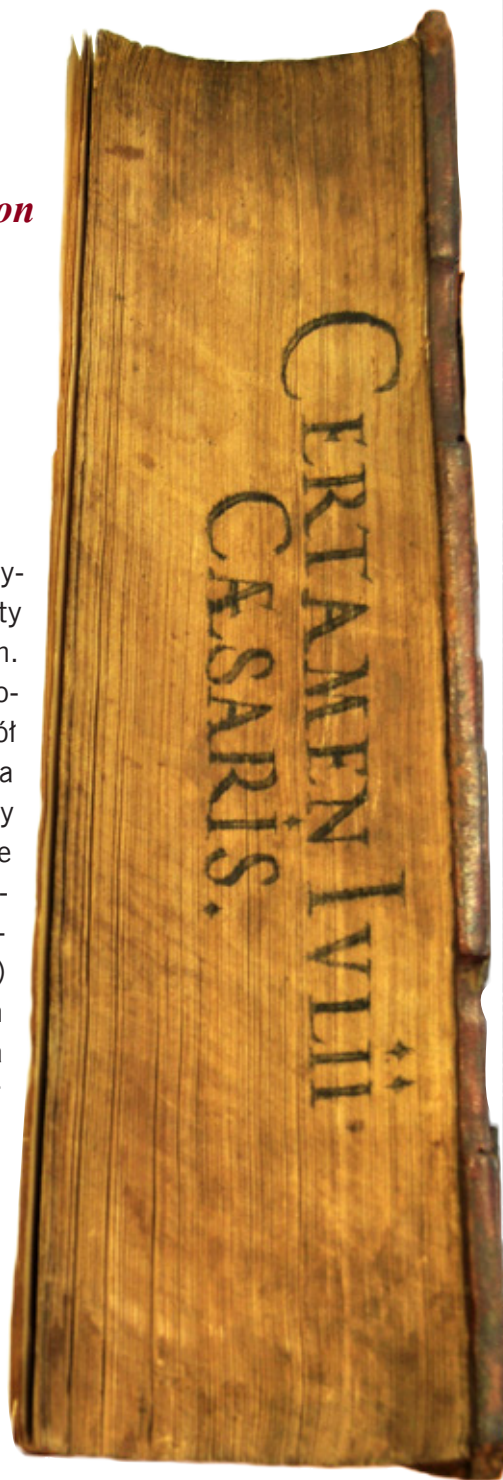
Julius der erst Romisch keiser von seinen kriege

(Strasburg: Johann Grieninge, 1507)

Römische History vsz T. Livio

(Strasburg: Johann Grieninge, 1507)

DŁUGOTRWALA współpraca drukarza czy też wydawcy z uczonymi często przynosiła efekty w postaci powstania znakomitych edycji pism. Tak było w przypadku *Aldi Neacademia*, czyli stowarzyszenia uczonych, gromadzących się wokół weneckiego drukarza i filhellena Alda Manucjusza (1449–1515). Członkowie tej instytucji na potrzeby drukarni tegoż Manucjusza przygotowywali edycje tekstów autorów antycznych, głównie greckich. Podobne owoce przyniosła współpraca strasburskiego drukarza Johanna Grüningera (1455–1532) z humanistą i satyrykiem Sebastianem Brantem (1457–1521). Oficyna wydawnicza Grüningera działała na przelocie XV i XVI wieku. Grüninger wydawał teksty zarówno autorów antycznych, jak i współczesnych. Wśród pisarzy starożytnych warto wymienić historyków, takich jak Cezar czy Liwiusz; poetów – na przykład Wergiliusza. Wychozące spod pras jego drukarni teksty były zarówno w języku oryginalnym, jak i w przekładzie na język niemiecki. Z reguły tekst opatrywano

8

Sygn. PAN BG: Cd 2031 4°

CXXVI (i. e. 138) k.; ilustracje; 4°.

adl.: CCCXLIII (i. e. 344) k.;
ilustracje; 4°.

Oprawa: brunatna skóra na desce; ślepe tłoczenia wykonane między innymi rolką i radelkiem (rozety, motywy floralne); zachowane ślady po zapięciach; XVI wiek, prawdopodobnie Gdańsk.

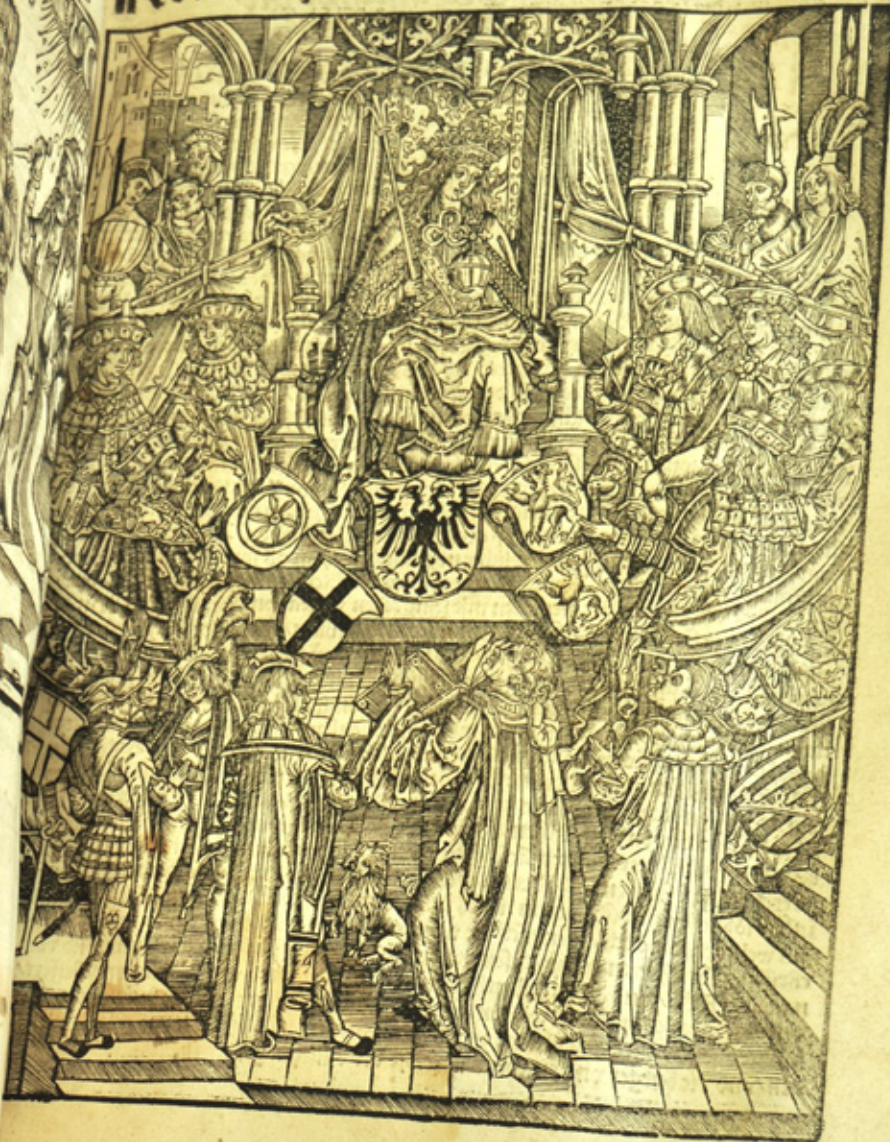
Proweniencja, znaki własnościowe: na s. tyt. 1-wszej pracy notatka proweniencyjna *Wenceslaus Cocus et sui possident me* (Posiadają mnie Wieńczysław Cocus i jego rodzina); Wenceslaus Cocus – pisarz miejski w Gdańsku od 1540 r.; pochodził z Torunia; absolwent uniwersytetu w Lipsku; na s. recto k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

licznymi drzeworytowymi ilustracjami oraz ilustrowaną kartą tytułową.

Przykładem tradycyjnej pracy wydawniczej Johanna Grüningera jest wolumin należący niegdyś do gdańskiego pisarza miejskiego Wenceslause Cocusa. Zawiera on współoprawne teksty wydane przez Grüningera w 1507 roku: sporządzony przez humanistę i kosmografa Matthiasa Ringmanna (1482–1511) przekład pism Gajusza Juliusza Cezara oraz, również w języku niemieckim, *Ab Urbe condita* Tytusa Liwiusza. Oba teksty zostały opatrzone licznymi drzeworytowymi ilustracjami będącymi swoistym komentarzem

Römische History vs; T. Livio

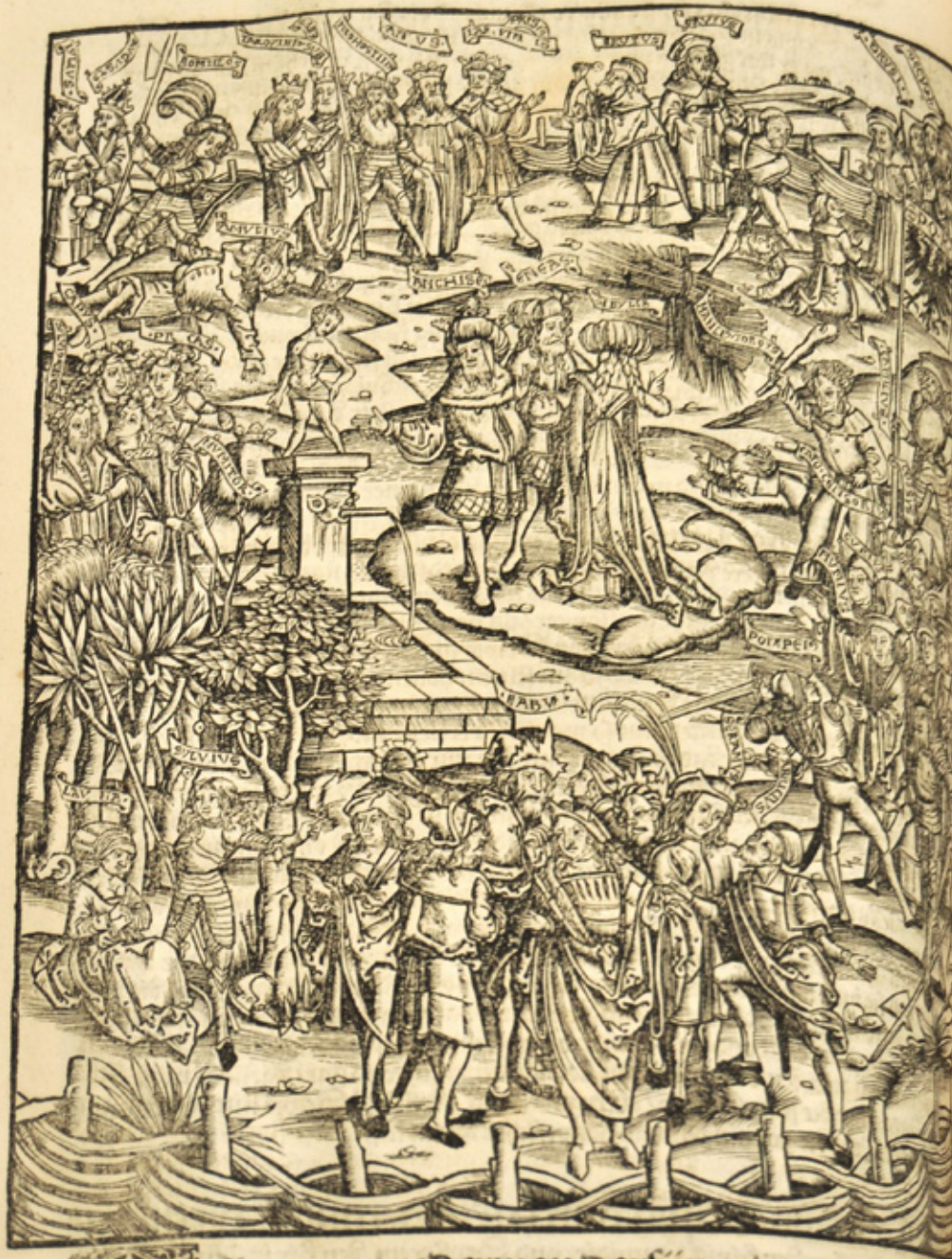

CASARIS.

do przekazów historycznych. Dbałość drukarza o warstwę estetyczną jego prac przejawiała się również w zastosowaniu eleganckich drzeworytowych inicjałów.

MARIA OTTO

Von beredung ettlicher künig

Dies nun vederman dafür achtet das Gano
 eren anig erlanigt hett wider gen Rom; iehen vnd reitnspiere was es
 sein hertz vnd gemüt noch nit gesetiget vnd satze im für in Africa zu
 vnd nit ab wülen byß er die stat Cartago erobert vnd de Römern usß

Aulus Gellius

Noctium Atticarum libri XIX

Bazylea: Andreas Cratander, 1519.

WYDANE w bazylejskiej oficynie Andreea Cratandera (1490–1540) monumentalne dzieło Aulusa Gelliusa (ca. 125 n.e. – po 180 n.e.) – rzymskiego erudyty i kolekcjonera ciekawostek. Składająca się z 400 rozdziałów praca w dużej mierze stanowi zapis lektury Gelliusa, w związku z czym współcześnie ma ogromne znaczenie dla odtworzenia wiedzy o zaginionych pismach autorów antycznych. Wartość tekstu jest zatem porównywalna do wartości *Biblioteki* Focjusza, albowiem – podobnie jak pismo patriarchy Konstantynopola – tekst rzymskiego erudyty odsłania przed czytelnikiem bogactwo niezachowanej do dziś literatury antycznej. Znaczenie pracy Gelliusa docenili gdańszczanie. W historycznych zbiorach Biblioteki Rady Miasta Gdańska istniało przynajmniej 15 różnych starodrukowych edycji (tyle zachowało się do czasów współczesnych); niektóre z ciekawymi proveniencjami, jak egzemplarz z księgozbioru gdańskiego patrycjusza, historyka i bibliofila Jana (Johanna) Uphagena (1731–1802). Zgromadzone egzemplarze zostały wydrukowane w najznamienitszych europejskich oficynach, jak działająca we Florencji oficyna Giuntów (edycja z 1513 roku), kolońskie drukarnie Johanna Sotera (edycja z 1526 roku) i Martina Gymnicha (1549), bazylejska drukarnia Heinricha Petri (1565) czy też działająca w Amsterdamie oficyna Johanna Janssoniusa Van Waesberge (edycja z 1666 roku).

Tekst współoprawny z pismami Makrobiusza i Pietro Crinito. Karty tytułowe wszystkich druków zostały zaopatrzone w bogate drzeworytowe bordiury, same pisma natomiast w drzeworytowe inicjały. Na bordiurze na k. tyt. do dzieła Aulusa Gelliusa wyobrażeni: u góry personifikacje *Kairos* i *Metanoia*, u dołu z kolei *Hercules Gallicus* (personifikacja elokwencji przedstawiona pod postacią potężnego mężczyzny, który trzyma łuk i pęta tłum ludzi łańcuchami wyrastającymi z jego ust), a po bokach postacie kobiece – popełniająca samobójstwo Lukrecja oraz Judyta z głową Holofernesa. Kompozycja ta,

9

Sygn. PAN BG: Cd 6051 4°

[4], 106, [22] k.; 4°.

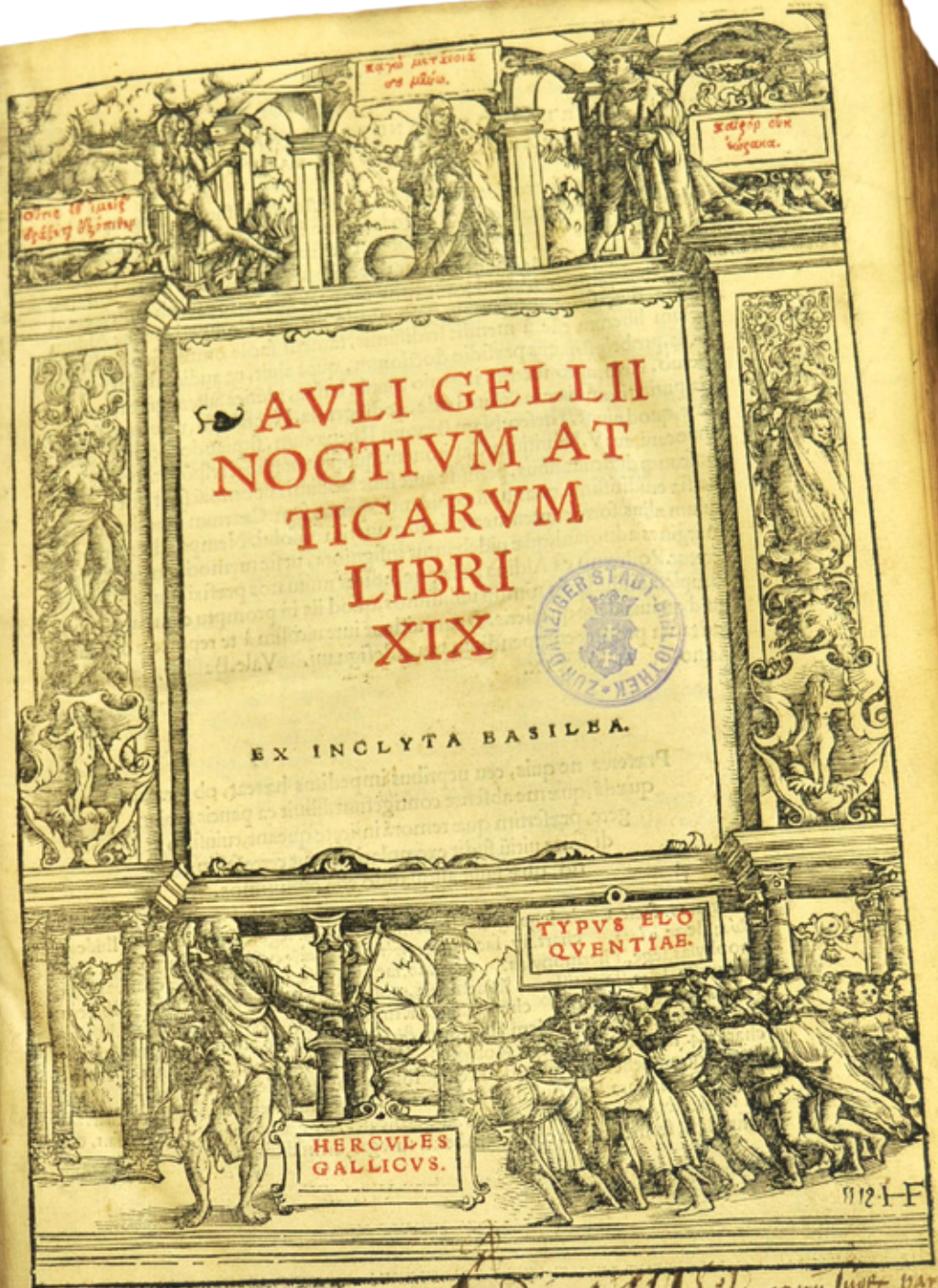
adl. 1: [6] CXLVI (*i. e.* 148) k.; 4°.

adl. 2: [8] CIX fol. (*i. e.* 109), [1] k.; 4°.

Oprawa: świńska skóra na desce; ślepe tłoczenia wykonane rolką i radełkiem (ramki wypełnione floralnymi motywami); zachowane zapięcia.

Proweniencja, znaki własnościowe: na s. verso k. tyt. notatka rękopiśmienna oraz okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

AVLI GELLII
NOCTIVM AT
TICARVM
LIBRI
XIX

EX INCLYTA BASILEA.

TYPVS ELO
QVENTIAE.

HERCVLES
GALLICVS.

1121F

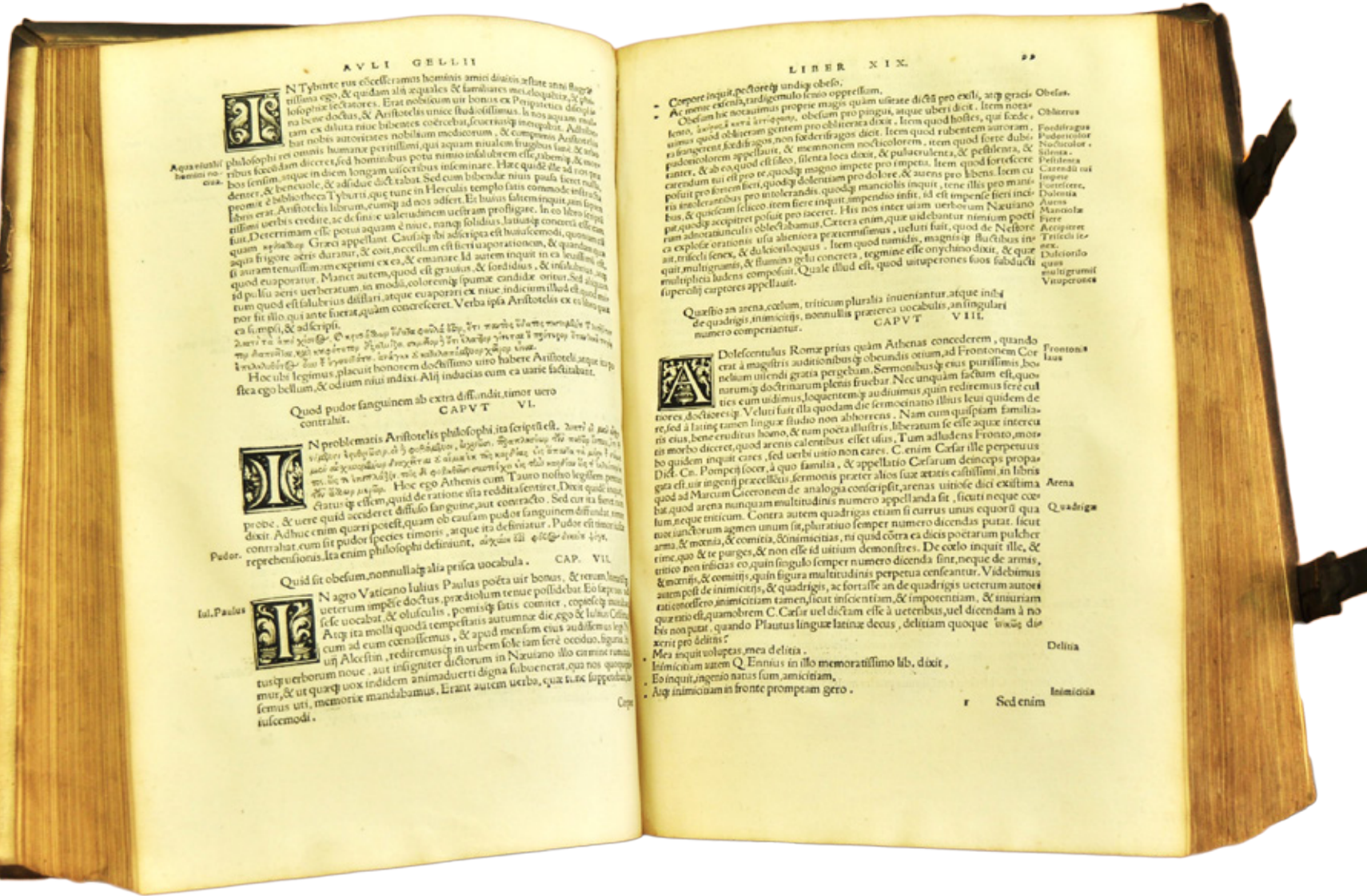
*In ipso Hercule, opem suam parte 2.
Tabula in Herculio.*

sygnowana jako 5512 HF, prawdopodobnie została wykonana przez Hansa Francka/Hansa Lützelburgera (fl. 1505–1522). Drzeworytowa bordiura okala również pierwszą stronę tekstu Geliusa. Przedstawiono na niej

walkę z morskimi monstrami, a także sygnet drukarza – Andreasa Cratandera (w polu tarczy wyobrażono *Opportunitas* stojącą na globie).

MARIA OTTO

Balantumq; gregē fluuio &c.	do.	li. vi. ca. viij. e	Pinguis ubi & placabilis ara
lxv. f	Heu stirpē inuisam	xcij. a	Palici
Candida succinctā &c. li. vi.	Hic uertex nobis semper sub-		Quae phorbo pater omnipot-
cap. vij.	lms &c.	xix. g	tens &c.
Candidus auratis &c. xxi. g	Humida solstitia atq; hyemes		Quae gratia curū &c. xxi. d
Cœlicolum regi maētābam.	orate serenas	cxvij. d	Quisq; suos putat
lxxxvi. a	Hyberno letissima puluere		Quātum igne q; animā q; ua-
Cui tu lacte fa. &c. lxxxvi. e	cxvij. b		lent
Dardanidae duri &c.	li. h	laniculum huic illi &c.	Quo numine laeso
Defectus solis uarios lunāq;	Interca magnum sol &c. lxi. e		Quos Amalente pater, tū illā
labores.	.xix. a	In mensam laeti &c. lxxxvi. e	&c. cxv. g
Duae mortalibus agris Mune	Ipse quirinali lituo paruaq; fe-		Quis aut Euristhea dūq; dūq;
re cōcessit diuū &c. xxxv. f	debat &c.	li. vi. ca. viij	illaudati nescit li. vi. ca. viij
Dixit & in mensam laticum.	Liber et alma Ceres &c. cxv. e		Stat sua cuiq; dicit
lxxxvi. c	Nōdum illi flauū &c. cxvi. b		Torquet medicus non humi-
Excellere omnes adytis &c.	O terq; quaterq; beati	ix. d	da cursus &c.
cxix. e	Per tunicam squalētem auro		Tum Salij ad cœtus dicente.
Explebo numerum reddarq;	li. vi. ca. viij.		lxxxvi. g
tenebris.	xvi. f	Prohibent nam cœtera Parce	Vitāq; cum gemens fugā in-
Felicitis mali quo non præstan-	xi. f		dignata sub umbra
tius ullum.	xcj. g	Principio cœlum ac terras cū	Vos o clarissima mundi Lar-
Frigidus Agricolam si quan-	posq; &c.	xvij. g	mina, labentem sic.
			lxxv. a
			Cœtera lector ipse conquirat.

*Alipios hic Longij scriptus
Cuarantus*

10

Sygn. PAN BG: Cc 14967 8°

427, [1] s.; 8°.

Oprawa: renesansowa w stylu italskim (pergamin na desce; ślepe tłoczenia: ramki z motywami geometrycznymi; w plakietach, opatrzonych sentencjami łacińskimi, sceny figuralne: na okładzinie górnej dwie kobiety podczas uczty na wolnym powietrzu, w tle panorama miasta; na okładzinie dolnej scena w stylizowanym na antyczne wnętrzu); na okładzinie górnej wytłoczony rok wykonania – 1564 oraz inicjały, prawdopodobnie właściciela, WMV; na grzbiecie naklejka z imieniem autora oraz miejscem i datą wydania.

Proweniencja, znaki własnościowe:

na okładzinie górnej wytłoczone inicjały, prawdopodobnie właściciela: WMV, oraz data 1564; na wyklejce przedniej ekslibris *Ex Bibliotheca Senatus Gedanensis*; na s. r. k. ochronnej podłużna pieczęć *Przekazano Z Muzeum Wojska*; na s. recto k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

Sophocles

Tragodiai hepta. Tragoediae septem

Francoforti: (apud Pet[rum] Brubachium), 1555.

FRANKFURCKIE wydanie tragedii Sofoklesa z połowy XVI wieku. Opublikowana 53 lata po *editio princeps* (Wenecja: Aldus Manutius, 1502), ta zgrabna i elegancka książeczka w poręcznym formacie *octavo* zawiera opatrzone inicjałem, na którym przedstawiono męską twarz, grecki tekst pism tragika ateńskiego. Karta tytułowa została wydrukowana na czerwono-czarno oraz w dwóch językach: greckim (w którym jest tekst) i łacińskim. Nazwisko drukarza znajduje się w kolumnie. Zastosowana czcionka grecka była wzorowana na wprowadzonym przez wspomnianego Manucjusza kroju, dla którego inspiracją stało się kursywne, codzienne pismo greckie, nie zaś – jak w przypadku innych wówczas będących w użyciu czcionek

– kaligrafia bizantyjska. W związku z tym tekst jest pełen ligatur i abreviatur, co z jednej strony może i zapewnia pewną oszczędność papieru, z drugiej jednak – podraża koszty przygotowania zasobu typograficznego potrzebnego do wydrukowania danego tekstu.

Braubach zaproponował swoim nabywcom edycję zawierającą tekst pozbawiony uczonych komentarzy. W ramach wstępu umieścił epigramaty na cześć Sofoklesa, między innymi autorstwa Symonidesa i Dioskoridesa. Co ciekawe, mimo że od powstania sztuki drukarskiej minęło już wówczas ponad 100 lat, Braubach umieszcza na końcu druku, tuż nad kolofonem, indeks sygnatur składowych – przydatny w przypadku braku numeracji kart czy też stron, tu świadczący natomiast o ślepym naśladownictwie wzorców sięgających jeszcze epoki inkunabułów. Tymczasem druki z połowy XVI wieku zaopatrywano (z reguły) w numerację stron (podobnie rzecz się ma z prezentowaną edycją), w związku z czym tego typu indeks nie był potrzebny.

MARIA OTTO

Ο Φοκλῆς Σοφίλος Κό
 λωνῆσι ἀθηναῖος ἑσπέρης,
 τεχθεὶς κατὰ τὴν οὐλὴν ὀ-
 λομπίασιν. ὡς πρεσβύτε-
 ρος εἶναι Σωκράτους ἔτη ἰζ'
 οὐτὸ πρῶτον ἴσιν ἐπὶ
 χήσας ἑποικεταῖς, ἐπὶ τῶν καλαμενῶν Ἰτα-
 γωνισῆ. ἐπὶ πρῶτος δὲν χορὸν ἐκ πεντεκαίδεκα
 εἰσῆγαγε νέων πρότερον δὲν καὶ δεκά εἰσιόντων.
 πρὸς ἡρέθη δὲ μέλιτις, ὅθεν δὲ γλυκύ. καὶ
 αὐτὸς ἤρξε τὸ δράμα πρὸς δὲ δράμα ἀφρονίζεσθαι,
 ἀλλὰ μὴ σαρκολογίαν. ἔγραψεν ἐλεπίαν τε ἐπὶ
 παιᾶνας, ἐπὶ λόγους κατὰ λογίαν. πρὸς τὸ χο-
 ροῦ πρὸς Θέων καὶ Χοίριλον ἀφρονίζομεθα.
 παιᾶνας δὲ οὐκ ἔσχεν, ὄνρι, Ἰοφῶν, Λεωθεῖνης,
 Λείτων, Στέφανος, Μενεκλείδης. τελευτᾷ
 δὲ μετὰ Εὐειπίδην ἐτῶν 5'. ἐπέλαξε ἡ
 δράματα 5κ γ'. ὡς δὲ πνδύ
 ἐπὶ πολλῶν πλείων νίκας
 δὲ ἔλαβε κθ'.

Hesiodus

Poemata, quae extant, omnia, Graece, cum varia interpretatione Latina

Basileae: ex Officina Oporiniana, [1574].

WŚRÓD historycznych zbiorów PAN Biblioteki Gdańskiej, a zatem sięgających czasów, gdy placówka nosiła nazwę Biblioteki Rady Miasta Gdańska, zachowało się 15 różnych edycji pism greckiego poety Hezjoda. Są to woluminy wydrukowane przed takich drukarzy, jak działający w Wittenberdze w latach 1597–1617 Lorenz Säuberlich (edycja z 1601 roku), Franciscus Hackius, który pracował w Lejdzie w latach 1638–1664 (edycja z 1650 roku), a także księgarza i wydawcę Johanna Gottfrieda Dyc-ka działającego w Lipsku w latach 1745–1762 (edycja z 1746 roku), czy też amsterdamską firmę wydawniczą Elzevier (edycja z 1657 roku). W zbiorach księżnicy znajdują się również trzy edycje Hezjoda wydane w Bazylei u Johanna Oporina.

Na wystawie zaprezentowano jedno z bazylejskich wydań pism poety z Askry. Równoległy tekst grecki i łaciński wyszedł spod prasy Johanna Oporina (1507–1568) – szwajcarskiego drukarza, wcześniej

Sygn. PAN BG: Cc 8392 8°

[8] k.500 (*i. e.* 398) s., [16, 1 cz] k., 261 [1] s., [11] k.; 8°.

Oprawa: renesansowa w stylu italskim (pergamin na desce; ślepe tłoczenia: w medalionach popiersia, prawdopodobnie uczonych; wykonane rolką ramki z motywami floralnymi; plakieta opatrzona sentencją w języku łacińskim; zachowane zapięcia); na grzbiecie naklejka ze skróconym adresem bibliograficznym.

Proweniencja, znaki własnościowe: notatka rękopiśmienna (dystych elegijny; język łaciński: życzenia pomyślności i boskiej opieki) na wyklejce przedniej; notatka proweniencyjna na s. *recto* k. ochronnej (w 1583 r. wolumin zakupił Martinus Themas); inicjały właściciela również na okładzinie górnej oprawy (MTMD czyli Martinus Themas Medicinæ Doctor [?]); na s. *recto* k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*; na s. v. k. tyt. ekslibris *Ex Bibliotheca Senatvs Gedanensis*.

122
 ΗΣΙΟΔΟΥ ΘΕΟ-
 ΓΟΝΙΑ.

ΜΟΥΣΑΩΝ ἑλικωνιάδων ἀρχαίων
 αἰδέειν,
 Αἰθ' ἑλικῶνος ἔχουσιν ἔρος μέγαν
 ζαθέϊόν τε (ἀπαλαίωσι)
 Καί τε πορὶ ἑρλίωλυ ἰσοπέδα
 ορχοῦνται, καὶ βωμὸν ὄρειον ἑρλιώνος.
 Καί τε λειοσάμναι τέρονα χροά τέρμυσοιο,
 Ἡ ἴππυ ἑρλίωλυ, ἡ ὄλμειζ ζαθέϊοιο,
 Αὐροῦ ἄτω ἑλικῶνι χορὸν ἐνέποιήσαντο,
 Καλὸν, ἡμὸν ὄντας, ἐπιρρώσαντο ἢ ποσειδῶν.
 Ἐνθον ἀπορνύμοναι, ἡ καλυμμόναι ἡέρι ποσειδῶν
 Ἐννύχια φέχορ, περικαλλέα ὄσαν ἰείσασαι,
 Ὑμνῶσαι δὲ τ' αἰγίοχορ, καὶ πότνιαν ἑρλίω
 Ἀργαίω, χρυσοῖσι ποδίλοισι ἐμβεβαύσαν,
 Κέρλυ τ' αἰγίοχοιο διὸς γλαυκῶπιρ ἀθλίωλυ,
 Φοῖβόν τ' ἀπόλλωνα, καὶ ἄρτιμιρ ἰοχέπρας,
 Ἡ δὲ ποσειδάωνα γαυίοχορ ἐννοσίγαιον,
 Καὶ θέμιρ αἰθόλιω, ἑλικοβλέφαρόν τ' ἀφροδίτην,
 Ἡβλυ τε χρυσοσέφανορ, καλλίω τε δεινίωλυ,
 Ἡὸ τ' ἡέλιόν τε μέγαν, λαμπρῶν τε σιλύωλυ,
 Ἀπτιώ τ' ἰάπτιόν τε, ἡ δὲ ἑρόνον ἀγκυλομάτιν,
 Γαῖάν τ' ὠπτιανόν τε μέγαν, καὶ νύχτα μέλαιναν,
 Ἀλλωρ τ' ἀθανάτων ἰσθρόν γενοσ, αἰὸσ ἰόντων
 Αἰ νύ ποθ' ἡσίοδορ καλλίω ἡ δὲ δαίμων ἡσίοδω,

123
 HESIODI DEO-
 RVM GENERATIO.

Μūsas Heliconiades incipiamus ca-
 nere,
 Quae Heliconē tenent, montē ma-
 gnumq; diuinumq;
 Et circa fontē nigrū pedib. teneris
 Saltant, aramq; praepotentis Saturnij.
 Atq; ablute tenero corpore Termeſti,
 Aut equi in fonte, aut in Holmio ſacro,
 Summo in Helicone choreas duxerunt,
 Pulchras, amabiles, fortiterq; tripudiarunt pedibus.
 Inde concitatae, uelatae aere multo
 Noſtu incedebāt, per pulchrā uocē emittētes: (nonē,
 Qua celebrēt Iouēq; agida tenentē, et uenerādā Iu-
 Arginam, aureis calceamentis incedentem: (neruā:
 Filiāq; Aegiochi Iouis, ceruleos oculos habentē Mi-
 Augurēq; Apollinem, & Dianā ſagittis gaudentem,
 Atq; Neptunū terram continentem, terra motorem:
 Et Them in uenerandam, & obtortas palpebras ha-
 bentem Venerem,
 Hebenq; aurca corona decorā, formoſamq; Dionem,
 Auroramq; Solemq; magnū, ſplendidamq; Lunam,
 Latonamq; Iapetumq; ac Saturnum uerſipellēm,
 Terramq; Oceanumq; uaſtum, & Noctem atram,
 Aliorūq; immortalū ſacrū genus ſemper exiſtentū:
 Quae olim Heſiodum pulchrum docuerunt carmen,
 Agnos

POEMATA
HESIODI
ASCRAEI, QVAE
EXTANT, OMNIA, GRAECE,
cum uaria interpretatione
Latina.

VNA CVM DOCTISSIMIS IOAN-
nis Tzetzi Grammatici in omnia Poemata eiusdem
Scholijs, nunc primùm ex Græco sermone
in Latinum conuersis, & in
luce editis,

A
GEORGIO HENISCHIO B.

Rerum & uerborum in iisdem Poematis &
Scholijs memorabilium locuple-
tissimi INDICES.

BASILEAE, EX OFFI-
cina Oporiniana,

nauczyciela języka łacińskiego w szkole i profesora języka greckiego na Uniwersytecie w Bazylei. W ciągu 27 lat działalności drukarskiej Oporin wydał około 700 druków, z których większość stanowiły książki naukowe (między innymi pierwodruk atlasu anatomicznego Andreasa Vesaliusa *De humani corporis fabrica*). Nie stronił również od literatury klasycznej, czego przykładem jest chociażby prezentowany obiekt, czy też przetłumaczona przez twórcę w języku łacińskim niemieckiego poetę Heliusa Eobanusa Hessusa (1488–1540) *Iliada* Homera, pisma Arystotelesa w tłumaczeniu na język łaciński, a także – wydane przez niego kolejno w 1539 i 1545 roku – *editiones principes* Diodora Sycylijskiego (jedynie księgi XVI–XX) oraz *Oracula Sibyllina*.

Zainteresowania Oporina antykiem zauważyć można również analizując jego sygnet drukarski. Drukarz czerpał tu z bogatej mitologii greckiej: na swój sygnet wybrał przedstawienie mitycznego śpiewaka Ariona, trzymającego w rękach lutnię czy też skrzypce (w zależności od wariantu sygnetu) i przemierzającego morze na grzbiecie delfina. W jednej z wersji sygnetu kompozycja figuralna została opatrzona sentencją: *In uia uirtuti nulla est uia* (Cnota zawsze znajdzie odpowiednią drogę do celu).

MARIA OTTO

12

Photius

Bibliothèque tou Photiou. Librorum quo legit Photius Patriarcha excerpta et censurae

Augusta Vindelicorum: ad Insigne Pinus: (ex Officina Typographica Iohannis Praetorii), 1601.

Sygn. PAN BG: Cc 12626 2°

[6] k., 985 (i.e. 967), [1 cz.] s.; 2°.

Oprawa: gładki pergamin; na grzbiecie naklejka ze skróconym adresem bibliograficznym.

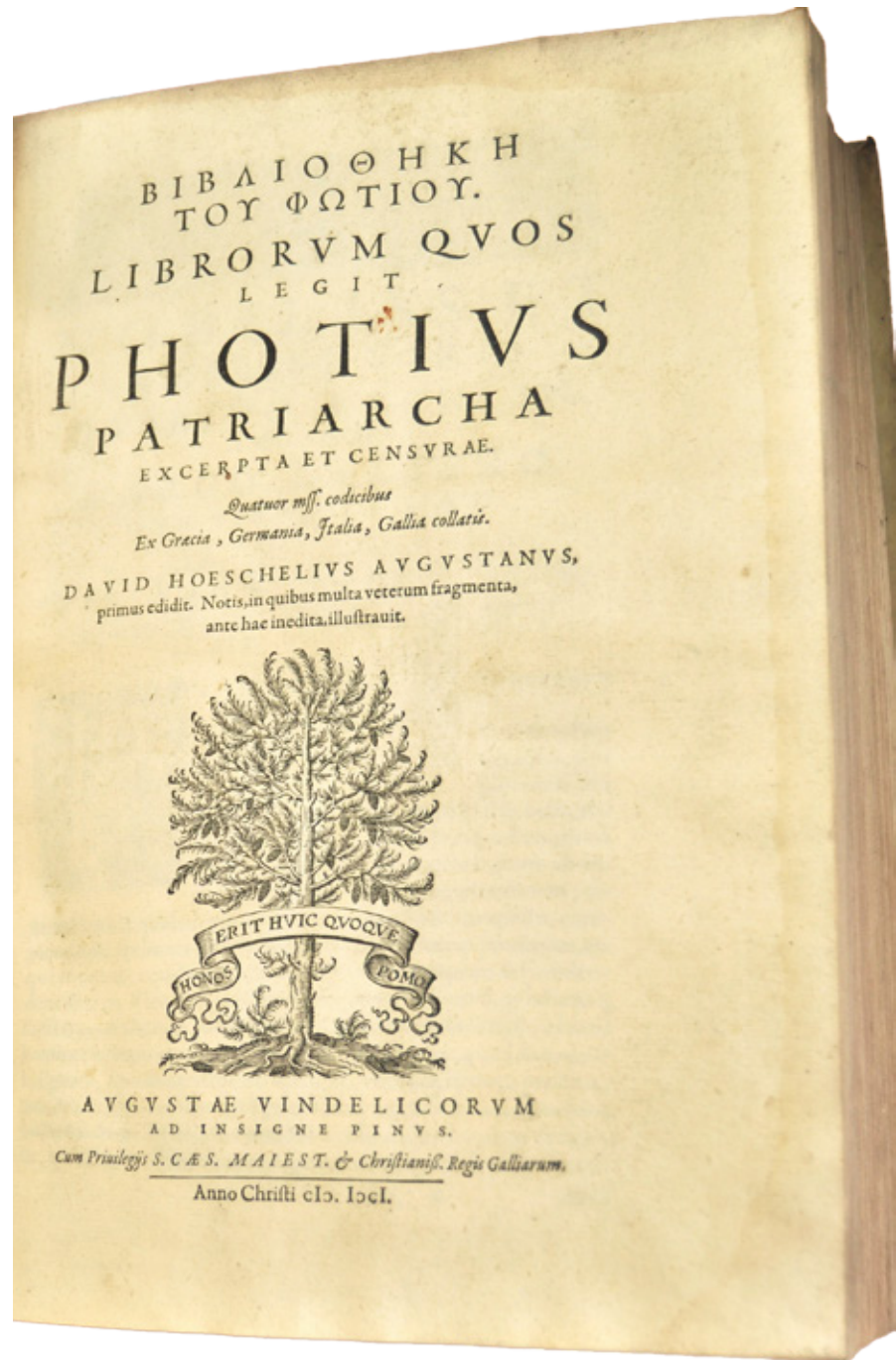
Proweniencja, znaki własnościowe:
na s. verso k. tyt. ekslibris *Ex Bibliotheca Senatvs Gedanensis*.

AUGSBURSKIE wydanie *Biblioteki* Focjusza (ok. 810–891), patriarchy Konstantynopola to *editio princeps* opracowane przez Davida Hoeschela (1556–1617). Hoeschel, rektor i bibliotekarz w Augsburgu, w 1594 roku wraz z Marcusem Welserem (1558–1614) założył w rodzinnym mieście oficynę wydawniczą noszącą nazwę *Ad Insigne Pinus*. Welser, potomek znamienitego augsburskiego rodu, był znakomicie wykształconym patrycjuszem; studiował między innymi w Rzymie, gdzie został uczniem Marca Antoine'a Mureta (1526–1585), zwolennika cycerońskiej łaciny i jednego ze zdolniejszych renesansowych stylistów łacińskiej prozy. Z powodzeniem łączył pracę wydawniczą z nauką, zastąpił jako autor pism historycznych dotyczących dziejów Augsburga oraz Bawarii, a także czynów Karola Wielkiego; dodatkowo należał do rady rodzinnego miasta, piastował też urząd senatora.

Podobnie jak Welser, również Hoeschel odebrał staranne wykształcenie. Jego zainteresowanie Focjuszem mogło wynikać z wpływu, jaki miał nań jego nauczyciel – humanista, filolog, bizantynista Hieronim Wolf (1516–1580). Edycja *Biblioteki*, jak wydawcy zaznaczyli na karcie tytułowej, została sporządzona w oparciu o cztery kodeksy rękopiśmienne z różnych zakątków Europy (*Ex Graecia, Germania, Italia, Gallia*). Tekst został opatrzone notami dotyczącymi przede wszystkim dotąd nie wydanych fragmentów starożytnych pism. Hoeschel dedykował wydanie swemu wspólnikowi Marcusowi Welserowi oraz augsburskiemu patrycjuszowi i urzędnikowi miejskiemu Quirinowi Rehlingerowi (1540–1605). Edycja spotkała się z pozytywnym przyjęciem (o czym świadczy chociażby ciepła dedykacja autorstwa francuskiego humanisty Isaaca Causabona), między innymi z tego powodu, że sam tekst Focjusza już na przełomie XVI i XVII wieku uważany był za bardzo ważne źródło do poznania dawno utraczonych zabytków starożytnego piśmiennictwa greckiego. Dedykowana przez autora bratu – Tarazjuszowi – *Biblioteka* to wykaz, wraz z obszernym opisem, 279 książek, które Focjusz przeczytał. Dzieło niezwykle ważne, albowiem znaczna część omawianych pism nie dotrwała do czasów współczesnych.

MARIA OTTO

IOSEPHVS SCALIGER DAVIDI
Hæschelio S.

DOLEO priores literas meas ab hostium equitatu interceptas ad te non peruenisse. Ex cum literis meis & Merula ad cl. V. M. Velferum missæ fuerant Coloniam, quæ via maximè infesta ab excursionibus militum, & eorum prætenturis. Quid ad te scripserim, equidem non facile meminero. Sed, quod posterioribus meis tibi significabam, conieceram in vnum indiculum errores editionis Photianæ, & paucos illos quidem, & propiores mendæ typographicis, quam ut vllum locum iustarum animaduersionum obtinere

possint. Itaque neque illæ mendæ tantum esse videbuntur, ut de illis te monerem, qui hæc melius perspicere possis, quam ego; neque tantæ, ut paulo doctiorem Lectorem remorari possint. Quo magis inutiliter collocari operam putabam, nisi veritus essem, ne tibi hæc denegare esset aut laborem tua gratia declinare, aut amicitie nostræ rationem non habere. Quæ potui igitur meminisse, retuli, ut in hoc schedio habes. Quæ bona, pro tuo iudicio felices; mala, quæ tua est æquanimitas, aut excusabis aut præteribis. Non enim illa morari debent feria tua. neque profecto opus me in istis memorari, qui in melioribus optarim nomen meum fileri. Vale, mi Hæscheli, & nos ama. Lugduni Batauorum.

Kal. Augusti cl. 13.

XCIX.

ΤΕΛΟΣ, ΚΑΙ ΘΕΜΙ ΔΟΣΑ.

AUGVSTÆ VINDEL.
EX OFFICINA TYPOGRAPHICA
IOHANNIS PRÆTORII,
ANNO MDCI.

13

Sygn. PAN BG: Cc 16449 2°

[10] k., 1187, [1 cz.] s., [44] k.;
il.; 2°.

Oprawa: skóra cielęca na desce;
ślepe tłoczenia (ramka; motyw
floralne w plakiecie i rogach ramki),
zachowane zapięcia; na grzbiecie
naklejka ze skróconym adresem
wydawniczym.

Proweniencja, znaki własnościowe:
na wyklejce przedniej ekslibris *Ex
Bibliotheca Senatvs Gedanensis*.

Theophrastos

De historia plantarum libri decem

Amsterdam: Henricus Laurentius, 1644.

WKSIĘGOZBIORZE historycznym PAN Biblioteki Gdańskiej, sięgającym czasów Biblioteki Rady Miasta Gdańska, pokaźną grupę stanowią zieleńniki i inne książki botaniczne. Część zachowanych do dziś obiektów niegdyś należała do gdańskich uczonych – botaników, medyków, profesorów medycyny w Gdańskim Gimnazjum Akademickim; inne zostały zakupione przez bibliotekę, aby zaspokoić potrzeby działających w Gdańsku teoretyków i praktyków botaniki oraz medycyny. Wśród zachowanych do dziś w gdańskiej księżnicy starych druków o tematyce botanicznej znajdują się pisma autorów antycznych, jak Dioskorides czy też Teofrast, a także średniowiecznych i nowożytnych, w tym prace Leonharta Fuchsa, Karola Linneusza. Gdańscy uczeni już na etapie nauki w Gimnazjum mogli zatem zapoznać się z europejską myślą botaniczną, w tym z osiągnięciami jej starożytnych przedstawicieli. Przykładem może być grecki filozof przyrody, nazywany ojcem botaniki Teofrast z Eresos (ok. 370–287 p.n.e.), którego *Peri phyton historia*, wydana w 1644 roku w amsterdamskiej oficynie Henrica Laurentiusa, prawdopodobnie została zakupiona przez bibliotekę na potrzeby nie tylko profesorów i uczniów gimnazjum, ale i innych uczonych.

Edycja zawiera dwujęzyczny tekst – oryginalny grecki i tłumaczenie na język łaciński sporządzone przez Teodora Gazę (ok. 1398–1476), greckiego filologa, autora przekładów na język łaciński pism greckich takich autorów jak Homer, Arystoteles czy właśnie Teofrast. Gaza wstawił się na polu upowszechniania literatury i języka greckiego nie tylko poprzez sporządzanie wzmiankowanych przekładów, ale przede wszystkim za sprawą swojej *Grammatike eis mere tessara*, czyli pierwszej na Zachodzie gramatyki języka greckiego, wydanej przez Alda Manucjusza w jego weneckiej oficynie w 1495 roku, a także – pracy na uniwersytecie w Ferrarze, gdzie od 1447 roku wykładał język grecki.

THEOPHRASTI ERESII
De
HISTORIA PLANTARVM
LIBRI DECEM.

Græcè & Latine.

In quibus

Textum Græcum variis Lectionibus
emendationibus, huiusmodi supple-
mentis, Latinam GAZÆ versionem nova
interpretatione ad margines, totum Opus
absolutissimis cum Notis, tum Commen-
tariis, item rariorum Plantarum iconibus
illustravit

IOANNES BODÆVS a STAPEL,
Medicus Amstelodamensis.

Accesserunt

IULII CÆSARIS SCALIGERI,
in eisdem Libros Animadversiones:

ET

ROBERTI CONSTANTIJS
Annotationes:

Cum

INDICE locupletissimo.

AMSTELODAMI
Apud Henricum Laurentium

Anno 1644.

Marcus Tullius Cicero

*Epistolae Familiares. Cum Pauli Manutii Annotationibus brevis
in margine adscriptis*

Gedani: Sumptibus Viduae Georgii Försteri, 1663.

KSIĘGARZ i nakładca Georg Förster (1615–1660) działający w Gdańsku, Lublinie, Warszawie, Krakowie i Amsterdamie (w czterech ostatnich miastach znajdowały się filie jego firmy, której główną siedzibą było nadbałtyckie miasto), specjalizował się głównie w publikowaniu pism autorów polskich. Jednak wśród prac, które wyszły spod pras jego oficyny, wówczas już zarządzanej przez wdowę po nim – Annę Konstancję, znaleźć można także pisma najznamienitszego rzymskiego mówcy Marka Tulliusza Cicerona. Tekst został wydrukowany w zgrabnym, poręcznym formacie octavo, rozpropagowanym na przełomie XV i XVI wieku przez jednego z wybitniejszych europejskich drukarzy – Alda Manucjusza (1449–1515). Podobnie jak w przypadku druków wydanych przez wybitnego weneccjanina, tak i w wydanej

Sygn. PAN BG: Cd 4646
8°

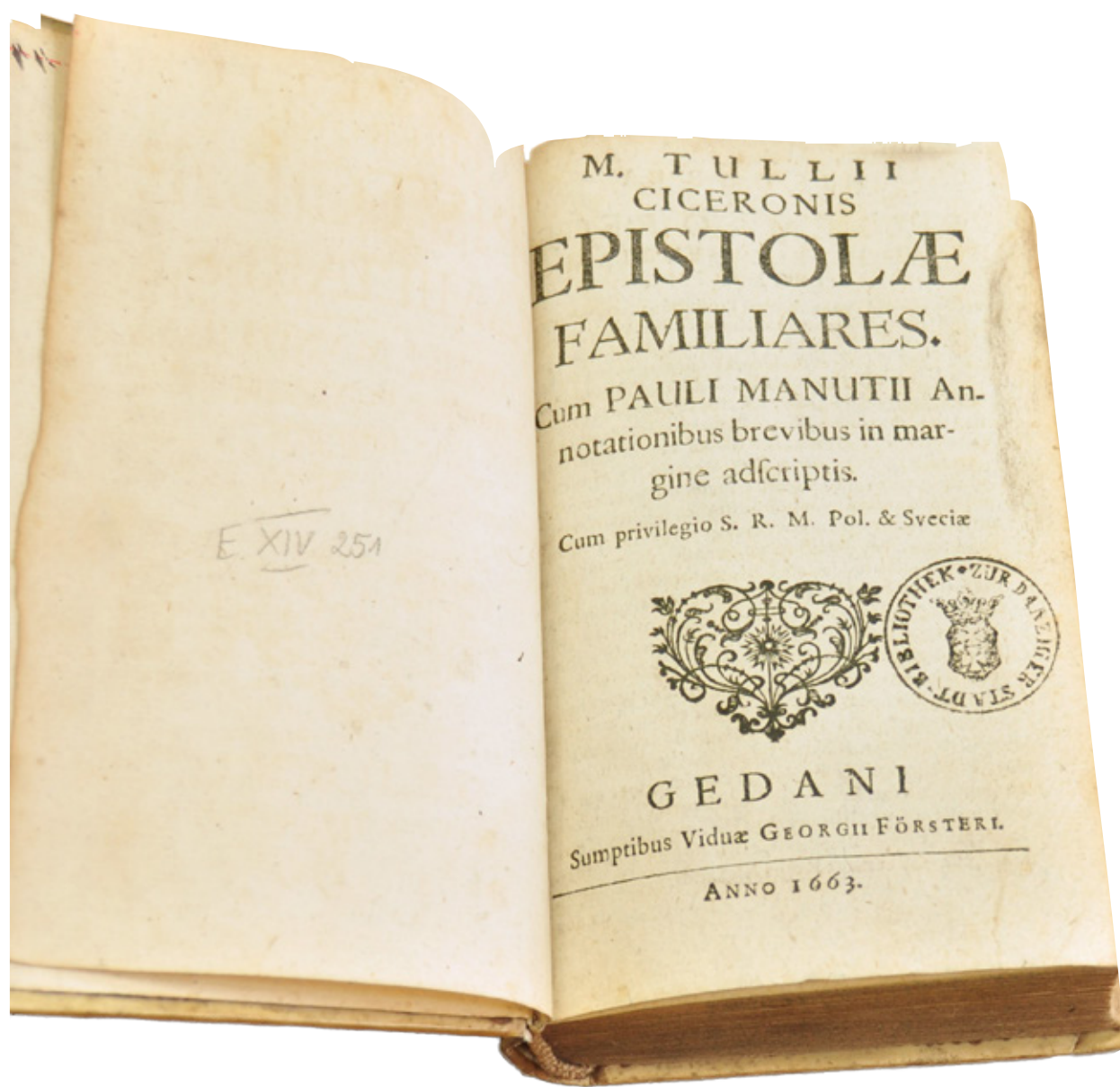
511, [1 cz.] s.; 8°.

Oprawa: gładki pergamin; na grzbiecie naklejka ze skróconym adresem bibliograficznym.

Proweniencja, znaki własnościowe: na wyklejce przedniej ekslibris *Ex Bibliotheca Senatvs Gedanensis*; na s. verso k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

w Gdańsku edycji *Epistolae familiares* liczą się nie tyle jej walory estetyczne, ile wartość merytoryczna. Dziejnice Förstera nawiązali do dobrych praktyk oficyny Manucjusza nie tylko w ten sposób, czyli poprzez rezygnację z dodatków takich jak ryciny (choć niektóre druki, które wyszły spod pras oficyny Förstera, były poprzedzone miedziorytowymi frontysepisami), ale także poprzez uwzględnienie w wydawnictwie komentarza do Cicerona autorstwa samego Pawła Manucjusza (1512–1574).

To nie jedyne gdańskie wydanie pism Cicerona. Autor przez wieki w całej Europie cieszył się ogromną popularnością: był czytany w szkołach, uważany za wzór do naśladowania, jego styl pisania kopiowano. Zapotrzebowanie na pisma mówcy było ogromne, a drukarnia, która wydawała jego dzieła, raczej nie miała problemów ze znalezieniem rynku zbytu. Cicerona czytano

zarówno w oryginale, jak i w przekładzie na języki narodowe; szukano u niego inspiracji, porady moralnej, a także wykorzystywano go do nauki poprawnego posługiwania się językiem łacińskim.

MARIA OTTO

Homerus

Ilias

Londyn: James Flesher, 1669.

W ZBIORACH Biblioteki Rady Miasta Gdańska pokazną grupę tworzyły *Anglicana*, głównie siedemnastowieczne. Wśród nich znaleźć można było również przekłady dzieł klasycznych na język angielski, jak chociażby londyńskie wydanie *Iliady* Homera, współoprawne z *Odyseją*. Oba teksty zostały przetłumaczone na język angielski i opatrzone licznymi całostronicowymi ilustracjami: w *Iliadzie* znajduje się [47] kart tablic, w *Odysei* – [24]. Każdy miedzioryt dedykowany jest innemu angielskiemu szlachcicowi, a na przedstawieniu uwzględniono herb adresata dedykacji.

Edycja powstała dzięki staraniom szkockiego kartografa i tłumacza Johna Ogilby (1600–1676), który początkowo wiązał swoją przyszłość z karierą tancerza, w związku z czym otworzył szkołę tańca; następnie pracował jako prywatny nauczyciel. W końcu lat czterdziestych XVII wieku rozpoczął pracę tłumacza – nauczycielski podjął się trudnego przełożenia pism Wergiliusza na język angielski, następnie zaś, osiągnąwszy niemały sukces na tym polu, podjął się nauki języka greckiego i zaczął tłumaczyć takie dzieła, jak *Bajki* Ezopa czy też eposy Homera. Wszystkie teksty opatrywane były licznymi, starannie wykonanymi miedziorytami. Przez lata Ogilby współpracował w tej materii z miedziorytnikiem pochodzącym z Pragi, który większość życia spędził w Londynie – Václavem Hollarem (1607–1677). Spuścizna Hollara jest bardzo obfita, do dziś szacuje się, że stworzył około 2700 miedziorytów na przeróżne tematy: religijne, mitologiczne, historyczne, heraldyczne, geograficzne, przyrodnicze, tworzył również portrety, projektował frontyspisy oraz inicjały.

Prezentowana edycja została wydrukowana przez Jamesa Fleshera (fl. 1649–1671) w jego londyńskim warsztacie. Karta tytułowa została wydrukowana na czerwono-czarno; w tekście natomiast zastosowano liczne inicjały i winiety. Ogilby swoje tłumaczenie

15

Sygn. PAN BG: Cc 9180 2°

[21] k., 520 s., [47] k. tabl.; 2°.

adl.: [2] k., 358 s., [24] k. tabl.; 2°.

Oprawa: brunatna skóra na kartonie.

Proweniencja, znaki własnościowe:

na wyklejce przedniej ekslibris *Ex Bibliotheca Senatvs Gedanensis*.

HOMER'S ILIADS.

THE TWENTIETH BOOK.

THE ARGUMENT.

*Heav'n's King permits the Gods, the Court dismiss,
Their Parties, Greek or Trojan, to assist,
Æneas and Achilles change a Lance:
The Trojan scapes. Young Polydorus Chance.
Hector Achilles ventures to engage;
Whom Phœbus rescues from the Hero's Rage.*

THUS the bold Greeks, drawn from their
Fleet, prepar'd
To charge the Foe, and thee, Achilles,
guard.

Firm stood the Trojans on an ^(a) higher Ground.
When Jove bids Themis walk th' Olympick Round,
The Gods to summon to his Palace. Straight
In frequent Throngs a great Appearance wait:
Except ^(b) Oceanus appear all Flouds; (dy Woods,
The Nymphs ^(c) who haunt Springs, ^(d) Meads, and sha-

(a) A rising Ground call'd *Callicline*, where the three Goddesses, contending who was fairest, were surpris'd naked, and judg'd by *Paris*.

(b) *Homer* makes *Oceanus* only absent, lest the Reverence of his Presence, he being Father of all the Gods, should have prevented their Animosities and Heat. *Schol. Mythologists*, making *Oceanus* to be the Horisontall Circle or *Æquator*, which parts the two Hemispheres, say, it was not fit for him to desert such his Station, for fear of Confusion. *Expf.*

(c) The *Naiades* and *Epimœides*.

(d) The *Hemalryades* and *Oreofides*.

Francisco Roll de Shapnrich
Armig: Tabulam

in Comitatu Sommerset
hanc L. M. D. D. D. 10

LIB. XX. HOMER'S ILLIAD

HOMER'S
ILLIAD

THE TWENTIETH BOOK

THE ARGUMENT.

Hera's King permits the Gods, the Co
Their Parties, Greek or Trojan, to aff
Aeneas and Achilles change a Lance:
The Trojan scapes. Young Polydoru
Hector Achilles ventures to engage;
Whom Phœbus rescues from the Hera

THUS the bold Greeks, d
Flect, prepar'd
To charge the Foe, and
guard.

Firm stood the Trojans on an ^(c) high
When Jove bids Themis walk th' O
The Gods to summon to his Palace.
In frequent Throngs a great Appea
Except ^(c) Oceanus appear all Flou
The Nymphs ^(c) who haunt Spring

lii 2

dedykował królowi Anglii i Szkocji Karolowi II (1630–1685), a dedykacja poprzedziła dodany do eposu Homera życiorys greckiego poety.

MARIA
OTTO

Domine Eduardo Mansell
Baronetto. Tabulam
de Margari Com Glamorgan
hanc L. M. DDD
10

L. M. XXI. HO M

Who on the Throat ga
Till bloody Streams his
He falling on his Back e
The parch'd Earth moit
Him by the Heels then t
And thus insulting thre

Lycasus ! lye thou th
Thy soaking Corps, an
Nor shall thy Mother
But thee swift Xanthu
And where his Waves
Thy juicye Flesh shal
May All so fall, or fly
Nor Xanthus Stream
To whom you sacrific
And Steeds alive thr
Thus perish for my
Charging our Navi

This said, Scama
Studied how best h
Achilles use, and thi

Mean while the
Pelegoni's Son, shal
Whom to broad A
Acesameneus eldest
The Flood compre
Up comes the Pri
A Jav'lin peis'd, a
Him Xanthus had
With his Friends
When drawing t

Who art Thou
That thou so stor
Sons of unhappy

Jo. Alberti Fabricii [...] Bibliothecae Graecae Liber IV. De Libris Sacris Novi Foederis, Philone Item Atque Josepho [...]. Accedunt Cl. Ptolemaei Liber De Apparentiis Fixarum [...] Et Philippi Labbei S.J. Elogium Galeni Chronologicum

Hamburgi: Apud Christianum Liebezeit, 1717.

JOHANN Albert Fabricius (1668–1736) był teologiem i filologiem klasycznym, używającym pseudonimu Sincerus Veridicus. Ów niemiecki klasyk i bibliograf, profesor retoryki i etyki na uniwersytecie w Hamburgu, był autorem licznych pism, wśród których znaczną część stanowią edycje tekstów, w tym klasycznych. Już jako młody człowiek, podczas nauki w Quedlinburgu, zainteresował się pracą naukową, a pod wpływem dwóch książek, z którymi zapoznał się za pośrednictwem swego mentora Samuela Schmida

Sygn. PAN BG: Ce 5713² 4°

[1] k. front., [7] k., 711 [1 cz.] s.; 4°.

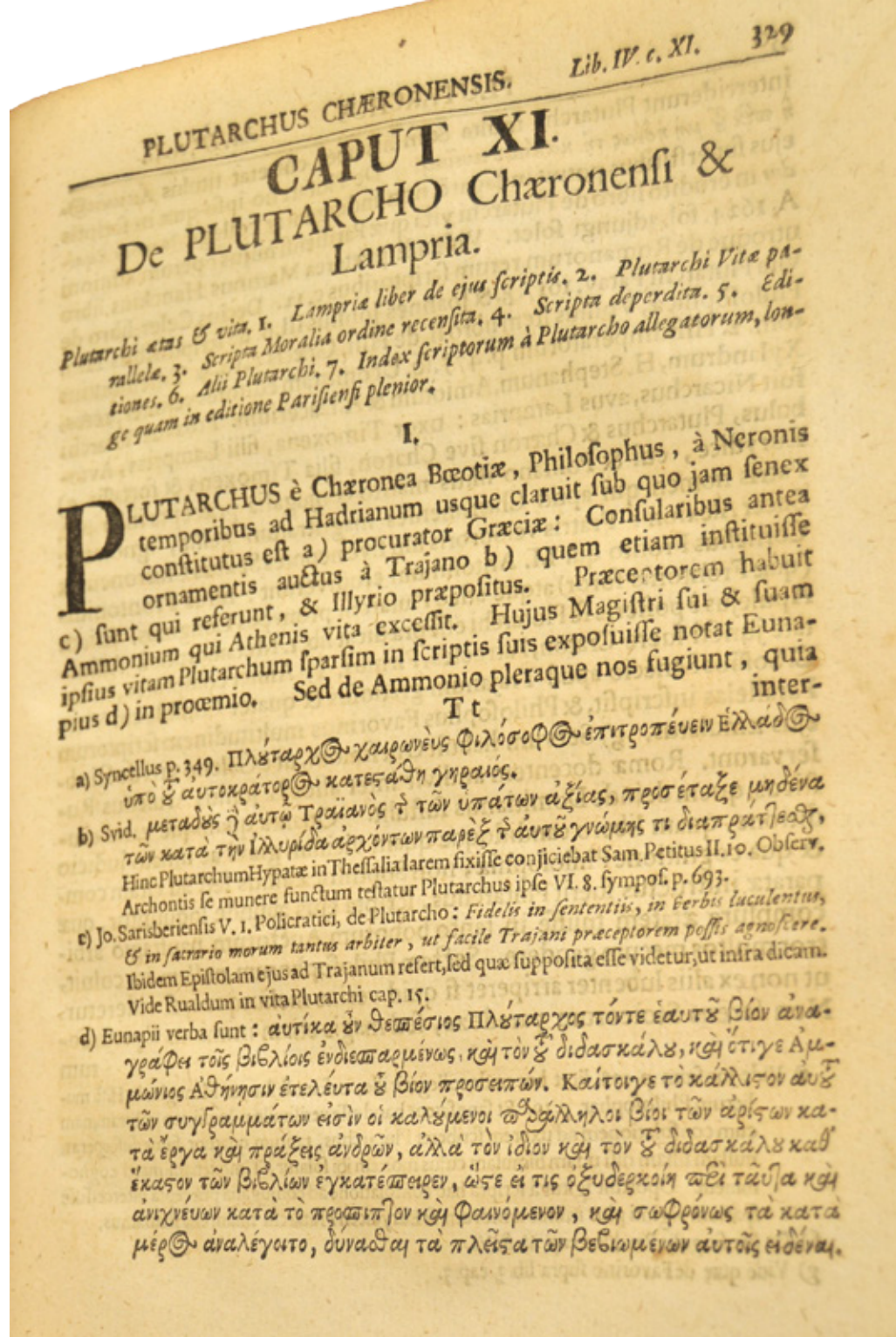
Oprawa: pergamin.

Proweniencja, znaki własnościowe: na wyklejce ekslibris *Ex Bibliotheca Senatus Gedanensis*; na s. recto k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*; na k. ochronnej podłużna pieczęć: *Przekazano Z Muzeum Wojska*.

– *Adversariorum libri LX* Kaspara von Bartha i *Polyhistor* Daniela Georga Morhofs – opracował koncepcję serii *Bibliotheca Latina* i *Bibliotheca Graeca*. W Hamburgu Fabricius poznał Johanna Friedricha Mayera (1650–1712) – profesora teologii, niegdyś dzierżącego profesurę na uniwersytecie w Wittenberdze, właściciela jednej z większych prywatnych kolekcji książkowych w XVIII wieku.

Jako uczoney, Fabricius zajmował się pracą twórczą i edytorską. Był autorem wydanej w 1728 roku bibliografii *Centifolium Lutheranum*, a także katalogu prac dotyczących logiki zatytułowanego *Specimen elencticum historiae logicae* z 1699 roku oraz *Decas decadum, sive plagiariorum et pseudonymorum centuria* – młodzieńczej pracy, wydanej anonimowo w 1689 roku, w której znajdowało się zestawienie plagiatów i literackich mistyfikacji. Jednak szczytowym osiągnięciem Fabriciusa było opracowanie dwóch serii: *Bibliotheca Latina* wraz z suplementem zatytułowanym *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis* i *Bibliotheca Graeca*. Na wystawie zaprezentowano czwarty tom tej pomnikowej edycji pism greckich wydawanej w latach 1705–1728, a następnie kontynuowanej przez filologa klasycznego Gottlieba Christoha Harlessa w latach 1790–1812. W owej edycji opublikowano teksty greckie od czasów Homera aż do upadku Konstantynopola w 1453 roku. Każdy wolumin opatrzono frontyspitem, na którym przedstawiono wnętrze biblioteki.

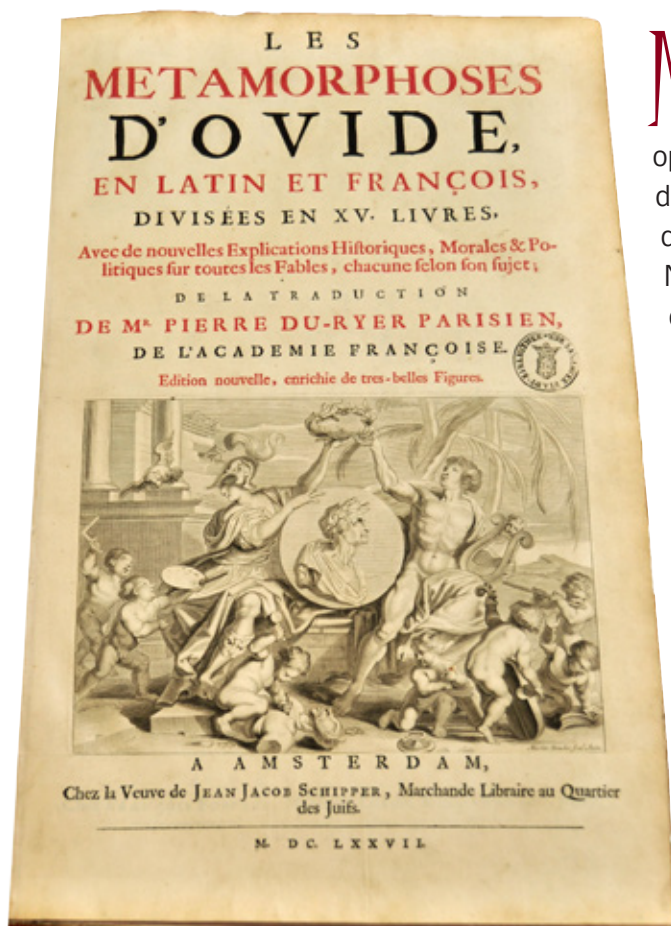
MARIA OTTO

Publius Ovidius Naso

Metamorphoses

Bruxelles: Chez François Foppens, 1677. Amsterdam: La Veuve de Jean Jacob Schipper, 1677.

METAMORFOZY Owidiusza przez wieki były bardzo popularną lekturą. Od 1471 r., w którym w Bolonii opublikowano *editio princeps* jego dzieł, do 1800 roku wydrukowano liczne wydania pism owego rzymskiego poety. Nieco ponad 200 lat po pamiętnej edycji profesora literatury, humanisty Francesco del Pozzo (I poł. XV wieku–1490) sporządzonej na potrzeby drukarza bolońskiego Baldassarre Azzoguidi (*fl.* 1471–1480) powstała opatrzona licznymi miedziorytami amsterdamsko-brukselska dwujęzyczna (tekst łaciński z przekładem na język francuski) edycja. W owym wydaniu każdej opowieści poety rzymskiego towarzyszy zarówno streszczenie, jak i opis, komentarz. Tłumaczenie sporządził Pierre du Ryer (1606–1658) francuski dramaturg. Praca nad tłumaczeniem *Metamorfoz* Owidiusza nie była jego jedynym zadaniem

17

Sygn. PAN BG: Cd 9839 2°

[8] k., 520 s., [1] k. tyt., s. 521–574 (*i. e.* 572); ilustracje; 2°.

Oprawa: pergamin.

Proweniencja, znaki własnościowe:

na s. verso k. tyt. ekslibris *Ex Bibliotheca Senatvs Gedanensis.*

D O V I D E, LIV. V. 151
F A B L E D E U X I E S M E.

A R G U M E N T.

Perfée voyant que ses ennemis estoient les plus forts, leur presenta la teste de Meduse, & changea Phinée en rocher, & tous ceux qui avoient pris pour luy les armes. Après cette victoire, Perfée retourna avec Andromede dans son pays, où il convertit Pretus en pierre; & sans se souvenir de l'injure que luy avoit faite Acrife son ayeul, il le reſtablit dans son Royaume.

V Erum ubi virtutem turbæ succumbere vidit,

Auxilium, Perseus, quoniam sic cogitis ipsi,
Dixit, ab hoste petam: vultus avertite vestror,
Si quis amicus adest: Gorgonis extulit ora.

Quære alium, tus quem moveant miracula,
dixit

Tbesceus: utq; manu jaculum fatale parabat
Mittere, in hoc hæsit signum de marmore
gestu.

Proximus huic Ampyx animi plenissima
magni

Pectora Lyncide gladio petit: inque petendo
Dextera dirigit, nec citra mota nec ultra.

At Nilus, qui se pentum septemplice Nilò
Eminentius erat, clypeo quoque flumina septem

Argento partim, partim cælarat auro:

M ais enfin Perfée voyant que la vertu alloit succomber sous le nombre: puisque vous m'y contraignez, dit-il, j'empeutray du secours de mon ennemy. Détournez vos yeux de ce monstre, vous qui soutez icy ma cause, & en mesme temps il leva l'effroyable teste de Meduse. Teseus en fit des rîdes, & voulant continuer ses efforts: cherchez-en d'autres, luy dit-il, qui s'épouventent de tes miracles; mais comme il pensoit lancer un trait, & qu'il avoit déjà la main levée, il demeura en cette posture converty en statue de marbre.

Amphix qui estoit le plus proche de luy, voulut aussi-tost porter un coup, mais sa main & son bras s'endardirent, & ne purent ny s'avancer, ny se retirer. Cependant Nibée qui se vantoit injustement d'avoir esté engendré du Nil, & qui pour autoriser son mensonge & la vanité, portoit sur son bouclier les sept bouches de ce fleuve gravées en or & en argent. Considérez, dit-il,

translacyjnym, przygotowywał bowiem przekłady pism autorów antycznych – i greckich, i rzymskich (między innymi Herodota, Polibiusza, Seneki czy Liwiusza).

Wolumin wyszedł spod pras amsterdamskiej drukarni zarządzanej przez wdowę po Janie Jakobsz Schipper (fl. 1671–1684). Jakkolwiek do naszych czasów nie zachowały się żadne dane dotyczące życia prywatnego wdowy Schipper (nie znamy nawet jej imienia), to jednak przez kilkanaście lat pracy pod nazwiskiem zmarłego męża wydała przynajmniej około 30 publikacji w języku holenderskim, francuskim, włoskim i łacińskim. Oprócz Owidiusza spośród autorów antycznych poświadczona jest również edycja pism Józefa Flawiusza z 1682 roku w tłumaczeniu na język holenderski.

Praca stanowi przedruk (z zastosowaniem oryginalnej karty tytułowej z zaklejonym pierwotnym adresem wydawniczym) edycji opublikowanej w tym samym roku w Brukseli przez François Foppensa (fl. 1637–1686). Na winiecie użytej na stronie tytułowej dzieła wyobrażono mityczne bóstwa – Minerwę i Apollina – wieńczące popiersie poety Owidiusza. Wokół nich znajduje się grupa putt wykonujących czynności związane ze sztukami: część z nich gra na różnych instrumentach, inne oddają się sztukom malarskim i rzeźbiarskim. Całość została opatrzona dedykacją autorstwa Foppensa, skierowaną do młodego księcia Charlesa Thomasa de Lorraine-Vaudémont (1670–1704); jego portret przedstawiono na winiecie rozpoczynającej dedykację. Popiersie młodziątka otaczają atrybuty różnych sztuk i nauk (między innymi muzyki i astronomii).

MARIA OTTO

Iosephos Flavios

Opera omnia. Tomus I

Amsterdam, Lejda, Utrecht: R. & G. Wetstenios, S. Luchtmans, J. Broedelet, 1726.

Po śmierci gdańskiego Orientalisty Johanna Fidalke (1703–1763) jego zasobna, składająca się z około 10.000 woluminów biblioteka została sprzedana na aukcjach i uległa rozproszeniu. Część książek ze zbiorów uczonego pozostała w Gdańsku i do dziś przechowywana jest w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej – dawnej Biblioteki Rady Miasta Gdańska. Stało się tak z woluminami zakupionymi przez księżnicę, a także przez gdańszczan, których zbiory następnie trafiły do magazynów najstarszej gdańskiej biblioteki publicznej. Jednym z tego typu obiektów jest zbiór dzieł Józefa Flawiusza wydanych w 1726 roku

18

Sygn. PAN BG: Cc 10252 2°

[1] k., [1] k. front., [3] k., 12 s., s. 17–28, [14] k., 982 s., [2] k. tabl.; il.; 2°.

Oprawa: pergamin ze ślepo wytłoczoną arabeską.

Prowieniec, znaki własnościowe: na wyklejce przedniej ekslibris *Ex Bibliotheca Fidalkiana*; na nim naklejony kolejny ekslibris Karola Beniamina Lengnicka (wariant: na tle klasycznej architektury kobieta z otwartą księgą siedzą na cokole; obok 3 putta; cokół ozdobiony wieńcem laurowym i owalną tarczą herbową Lengnicka).

przez drukarzy holenderskich: Rudolpha Wetsteina (1679–1742) i jego brata Gerarda (1680–1755) oraz Samuela Luchtmansa (1685–1757) i Jakoba Broedeleta (fl. 1712–1726). Dwutomowe wydanie zostało przygotowane do druku przez holenderskiego filologa klasycznego Siwarta Haverkampa (1684–1742), a w jego skład weszła dwujęzyczna (oryginał grecki z przekładem łacińskim) edycja *Iudaike archaiologia*, opracowana przez Johna Hudsona (1662–1719) – związanego z Uniwersytetem w Oksfordzie filologa klasycznego, bibliotekarza w Bodleian Library. Hudson wstawił się jako wytrawny edytor i komentator dzieł antycznych, a oprócz pism Józefa Flawiusza opracował i przygotował do druku edycje dzieł Wellejusza Paterkulusa, Tukidydesa oraz dzieła i fragmenty 21 autorów zebrane w serii *Geographicae Veteris Scriptores Graeci Minores*, wydawanej w latach 1698–1712.

MARIA OTTO

AMSTELAEDAMI }
LUGD. BAT. } Apud { R. & G. WETSTENIOS.
ULTRAJECTI } SAM. LUCHTMANS.
JACOBUM BROEDELET.

M. D. CC. XXVI.

Lucius Apuleius

Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in asinu[m] aureu[m] *Lucij Apuleij*

Wenecja: Bartolomaeus de Zanis, 1504.

ORODZONY w Bolonii Filippo Beroaldo (1453–1505) był profesorem retoryki i literatury antycznej na uniwersytecie działającym w jego rodzinnym mieście. Sławę przyniosły mu liczne komentarze oraz edycje dzieł pisarzy antycznych, które zachowały się do naszych czasów. Wśród komentowanych przez Beroaldo autorów warto wymienić Tibullusa, Swetoniusza, Cezara, Cycerona i Apulejusza.

Komentarz do *Złotego osła* Apulejusza wydawany był kilkakrotnie. Na wystawie zaprezentowana została edycja opublikowana w Wenecji w 1504 roku. Drukarz – Bartolomaeus de Zanis (*fl.* 1486–1518) – idąc za wzorcem przejętym jeszcze z książki rękopiśmiennej, nie opatrzył swojego druku kartą tytułową zawierającą pełne dane bibliograficzne (autor, tytuł, miejsce

19

Sygn. PAN BG: Cd 1452 4°

237 (*i. e.* 238) k.; 2°.

Oprawa: półpergaminy ze ślepymi tłoczeniami; zachowane zapięcia.

Proweniencja, znaki własnościowe: na s. verso k. tyt. ekslibris Henryka Schwarzwalda.

HYPOTHESIS SIVE ARGUMENTVM.

Deuor- tor apud

Emutatus in asinu Apuleius erinus laboriosus eloquenter enarrat...

le ferme circa mediocritate ista grantia solis caletet in pago quodam...

Remu- nerari Antido- ra qua- Prouer- bium ex o-rop- a- d- a- p- a- Murmu- rillum Partum Male par- tum ma- le dispit Compa- scus ager Ex coi- gatis ar- gumetu- poe post- affatum

Candēs

Centifo- lia rosa Rhodi- nu oleu

habere uoluerit aqua calida bis rigabis in die DEuisus Auius...

& ipsa solitudo iam mihi bona fiducia tribuebat. si c-...

ium mento quos nostri ueterinarios appellant. & mulom...

i data wydania oraz drukarnia), ale ograniczył się do skróconego zapisu: *Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in asinu[m] aureu[m] Lucij Apuleij*. Dane na temat wydania zdecydował się przenieść do kolofonu. Nie tylko umiejscowienie elementów metryczki książki stanowi świadectwo tradycyjnego w epoce inkunabułów i postinkunabułów naśladowania wzorców zaczerpniętych z tradycji książki rękopiśmiennej, ale również samo rozmieszczenie tekstu na karcie świadczy o tego typu strategii drukarza (tekst właściwy, okolony komentarzami, umiejscowiony jest w centralnej części karty). Pierwsza strona tekstu, którą stanowi dedykacja skierowana do absolwenta uniwersytetu w Bolonii, arcybiskupa diecezji w Kalocsa Petera Váradi (ok. 1450–1501), została zaopatrzona w drzeworytową bordiurę w stylu antykizującym (po bokach 2 kolumny stylizowane na antyczne; u ich zwieńczeń – postaci ludzkie; u dołu ramki dwa putta podtrzymują plakietę z tarczą o pustym polu; kompozycja zwieńczona portykiem, w którym znajduje się postać Boga; po jego dwóch bokach lwy; dolny fragment ozdobiony wijącą się gałęzią).

Zanim w 1832 roku trafił do zbiorów Biblioteki Rady Miasta Gdańska, egzemplarz należał do bogatego księgozbioru gdańskiego patrycjusza Henryka (Heinricha) Schwarzwalda (1619–1672). Kolekcja Schwarzwalda, mecenas artystów i uczonych, liczyła ponad 3 tysiące woluminów, wśród których znaczną część stanowiły *Polonica*. Poza tym w księgozbiornie patrycjusza znalazły się książki historyczne, geograficzne, filozoficzne, czy teologiczne, w tym również inkunabuły.

MARIA OTTO

20

Sygn. PAN BG: Ms. 2182

Papier; 338 k.; ok. 21 cm x 16 cm.

Oprawa: charakterystyczna dla książek ze zbioru Simona Clüvera: tektura obciągnięta rękopisem muzycznym na pergaminie; grzbiet wzmocniony tłoczoną na ślepo skórą jaśniejszej barwy; na okładzinie górnej w górnym lewym rogu inicjały: S C I V D, u dołu rok 1588 oraz między nimi tłoczony na ślepo supereklibris herbowy Clüvera.

Proweniencja, znaki własnościowe: na okładzinie górnej w górnym lewym rogu inicjały: S[imon] C[luverius] I[uris] V[triusque] D[ocor], czyli – „Simon Clüver, doktor obojga praw” oraz, tłoczony na ślepo supereklibris herbowy Clüvera.

Caspar Cruciger [Młodszy]

In Georgicon Vergilii M[agistri] Caspari Crucigeri

Vi[t]tebergae, 1559.

OPRAWIONY między innymi z podręcznikami sztuki retorycznej i epistolograficznej tekst *Georgik* rzymskiego poety Wergiliusza (70 p.n.e – 19 p.n.e.) został umieszczony w ostatniej partii rękopisu o sygnaturze Ms. 2182. Słynny poemat Wergilego, zapisany raczej starannym pismem (humanistyczną antykwą), „pokrywają” komentarze, które pochodzą od związanego z Wittenbergą teologa Caspara Crucigera Młodszego (1525–1597). Rękopis był niegdyś własnością gdańszczanina Simona Clüvera (1540–1598), wuja Philippa

Argumentum in Georgica Vergily a M. Cass.
 Crucigeri dictata Acad. Vit. anno 1559

19 Januarij.

Vergily Georgica in 4 libros digesta, quatuor principalia rusticis que
 seu agricultura capita, scilicet aratione, quibus que generaliter solum
 mentione seu plantatione, pastione et mellificatione seu melle
 demia veteri herosco tractantur et excoquo. Ergo autem in hoc
 opere poeta se poetice imitandum sibi proposuit ut quatuor
 in a pferim libro ratione colendi agri distribuit, in pfer
 deum in primis ortu et obitu, anni tempore, aratione, in pfer
 profoda) nec ex pfero tradidit, et in parte dicitur que hinc et hinc
 Vergily multo figuris et lucu tenus quod agri quadruplici in pfer
 metum, conpiti, pascui et floridi (quod agri quadruplici in pfer
 fuerit attinet) maxime, uarijs figuris et ornatum omni operum de
 fero reducat pferit. Aditum enim in illo. pferis de aratione
 ratione, reliquorumque rusticorum opera ac negocium explicatione, ut
 etas commune facilius no uiam de obseruatione temporis ad omni
 dati ad opas agricultura ex ortu et occasu certum pferum
 de prognosticis temperata, de natura terra et freru. pferit de re,
 medijs totius pferitatem et alias pferit, de rusticorum ut
 nis seu interpretis de homia agricultura oratione, pferi interto
 no uiam pferit in 2 uilibus in ad iura rege instituta, in ad
 doctrina liberalium componenda, in ad alonda orationis ueritate
 ac dignita. **Secundi uero libri.** pfer doctrina de pferitione
 seu in pferitione et cultu pferit fecerit arboru uiliu et docerit, in
 signider materia sunt pferit, mali medici seu Cytem, q
 magna habet uim ad repomenda uenera, Laudatio ualis quas ut pfer
 uiliu pferit pferit omnibz regebz. Diuudicatio differre seu natu,
 ra, omnijsq. solisci terra. Deniq. copmru seu Rhetorica et pferit com
 monatio uita rusticoru. **Tertius liber** pfer negociu rei pastoris seu
 ratione de pastione, cura delodu, demidura in armentu equoru pfer
 ferim et bou. De frimq. in pferit in minoris pecoris, ut oua et ca pfer
 cu, comit exudatissimas natura quaruda animatu descriptiones,
 explicat quia morboru quibus pecuicauerit in pferit pferit, uia om
 eoda acule et remedys, Adit in pferit descriptione insignis et cetera cuius
 dem horribiles pestilencia pferit in pferit in pferit (demura) et re
 gionibus uicinis uerbi ueritatem, **Quartus liber** pferit in pferit
 natura, pferatione, pferatione, politu, pastione, ~~omni~~ cu uita re pferit
 honem omnem mellificij rationem et historia uarijs digressionibus in
 laborem, uicidysq. translationibz amplificata et pferit in pferit in
 pferit et pferit. Tandem accepta de aratione ~~excoquo~~ in pferit in pferit
 ter aper amissas ex pferit pferit sanguine uiliu que melle obliuice
 mellea humo) sabala, uicidysq. pferitione festiua et memorabili, deo
 pferit opus in pferit concludit.

et qualitate

Com a
 et dege
 et mag
 gize,
 acbor
 logice
 gnaspe
 su ge
 me for
 deas p
 ad his
 uel pfer
 omni
 pferit
 pferit
 Deniq
 mini
 dicit
 seu
 culic
 uerit
 pferit
 pferit
 nion
 ac o
 uita
 pferit
 et
 Cui
 die
 in
 ar
 pferit
 pferit
 pferit

lioni et
pro. liti
et co. liti
oleg. liti
te. liti

*quatinus spiritus
frigidus est*
Nec tibi tam prudens quisquam persuadeat, auctor
*na memere
aeris detur*

Tellurem Borea rigidam spirante mouere.
*ampli frigore spirant
rigida*

Rura gelu tunc claudit hyems nec semine iacto
*semma huc no possit agere indicere
fuit semine iacto*

Concectam patitur radicem affigere terre.
concectam patitur radicem affigere terre

Optima uicem salis est, cum vere rubenti
uicem salis est, cum vere rubenti

Candida uenit quis longis sub feigora cu rapido
uicem salis est, cum vere rubenti

Prima uel Autumnus sub feigora cu rapido
primo uel Autumnus sub feigora cu rapido

Nondum hyemem contingit equis iam pteitibus
nondum hyemem contingit equis iam pteitibus

Vere adeo frondi nemorum Ver uisile siluis
vere adeo frondi nemorum Ver uisile siluis

Vere lument terra, et gemmata semina poscut.
vere lument terra, et gemmata semina poscut.

Tu pater omnipotens facundis in tribus aether
tu pater omnipotens facundis in tribus aether

Coniugis in gremium leta descendit et omnes
coniugis in gremium leta descendit et omnes

Magnus alit magno commixtus corpore fabus.
magnus alit magno commixtus corpore fabus.

Aura tunc resonant ausibus uirgulta canory
aura tunc resonant ausibus uirgulta canory

Et Venere cernit repetunt armenta diebus.
et venere cernit repetunt armenta diebus.

Partitur

Clüvera (1580–1622), słynnego geografa. Simon, chociaż urodził się w Gdańsku, po powrocie ze studiów w Wittenberdze (od roku 1558) i sponsorowanej przez Radę Miasta podróży zagranicznej związał się z Toruniem, gdzie pracował na zlecenie tamtejszego magistratu. Dalsze studia, tym razem w Bazylei, zaowocowały doktoratem z prawa. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XVI stulecia Simon Clüver przeniósł się z kolei do Norymbergi. Tam dopiero osiadł na stałe, żeniąc się i pozyskując dla siebie stanowisko miejskiego syndyka. Do Gdańska co prawda już nie wrócił, ale nad Motławę trafiła z powrotem część jego biblioteki, w tym właśnie zbiór notatek z czytania *Georgik* pod kierunkiem Caspara Crucigera Młodszego.

Dzięki szczegółowemu datowaniu wiemy, że zajęcia rozpoczęły się 19 stycznia 1559 roku. Na początku zajęć wykładowca „dyktował” studentom informacje niezbędne dla lepszego rozumienia utworu. Zaczął od krótkiego omówienia genologicznego, wskazując na związki z poezją dydaktyczną Hezjoda, następnie przedstawił skrótoowo treść poszczególnych czterech ksiąg poematu. Wstępne dyktowanie nie ograniczało się jednak do przedstawienia treści, ponieważ dalej w rękopisie pojawiają się paragrafy z tytułkami *De utilitate*, co na polski można by nieco dowolnie tłumaczyć „O pożytku z czytania dzieła”, czy *De expositione ipsa* – „O samej czynności komentowania”. Wreszcie – bezpośrednio przed tekstem poematu następuje niedługie streszczenie drugiej księgi, tj. *Summa 2 libri Georgicorum*; pierwsza księga została całkowicie pominięta. Dodać warto, że to niejedyne pominięcie. Takich opuszczeń znaleźć można w analizowanym przez Caspara Crucigera Młodszego tekście nieco więcej. Jeżeli od karty 290 *recto* rozpoczyna się tekst części drugiej poematu, to nie jest cała księga, lecz tylko jej fragment – od wersu *Nec tibi tam prudens quisquam persuadeat auctor* do końca

(w wydaniach współczesnych wers oznaczany z reguły numerem 315); dwie pozostałe zajmują odpowiednio karty 299 *recto* – 318 *verso* oraz 319 *recto* – 338 *verso*. Pod koniec księgi czwartej mamy do czynienia z przedstawianiem oryginalnej kolejności kart. Ostatni w kolejności na odwrotnej stronie karty 319 pojawia się wers *hic vero subitum ac dictu mirabile monstrum* – numerowany obecnie jako 554 na 566 wersów czwartej części poematu. Poemat czytano na zajęciach niewątpliwie do końca, wskazuje na to zapisany w dolnym lewym rogu strony wyraz *aspiciunt*. Jako tzw. „kustosz”, pokazywał, od jakiego słowa powinna rozpocząć się treść na stronie kolejnej, a jeżeli spojrzymy do tekstu oryginalnego, łatwo przyjdzie ustalić, że słowo to rozpoczyna ostatnie dwanaście wierszy poematu.

Ślusznie Otto Günther twierdził, że opatrzone notatkami tekst *Georgik* wyszedł spod pióra Simona Clüvera. Same słowa poematu Wergiliusza zapewne nie były zapisywane w trakcie zajęć (zbyt staranne pismo, nawiązujące – jak już wspomniano – do popularnego w czasach renesansu „antykizującego” wzorca, tzw. antykwy humanistycznej), ale już rozrzucone po całej powierzchni stron zapiski sugerują pośpiech, który cechować może tylko osobę starającą się notować w szybkim tempie.

Czytanie ze zrozumieniem obszernych fragmentów jednego z najbardziej znanych poematów rzymskiej starożytności wiele mówi o charakterze szesnastowiecznej edukacji uniwersyteckiej, która – by tak rzec – starała się ogarnąć całość wiedzy, w tym – w ramach niezbędnych podstaw – wiedzę o literaturze. Dlatego zrozumiata wydaje się sytuacja, z jaką mamy do czynienia tutaj: protestancki teolog (tak możemy nazywać młodszego z Crucigerów) nauczał adepta nauk prawnych, czyli Simona Clüvera właśnie, jak dobrze i dogłębnie rozumieć teksty poetów starożytnych.

JACEK POKRZYWNICKI

21

Clement Edmond

Observations upon Caesars comentaries

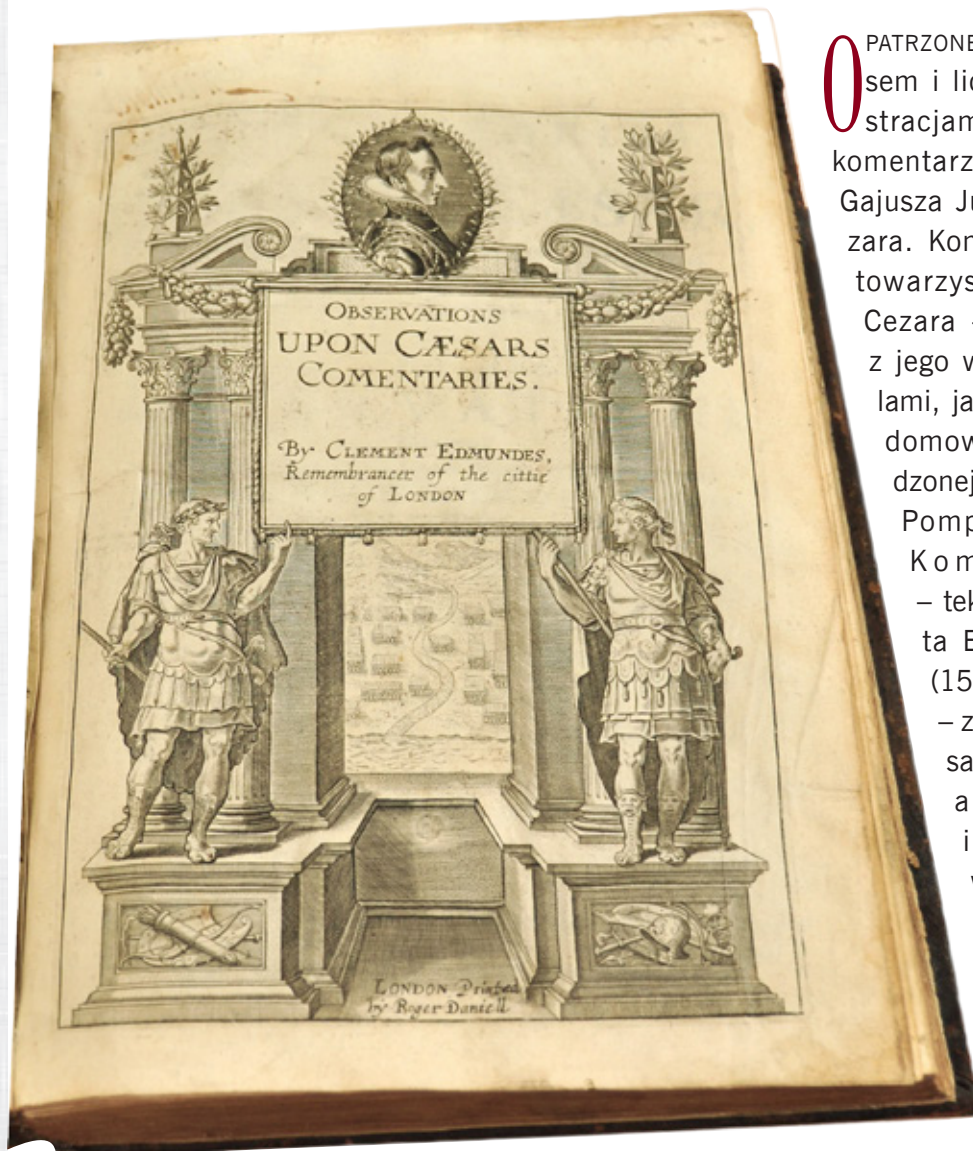
Londyn: Roger Daniel, 1655.

Sygn. PAN BG: Cd 2056 4°

[1] k. front., [22] k., 196 s., [1] k. tyt., 142 s., 10 s.; 4°. Defekt – brak k. sygn.: Aaa3-Aaa4.

Oprawa: brunatna skóra; grzbiet i okładziny wzmocnione skórą w XX wieku.

Prowienicja, znaki własnościowe: na s. verso k. front. ekslibris *Ex Bibliotheca Senatvs Gedanensis* oraz rękopiśmienna notatka prowienicyjna: *E. Drumond 20 Maij 1656*; na s. recto k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

OPATRZONE frontyspi-
sem i licznymi ilu-
stracjami wydanie
komentarzy do pism
Gajusza Juliusza Ce-
zara. Komentarzowi
towarzyszą relacje
Cezara – zarówno
z jego walk z Gal-
lami, jak i z wojny
domowej prowa-
dzonej przeciwko
Pompejuszowi.
Komentarze
– tekst Clemen-
ta Edmondesa
(1566/7–1622)
– zostały napi-
sane w języku
angielskim
i opubliko-
wane przez
działające-
go w Lon-
d y n i e

V. did
 hee flieth alwayes to
 in consultations,
 base in case of pe-
 to good direction,
 of mischiefing for-

VI.
 Cicero, and stirreth up
 so raiseth a great

spirits unto him
 ry, that with his
 immediately un-
 being the next
 kingdom, with
 ay, commanding
 the Aduatici upon
 stirred up to com-
 came to the Ner-
 slip this occasion
 perpetuall liberty,
 Romans for the
 sold them that
 an, and a great
 it was now no
 wise the legion
 be performance
 their assistant.
 persuaded the
 sarched speedy
 rudu, Leuaci,
 ere all under
 great forces;
 camp where
 g of the death

e of Ambio-
 he basnesse
 nigh a point
 nture upon
 he strength
 many victo-
 ns to make
 n, propoun-
 s (two the
 o a subdu-
 ch out their
 rse which
 . Which
 mpt upon
 take great
 and make
 s for his

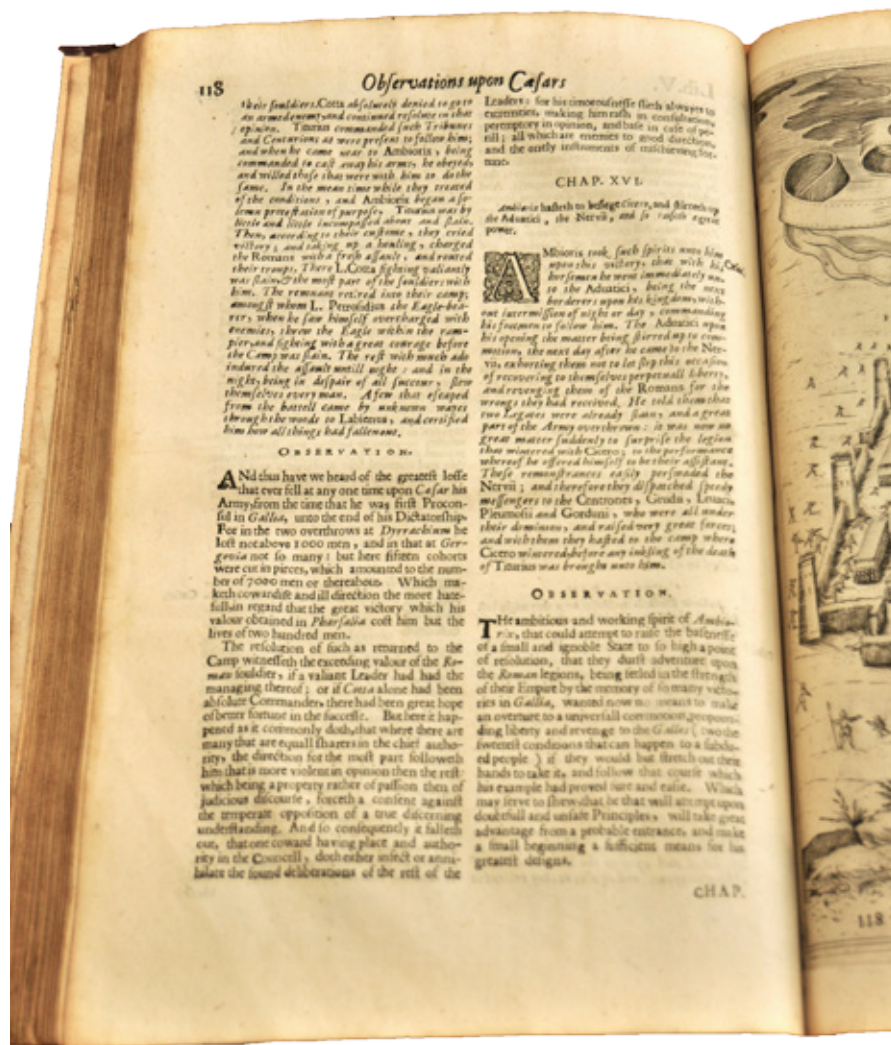
CHAP.

i Cambridge drukarza i księgarza Rogera Daniela (fl. 1627–1666). Praca została opatrzona licznymi całostronicowymi ilustracjami, w tym portretem Cezara, a także frontyspitem, na którym stylizowana na antyczną kompozycja, składająca się między innymi z kolumn korynckich, została uwieńczona portretem autora w ozdobnej plakiecie. Z kolei na karcie tytułowej współwydanych komentarzy do *Wojny domowej* Cezara umieszczono wieniec pełniącą rolę sygnetu drukarskiego Rogera Daniela: w centrum pierścienia oplecionego przez dwa ukoronowane węże znajduje się rzymski orzeł; na pierścieniu wyobrażono napis: *Ad ardua per aspera tendo*.

Edmondess, angielski polityk, urzędnik, członek niższej izby parlamentu, swoją pracę dedykował przyjacielowi – angielskiemu żołnierzowi Francisowi Vere (ok. 1560–1609). Tekst właściwy, czyli pisma Cezara i komentarze Edmondessa, został poprzedzony życiorysem rzymskiego wodza oraz poezją okolicznościową – utworami dedykacyjnymi, których autorami byli historyk, topograf i antykwarisz William Camden (1551–1623), poeta i historyk Samuel Daniel (1562–1619), poeta Josuah Sylvester (1563–1618) oraz dramaturg Ben Jonson (1572–1637).

Prezentowany egzemplarz należał do bliżej niezidentyfikowanego Brytyjczyka – E. Drumonda, który zakupił książkę rok po jej wydaniu. Trudno jednoznacznie określić, w jaki sposób wolumin trafił do zbiorów Biblioteki Rady Miasta Gdańska, warto jednak odnotować, że nadbałtyckie miasto

nie tylko utrzymywało ścisłe kontakty, zarówno gospodarcze, jak i kulturalne, z Anglią, ale również Gdańsk licznie zamieszkiwali przybysze ze Szkocji (stąd gdańskie tereny o nazwie Stare Szkoty). Egzemplarz z defektem: brak k. o sygn. Aaa3-Aaa4.

MARIA OTTO

Komentarz do „Annales” Korneliusza Tacyta

[Toruń?], XVII – początek XVIII w.

JEŻELI otworzyć rękopis Ms. 2459, zaraz na pierwszej karcie dostrzeżemy dużymi literami wykaligrafowany napis *Tomus I*. W przypadku tej książki rękopiśmiennej mamy bowiem do czynienia z częścią większej całości, na którą – jak informuje katalog Otto Günthera – składało się w sumie pięć woluminów. Wszystkie wchodziły w skład kolekcji należącej do legitymującego się barwnym życiorysem Jakoba Heinricha Zernecka (1672–1741). Postać ta znana jest nie tylko ze swoich historycznych zainteresowań, ale również z aktywności na polu, by tak rzec, polityki miejskiej Torunia. W mieście tym Jacob Heinrich Zerneck miał – z jednej strony – okazję sięgnąć po wysokie stanowiska w aparacie administracyjnym (w 1699 roku – sekretarz Rady; w 1706 – członek Ławy Starego Miasta; w 1713 – burmistrz), z drugiej zaś – skazany został na śmierć w związku z tzw. „tumultem toruńskim” w roku 1724. Na szczęście, dzięki wstawiennictwu wpływowych osób, w tym przedstawicieli zakonu jezuitów i wojewody chełmińskiego, zasądzony wyrok nie wykonano. Jacob Heinrich Zerneck opuścił jednak Toruń i osiadł w Gdańsku. Przenoszenie się z miejsca na miejsce, zarówno podyktowane koniecznością, jak i dobrowolne, wydaje się być wpisane w dzieje rodziny Zerneck. Do Torunia trafiła ona z rugijskiego Bergen. Sam Jacob Heinrich, wzorem wielu swoich rówieśników, podróżował po Europie, zwłaszcza po krajach północno-zachodnich; wysłał zresztą również w tego rodzaju podróż „kształcą” własnego syna, Heinricha (1709–1775) („Opis podróży...” tego ostatniego stał się również przedmiotem naszego zainteresowania, patrz Ms. 854).

Jednak to nie podróże, chociaż odgrywające ważną rolę w kształceniu humanistycznym, są w przypadku rękopisu o sygnaturze Ms. 2459 najbardziej istotne, lecz treść pierwszego dzieła spośród dwóch zamieszczonych w tym woluminie: zredagowanych w języku łacińskim, jeszcze w pierwszej połowie XVII stulecia, *resolutiones*. Sam termin *resolutio* używany bywał wtedy, gdy np. w ramach komentarza starano się zaprezentować treściową konstrukcję utworu. Tutaj mamy do czynienia z analizą zachowanych ksiąg *Annales*

22

Sygn. PAN BG: Ms. 2459

Papier, 134 k.; 34,5 x 21 cm.

Oprawa: brązowa skóra z tłoczeniami (ramki z motywami floralnymi wykonane rolką; plakieta pusta; ślepy wycisk); zachowane rzemyki do zawiązywania oprawy.

BREVIS ET ANALYTICA
RESOLUTIO LIBRI PRIMI
ANNALIUM TACITI

Hic liber dividitur in quatuor partes, quae omnia res complectitur
domesticas, hoc est eas, quae Romae, peregrinas circa septem saecula
et prima aetate Tiberij. Tercia motum Lepidum et Augusti
et occasione mortis Augusti Caesaris, Tertia res externas, quae
mesticas, potissimum à Germania ceptas, Tertia res
viam res comprehendit domesticas quae sub Tiberio agebantur
quibus artibus et per quos

PARS PRIMA LIBRI

Pars prima incitium sumit à primis verbis usq; ad illas:
Hic rerum Urbanae status erat. De hac porro consuevit quatuor
membris: In primo membro res Romanas quales à condita Urbe
excidio usq; ad Augustum fuerint, scribitur, percontet. De quibus Livius
satis proficere et liberaliter per decades aliquot mox quibus dicitur
cipitum adierit et retinuerit fugitibus, ab illis verbis. Plurimum
quam Bruto et Cassio cepit. Prima ars fuit submissio animi
et observantia in omnes ad mentem plane maximi Ecclesiae Doctri-
ris Augustini, qui alicubi locor sua inquit. Vis magnus esse, à ni-
nimo incipit: nec non Politicor, qui ajunt in comuni proverbis: per
vicos ad Urbes. Altera ars non minor multum et largitione
qua vel Jovem è caelo destrahere et ferreas turres refringere con-
lent. Tercia prope modum pars opinio pacis, quae tantum est, ut
non modo ea, quibus natura sensum dedit, sed agri ipsi et sac-
ca latari videantur. De quibus ita Hippocritus: militum donis, po-
pulum annona, cunctos dulcedine orij pallexit. Quarta ars
fuit promotio tenuior in honores et praesminentias, sublimior
ad humilitatem redactio. Illi n. quasi minibili Joves resistere
re nequeant; hi vero primo classis quasi eos facile dejicerent, or-
lent. Hac ex parte Principis; Ex parte vero populi non pauca
etiam adjuvanda: primo quia Leges quas aeternam Civitatis
vocat Tullius, lanovescebant, atq; magnam febrem patiebant, ibi:
Invalido Legum auxilio, quo vi ambita, postremo pecunia turbaban-
tur. Secundo quia veteris Senatus auctoritas extincta, quibus
bellis civilibus, q. venenis, partim ipsa et morte naturali, in cae-
lorum omnes fero Juvenes succederant, ibi: Juniores post Acti-
acam victoriam. De:

Annalium: Res gestae Romani aut Annalibus, aut historiis, aut
memoris et commentariis, diariisq; sive diurnis memoriis manda-
bant. Habuit una quae scriptio suos huiusmodi. Annalium a. scripto,
res initio erant sumi Pontifices. Apud Graecos ait Cicero 2. d. Or:
Annales scribere Phocylides, Hellanicus, Acusilaus: apud Romanos
sumi Pontifices, quod usq; ad C. Micy tempore invaluit. Et hic magis
fluxio

Alvius ab Heliois apud nos
seri debent: nam ab Heliois fons
in apud. Supra, fons apud
C. Micy tempore invaluit. Et hic magis
fluxio

IN CORNELII TACITI
ANNALIUM LIBROS
INGRESSUS

ANNO 12
MDCXXXVI
ipsis Calendis
Septemb. feliciter
inchoatus.

Non una mihi causa, quare posse absolutam
Institutionem Politicam Corn. Tacitum explicandum mi-
hi sumperim. Obfignare hac quasi gemmula volui ea, quae
in Politicis tradita. His oticulis hic est imprimis solers et
acutus prudensq; ita ut Principum in mentibus vivisse, eor-
um intimas cogitationes perspicuisse videas. Deinde quia confi-
dencia, facta, progressus, casus ad nostri aevi similitudinem recen-
set. Simulationes, adulationes, fidem vel in eorum amicos susce-
ptam, quae pariter nostro saeculo ubere proventus obrepunt. In-
terea, quia modum loquendi ita concinnavit, ut res cum ver-
bis, verba cum sententijs de Principatu contendant. Nihil
eo gravius, compressius, castigatius, ingeniosius. Flagitia describit
sed ut detestaretur, infidiosas artes pandit, sed ut caucior red-
dare; aule mores detegit, sed ne ignaves rerum in laqueos
prolabare; insuper, quia paucis verbis multa comprehendit, quod
nostra aetas hominibus nectare et ambrosia magis placet
Uno verbo, dignus Auctor, quem cum sapientis et unidivus
suis Reges et Principes iisdem ferinulis, quibus hunc

rzymskiego mistrza w pisaniu historii – Korneliusza Tacyta (56 n.e. – 117 n.e.). Elegancki język, jak również deklamowana bezstronność (to Korneliuszowi Tacytowi zawdzięczamy znane sformułowanie *sine ira et studio*, sugerujące pisanie z dystansem, bez uprzedzeń) stanowiły ważny punkt odniesienia i swego rodzaju szkołę w konstruowaniu narracji odpowiedniej dla dzieła historycznego.

W swoim dorobku Jacob Heinrich Zernecke miał – jak wiadomo – kilka dzieł, m.in. [Das bei denen schwedischen Kriegen bekriegte Thorn](#) (Thorn 1712), które poświęcone zostało historii Torunia w czasach wojen ze Szwecją w wieku XVII i XVIII.

Wiedzę zdobywaną w oparciu o lekturę, z komentarzem, poszczególnych zachowanych ksiąg *Annales*, Jacob Heinrich Zernecke wykorzystywał, pisząc po niemiecku, w języku swojej lokalnej ojczyzny i przede wszystkim – o Toruniu. Jak można wnioskować na podstawie ustaleń Ottona Gün-

thera, komentarz łaciński do *Annales* Korneliusza Tacyta nie został przepisany osobiście przez właściciela książki. Dziełko to powstało jeszcze przed narodzinami Jacoba Heinricha Zernecke. Na karcie 2 (w górnym prawym rogu)

zaznaczono bowiem, że *ingressus*, czyli „wstęp” do komentarza zaczęto pisać z początkiem września 1636 roku, a więc na 36 lat przed narodzinami późniejszego właściciela odpisu (bo z odpisem mamy tutaj do czynienia, o czym świadczy chociażby staranne pismo ręczne, niespotykane raczej na pierwszym etapie pisania, czyli właśnie – „na brudno”). Od razu, w jednej z pierwszych fraz zdaniowych „wstępu”, komentator sugeruje, że Tacyta postrzega jako autora przydatnego w rozumieniu historii i polityki, skoro – jak powiada – „Historyk z niego przede wszystkim wprawny, ale też bystry i mądry – tak bardzo, że sprawia wrażenie, jakby zamieszkał w umysłach władców i przejrzał ich najskrytsze myśli; poza tym – ponieważ jego sposób prezentacji {politycznych} planów, posunięć, rozwoju sytuacji {i} rezultatów {działania} przywodzi na myśl nasze czasy”.

[*Historicus hic est imprimis sollers et acutus prudensque; ita ut Principum in meritibus/mentibus? vixisse, eorumque intimas cogitationes perspexisse videatur. Deinde quia consilia, faeta, progressus, casus ad nostri aevi similitudinem recenset, k. 2 recto*].

Jak zasugerowaliśmy, zachętą do czytania Tacyta mógł być też doskonały styl. Zdanie, które zamyka krótką charakterystykę zalet pisarskich rzymskiego historyka, to rodzaj siedemnastowiecznego reklamowego hasła, rzecz jasna retorycznie ukształtowanego. Autor sformułował je tak: „Nie ma nic poważniejszego, zwarteo, dopracowanego, genialniejszego” [*Nihil eo gravius, compressius, castigatius, ingeniosius, k. 2 recto*]. Nic dziwnego, można by dopowiedzieć, że tego rodzaju tekst trafił do biblioteki domowej Jacoba Heinricha Zernecke. Któż – wśród osób wykształconych w tamtym czasie – nie chciałby efektywniej, z lepszym rozumieniem obcować ze starożytnym klasykiem rzymskiej historiografii.

JACEK POKRZYWNICKI

[Franciscus de Rivulo

Nihil sodales [...] [Muzyka do przedstawienia „Hecastus” Jorisa van Lanckvelta vel Georgiusa Macropediusa].

[Gdańsk/Królewiec, 1563.]

RĘKOPIS Ms. 4003 z PAN Biblioteki Gdańskiej może zwracać uwagę z kilku powodów. Przede wszystkim jako źródło do poznania twórczości Franciscusa de Rivulo (?–1564), pierwszego kierownika Kapeli Rady Miejskiej w Gdańsku, a po drugie – z perspektywy filologicznej – jako zbiór tekstów recypujących tematy znane z literatury starożytnej. Formatem przypomina on współczesne zeszyty nutowe (liczona w centymetrach szerokość jest większa niż wysokość) i wstępuje w czterech woluminach – księgach opatrzonych cyframi rzymskimi (I–IV). Jest to zbiór kompozycji na głosy ludzkie, bo też Franciscus de Rivulo specjalizował się w utworach przeznaczonych do śpiewania, wpisując się w tradycję kompozytorską tzw. szkoły franko-flamandzkiej (poł. XV–XVI wiek). Specjalnością jej przedstawicieli były wielogłosowe utwory *a capella* tworzone w technice polifonii imitacyjnej. Franciscus de Rivulo był raczej cenionym twórcą: jego kompozycje motetowe opublikowano w 1564 roku w Norymberdze wraz z utworami znanych przedstawicieli wspomnianej właśnie szkoły – Josquina des Prés (ok. 1440–1521), Nicolasa Gomberta (1500–1556), Orlanda di Lasso (1532–1594) i innych.

[Tom IV](#) i [tom V](#) dostępny jest w zasobach cyfrowych udostępnionych przez [Münchener Digitalisierungszentrum](#).

Dziś dysponujemy 27 utworami, których autorstwo Franciscusa De Rivulo nie podlega dyskusji. Kompozycji tych było jednak z pewnością więcej. Znacząco twórczości pierwszego kierownika Kapeli Rady Miejskiej w Gdańsku – Agnieszka Leszczyńska i Monika Kaźmierczak – twierdzą zgodnie, że wśród niesygnowanych, a zachowanych, fragmentów muzycznych jego autorstwa można wymienić muzykę do sztuki *Hecastus* Jorisa van Lanckvelta (1487–1558), zwanego z łacińska *Macropediusem*. Ten popularny

23

Sygn. PAN BG: Ms. 4003

Papier; 13,5 x 20,5 cm; 4 księgi
głosowe: 136; 119; 112; 114 k.

Oprawa: brązowa skóra, dodatkowo
wzmocniona na grzbiecie tłoczonym
pergaminem; ślepe tłoczenia na obu
okładzinach.

w swoim czasie autor – jak wielu humanistów – pisał nie tylko utwory dramatyczne, ale również podręczniki; wreszcie sam komponował muzykę do własnych tekstów dramatycznych. *Hecastusa* (1539 Köln) przepracowywał: reedycja w Utrechcie w roku 1552. W życiorysie Jorisa van Lanckvelta można by wskazać na kilka zdarzeń, które znajdują odzwierciedlenie w jego twórczości dramatycznej, utrzymanej w duchu moralizatorskim. Oprócz poznania doktryny Marcina Lutra i jego zwolenników istotny był akces

do zgromadzenia Braci Wspólnego Życia, realizujących postulaty prerereformacyjnego ruchu *Devotio Moderna*. Wiadomo, że twórca tego ruchu, Geert Grootte (1340–1384), z rezerwą wypowiadał się na temat studiów w rodzaju *artes liberales*, uważając je za mało istotne same w sobie, w przeciwieństwie do filozofii etycznej (jak wiadomo – sztuki wyzwolone traktowano zresztą jako przygotowanie do uprawiania filozofii i spekulacji teologicznych). Zapewne też dlatego Joris van Lanckvelt łączył we właściwy sobie

sposób pobożność z wiedzą o greckiej i rzymskiej literaturze starożytnej: w interesującym nas dramacie *Hecastus* na płaszczyźnie ideowej dialog prowadzony był z tekstem Biblii, forma utworu zaś – językowa i metryczna – ukształtowana została w oparciu o wzorce rzymskie (komedie Plauta i Terencjusza). Wprowadzenie do tekstu oddzielnych partii chóralnych to zapewne wynik uważnej lektury Horacjańskiej *Ars poetica* (por. v. 193–195), poszczególnych tragedii Seneki Młodsze, ale też literatury powstałej

współcześnie – utworów dramatycznych renomowanego humanisty, Johannes Reuchlina (1455–1522).

Tekst chóru umuzyczniony przez Franciscusa de Rivulo zupełnie różni się od wersji, którą przygotował Joris van Lanckvelt we wspomnianym drugim wydaniu utrechckim z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych szesnastego stulecia. Jako autor tekstu i – w ponownej edycji – również kompozytor, zaproponował Macropedius całkowicie inną organizację

96

Defluentis in fax unde Vniuersi cum dolore Pro,
 creati et educati Morte ad imalabimur.

XIII.

A. Jof ainf ainf B. Adop darc bound

manus langwö dmy pro mans dntz pro wondmy both so jes haly

melodyczną niż Franciscus de Rivulo, rytm opierając na anapestycznych strukturach słów (dwie krótkie wartości/sylaby poprzedzające długą wartość/sylabę). W wersji pierwszej, utrwalonej w gdańskim rękopisie Ms 4003, czyli u de Rivulo właśnie, znajdziemy natomiast formuły jambiczne (podstawowa stopa jambiczna zawiera sylabę/wartość długą, poprzedzoną przez krótką). U obu kompozytorów mielibyśmy zatem do czynienia z dość wyraźnym przykładem łączenia starożytnej z gruntu teorii wersyfikacyjnej i renesansowej praktyki kompozytorskiej, ale w różnych wariantach tekstowo-dźwiękowych.

Tekst gdański, znany z opisywanego rękopisu, został rozszerzony o niezamieszczony w żadnej z dwóch wersji autorskich fragment (v. 19–20) piątej elegii księgi pierwszej Owidiuszowych „Żalów” (łac.: *Tristia*). Dwuwiersz ten wprowadza pewne zamieszanie do jambicznych struktur oryginału, gdyż – rozpatrywany od strony metrycznej – stanowi przykład dystychu bazującego na metrum daktylicznym:

*Thesea Pyrithous non tam sensisset amico,
si non infernas vivus adesset aquas.*

W przekładzie, którego autorką jest Marlena Puk, warto dodać poprzednie dwa wersy:

Gdyby mój statek z dobrym płynął wiatrem,
może wierności twojej bym nie poznał,
jak by Tezeja nie znał Pejritoos,
gdyby nie dotarł żywy do podziemi.

Jest to przykład na dosyć swobodne, ale i zarazem uzasadnione modyfikowanie treści: do już istniejącego tekstu przedstawienia wprowadzone zostają fragmenty pochodzące od innych autorów. O ile w sztuce Macropediusa tytułowy bohater dzieli doświadczenie z biblijnym Hiobem, opuszczony przez bliskich i przyjaciół, o tyle elegia piąta z pierwszej księgi „Żalów” zawiera motyw kontrastujący: Owidiusz chwali przyjaźń z Celsusem, który odwiódł poetę od samobójstwa, gdy ten w przerażeniu czekał na oficjalną relegację z Italii nad Morze Czarne. Parą przysłowiowo dobrych przyjaciół w mitologii greckiej, wprowadzoną do utworu przez starożytnego poetę jako urozmaicający przykład, byli również Tezeusz i Pejritoos. A zatem śpiewane w przedstawieniu *Hecastus* teksty mają nie tylko odsyłać – w planie ideowym – do ksiąg Pisma Świętego; zawierają też elementy mitologii niechrześcijańskiej, lecz o wymowie zgodnej z ogólnym przesłaniem sztuki.

JACEK POKRZYWNICKI

Jan Długosz

*Annales seu Chronicae inleyti Regni Poloniae. Libri VII–IX, X
(usque ad annum 1406)/Roczniki albo kroniki sławnego Królestwa
Polskiego*

[S.I., XVII wiek.]

NA grzbiecie tego okazałych rozmiarów foliału czytamy, że wewnątrz znajduje się *Chronica Prussiae ab anno 1241 usq[ue] ad annum 1406*. Rzecz dotyczy jednak nie tylko Prus, lecz całej Polski, a nawet regionu środkowoeuropejskiego, o czym – jak wiadomo – świadczy zawartość *Roczników...* Jana Długosza (1415–1480), twórcy obszernej historii Polski, dzieła opisującego wszystko, co wydarzyło się na terytorium Królestwa Polskiego – od początków państwowości aż po piętnastowieczną współczesność. Przypomina to w istocie zamierzenie starożytnego historyka rzymskiego Tytusa Liwiusza (59 p.n.e. – 17 n.e.), autora znanych z pewnością Janowi Długoszowi obszernych dziejów Rzymu [Od założenia miasta \(łac. *Ab Urbe condita libri CXLII*\)](#).

Poprawną identyfikację treści dzieła podaje *Katalog der Handschriften der*

**Sygn. PAN BG: Ms. Uph.
fol. 70**

Papier; 30 x 19,5 cm; 734, [4] k.

Oprawa: XVII w.; pergamin
(prawdopodobnie wtórna).

Proweniencja, znaki własnościowe:
z kolekcji bibliotecznej Johanna
Uphagena.

24

345

in primis admirabiles sunt, humilitate, civi:
 tate fatuincia spectandus facilis aditus ad
 se prebens. Nec gestu, neq; sermone, cuiq; super:
 bus aut grauis extitit, talem se erga noxios,
 iniuriatoresq; suos gerens, vt damnati cum in:
 teligerent. Quapropter remunerator omnium de:
 us corpori suo ex animi gratiam contulit, ut
 quauis pluribus cadauer iaceret insepultum.
 sicut non olebat tñ, sed eam magna omni
 admiratione, gratulatione q; decore spectumq;
 quasi uiuentis, e spirantis hominis proferbat
 frequentiori tñ Regis morte vulgata. Nobilium
 Militumq; numero Cracouiam aduentate pri:
 mum in Ecclesijs Ciuitatis Cracouie conuen:
 tualibus e parochialibus, De inde in cathe:
 drali maiori Cracouie, solennis in Magnifi:
 centiam Cultumq; Regalem aguntur exequie,
 e iusta debitaq; luce omnis honestas fauori ta:
 ti Principis e tam clari Regis persoluta cuius
 nedum memoria sed e cineribus plurimum de:
 beri solomam, certissimum extat, qui pro illius
 salute e defensione crebros agens e certa:

*Verbalis (vel
 L. scripta et
 m. scripta)*

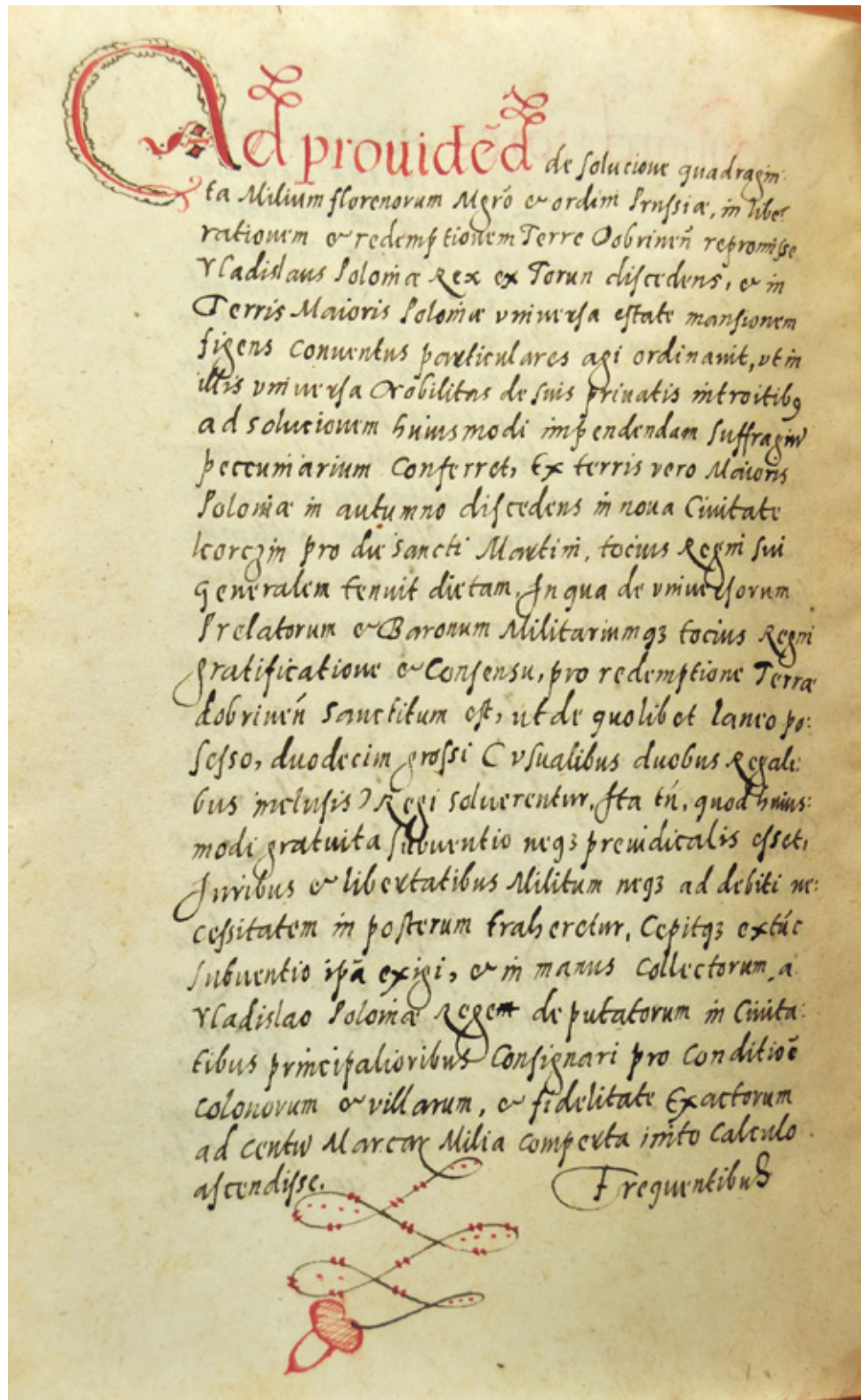
*Condempn. p. p.
 h. h. h. h. h.
 h. h. h. h. h.*

Danziger Stadt Bibliothek; stamtąd dowiadujemy się również, które z 12 ksiąg dzieła Jana Długosza znalazły się w tym rękopisie: księgi od siódmej do dziesiątej; ostatnia zaś częściowo, tzn. z zapisami do roku 1406. Ciąg dalszy – również pisanych ręcznie Roczników... – można przeczytać w prezentowanej na stronie [wirtualnej biblioteki Polona wersji rękopiśmiennej](#). Już w pierwszej chwili daje się zauważyć, że wersja przechowywana w kolekcji PAN Biblioteki Gdańskiej spisana została charakterem przypominającym włoskie humanistyczne rękopisy, również te z gdańskiej kolekcji d’Oranów. Trzeba jednak dodać, że nie było to pisanie szczególnie staranne: autorowi odpisu zdarzają się pomyłki, które niekiedy zauważa i stara się korygować, dopisując na marginesach brakujące fragmenty tekstu lub ujmując czy skreślając czerwoną kreską wyrazy niepotrzebne (np. k. 422 verso). Odpisujący zdecydował się poza tym ujawnić swoje imię: na ostatniej zapisanej karcie czytamy: *Lucas Przemyślj manu propria scripsit*, tj. „...napisał własną ręką”. Postać to bliżej nieznaną, ale niewątpliwie godną wzmianki, choćby za sprawą ozdobników, które

czytelnik napotyka na kolejnych kartach rękopisu. Przyciągają uwagę inicjały oraz ozdobne liniowe wykończenia liter, rysowane głównie czerwonym kolorem, na przemian z ciemnym – używanym również do pisania. Dominują motywy roślinne (w inicjałach), w tym owocowe (przy wykończeniach liter). Najczęściej to żółędzie, niekiedy w formie... fallicznej (por. np. il. k. 728 verso; k. 733 recto – verso). W rękopisie odnaleźć można szereg marginaliów, co najmniej dwóch różnych rąk, pisanych albo piórem (to zazwyczaj krótkie komentarze, rodzaj glos do treści dzieła lub korekty nazw własnych), albo wyrysowany ołówkiem (trzecia ręka) skrót NB, czyli *nota bene*. Rękopis stanowił własność Johanna Uphagena (1731–1802), który jednak śladów lektury własnej nie zostawił (ewentualnie mogłyby to być wspomniane skróty „NB”). Prawdopodobnie korzystał we własnej pracy naukowej z [zakupionego przez siebie pierwszego pełnego wydania z roku 1711](#).

Marginalia naniesiono zapewne przed oprawieniem książki, niektóre bowiem wychodzą poza krawędzie zewnętrzne kart (por. np. k. 530 recto; 560 verso).

JACEK POKRZYWNICKI

25

Sygn. PAN BG: Ms. 2500

[390] k.; 8°

Oprawa: skóra brunatna ze złotymi tłoczeniami (zachowane resztki farby); w plakiecie na okładzinie górnej wytłoczony Bóg na kuli ziemskiej, poniżej odbywa się Sąd Ostateczny; przedstawienie opatrzone słowami [*Deus*] *Iudicaturus Est Vivos Et Mortuos* (Bóg mający zamiar sądzić żywych i zmarłych); powyżej wytłoczone inicjały właściciela M P H, poniżej data 1565; na okładzinie dolnej wytłoczona plecionka inspirowana stylem orientalnym.

Proweniencja: M. Petrus Hiemelreich Regiomontanus (nota proweniencyjna na s. tyt.); *Donante Daniele Placotomo, possidet Herman Frederus S[ecretarius] G[edanensis] MDCX* (nota proweniencyjna na s. tyt.); na k. 2 s. *verso* okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

Sztambuch Petrusa Himmelreicha

Johannes Posthius Gemerschemius Tetrasticha in Ovidii Metamor. Lib. XV

(Franofurti: G. Corvinus), 1563.

W ZBIORACH rękopisów PAN Biblioteki Gdańskiej pokazną kolekcję tworzą sztambuchy. Sztambuch, inaczej zwany imionnikiem, jest rodzajem pamiętnika. Tego typu pamiętkowe książeczki tworzyło wielu gdańszczan, zbierając wpisy czy to podczas podróży po Europie w okresie studiów, czy to w rodzinnym mieście. Sztambuch stanowi fascynujące źródło wiedzy na temat, czasem co prawda tylko i wyłącznie luźnych, powiązań między patrycjuszami i uczonymi na całym kontynencie.

Prezentowany obiekt należał do pochodzącego z Królewca Petra Himmelreicha (?–1582) – rektora gimnazjum w Elblągu, który zmarł piastując urząd rajcy. Himmelreich prowadził sztambuch w latach 1564–1573, zbierając wpisy w takich miastach, jak rodzinny Królewiec, Gdańsk czy też Lubeka. Co ciekawe, na sztambuch składa się interfoliowane dzieło Johanna Postha (1537–1597) zatytułowane *Tetrasticha in Ovidii Metamor. Lib. XV* (Franofurti: G. Corvinus, 1563). Każdy czterowiersz – inspirowany daną historią z *Metamorfóz* poety rzymskiego Publiusza Owidiusza Naso – stanowi komentarz do ryciny. Trzy z nich są ręcznie barwione. Na interfoliach Petrowi Himmelreichowi wpisali się między innymi profesor poezji na Uniwersytecie

Ad amicos.

Sua nobis ut regni sperant
ab omnibus horti,
Inclita quos vario flore
coronat humus:
At non nisi in semine
libra, quando
Sata per manus
curam comas:
Consita sic in arvis
Scripta figure
Et libris regni
in imagine

IOHAN. POSTHII
GERMERSHEMII TETRA-
STICHA IN OVIDII METAMOR. LIB. XV.
quibus accesserunt Vergilij Solis figuræ
elegantiss. & iam primum in
lucem editæ.

Schöne Figuren / auß dem fürtreffli-
chen Poeten Ouidio / allen Malern / Gold-
schmiden / vnd Bildhauwern / zu nutz vnd gutem mit fleiß
gerissen durch Vergilium Solis / vnd mit Teutschen Ket-
ten küniglich erkleret / dergleichen vormals im
Druck nie außgegangen /
Durch

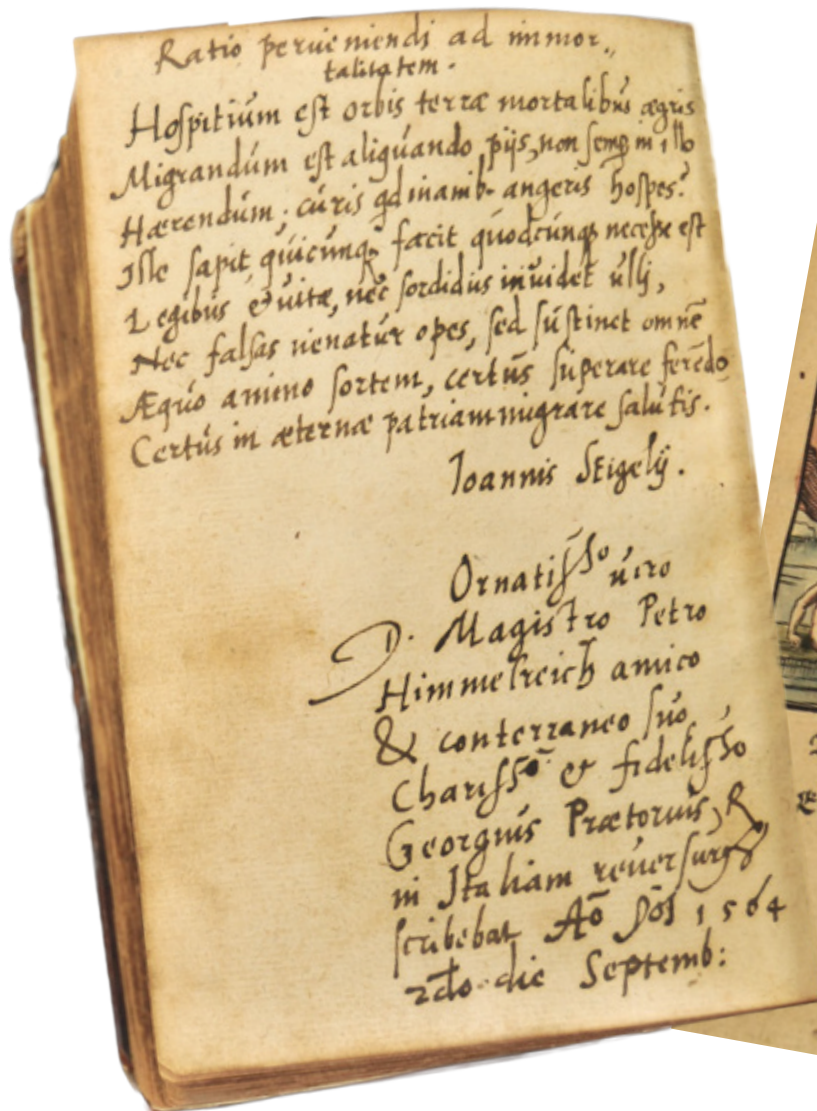
Johan. Posthium von Germersheim.

W. Ponante Damek
Placetomo, Passi del
Herman Fredens

EVM GRATIA ET PRIVILEGIO ROM. S. S.
Cæs. & Reg. Maiestatis,
M. D. LXIII.

M. Petrus Hieronimus
Rymontanus

w Królewcu, następnie sekretarz Rady Miasta Gdańska, autor *Historia Rerum Prussicarum* Caspar Schütz (1540–1594) czy też konrektor szkoły w Sonderhausen, diakon w kościele Mariackim w Gdańsku, pochodzący z Arnstadt Johann Steger (–1594). Nierzadko na wpis składał się cytaty z literatury antycznej – między innymi fragmenty *Iliady* Homera czy *Wojny z Jugurtą* Sallustiusza. W ciekawy

sposób, prawdopodobnie sam właściciel, nawiązał do opowieści Owidiusza o zarazie na Eginie – opatrzył ją notatką 1564 *Pestis in Prussia* (zaraza w Prusach) oraz epitafium ku czci zmarłej wówczas Margarety Grubin.

MARIA OTTO

Alessandro Donati

Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis

Romae: ex Officina Philippi Rubei, 1665.

GDAŃSKIE księgozbiory – zarówno instytucjonalne, jak i prywatne – stanowią świadectwo zainteresowań wykształconych gdańszczan między innymi antykami. Liczne, zachowane do dziś, egzemplarze z kolekcji patrycjuszowskich dotyczą starożytnej literatury, historii, kultury oraz sztuki. Wiele z nich, zwłaszcza tych dotyczących sztuki, stanowią publikacje ilustrowane, opatrzone misternie wykonanymi drzeworytami lub miedziorytami. Tego typu literatura, w tym naukowe traktaty, istnieje już w księgozbiorze założycielskim Biblioteki Rady Miasta Gdańska, czyli w kolekcji Jana Bernarda Bonifacio. Markiz Orii posiadał w swych zasobach między innymi opracowane przez Marco Fabio Calviego (1440–1527) *Antiquae Urbis Romae cum regionibus simulachrum* (Romae: Valerius Dorichus Brixiensis, 1532), na którego kartach przedstawiono między innymi Kapitol czy też budynki znajdujące się w pobliżu Via Appia, na Eskwilinie,

26

Sygn. PAN BG: Eb 14363 4°

[1] k. front., [5] k., 537 (i.e. 541),
[1] s., [8] k., [4] k. tabl.; [117] il.
w tekście; 4°.

Oprawa: pergamin.

Proweniencja, znaki własnościowe:

Friedrich Gottlieb Engelcke (nota
proweniencyjna na wyklejce:
*Friederich Gottlieb Engelcken
Bibliotecae intulit anno 1684*);
biblioteka kaplicy świętej Barbary
(wycięty ekslibris z karty ochronnej).

Polach Marsowych. Wolumin został w późniejszych czasach współprawiony z [57] kartami rycin, na których wyobrażono starożytne budynki oraz detale architektoniczne.

Tradycję zainteresowania antykiem, w tym starożytną architekturą i sztuką, kontynuowano w latach późniejszych. Jednym z piękniejszych zabytków piśmiennictwa tego typu przechowywanych w PAN Bibliotece Gdańskiej jest bogato ilustrowana praca Alessandro Donatiego zatytułowana *Roma vetus ac recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis*. Pierwodruk pracy został wydany w 1638 roku w rzymskiej oficynie drukarza i księgarza Manelfo Manelfiego (?–1649). Praca już rok później doczekała się wznowienia, kolejne wydania natomiast datujemy między innymi na lata 1648, 1662, 1665, 1694, 1725, 1738. Pracę wydawano przede wszystkim w Rzymie i w Amsterdamie – bogato ilustrowaną. Prezentowany egzemplarz w 1665 roku wyszedł spod prasy drukarza i nakładcy Filippo de Rossiego (fl. 1634–1677).

Donati (1584–1640), jezuita i profesor retoryki, nauczyciel w *Collegio Romano*, w czterech księgach przedstawił zarówno topografię, jak i walory architektoniczne Wiecznego Miasta. Jego wywód opatrzony został licznymi rycinami, z których 4 stanowią rozkładane karty; wśród pozostałych 117, ujętych w liczbowaniu całości, większość to całostronicowe ilustracje, na których przedstawiono rzymskie budowle, w tekście natomiast wyobrażono monety i medale. Egzemplarz został opatrzony notą donacyjną autorstwa burmistrza gdańskiego Friedricha Gottlieba Engelcke (1658–1716) – fundatora księgozbioru opatrzzonego ekslibrisem kaplicy świętej Barbary.

Heinrich Zerneck

Umbständliche Reise-Beschreibung, welche er in seinen Academischen Jahren Anno 1730. angefangen und mit dem Ende des 1733sten Jahres, Gottlob, glücklich und gesund vollführet

[Gdańsk, po 2 sierpnia 1733.]

Ms. 854 to jedna z rękopiśmiennych książek do dziś zachowanych w kolekcji PAN Biblioteki Gdańskiej (oprócz wspomnianego rękopisu m.in. Ms. 852, Ms. 853 i Ms. 855 czy Ms. 2459), które pozostawili po sobie aż trzech przedstawiciele toruńsko-gdańskiej rodziny Zernecke (Zerneke). Dwaj z nich urodzili się w Toruniu – Jacob Heinrich (1672–1751) oraz Heinrich (1709–1775); najmłodszy zaś Andreas – w Gdańsku (1745–1821). Rękopis, o którym mowa, był własnością i wytworem środkowego w tym wyliczeniu Heinricha. Ten dobrze wykształcony i ustosunkowany mieszczanin (w latach 1730–1733 studiował prawo) przed wyjazdem na studia uczęszczał również do Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku (1724–1729), chociaż regularne pobieranie nauki rozpoczął w Gimnazjum w Toruniu. Po powrocie do Gdańska w 1733 wstąpił w związek małżeński z Eleonorą Constantią Wahl, córką jednego z gdańskich burmistrzów – Johanna Wahla (1682–1757). Sam zresztą sprawował szereg funkcji w miejskim aparacie administracyjnym, m.in. w roku 1758 został wybrany burmistrzem,

27

Sygn. PAN BG: Ms. 854

Papier; 23 x 18 cm; 205 k.

Oprawa: skóra, na okładzinach górnej i dolnej herby rodziny Zernecke (tłoczone i złocone).

d. 2. August.

1733.

244.

Caligon Epitaphi.
100 in der Haupt-
u. Maner. Kirchs
Epitaph.

In transitu hujus in via sanctissimae Maron. Kirchs, et alibi in Leyden in conu-
sta, oder Haupt. Kirchs quatuordecim. In Julijano, etiam quatuordecim Haupt-
ibor, ist val Grad Josephi Justi Scaligeri, und au ihm uafstau ffiliis non hinc
Epitaphium mit held. folgender Inscription; vornehmlich unordentlich ist hiezu
fau, als ob Scaliger aus dem protestantischen Gesschichte der ersten von Verona
abstammte, da sich selbst von einem Gulasstau negiret, und als nicht un-
gründlich Charletanene anmerkt. Die Inscription lautet folgen.
Anno 1609.

DEO Optimo Maximo sacrum et aeterna memoria JOSEPHI JUSTI,
Scaligeri, Julii Casaris à Burden F. Principum Veronensium Nepotis,
Viri, qui invicto animo, una cum Parente heriè maximo contra fortu-
nam adsurgens ac ius sibi persequens, impemum majoribus eripit,
ingenio excelso, labore indefesso, eruditione inusitata in litteraria
Republica quasi fataliter recuperavit; sed praesertim ejusdem modestie,
quod sibi fieri voluit, iidem qui in urbem hanc vocantur Curatores Aca-
demiae ac Urbis Coss. hoc in loco monumentum P. E. L. L. Jose sibi,
aeternum in animis hominum reliquit. 1609. obiit 23. Januar.

Ein Wagen fuhr in sehr einem Junge fliehen schreien; Oben über
dem Delu steht ein Kropf und über diesen eine Lige.

Wann und
Vor Collegianten.

Nachmittags um 2. Uhr besuchte wir die Versammlung der Collegianten, in einem
Saal, war klein, und mit großen Tischen und Stühlen, an den Tischen aber mit
ein paar schwarze Tische, oder einleuchtend praelpeten, besetzt. Voran auf die
Quintus

a w roku 1765 – miejskim komisarzem artylerii. Nie była mu obojętna kwestia gdańskiego szkolnictwa: m.in. razem z syndykiem Gottfriedem Lengnichem (1689–1774) i rajcą Karlem Gottliebem Ehlerem (1685–1753) starał się szukać wyjścia z kryzysowej wówczas sytuacji w tej dziedzinie. Jego postawa nie powinna dziwić; a wręcz przeciwnie – po człowieku wykształconym na uniwersytetach w Wittenberdze czy Lejdzie – bardzo popularnych uczelniach w osiemnastowiecznej Europie niemieckiego obszaru językowego – należałoby się spodziewać promowania nowoczesnych rozwiązań w dydaktyce szkolnej. Świadectwem takiej, humanistycznej w całym tego słowa znaczeniu, postawy, którą z założenia cechuje otwartość na nowe doświadczenia intelektualnej natury, jest zredagowany po niemiecku dziennik podróży. Nieco skrócony tytuł tego opracowania z podróży brzmi w przekładzie na język polski „...szczegółowy opis podróży, które on {tzn. autor} rozpoczął w latach nauki na uniwersytecie w roku 1730, a zakończył – chwała Bogu – zdrów i szczęśliwy z końcem 1733 roku“.

Podróże rozpoczęły się 7 czerwca 1730 roku. Data ostatnia w książce i zarazem dzień powrotu do Gdańska – to 9 października 1733 roku. Po drodze autor miał okazję zobaczyć, z większych miast: Berlin (11 czerwca), Lipsk (27 lutego), Wittenbergę (15 czerwca), Merseburg (5 lipca), Drezno (13 sierpnia 1730), Wittenbergę (22 września), Magdeburg (10 kwietnia 1732). A potem – 27 czerwca 1733 – Bremę, Amsterdam – 4 lipca 1733; Harlem – 22 lipca 1733, Haag – 25 lipca 1733; 26 tegoż miesiąca – Lejdę; Rotterdam – 29 lipca 1733; Delft – 29 lipca 1733.

Przykładowo – na czerwiec 1733 roku przypadły odwiedziny Hamburga. Heinrich Zerneckę między 8 a 24 czerwca zwiedzał wówczas – jak miał zresztą w zwyczaju – kościoły i rozmaite świeckie budynki użyteczności publicznej,

a także prywatne gabinety monet, kuriozów, ogrody, herbaria, wreszcie – prywatne biblioteki. Wśród tych ostatnich dwie kolekcje należące do słynnych uczonych, np. Johanna Alberta Fabriciusa (1668–1736), autora słynnych „Bibliotek” – [Greckiej](#) i [Łacińskiej](#).

Obie, rzecz jasna, znajdowały się w księgozbiorze Biblioteki Rady Miejskiej w Gdańsku, ale także w księgozbiórach prywatnych, np. Gottlieba Wernsdorfa (1717–1774).

Inny posiadacz prywatnych kolekcji książek w Hamburgu to również znana postać wśród uczonych osiemnastowiecznej Europy. Autor „Opisu podróży...” miał okazję złożyć wizytę słynnemu Johannowi Christophowi Wolffowi (1683–1739), wytrawnemu znawcy języków bliskowschodnich. Uczony ten przyjął Heinricha Zerneckę, notującego potem, że zbiór Wolffa „...wśród bibliotek prywatnych w Hamburgu, za wyjątkiem zbioru pana doktora Fabriciusa, nie ma sobie równych, tak ze względu na ilość, jak i na wartość”. [s. 150 {79 verso} *Er {sc. Wolff} führte uns auff seine Bibliothek, welche unter denen privat-Bibliotheken in Hamburg, außer Herrn D. Fabricii, ihres gleichen nicht hat, sowohl in Ansehung der Menge, als Kostbahrkeit der Wercke*]. Właściciel pokazywał z omówieniem cenne rękopisy i druki, w tym sury Koranu czy „dużą ilość książek potępionych i zakazanych, o różnej tematyce, zarówno negujących istnienie Boga, afirmujących je, prezentujących stanowisko sceptyków, [książki] obsceniczne i inne tego rodzaju”, których tytuły częściowo zresztą potem wymienia, np. *Johannis Bodnini Colloquium Heptaplomeres de abditis rerum sublimum arcanis* [„...siedmioczęściowa rozmowa o ukrytych tajemnicach spraw niebiańskich”] albo *Petri Pomponatii de naturalium effectuum causis* [„...o przyczynach sił oddziałujących w naturze”] czy też *Iulii Caesaris Vannini Amphitheatrum aeternae providentiae divino*

magicum [„...bosko-magiczny amfiteatr wiecznej opatrności”] itp.

Można też powiedzieć, że Heinricha Zerneckego cechowała wrażliwość na przestrzeń miejską i podmiejską. Autor omawia rozmaite budowle, prezentując niekiedy własnoręcznie wykonane szkice konstrukcyjne lub – nawet – całe założenia z zakresu inżynierii hydrotechnicznej. Dzięki temu zorientowaniu na opis przestrzeni wyraźnie reprezentowane są na kartach *Beschreibung* inskrypcje. Dostrzegał je na bramach, budynkach fortyfikacyjnych, a także we wnętrzach kościołów.

Dlatego też choćby w Lejdzie, z którym to miastem pod koniec życia był związany Joseph Justus Scaliger (1540–1609), Heinrich Zernecke zwiedzał francuski kościół Marii Panny i zanotował – dziś niezachowany – tekst inskrypcji upamiętniającej uczonego:

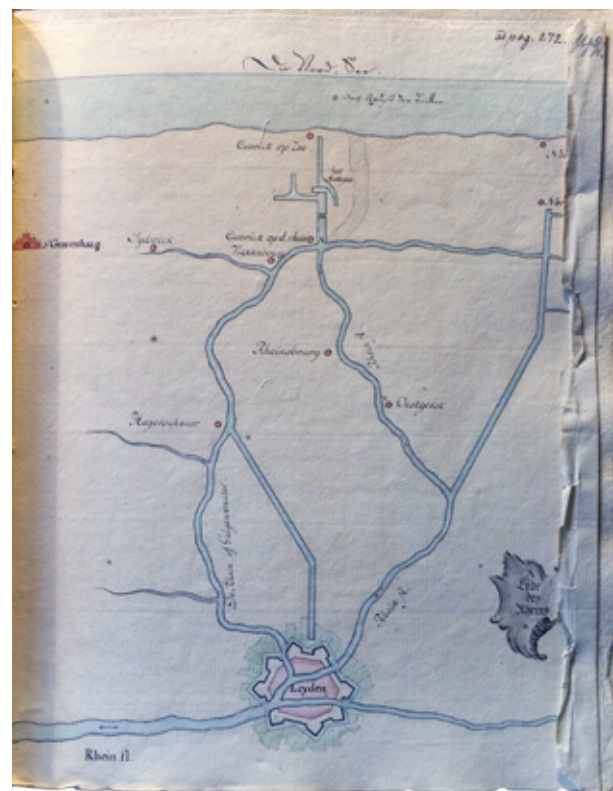
Deo Optimo Maximo sacrum et aeternae memoriae Josephi Iusti Scaligeri, Iulii Caesaris a Burden Filium, principum Veronensium nepotis, viri, qui invicto animo una cum parente, heroe maximo, contra fortunam adsurgens ac ius sibi persequens, imperium maioribus ereptum ingenio excelso, labore indefesso, eruditione inusitata in litteraria republica quasi fataliter recuperavit; sed praesertim eiusdem modestiae, quod sibi fieri vetuit, iidem qui in urbem hanc vocarunt, curatores academiae ac urbis cons[ule]s, hoc in locum monumentum p[oni], e[xigi], l[ocari], c[ura]verunt. Ipse sibi aeternum in animis hominum reliquit. 1609 obiit 21 Ianuar[is].

[„{Pomnik} Bogu Najlepszemu Największemu poświęcony i wiecznej pamięci Josepha Justusa Scaligera, syna Juliusa Cesara z Burden {sic}, wnuka książąt Werony, męża, który – niepokonany duchem – wraz z ojcem, wielkim bohaterem, występując przeciw losowi i zdobywając dla siebie {ten} przywilej, władzę odebraną przodkom

odzyskał w dziedzinie nauki, niejako z woli przeznaczenia, dzięki wybitnemu talentowi, nieustającej pracy, niezwyklej erudycji. Lecz ze względu na jego szczególną skromność (gdyż {sam} nie zezwolił dla siebie tego uczynić) ci, którzy wezwali {go} to tego miasta – opiekunowie uniwersytetu i rajcy – postarali się, aby w tym miejscu pomnik ów został umieszczony, wzniesiony i postawiony. Sam {zmarły} wieczność dla siebie w umysłach ludzi zapewnił. Zmarł {dnia} 21 stycznia 1609 roku“.]

Interesujące samo w sobie jest również kaligraficzne zacięcie twórcy książki. Można by je kojarzyć z wyrafinowanym poczuciem estetyki ludzi renesansu, którzy w swoich zapisywanych ręcznie książkach dbali o jakość pisma i harmonię zapisanych słów z materiałem ilustracyjnym.

JACEK POKRZYWNICKI

Johannes Mochinger*Floridorum ex dissertationibus rhetoricis super Cicerone in Lyceo Gedanensi habitis excerptorum sylva*

Gedani: e Typographeo Rhetiano, 1640.

JAN (Johann) Mochinger (1603–1652), syn kupca Alberta i mieszczyki Katarzyny z domu Arlem, był gdańszczaninem, profesorem retoryki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim. Jako członek gdańskiej elity intelektualnej, przyjaźnił się między innymi z najwybitniejszym w tamtych czasach naukowcem z nadbałtyckiego miasta – Janem Heweliuszem. I chociaż mieszkali w tym samym mieście i z pewnością regularnie się widywali, to do dziś zachowała się korespondencja między astronomem a profesorem. W jednym z listów Heweliusz zachwala Mochingerowi astronomię jako naukę, w innym z kolei nauczyciel z Gimnazjum przekazał przyjacielowi panegiryk na jego cześć, zatytułowany *Gedani Gloria*. Świadectwem bliskości, jaka istniała między dwoma uczonymi, jest również karta

► Jan Mochinger [Nr inw. PAN BG: 152]

Sygn. PAN BG: Cd 4309 8°

[200] k.; 8°.

Oprawa: gładki pergamin; na grzbiecie naklejka ze skróconym adresem bibliograficznym.

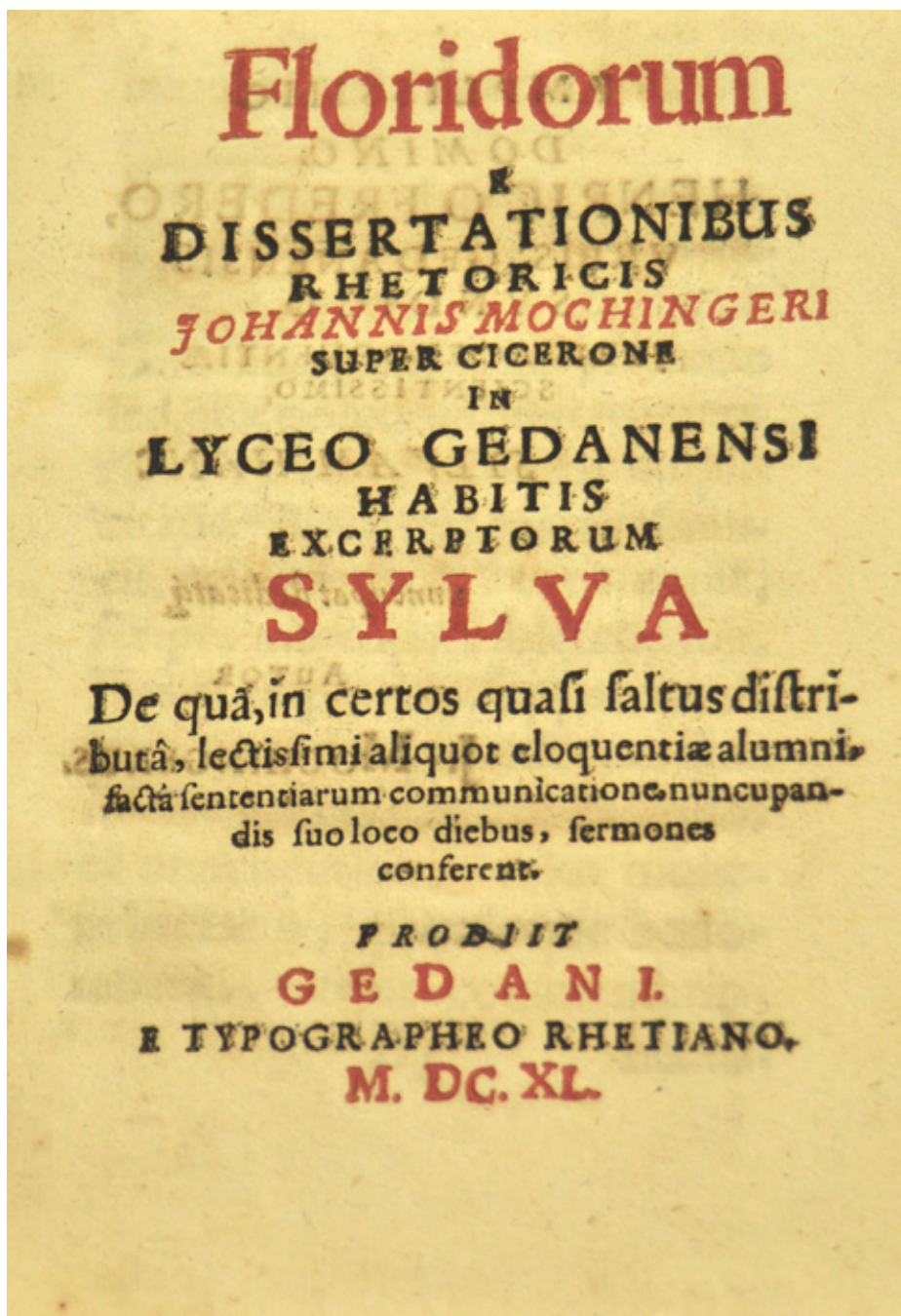
Proweniencja, znaki własnościowe:

na wyklejce przedniej ekslibris
*Ex Bibliotheca Senatvs
 Gedanensis*; na s. verso
 k. przedtytułowej pieczęć *Zur
 Danziger Stadt-Bibliothek*;
 pojedyncze marginalia.

tytułowa wydane w drukarni Andrzeja Hünefelda w 1641 roku Mochingerowego traktatu dotyczącego retoryki, a zatytułowanego *Orator atque rhetorista*. Wprawne oko zauważy drobną dedykację umieszczoną w polu jednego ze sztandarów przedstawionych na karcie tytułowej: *In honorem D[omi]n[i] Autoris I[ohannes] Hevelke S[alutem dat]*.

Mochinger przez lata skutecznie łączył obowiązki nauczycielskie z pracą literacką i naukową. Wydał liczne wiersze okolicznościowe napisane na cześć jego przyjaciół – profesorów i patrycjuszów gdańskich, a także podręcznik do retoryki zatytułowany *Orator atque rhetorista* oraz komentarze do mów Cyserona – *Floridorum Rhetoricorum ex Cicerone Sylva*. W publikacji tej Mochinger przedstawia swoje wykłady na temat Cyserona, jakie dawał w Gdańskim Gimnazjum Akademickim. Tekst został dedykowany, wówczas syndykowi, a w latach 1647–1654 burmistrzowi gdańskiemu, Henrykowi Frederowi (1604–1654). Materiał został podzielony na 64 kwestie, które dotyczą takich zagadnień, jak pisma Cyserona, ich cechy charakterystyczne, ale i recepcja twórczości mówcy w czasach późniejszych (np. stosunek Lutra do Cyserona), nowożytnie, drukowane edycje jego dzieł czy też porównanie Cyserona do Demostenesa.

MARIA OTTO

Michael Falck

*Dictata ethica ex decem libris Ethicorum Aristotelis
ad Nicomachum; Prolegomena in libros Politicorum Aristotelis*

[Gdańsk, XVII w.]

MICHAEL Falck (1622–1676), absolwent (1740) i w kolejnych latach (1651–1652) profesor Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku jawi się przede wszystkim jako aktywny kaznodzieja z pewnym dorobkiem w zakresie teologii. Jednak w zamieszczonej przez Ephraima Praetoriusa w „[Atenach Gdańskich](#)” (s. 100) bibliografii prac Michaela Falcka znajdują się i takie, które są efektem pełnej zaangażowania lektury tekstów antycznych. To na przykład opublikowane w Strasburgu (*Argentorati* 1650) *Collegium politicum in VII libros ‘Politicorum’ Aristotelis* [Zbiór tekstów na tematy polityczne, dotyczący siedmiu ksiąg „*Polityki*” Arystotelesa] albo – będąca właściwie utrwalonym w postaci drukowanej rezultatem dysputy filozoficznej, jaką zorganizowano 13 czerwca 1646 roku w Królewcu (*Regiomonti*) – *Disputatio physica de natura elementorum ad mentem Aristotelis* [Dysputa fizyczna na temat właściwości cząstek składowych natury według doktryny Arystotelesa]. Arystoteles był zresztą bardzo intensywnie studiowanym przez Michaela Falcka myślicielem starożytnym. Potwierdzałyby to zawartość klocka introligatorskiego z kolekcji PAN Biblioteki

Sygn. PAN BG: Ms. 2186

Papier; 21 x 18 cm; [345] k.

Oprawa: tektura, grzbiet wzmocniony skórą.

L. D. B. V.

56

Cum intelligentia rerum pendeat ab intelligentia verborum, ut littera, ut vocum, voces notiam in animo, ita notiones rerum et symbola moralem Philosophiam tractantur de nomine primo dicimus, quod Ethica dicitur à Graeco nomine ἠθικός moribus et consuetudine: Illo, quia circa mores, quibus homo ad finem suum perducitur, occupatur: Hoc quoniam consuetudine et crebris actionibus comparatur. Caspeli quoque posteriorem Aetymologiam negat ob defectum Autoritatis, An. ex 2. Nicom: c. 1. verbis hisce, moralis, more, à quo nomen paululum deflexum duxit omnino comparatur, facile constat.

Caetero Synonymia de Philosophia practica à fine, quae est contemplari, utpote cum sola Theoria, seu speculatione Ethicis absque praxi sterilis sit Philosophia moralis,

Quid felix sanctio, & qd esse jubeat!

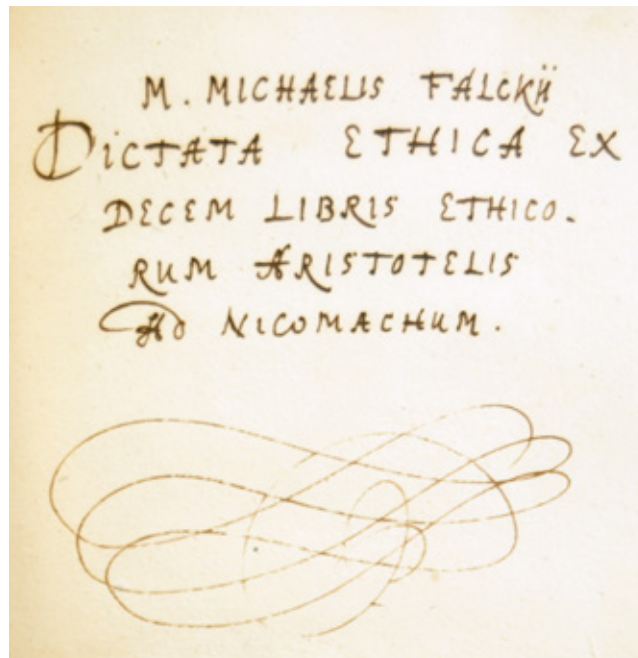
266

Politicarum in tetra ista dissertationum initium
facere non spero, si quem ordinem in
tota hac doctrina tenere obtinerem, in antecessum
vel tribus verbis significem.

Principio singulorum librorum, inq. libro quo
causam capitalem distinctam atq. brevissimam alia
loca s. resolutionem traditurus sum. Deinde pleni-
orem expositioem s. explicatam supponitabo. Hinc (ut
textu quam max. familiari vobis reddat, utpote
tu vel pater diversa rase repetendo) luculen-
tem textu paraphrasin s. circumscriptionem scri-
bebo. Deniq. ex textu resoluta explicata, para-
phrasin instituta politica quaedam conferentia atq.
perspicua certis positionibus operosa discussio
et disputatio causa deducam. Haec erit operis
series, haec universa tractationis summa; in omnibus
quantum fieri potest, brevitati, perspicuitati
et soliditati studebo.

Antequam vero ad ipsos libros perrebo facia

Gdańskiej (sygn. Ms. 2186) zbierającego pisma Michaela Falcka i innych autorów o filozoficznych zainteresowaniach: oprócz Michaela Falcka – także Heinricha Nicolai (1605–1660), następnie królewieckiego profesora nauk moralnych Wilhelma Witzendorfa (1609–1646) albo rajcy gdańskiego Georga Schrödera (1635–1703). Ostatni z nich przepisał zresztą inne, niewymienione we wspomnianym zestawieniu Falckianów dziełko pt. *Prolegomena in libros „Politicorum” Aristotelis* [Wprowadzenie do ksiąg „Polityki” Arystotelesa], liczące w rękopisie 19 kart. Znacznie większe rozmiarami są natomiast, zamieszczone również w tej oprawie (od k. 56 *recto* do k. 189 *verso*), Falckowe *Dictata ethica ex decem libris Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum*, tzn. *Wykłady z etyki na podstawie dziesięciu ksiąg „Etyki Nikomachejskiej” Arystotelesa. Dictata...* liczą bowiem 133 karty. Termin *dictata* sugeruje zresztą, że to tekst wypowiedzany na głos i następnie zapisywany, tak jak podczas wykładu. Z jednej strony obecność licznych skrótów w piśmie, za pomocą którego utrwalono *Dictata...*, mogłaby potwierdzać takie przypuszczenie; z drugiej – brak skreśleń i ogólna staranność sugeruje, że mamy do czynienia z przeznaczonym do lektury odpisem z istniejących już przedtem notatek. Oto zresztą, jak wygląda fragment wstępny (z rozwiniętymi skrótami, nieco zmienioną ortografią i przestankowaniem), w ramach którego autor prezentuje etymologię terminu „etyka”. Widać tu wyraźnie, że pierwsze zdania wykładu zostały skonstruowane przez Michaela Falcka bardzo starannie, tworząc struktury zretoryzowane, periodyczne.

Cum intelligentia rerum pendeat ab intelligentia verborum ipsaeque litterae, ut vocum, voces notionum in animo, ita notiones ipsae rerum sunt symbola, moralem philosophiam tractaturi de nomine primo dicimus. Quae „ethica” dicatur a Graeco tum ἠθος, cum ἔθος – moribus et consuetudine; Illo, quia circa mores, quibus hominem ad finem suum producit, occupatur; hoc, quoniam consuetudine et crebris actionibus comparatur.

[„Jeżeli rozumienie rzeczy miało być zależne od rozumienia słów – a jak litery {są symbolami} słów, słowa symbolami sformułowanych w umyśle pojęć, pojęcia zaś same w sobie symbolami rzeczy – to wówczas, nosząc się z zamiarem przedstawiania zagadnień filozofii moralnej, najpierw mówimy o terminie {<etyka>}. To, czym jest <etyka>, Grek określałby zarówno {wyrazem} ἠθος, jak {i wyrazem} ἔθος, {mając na myśli} <charakter> i <przywyczajenie>. Tym pierwszym, gdyż odnosi się ono do <usposobienia>, które skłania człowieka do działania w zamierzonym przez niego celu; tym drugim, ponieważ łączy ono {w sobie} <przywyczajenie> i <często powtarzane działania>.”.]

Taki sposób pisania jest zresztą charakterystyczny dla partii wstępnych tekstów naukowych o starożytnym rodowodzie. Rozważania na temat *Etyki Nikomachejskiej* Arystotelesa korespondują zatem – by tak powiedzieć – z antycznymi wzorami poprzez wybór tematu (tekst Arystotelesa), jak i formę (wypracowany styl partii początkowej).

JACEK POKRZYWNICKI

Christian Friedrich Wernsdorf

Übersetzung der Briefe (angefangen 1764 d. 20sten Januar, geendigt 1766, d. 24sten May), wie auch der Lob-Rede auf den Cayser Trajanus (angefangen 1766, d. 26ste May, geendigt 1767, d. 4ten August) des Cajus Plinius Cäcilus Secundus

Dantzig, 1764–1767.

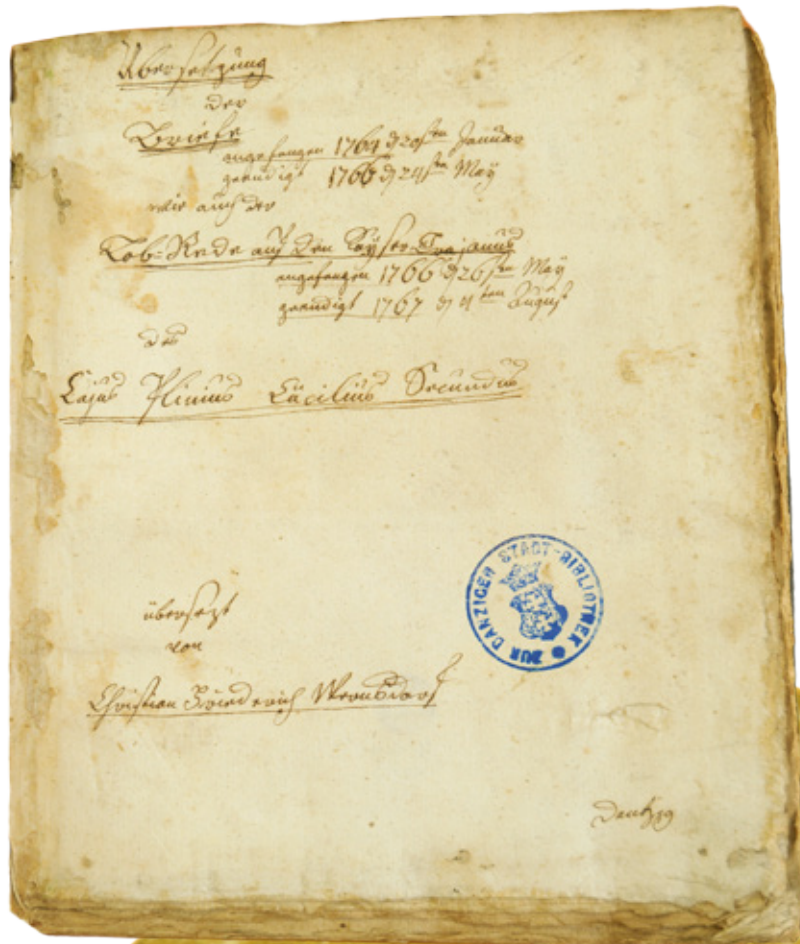
INTERESUJĄCE zamierzenie translatorskie kryje w sobie niepozorny wolumin o sygnaturze Ms. 2395: w nowożytnym Gdańsku to bowiem jedyne kompletne tłumaczenie wszystkich listów Pliniusza Młodszeo (61 n.e. – ok. 113 n.e.). Dodatkowo ciekawość budzi fakt, że przekładający z języka łacińskiego na niemiecki w chwili rozpoczęcia całej pracy miał jedynie trzynaście lat. Komu przyszłoby do głowy podejmować się takiej pracy? Mógł to być jedynie ktoś, kto wyrastał w rodzinie inwestującej bardzo intensywnie w edukację dzieci. Christian Friedrich Wernsdorf (1751–1795), bo o nim mowa, miał szczęście urodzić się w jednej z bardziej wyróżniających się, jeżeli mowa o zaangażowaniu w sprawy nauki, rodziny gdańskich. Jako trzeci syn Gottlieba Wernsdorfa (1717–1774), profesora Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku, miał z pewnością dobre warunki w kwestiach edukacji. Sam zresztą uczęszczał do szkoły, w której pracował ojciec, ale w *Księdze Wpisów Uczniów Gimnazjum Gdańskiego (Catalogus discipulorum gymnasii Gedanensis)* jego nazwisko pojawia się dopiero pod rokiem 1769, i to od razu w klasie ostatniej, tj. „prymie” (łac. *prima classis*), przygotowującej bezpośrednio do zajęć uniwersyteckich. Trzynastoletni chłopiec mógł zarazić się pomysłem przełożenia Pliniuszowej korespondencji od ojca, o którym wiadomo, że prowadził u siebie w domu dodatkowe nauczanie dla wszystkich swoich dzieci, również dziewcząt. Z podręczników do nauki łacińskiej stylistyki, w której – między innymi – celował Gottlieb Wernsdorf, zawsze poświęcano wiele uwagi sztuce pisania listów. Zbiór epistolograficzny Pliniusza Młodszeo, stworzony przecież do czytania, doskonale nadawał się do ćwiczeń w pisaniu

Sygn. PAN BG: Ms. 2395

Papier; 20 x 17 cm; 2, 561, 139 k.

Oprawa: tektura, marmurkowa
wyklejka; XIX wiek.

Proweniencja, znaki własnościowe:
ze spuścizny pastora Adolfa
Mundta.

korrespondencji; poza tym – co w XVIII stuleciu było nie bez znaczenia dla ludzi z niemieckojęzycznego obszaru kulturowego – za sprawą przykładowo tego właśnie zbioru w ramach regularnie podejmowanego wysiłku translatorskiego można było osiągnąć biegłość w operowaniu językiem niemieckim. Dla młodego Christiana Friedricha kolejnym zadaniem, powiązaniem z jednej strony z nauką łaciny, a z drugiej – niemieckiego, było tłumaczenie na ten ostatni język reprezentującej tzw. rodzaj okolicznościowy (łac. *genus demonstrativum*) mowy pochwalnej dla Trajana, zwanej często z grecka *Panegyrykiem* (od gr. *πανηγυρικὸς λόγος*). Ten dość trudny stylistycznie, „zretoryzowany” tekst mógł Christian Friedrich Wernsdorf traktować jako kolejny stopień wtajemniczenia w tajniki warsztatu filologicznego.

JACEK POKRZYWNICKI

31

Sygn. PAN BG: Ms. 2257

Papier; 22 x 16 cm; 363 k.

Oprawa: charakterystyczna dla książek ze zbioru Simona Clüvera: tektura obciągnięta rękopisem muzycznym na pergaminie; grzbiet wzmocniony tłoczoną na ślepo skórą jaśniejszej barwy; na okładzinie górnej w górnym lewym rogu inicjały: S C I V D, u dołu rok 1588 oraz między nimi tłoczony na ślepo superekslibris herbowy Clüvera.

Proweniencja, znaki

własnościowe: na okładzinie górnej w górnym lewym rogu inicjały: S[imon] C[luverius] I[uris] V[triusque] D[ocor], czyli – „Simon Clüver, doktor obojga praw” oraz, tłoczony na ślepo superekslibris herbowy Clüvera.

Simon Clüver

Explicatio primi Euclidis libri tradita a M[agistro] Iohanne Balduino

[Wittenberga,] 23.10.1563–31.01.1564.

EUKLIDESOWE *Elementy* ze zbioru notatek wykładowych gdańszczanina Simona Clüvera, sygnowane jako Ms. 2257, oprócz osoby posiadacza wiąże z prezentowanym w innym miejscu rękopisem Ms. 2182 również pewna kwestia terminologiczna (patrz: nota 20). Nie dotyczy ona może bezpośrednio *Georgik*, objaśnianych przez wittenberskiego teologa Caspara Crucigera Młodszeo (nieco więcej o tym w nocie do rękopisu Ms. 2182), lecz pism retorycznych, jakie znalazły się w tej samej oprawie (np. *Dispositiones rhetoricae omnis generis epistolarum*, czyli *Zalecenia retoryczne dla listów każdego rodzaju*). Powiązanie to przedstawia się następująco: przynajmniej od czasów Arystotelesa ze Stagiry wiadomo, że grecki termin στοιχειόν (w liczbie mnogiej στοιχεῖα), tłumaczony przez starożytnych Rzymian jako *elementum* (l. mn. *elementa*), w swojej

wieloznaczności mógł być wykorzystany nie tylko na określenie podstaw geometrii, jak u Euklidesa (IV/III wiek p.n.e.), ale też ma odniesienie do silnie nacechowanego retorycznie pojęcia toposu, ułatwiającego proces wynajdywania i tworzenia argumentów (te odpowiednio wykorzystane stanowią o skutecznym przekonywaniu, czyli w zasadzie o istocie retoryki).

Poza tym, jeżeli zastanowić się nad datami, które wskazują na czas powstania notatek – czy z retorycznego pisania listów i z *Georgik*, czy też z *Elementów* Euklidesa – to staje się bardziej oczywiste, jak wyglądał plan studiów wittenberskich

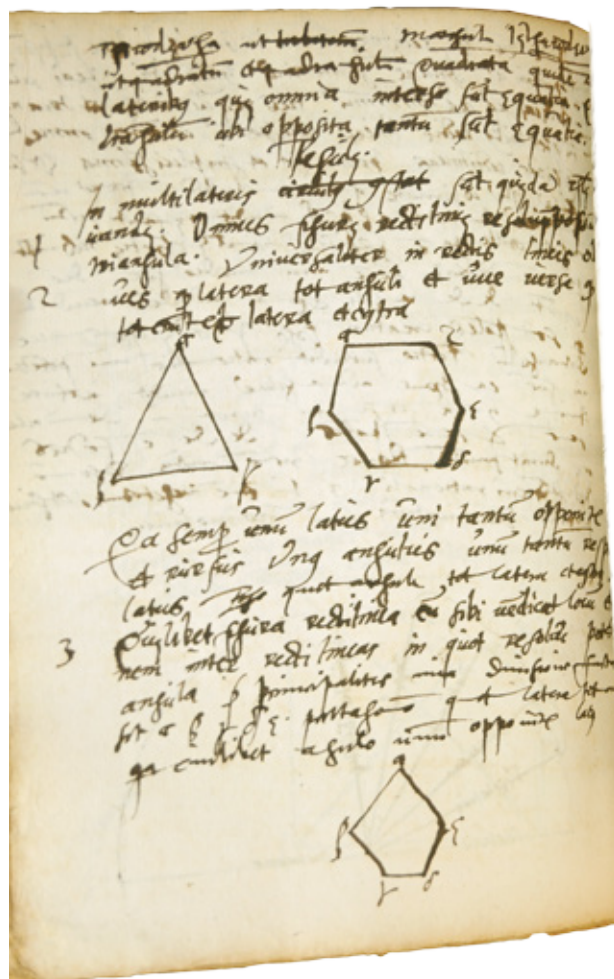

Explicatio primi Euclidis libri
tradita à M. Iohanne Bal.
duino Vitebergensi

Anno 1563.

Hippocrates in epistola ad filium Thessaliam
Ad cognoscendam Geometriam & numerorum scientiam non solum
multum studij adhibeto. Non enim solum uitam tuam
illiusmodi ad multa quodam in humanana rebus statu
efficiet sed etiam animam acutiore & clariore reddent
ad omnia quorum usus in medicina esse potest, utilitate
consequenda. Hinc Geometriæ cognitio, quæ multiformis
est ac uariosa, & omnia eius demonstratione respicit
utilis erit ad omnium assuetudinem & ad articulationes
& reliqua membrorum ordinem.

Simona Clüvera. Najpierw (tu od roku 1559) młody gdańszczanin uczęszczał m.in. na zajęcia z historii literatury (*Georgiki* u Caspara Crucigera Młodszeo) i pisania wybranych form tekstowych (retoryka w epistolografii), następnie uczestniczył w wykładach z przedmiotów, które my dzisiaj zaliczamy do nauk ścisłych – tu przykładem będzie geometria jako dział matematyki. Wykłady z *Elementów* Euklideskich prowadzone były w latach 1563–1564 (od 23 października tegoż roku do 31 stycznia roku następnego). Przy katedrze stawał wówczas magister Johann Balduin z Wittenbergi. Swój kurs zaczynał od słów zachęty, i to kilkupoziomowej, idąc za przykładem, między innymi, Johanna Scheubla vel Scheubeliusa (1554–1570) – kartografa i astronoma, ale też autora edycji *Elementów* (pierwsze sześć ksiąg wydał i opracował Johann Scheubel w Bazylei w 1550 roku). Otóż, tak jak przed nim słynny Johann Scheubel, Johann Balduin powoływał się zarówno na starożytnych uczonych, jak i na bieżące korzyści z Euklidesowej nauki. W rękopisie z Gdańska na prawej stronie karty 238 przeczytamy na przykład przełożone na łacinę słowa przypisane Hipokratesowi z Kos (ok. 460 p.n.e. – ok. 370 p.n.e.). Ten starożytny znawca problematyki medycznej miał zapisać w liście do syna Thessalosa: „Staraj się usilnie [...] poznać geometrię i wiedzę o liczbach. Nie

tylko bowiem uczynią one twoje życie znakomitym i w wielu kwestiach, z jakimi mają do czynienia ludzie, wygodnym, ale również sprawią, że twoja dusza wzbogaci się i zaczniesz sprawniej obejmować to wszystko, czego będziesz próbował używać w medycynie na późniejszym etapie praktyki” [...ad cognoscendam geometriam et numerorum scientiam, mi fili, multum studii adhibeto. Non enim solum vitam tuam illustrem et ad multa commodam in humanarum rerum statu efficiant, sed etiam animam auctiorem et clariorem reddent ad omnium quorum usus in medicina experire..., k. 238 recto]. Na prawej stronie karty następującej – kolejne zachęty z odwołaniami, jak poprzednio, chociaż nie jedynie, do autorów starożytnych (np. do Plutarcha z Cheronei). Na dalszych kartach dukt pisma staje się mniej staranny. Prawdopodobnie wtedy właśnie rozpoczęły się właściwe wykłady. W zapiskach znajdziemy niekiedy rysunki. W geometrii według Euklidesa to rzecz nieprzypadkowa: rysunki, jako dodatkowy element objaśniający poszczególne rozumowania, wprowadzano już w starożytności, czy to na [zwojach papirusowych](#), czy to najstarszych zachowanych [bizantyjskich rękopisach *Elementów*](#).

JACEK POKRZYWNICKI

[Notatki z wykładów profesorów fakultetu medycznego na uniwersytecie w Montpellier]

[Montpellier, XVI/XVII w.]

KSIĄŻKA zawiera kilka zespołów notatek, które – zapewne na początku XVII wieku – spisano na fakulcie medycznym uniwersytetu w Montpellier. Słynny już za czasów średniowiecznych ośrodek studiów lekarskich (data założenia uniwersytetu – rok 1289) przyciągał chętnych do studiowania medycyny również w okresie nowożytnym. W kolekcji PAN Biblioteki Gdańskiej zachowały się dwa zeszyty z notatkami tego rodzaju. Drugi, którym się tutaj nie zajmujemy, został przez Ottona Günthera oznaczony numerem kolejnym i w zbiorze rękopisów PAN BG funkcjonuje jako Ms. 2327. Trudno orzec, kto mógł wykłady zanotować. Czy można wiązać ten zespół notatek z osobą Joachima Oelhafa/Ölhafa (1570–1630), znanego lekarza gdańskiego, który na przełomie XVI i XVII stulecia miał sposobność przysłuchiwać się prowadzonym na uniwersytecie w Montpellier wykładom? Na pewno w tekście nie ma żadnych informacji na temat osoby spisującej prezentowane z katedry treści. Jest też bardzo prawdopodobne, że notatki sporządzono nie podczas wykładów, lecz po nich, na co wskazuje kaligraficzne pismo i – ogólnie – staranność, o którą trudno podczas szybkiego notowania słów wypowiedzianych bezpośrednio z profesorskiej katedry. Zresztą niektóre zespoły tematyczne, jak np. praktyka lekarska Montpellier (patrz niżej), funkcjonowała jako rodzaj dzieła o ustalonej formie, co mogą sugerować zapisy na koniec poszczególnych części, np. *finis librii tertii huius operis*, tj. koniec księgi trzeciej tego dzieła (k. 167 verso). Już nawet pobieżna lektura pozwala upewnić się, jak wiele – wciąż jeszcze – medycyna przełomu XVI/XVII w. zawdzięczała osiągnięciom medycyny starożytnych Greków i Rzymian. W tekście wstępu (*praefatio*) przywołano, tylko na stronie prawej pierwszej karty (*recto*), rzymskiego lekarza Galena (ok. 130–200 n.e.) i słynnego Greka, Hipokratesa z Kos (ok. 460 p.n.e. – ok. 370 p.n.e.).

32

Sygn. PAN BG: Ms. 2326

Papier; 20 x 14 cm; 178, [4] k.

Oprawa: pergamin (zapewne XVII w.), na zewnętrznych stronach obu okładek widoczne otwory na sznurki (te prawdopodobnie w kolorze zielonym), zabezpieczające książkę przed nagłym otwarciem.

Proweniencja, znaki własnościowe: na s. *recto* k. 1 okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

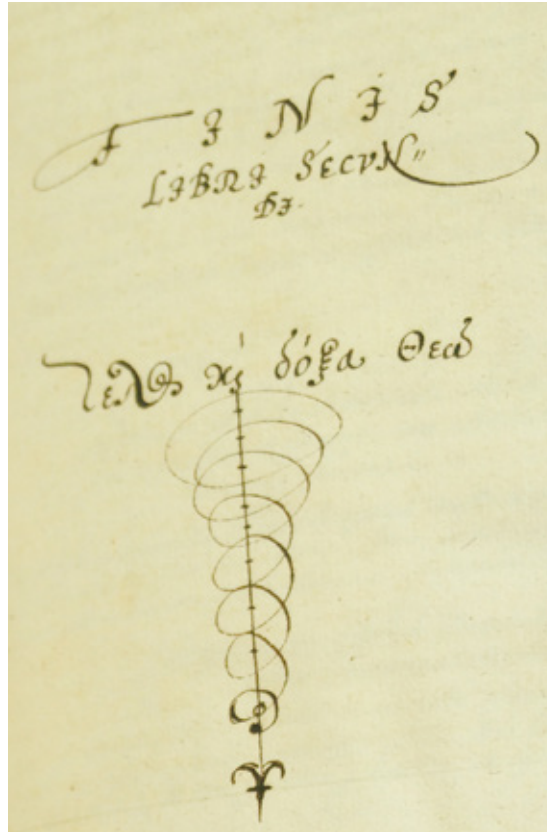
qui et Parisi quando
agualitas sunt quando
si fecerit, ita tria
in suo esse uel
manu recedat. Gal. a
in ius, uel ad uiam
fil uolentes agentium
atrocitate, et sic
contra fessio in di, q
hulione nate, uel uari

idem tunc abierit
ubi Internas qd ga
it aut mra concu
aut inuertes. Ma
bitero, pitaros, q
l mixto, sincro ut
utrolone. Item a uap
y mineris, uel tota
lores partes de p
iuniam, ut calidam
in peste et similib
um, nec uigore
sciunt, sed sunt simpl
tum e.
norb; plures ducunt
ni, in terni, conje
is, et simit. In
leo q, ut ille sit tot
numeat, ut in febr
copi, et simit. Par
Elymone digni, cal
talis sui in religio
e obuias uigret,
go hanc sensibus

habetur in febribus benignis et affectibus spirituum dependit. Sim a uolub
in minoribus partibus licet, ita ut discursu potius qd sensu illi
sedes et mra dependat, interea uolub. Al. v. confontanea Internas.
et hystonae in tr, qm alij s. proportionalem et in proportiona
hlem uuant, ut ipij, inuicibilij aut partio, cui me dicit. Sim Proportionabilis
um illor nra uentiat, s. proportionabilis tr, aut fite bello,
et fite tritana, melancolicis quartana laborat, uel uiam
Samia et, in quid in tempie tenet. Contra in proportionabilis In proportionabilis
et discentanea, si ab illor nra discrepet, ut quando bellor,
fite quartana, crebiam calida in tempie occupat: unde Agor
de sect. 2. In moris nra discrepet, ut quando bellor,
nra, etati, consuetudini, aut anni tempore occupat: unde Agor
crebiam, et similib. magis auctore solet, uel illas a spella
tiones proportabilis, malechis, et simit. ab Hippo 3 Agor lib. Alib.
de auro. ag et loas diligenter annotatas. uero uia a tona gra
dubari qdam uera a praestantissimis et notioribus quibusdam
uicis, quae sunt qd pessi, qm Epilepsia morbi Heruleq uocat
qca laborat de Herulem fuerit. Rassy cam morbi uari in sub
tota grassari solet, inde Epidemij, Endemij, et Sporadicij li
dy fuit. Quando n morbi alijq sps, a ead quadam communi et
fite gentis, de refluxu siderum, aeni corruptela, aut suquam
actis, in quilibet hominum etates, sexus, et conditiones grassa
t, magnamq aqior, multitudine inuolat, iniquam quadam
ebris flexu grassandae, tam Epidemij morbi, Pandemij, et spor
latus exoriant, quos q pmoosi sumi et plurimos in ter, fuerit, puz, De Atlantes
bi proportabilis et genabilis quamuis communes sint et eisdem species, nra
in ita uicissales, sed potiq eadem regione obsident ob ead partiam, Endemij
diat, rom, et similia ille loas familiaria, ut bion, Soete Alpinis,
shimas Hispanis, tabes Lusitanis, sarkunaty Herbennis
Suis Gallis, et similia; uel uole partiam hanc fuerit. Sen, Caragan
sui a bana regione in aliam, ut Elephanta uij q. Agypto ole
surgit erat, in Europa a Romanis Pompei tempore hanc latabi
suer Menora et Indis et simit. Demq epidemicus sine despo Sporadicus hupen
Epidemij et Endemij oppositi. Sic sunt Epidemij, ut neq, tade
subeant spm, neq, eade tam, neq, Suis, familiaris, regionis
sed pro ut contingit ex Individuorum uari

Ab auctoris morbi
Uicera Quonia, Telegra

W tomie pierwszym znalazły się: *Pathologia universalis e prelectionibus nobilissimi et clarissimi viri d[omini] I[ohannis] Varandae, doctoris medicinae et in celeberrima Mospeliensi Gallorum Academia professoris regii* [Patologia ogólna – z wykładów szlachetnego i sławnego pana, pana Jeana Varanda, doktora medycyny i profesora królewskiego na sławnym uniwersytecie we francuskim Montpellier (k. 1 recto – 50 verso)]. Tekst wykładów został ostatecznie opublikowany – pod tym samym tytułem, lecz w nieco zmienionej formie – [w wydaniu dzieł wszystkich Jeana de Varanda](#) (ok. 1563–1617) w roku 1658.

Na drugiej pozycji znalazła się *Methodus medendi universalis clarissimi viri Iohan[nis] Saportae, doctoris medicinae et professoris in Academia Mospeliana regii, nec non pro tempore vicecancellarii* (k. 51 recto – k. 60 recto) [Ogólna metoda leczenia sławnego pana Jeana Saporta, doktora medycyny i profesora królewskiego na Uniwersytecie w Montpellier, jak również – czasowo – zastępcy kanclerza {uniwersytetu}]; trzeci zespół notatek wykładowych w tym tomie nosi tytuł *Methodus medendi seu tractatus de foundationibus curativis praelegente clarissimo viro domino Varandae, doctor[e] medico et in florentissima Mospeliensi Gallorum Academia professore regio* (k. 63 verso – k. 101 recto); następna w kolejności pojawia się *Practica*

Mospeliensis, seu formulae medicamentorum morbis tam externis, quam internis accommodatae, quibus in communi praxi utuntur doctores Mospelienses, praelegente reverendissimo et spectatissimo d[omino] I[ohanne] Plaesino, doctore medico et universitatis pro tempore decano. E praelectionibus D. [?] Schironii, professoris quondam ibidem et doctor[is] medici [Praktyka Montpellier, czyli recepty lekarstw, dostosowanych tak do chorób zewnętrznych, jak i wewnętrznych, które w powszechnej praktyce stosują lekarze z Montpellier. Z wykładu czcigodnego, znakomitego pana Jeana Plaesina, doktora medycyny i – czasowo – dziekana uniwersytetu; z wykładów D. {?} Schirona, niegdyś profesora także i doktora medycyny]. Ten zespół

notatek podzielony został na cztery księgi. Pierwsza – od k. 103 recto do k. 131 verso (z właśnie podanym tytułem); druga, [...] *de medicamentis purgantibus seu catharticis dictis* [O lekarstwach przeczyszczających albo zwanych katartycznymi] – k. 132 recto – k. 151 recto; trzecia, *De ventriculo* (O żołądku) – na k. 152 recto – 167 verso; ostatnia zaś, nosząca tytuł *De febrium putridarum curandarum forma* [O sposobie leczenia gorączek cuchnących] oraz *De tertiana exacta et vere intermittente* [O malarii trzydniowej i rzeczywiście ustępującej czasowo] (k. 169 recto – k. 178 recto).

JACEK POKRZYWNICKI

33

Sygn. PAN BG: Ms. 2393

Papier, 20 x 18 cm; 18 k.

Oprawa: tektura.

Proweniencja, znaki własnościowe:

dar dla *Danziger Stadtbibliothek*
z kolekcji bibliotecznej Theodora
Friedricha Kniewela z roku 1856.

Theodor Friedrich Kniewel

Anmerkungen zu einigen Oden des Horatz. Eine Vorlesung des Herrn Prof. [Karl] Morgenstern; Übersetzung einer Oden des Horatz

Gdańsk, 1798–1799.

ZBIÓR odręcznych notatek Theodora Friedricha Kniewela (1783–1859), spisanych w czasie nauki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim w roku 1798–1799 na zajęciach z przedmiotu „retoryka i poezja” u profesora Karla Morgensterna (1770–1852). Od karty 11 *recto* – sporządzony w tym samym czasie przekład wybranych wierszy z I księgi ód Horacego.

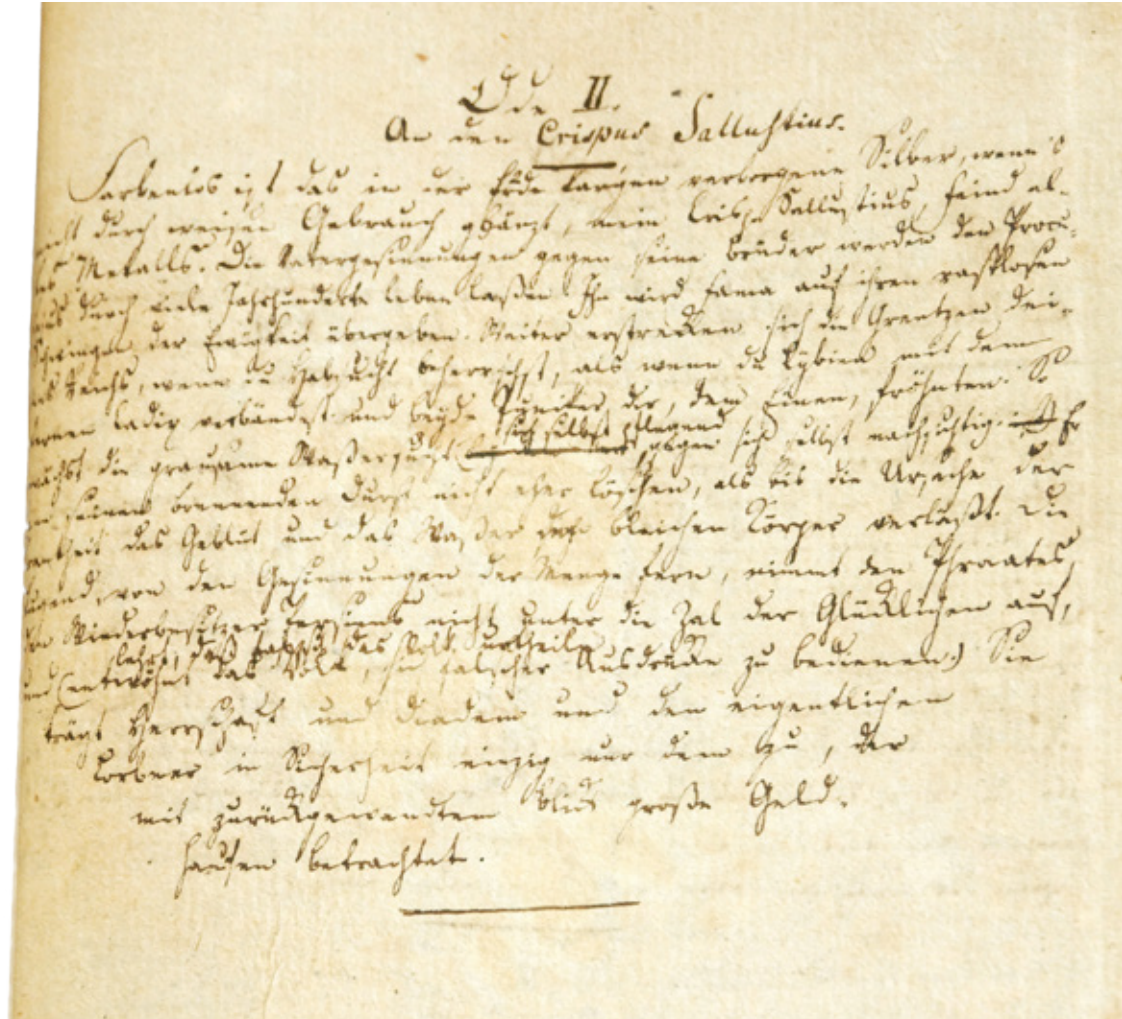
Theodor Friedrich Kniewel, jedna z wybitniejszych postaci w życiu kulturalnym Gdańska z przełomu XVIII i XIX wieku, urodził się w mieście nad Motławą. Tutaj również odebrał wykształcenie na szczelnie podstawowym (w szkole przy kościele św. Katarzyny) i średnim (w Gimnazjum Akademickim). Podobnie do Karla Morgensterna wybrał studia na uniwersytecie w Halle, gdzie kształcił się w zakresie teologii, filozofii i filologii, mając okazję – tak jak niegdyś jego gdański profesor gimnazjalny – słuchać wykładów słynnego filologa Friedricha Augusta Wolfa (1759–1824).

Jako student medycyny, immatrykulowany został również na uniwersytet w Dreźnie. W Gdańsku pracował w szkolnictwie (od 1805 roku do 1825, z przerwą w latach 1807–1809), będąc świadkiem likwidacji i przeorganizowania Gimnazjum Akademickiego w Gimnazjum Miejskie (1817). W nowo otwartej placówce objął posadę nauczyciela języka greckiego i łacińskiego.

Sam nauczyciel, Karl Morgenstern, rozpoczął w Gdańsku pracę z opinią dobrego wykładowcy (w Halle z sukcesem wykładał historię filozofii); za sprawą rękopisu z „lekcji o Horacym”, Ms. 2393, możemy z kolei twierdzić, że na zajęciach w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku Karl Morgenstern potrafił zaciekawić uczniów (przynajmniej niektórych) i że jest to rzeczywiste świadectwo rozbudzenia filologicznych zainteresowań u młodego Theodora Friedricha Kniewela.

Część pierwsza, wykładowa, zawiera skróty życiorys poety (k. 1 verso – 2 recto), a także niezbyt rozbudowane charakterystyki 27 ód z różnych ksiąg (I 24, 3, 22, II 10,

3, 2, 14, 16, 13, 17, 18, 19, III 1, 13, 9, 14, 16, 8; IV 4; III 6, 30, 11, 3, 7; I 4; IV 5, 8; III 11 cd.). W drugiej partii Theodor Friedrich Kniewel sporządził prozatorski przekład ód numerowanych jako I 24, 3, 22, 4; II 10, 3, 2, 14, 19; III 1, 16, 13, 17, 19.

JACEK POKRZYWNICKI

34

Sygn. PAN BG: Ms. 2188

Papier; 21,5 x 17 cm; 127 k.

Oprawa: papier z licznymi uszkodzeniami (ślady żerowania owadów).

Proweniencja, znaki własnościowe: na s. recto k. 3 okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

[*Vorlesungen über Rhetorik/Wyklady z retoryki*]

[XVII w.]

Орто Günther w trzecim tomie *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek* pod numerem 2188 umieścił zbiór przepisów retorycznych. Zeszyt ten, nadgryziony zębem czasu, a raczej – by tak powiedzieć – szkodników, nie zawiera żadnych szczegółowych informacji, które pozwoliłyby określić czas powstania całości i wskazać ewentualnego autora. Jedynie pismo i treść sugerują, że *Wykłady z retoryki* spisano w siedemnastym stuleciu. Być może śladem dawnego (pierwszego?) właściciela są trzy skrócone wyrazy (imiona i nazwisko?) w dolnym lewym rogu pierwszej karty.

Jeżeli przeczytamy ten zapis *Pr[of]es[s]or[is] Phil[ologiae] B[eckherii]*, można by zbiór notatek z wykładów łączyć z osobą związanego z Elblągiem Georga Beckhera (zm. 1678?), który był pierwszym autorem dzieła *Orator extemporaneus*, wznowionego w zmienionej już wersji przez związanego z Braniewem jezuitę Michaela Radaua (1617–1687). Do podręcznika *Orator extemporaneus* zostaje odesłany czytelnik zapisanego wykładu na karcie 80 verso, gdzie zapisano: *Deberent nunc quidem praxes quaedam apponi, sed quia tempus finem imperat, ideo hic diutius non immorabimur; eas enim qui expetit, habere poterit in multis panegyricis vel saltem in Oratore extemporaneo.*

te, teste Adobrando, tomo
 Cruditio.
 Societatem natū ēē dicebat,
 nam civitates sine familijs
 is mapa est. Plato Lib. 6. de
 dicebat quod nān pemetu
 relinwendo semper Deo mi
 en pōidam dices bono seo pau
 ater quod cum representeret
 otelis quam pauperem futu
 aus ā matre ut Matrimoni
 s. Gaminondus interrogat
 tus? Pro Patria mori
 lem, Liber Liberam, servus
 amitteret.
 ducunt in mēdiū et accurrunt
 a feminis Electio mariti, et
 t.
 unito suo marito nulli vel
 Servius meus licet alijs
 semper.
 rogata, Quae ē habitura
 et Vita.

nam ut Piccius Lib. 47.
 quodam die vidit Tyrannum concordiam in conjuges
 Præterea numerus trecentarius Aeg
 e Nuptiarum. Aegyptij vō juniores per numerum Tri
 Nuptias denotabant. Præterea sicut gram si
 sponsa casu aliquo die Nuptiarum manumitteret no
 omnia fuisse auspiciatissimum.
 Franciscus Petrarcha in Dialogo de Nuptijs, et Capella de
 de Amore conjugum. Nos transferamus ca
 Polyanthes de Ideis Orationum Nuptialium.

Idea Orationum Nuptialium.
 Nomine consanguinei.

Ja zarwre Pokrewny Pokrewnemu Ludzkoscia przynaglony powi
 niec Trziazn swoje oswiadowac, iednak na ten czas gdy wiekza kwie
 Trziazka nastepuje, wiekza Trziazn ma byc pokazana. Winnia maci
 ca in iust będniejsza y obfitsza tym mocniej do Drzewa sie przywic
 znie. Stonce in blisze ist gwiazd niebelskich, tym bardziej Ziemię
 promieniami swemi przegrzewa. Tak bowiem przgodzenie postanowi
 to, aby te kępcy, które najwięcej powinny onactwa z druziem na
 bowia, na wiekze sie zdoby y okrasy zdobywaly, a za tym wie
 Ray Orszak tych zaciagaly, ktorzyby szęśliwego spotkowania
 im winowali: gdy tedy za przgodzeniem Boskim y wola Je Mh
 P. N. Dzia i Dobrodzieja WM. Młwa Łanow w Dom Je Mh Łanay
 Podstolego Krakowskiego, jako Drzeloscia Stawny, tak Spraw Ry

[Teraz właściwie trzeba zaprezentować przykłady, lecz – jako że czas się kończy – tu nie będziemy ich przedstawiać. Jeżeli zaś ktoś by sobie życzył, może je znaleźć w licznych mowach pochwalnych lub przynajmniej w {podręczniku} „Orator extemporaneus”].

Interesujące jest w przypadku tych wykładów to, że pojawiające się niekiedy w tekście przykłady realizacji oratorskich są w języku polskim.

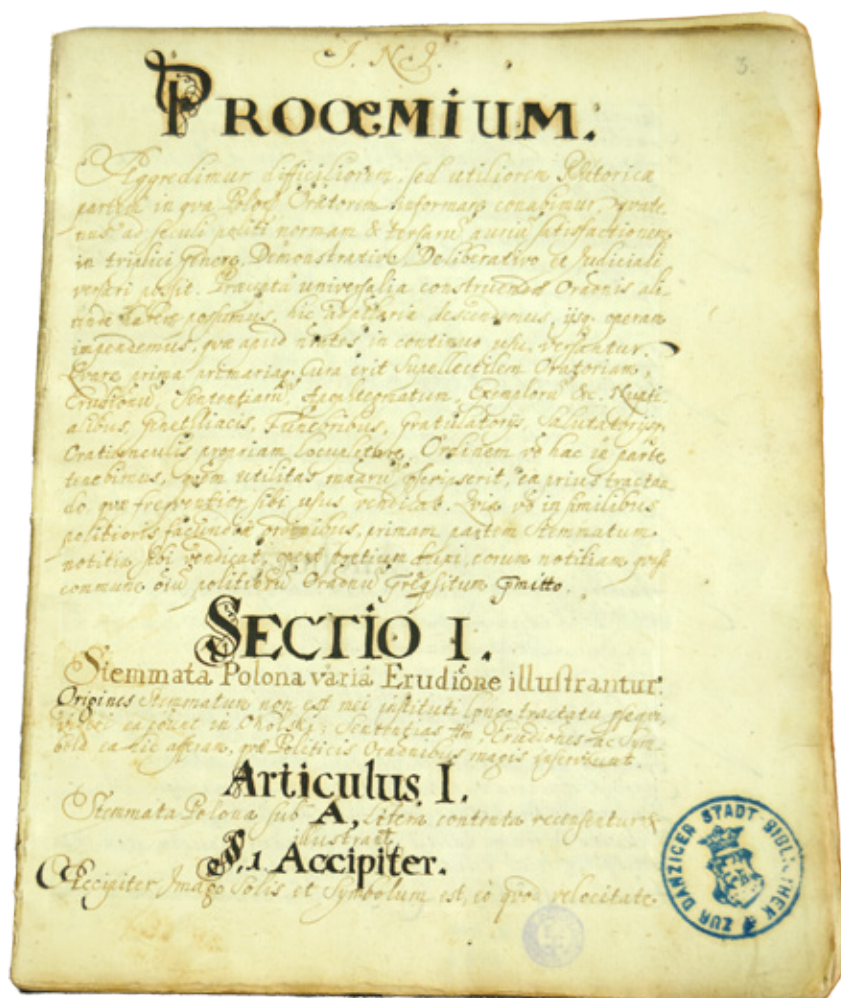
Zespół notatek Ms. 2188 miał w zamyśle autora koncepcji, jak i – zapewne – przepisującego, służyć jako podręcznik

do nauki retoryki. Nie mamy tu jednak do czynienia z zamkniętą całością: na samym końcu pojawia się zapis *Reliqua desunt*, co znaczy: „brakuje reszty {tekstu}” (k. 125 verso). To, co zostało zapisane, prezentuje się jako dobrze zorganizowana całość. Materiał podzielony został na sekcje (łac. *sectiones*); drobniejsze partie tekstu w ramach „sekcji” noszą z kolei nazwę artykułów (*articuli*). Te zaś dodatkowo zostały uporządkowane za pomocą numerowanych symboli paragrafów i odrębnymi tytułikami.

Dyspozycja treści wygląda następująco:

„Wstęp” (k. 3 recto); sekcja I: „Herby polskie objaśnia się za pomocą różnorodnych wiadomości” (łac. *Stemmata Polona varia eruditione illustrantur*, k. 3 recto); sekcja II: „Mowy pogrzebowe objaśnia się za pomocą narzędzia oratorskiego – wskazówkami teoretycznymi i wykładami [przykładami]” (k. 40 recto); sekcja III: „O mowie, której przedmiotem jest chwalenie godności” (łac. *De oratione gratulatoria dignitatum*, k. 57 recto).

W dalszych partiach tekstu zmienia się charakter podziału, gdyż rolę nadrzędnej jednostki organizującej wywód zaczyna pełnić „część” (łac. *pars*); na nią składają się już wymieniane „sekcje”. W ramach tych ostatnich autor wykładu wprowadza z kolei formułę inicjalną „zapytasz” lub „zastanowisz się” (łac. *quaeres*). Część pierwsza nosi tytuł: *O mowie żałobnej i weselnej* (k. 85 recto); część druga – *Praecepta orationum generis deliberativi a senatoribus aut legatis aliisque regni officialibus in comitiis praesente rege dici solitarum breviter expediuntur; quibus deinde etiam praxes subiciuntur* [„Krótka prezentacja zaleceń dotyczących mów

w rodzaju doradczym, jakie na sejmach w obecności króla wygłaszają senatorowie albo postowie i inni urzędnicy królestwa; następnie również dołączone zostają przykłady”]. Tu również brak początku (o czym zaświadcza sformułowanie *desunt quaedam initio*); część trzecia: *O mowie obozowej (de oratione castrensi* – k. 123 recto).

JACEK POKRZYWNICKI

Beniamin Grodeck

Excerpta ex scriptis viri celeberrimi Alberti Schultensii, professoris Lugdunensis in Bat[avia], tam editis, quam calamo exceptis, in quibus origines verborum excellunt, ad cognoscendum tam primigeniam, quam propriam cuiuscumque verbi, quantum fieri potest, significationem, secundum ordinem Lexici Buxtorfiani adornata.

[Lipsk?], 1745–1746.

BENIAMIN Grodeck (1720–1776) – to przedstawiciel znanej gdańskiej rodziny kupieckiej o naukowych inklinacjach. Podobnie jak jego stryj Gabriel (1672–1709) interesował się językami wschodnimi. Idąc w ślady wielu gdańszczan, studiował na kilku uniwersytetach europejskich: w Lipsku, gdzie uzyskał stopień magistra w 1747 roku, a następnie w Amsterdamie i Lejdzie. Ostatnia z trzech uczelni interesowała Grodecka przede wszystkim z powodu wykładów Alberta Schultensa (1686–1750), cenionego w XVII/XVIII wieku orientalisty. W Lejdzie przebywał przez rok, a potem poprzez Lipsk dotarł do Wittenbergi, w której starał się – z sukcesem – o adiunkturę na wydziale filozoficznym. Jako uniwersytecki wykładowca języka hebrajskiego, opublikował m.in. pracę o tytule *De necessaria linguarum Arabicae et Hebraicae connexione (O koniecznym łączeniu języków arabskiego i hebrajskiego)*. Opowiadał się w niej za prowadzeniem badań nad językiem Biblii z wykorzystaniem języka arabskiego. W roku 1748 trafił ponownie do rodzinnego miasta, gdzie w Gimnazjum Akademickim objął stanowisko nauczyciela języka greckiego i języków „orientalnych”, semickich. Tym samym Gimnazjum Akademickie zyskało niezwykle kompetentnego i ambitnego hebraistę. Dbałość o katedrę „języków wschodnich” to zresztą dowód na konsekwencję w realizowaniu humanistycznego postulatu opanowania języków nie tylko Grecji i Rzymu, ale też – ze względu na tradycję biblijną – języków semickich, w tym zwłaszcza hebrajskiego.

35

Sygn. PAN BG: Ms. 2351

Papier; 24 x 18,5 cm; 300 s.

Oprawa: półskórek (okładziny tekturowe, po zewnętrznej stronie oklejone papierem marmurkowym, wzmocnienia grzbietu i zewnętrznych krawędzi okładek ze skóry); XIX wiek.

Proweniencja, znaki własnościowe:

dar z kolekcji pastora Adolfa Mundta.

וּלְיָמָיו מֵעַתָּה לֹא יִשְׁתַּחֲוֶה אֱלֹהִים אֲחֵרִים כִּי יִשְׁתַּחֲוֶה אֱלֹהִים יְהוָה
 תְּלִמְדוֹתָא מִתְּלִמְדוֹתָא פְּרֵי־רֵגִוּוּ אִי־דִּי
 וְלִי פִּי־יִתְּנֵהוּ

Litera 7.

קָנָה לִיקְוִי, fabe ferre, intabescere, vide lasari, moare
 mo Orig. Ser. p. 24.

לָקַח, quod cum לָקַח et לָקַח ppi. Notu fluctuante origo
 a, nuyphoreseris. eadem via quam Graeci φέρω eiv sunt
 v. Orig. Ser. p. 6. Sic f. Radices alty.

קָנָה פִּי לִיקְוִי p m. l. vobere, y grave., quam significatio
 nem ed ab herent v. Orig. Ser. p. 7. inde vobere, quod a graec:
 κενω, nuy post: mō. Et ad praemisso digmate obliopaperit
 volution, quo per aërem gyvatur. quæten in Biblis catathar
 radis orig. Gen. xxviii. 49. Ps. xlviii. 11. Jer. xlviii. 41. Cap. xlix. 22.
 vid: c. l.

קָנָה adhibere cum Ab. Schult. de Orig. huy radis adhibere
 est adhibere ipi. catatha Ep. Hottingeri. quibus ad. קָנָה ab
 dicit opibz recurrit v. c. p. 6. Sic et tartur derivatum huy
 radis in Radis huy. sicut Gen. xxviii. 25.

קָנָה p m. l. repero, perepere operation in vno adhibitu
 valet: iudicare reperere per vna ad easz. titillante faze p p p dicitur
 inde

קָנָה defectum vel poty ex קָנָה huy.
 קָנָה a repertum, pertinetur fama. Male, ocl infamatio a repta
 hunc dicit. Plenam formulam Arabes habent: repunt voc.
 pimes eij h. e. Cuiusda maledicæ yras fatur, ubiqz calunnias
 parat. v. pluribz. Orig. Ser. p. 10.

קָנָה usque a reptatu, quamvis enim inter majores foras
 ex secat. tamen non tam yradi, quam reperere videt. v. c. l. p. 12
 quam Ep. Protharty origi si fidem, ex usu Arabico adham
 fit. n. Pilosa fuit mulier, unde vespum a Pilositate
 dicitur, ad harty, ipsa vobere est redaria ab vbi ipso
 affuata v. c. l.

קָנָה p m. l. volvere, convolvere, volvendi su bigero. Unde
 avvolbare, cogere in nasam. v. c. l. p. 12. 13.

קָנָה est origo lat. conjugati cum קָנָה et קָנָה p m. l. par
 qi, appari. vide appluturari, unde adhare ferre y c. l. p. 14.
 et quæstione omnia omnidissi me expliori profert.

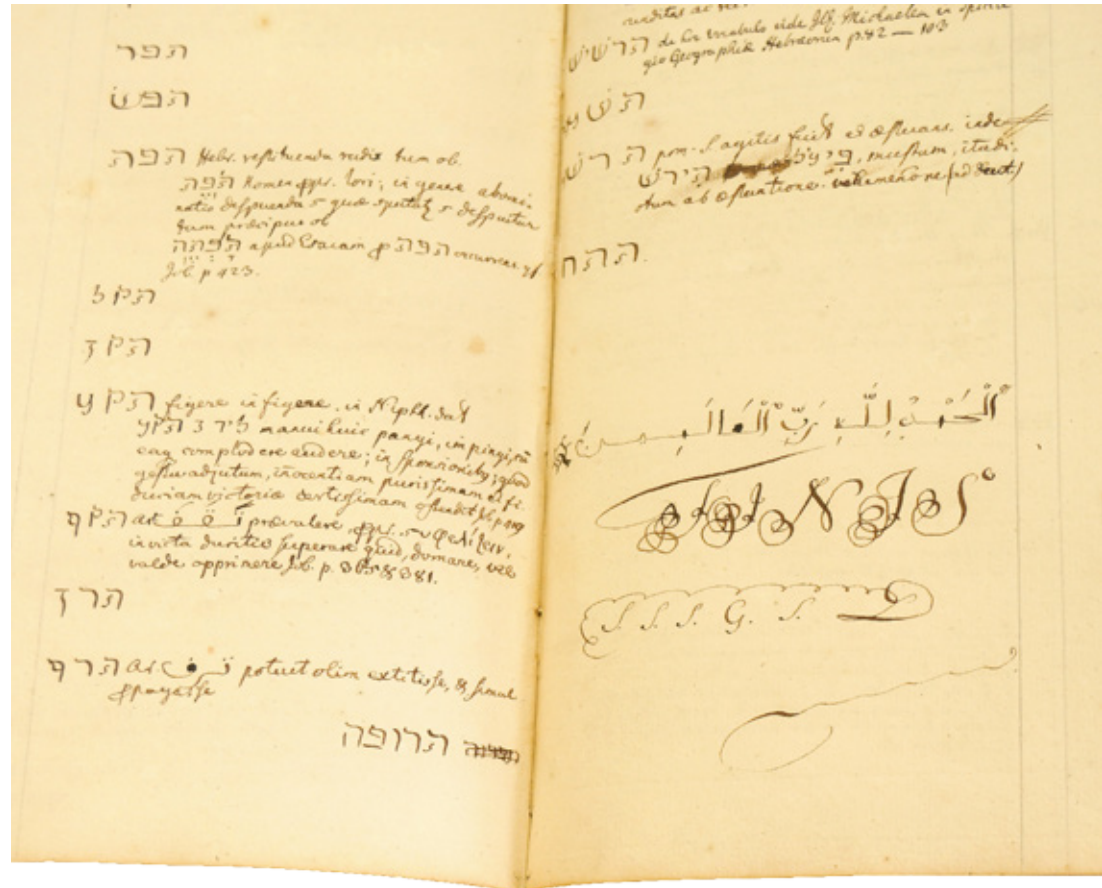
קָנָה

Rękopis Ms. 2351 z kolekcji PAN Biblioteki Gdańskiej zawiera *de facto* dwie zupełnie różne pod względem tematycznym prace. Wspólna numeracja obejmuje zarówno część dotyczącą wypisów leksykograficznych z prac Alberta Schultensa, jak i zbiór notatek Groddecka, traktujących o historii i statystyce Gdańska. Tym ostatnim brak jednak karty tytułowej, która powinna pojawić się między stroną 235 a 236. Zdaje się, że nie zatroszczył się o nią sam autor, który „bez uprzedzenia” na odwrotnej stronie (verso) karty zawierającej ostatnie wypisy z Schultensa wprowadza tekst następnej pracy.

Nas interesuje jednak pierwsze z dzieł, którego tytuł przetłumaczyć można następująco: *Wypisy z dzieł sławnego pana Alberta Schultensa, profesora lejdeńskiego w Holandii, zarówno opublikowanych jak i rękopiśmiennych, w których pierwsze miejsce zajmuje etymologia wyrazów; [wypisy] sporządzone według zasad słownika Buxtorfa, aby zrozumieć, na ile to możliwe, tak pierwotne, jak i właściwe znaczenie słowa.*

Jak wynika z tytułu, słownik powstał w czasach studiów uniwersyteckich Groddecka, podczas pobytu w Lejdzie. Być może jest jednym z niewielu namacalnych śladów nauki u Alberta Schultensa. Zarazem pokazuje obycie ambitnego

gdańszczanina z twórczością naukową i leksykograficzną rodziny Buxdorfów (Johannesa I i Johannesa II), których słownik – publikowany po raz pierwszy w 1609 roku – był zresztą, z pewnymi uzupełnieniami i zmianami, wznawiany nawet w XIX wieku. Zgodnie z praktyką, która funkcjonowała wśród badaczy tekstów hebrajskich w czasach obu Buxdorfów, Alberta Schultensa i Groddecka, hasła objaśniane są w języku łacińskim.

JACEK POKRZYWNICKI

36

Sygn. PAN BG: Ms. 2375

Papier; 10 woluminów: 158 k.; 132 k.; 119 k.; 104 k.; 113 k.; 133 k.; 122 k.; 139 k.; 127 k.; 52 k.

Oprawa: tektura obciągnięta papierem marmukowym; grzbiet wzmocniony pergaminem.

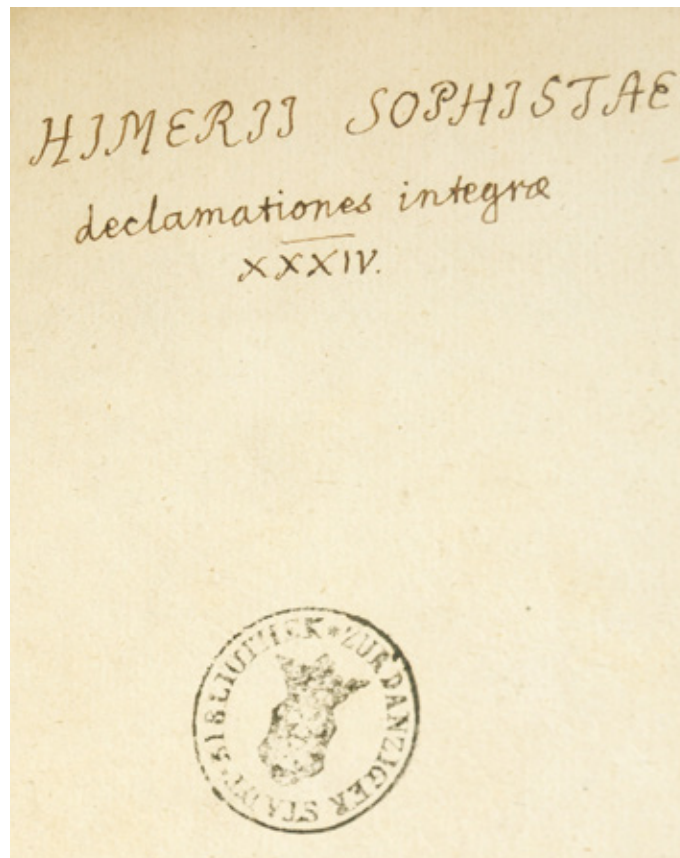
Proweniencja, znaki własnościowe: księgozbiór Gottlieba i Christiana Friedricha Wernsdorfów; na s. *recto* 1-wszej k. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

Himerii sophistae eclogae et declamationes integrae XXXIV.

Edycja: Gottlieb Wernsdorf

Gdańsk, [ca. 1752] – 1761.

ZESPÓŁ 10 woluminów rękopiśmiennych, od sygnatury Ms. 2372 do Ms. 2381, mieści w sobie rezultaty jednego z najambitniejszych w Gdańsku doby nowożytnej przedsięwzięć z zakresu edycji tekstów antycznych. Autor i realizator tego pomysłu, Gottlieb Wernsdorf (1717–1774) nie urodził się co prawda w Gdańsku, a w chętnie odwiedzanej przez mieszczan nadmottawskich Wittenberdze. Jednak najbardziej twórcze lata trwającego pięćdziesiąt siedem lat życia spędził właśnie w Gdańsku, gdzie pracował w Gimnazjum Akademickim od 1744 roku na stanowisku profesora języka greckiego i języków orientalnych, a następnie – od roku 1748 aż do śmierci – jako profesor retoryki i poezji. Pomysł Gottlieba Wernsdorfa na wydanie mało komu znanego w XVIII wieku późnoantycznego autora – Himeriosa z Prusias w małoazjatyckiej Bitynii (ok. 320–383 n.e.) – wydawał

904
p. Maj.

Himerii Oratio 1, 1.

ἐπιθαλαμίων κανών, τὸ τὴν μὲν λέξιν ^{# πρὸς μὲν τὴν λέξιν ἵσθαι Aug. V. W. M.}
 πρὸς τὰς ποιητὰς ὄρα, τὰ ^{# δὲ πρᾶγμα πρὸς A. V. M. W.} πρᾶγματα δὲ
 πρὸς τὴν χρείαν, τὸ δὲ [#] μέτρον πρὸς
 τὴν ὑπόθεσιν. ^{# ὧν εἰ πάντων ὁ λόγος # ὧν omitt. Aug. V. M. W.}
 ἐσόχασαι, βαφέςερον δείξει τὸ [#] βύγ- ^{# γραμμα M.}
 591. γραμμα.] Τετραμερὲς δὲ ὄντος ἀν-
 τὴ, τὸ μὲν πρῶτον μέρος [#] τὸν πρῶτον ^{# f. τὸ ποσομὸς ἔχει} ἔ-
 χει λόγον, διὰ γλαφυρῶν ἐπιχειρημά-
 των τὴν γνώμην ἐμφανίζον, ἀφ' ἧς τὴν
 ἐπίδειξιν ὁ λέγων [#] ἤρηται. τὸ δὲ δεύτερον <sup># ἤρηται Aug. ἤρη-
 ται V. M. W.</sup>
 τὴν ἐπὶ τῷ γάμῳ δεῖν, ἣν κοινωνῆσαν
 τῇ φύσει, τῇ καινότητι τῶν ἐπιχειρημά-
 των καὶ τῇ μεθόδῳ τῶν νοημάτων ἤδει-
 αν [#] ἀπειργασίαν [#] καὶ [#] τὴν καὶ [#] φιλομα-
^{# ἀπεργασίαν M. και/ omitt. M. W.}
<sup># φιλομαθίας W. φιλο-
 μαδεῖν Vind.</sup>
^{# και ἡδύ M.}
 δεῖς [#] ἡδὺ προβμίζαντες, ὅ τὴς ταῦτα [#] δεινὸς

as τεχνολογηθῆαι, paucis differere de natura et usu allego-
riarum.

ἀδεια) Non solum libertas et impunitas, alioquin ταυτολογηθεῖεν
Himerius, ἀδειαν ἐταυτονομίαν συνιόντων, sed etiam luxus,

lepor

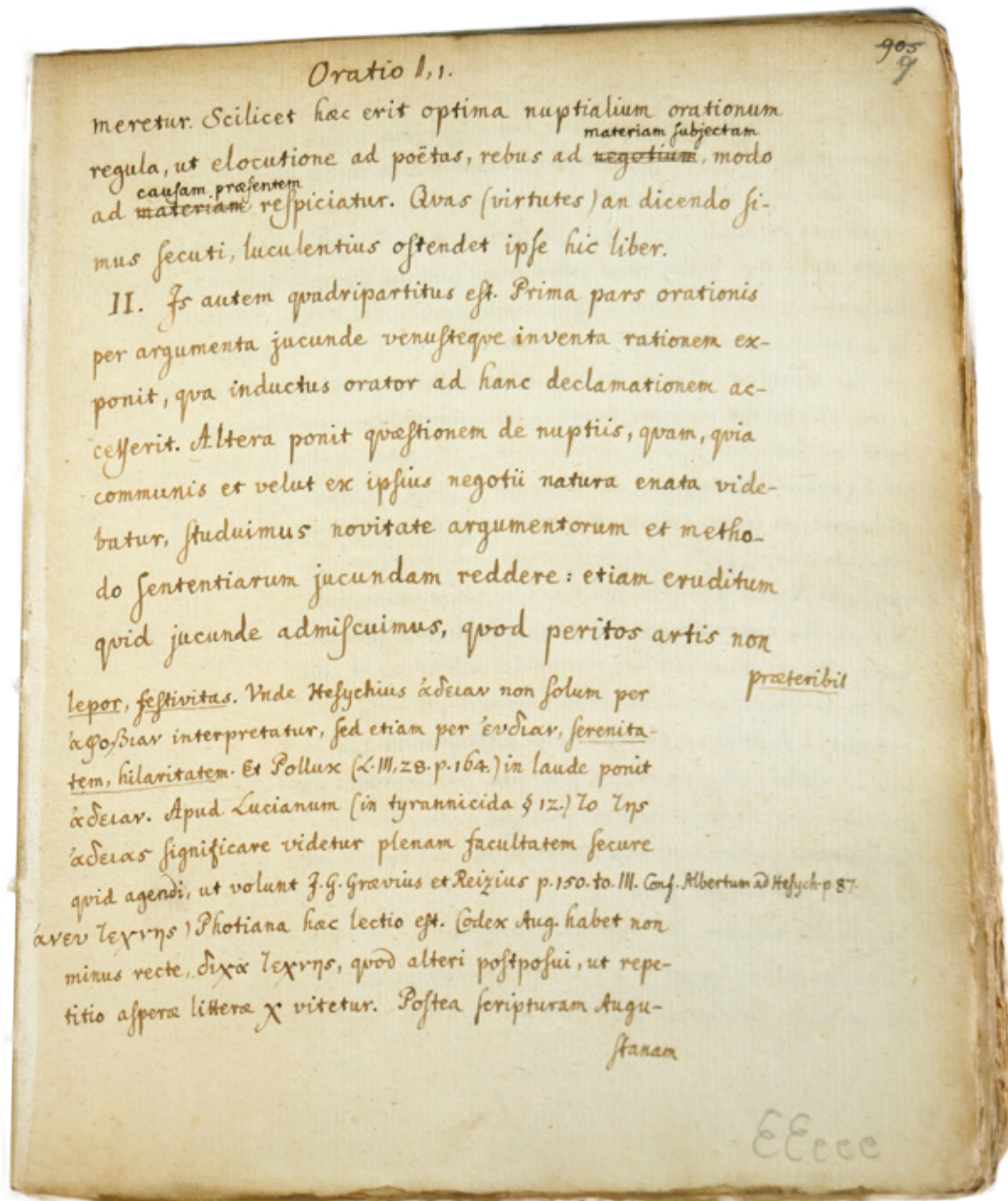
się trudny do uzasadnienia, ale pokazywał też, jak ambitną osobą jest podejmujący to wyzwanie trzydziestokilkuletni przybysz z Wittenbergi. Ponad półtorej dekady prac zaowocowało przygotowaniem dokładnego, opatrzonego komentarzem i łacińskim przekładem, wydania trzydziestu czterech mów okolicznościowych, zachowanych częściowo w *Bibliotece* patriarchy konstantynopolitańskiego Focjusza (ok. 810 – ok. 891), a częściowo w rękopisach, rozrzuconych po Europie Zachodniej i Południowej. Prezentowany rękopis – trzeci w kolejności z dziesięciu – zawiera, jak siedem pozostałych, tekst pierwszej z mów (*Mowa z okazji wesela Sewera*, tzw. *ἐπιθαλάμιος λόγος*), w całości opracowanych od strony edytorskiej przez Gottlieba Wernsdorfa. Zamieszczone w dwóch pierwszych tomach *Eklogi* Focjańskie to z kolei wyciągi z mów Himeriosa; Wernsdorf przygotował

je do druku, opierając się na pierwszym wydaniu *Biblioteki*, przygotowanym przez Davida Höschela (1556–1617) [zob. nota 12]. Jednak opracowany w ten sposób Himerios był źródłem nieustannych utrapień dla autora edycji. Sam Gottlieb nie doczekał chwili, w której wydanie ukazało się drukiem. Dopiero w kilkanaście lat po śmierci osiadłego w Gdańsku uczonego, dzięki wstawiennictwu i zachętom takich badaczy, jak filolog Gottlob Christoph Harless (1738–1815) czy filolog i archeolog Christian Gotlob Heyne (1729–1812), edycję tę, co prawda w skróconej formie, przygotował dla oficyny Vandenhoecka i Ruprechta Johann Christian Wernsdorf (1723–1793), młodszy brat Gottlieba, również zajmujący się wydawaniem autorów starożytnych. *Himierios z Gdańska* ukazał się zatem ostatecznie [w całości w roku 1790 w Getyndze](#). W kolekcji PAN Biblioteki

Gdańskiej zachował się natomiast egzemplarz późniejszego wydania *Himeriosa* z wpisem wdowy po Gottliebie, Gottliebe Elisabethy Johanny (zm. 1793), która dedykowała ten wolumin ówczesnej Bibliotece Rady Miejskiej (sygn. PAN BG: Cc 8625 8°). Dodać warto, że w poszukiwaniu wydawcy dla gdańskiej edycji *Himeriosa* angażowali się Carl Benjamin Lengnich, o którym mowa przy okazji katalogu biblioteki kościoła Mariackiego (por. Ms. 1018), a także syn Gottlieba Wernsdorfa, Christian Friedrich, autor przekładu listów Pliniusza Młodszeo (por. Ms. 2395).

JACEK POKRZYWNICKI

Oratio I, 1.

meretur. Scilicet hæc erit optima nuptialium orationum
regula, ut elocutione ad poëtas, rebus ad ^{materiam subjectam} negotium, modo
ad ^{causam præsentem} materiam respiciatur. Quas (virtutes) an dicendo si-
mus secuti, luculentius ostendet ipse hic liber.

II. Is autem quadripartitus est. Prima pars orationis
per argumenta jucunde venusteqve inventa rationem ex-
ponit, qua inductus orator ad hanc declamationem ac-
cesserit. Altera ponit quæstionem de nuptiis, quam, quia
communis et velut ex ipsius negotii natura enata vide-
batur, studuimus novitate argumentorum et metho-
do sententiarum jucundam reddere: etiam eruditum
quid jucunde admiscuimus, quod peritos artis non

lepor, festivitàs. Unde Hesychius ἀδειαν non solum per
ἀγοβίαν interpretatur, sed etiam per ἐνδιαν, serenita-
tem, hilaritatem. Et Pollux (LIII, 28. p. 164.) in laude ponit
ἀδειαν. Apud Lucianum (in tyrannicida § 12.) το ἴσο
ἀδειας significare videtur plenam facultatem secure
quid agendi, ut volunt J. G. Grævius et Reizius p. 150. to. III. Conf. Albertum ad Hesych. p. 87.
ἀρεν τειρησ Photiana hæc lectio est. Codex Aug. habet non
minus recte, dixit τειρησ, quod alteri postposui, ut repe-
titio aspera littera χ vitetur. Postea scripturam Augu-
stanam

ΕΕεεε

37

Sygn. PAN BG: Ms. 2365

Papier; 21,5 x 17,5 cm; 163 k.

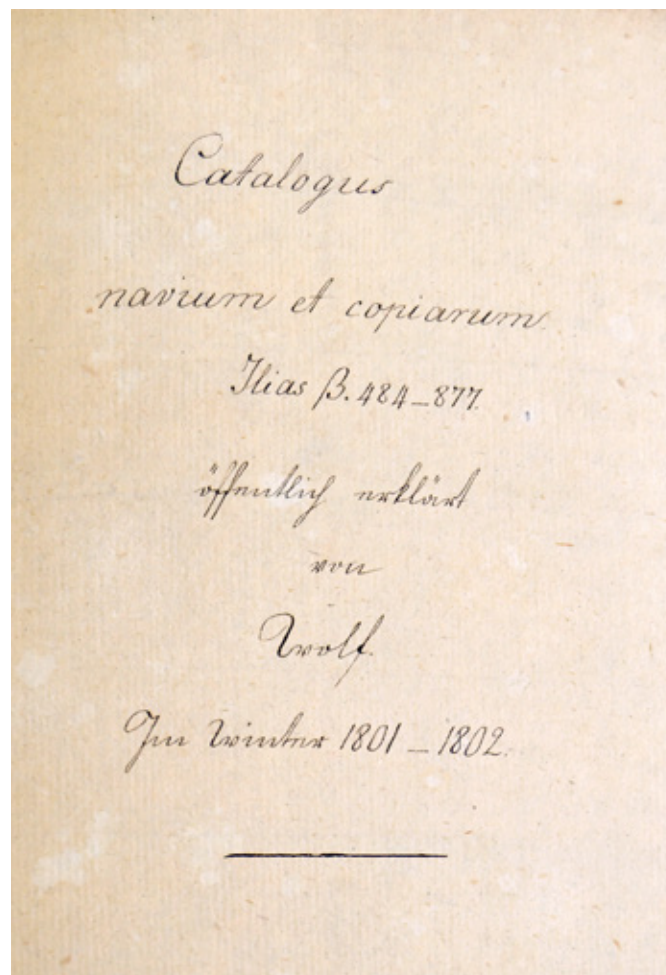
Oprawa: tektura obciągnięta
papierem marmurkowym.

[Johann Wilhelm Ludwig Bärreysen]

[Zbiór notatek z rozmaitych wykładów Friedricha Augusta Wolfa]

[Halle,] 1801–1802.

JOHANN Wilhelm Ludwig Bärreysen – autor notatek (atrybucja według Ottona Günthera) pochodził z Gdańska, w roku 1796 wpisany został jako uczeń klasy drugiej tutejszego Gimnazjum Akademickiego. Bardzo prawdopodobne, że studiował równoległe z Theodorem Kniewelem na uniwersytecie w Halle, gdzie obaj młodzi gdańszczanie mieli okazję uczestniczyć w rozmaitych zajęciach filologicznych Friedricha Augusta Wolfa. Postudenckie losy Bärreysena również przypominają w ogólnym zarysie *curriculum* Theodora Kniewela. Bärreysen pracował jako nauczyciel i pełnił posługę kapłańską: trafił mianowicie na posadę nauczyciela w szkole *Conradinum*; sprawował także w trzeciej dekadzie XIX stulecia urząd pastora

w kościele w Sobieszewie (niem.: *Bohnsack*). W kolekcji PAN Biblioteki Gdańskiej zachowało się niemało zbiorów notatek z zajęć u Friedricha Augusta Wolfa (por. *Katalog der Danziger Stadtbibliothek*, t. III, zestawienie w indeksie na s. 373).

Zbiór sygnowany jako Ms. 2365 zawiera w pierwszej kolejności notatki z wykładów Friedricha Augusta Wolfa, które wykładowca ów poświęcił dwóm dialogom Platońskim – *Fedonowi* i *Eutyfronowi*. Pierwsza karta tytułowa, jak i wszystkie pozostałe, które zawierają tytuł, została dodana prawdopodobnie w chwili, gdy Bärreysen zdecydował się zebrać materiały w jednym woluminie. Pierwotnie tytuły poszczególnych zespołów notatek brzmiały raczej lakonicznie. Np. wykłady z obu dialogów to *Plato* (k. 3 *recto*) albo – z *Hymnów homeryckich* – *De hymnis Homericis*; z fragmentu II ks. *Iliady* – *Schiffscatalog* (*Katalog okrętów*). Po scaleniu wszystkich notatek w jednej oprawie wprowadzono następujące tytuły:

F[riedrich] A[ugust] Wolfs Vorlesungen über Platos Apologien des Sokrates, den Phädon, und Eutyphron. Im Sommer 1801 (k. 2 *recto*) [*Friedricha Augusta Wolfa wykłady na temat Platona Obrony Sokratesa, Fedona i Eutyfrona*]; *Catalogus navium et copiarum, Ilias β 484–877, öffentlich erklärt von Wolf im Winter 1801–1802* (k. 47 *recto*) [*Katalog okrętów i wojsk, Iliada ks. II 484–877, publicznie objaśniony przez Wolfa w zimie 1801–1802*]; *Fragment aus Wolfs Vorlesungen über die 4 ersten Bücher der Ilias enthaltend die Einleitung, und die Erklärung von Ilias I 1–166. 1801–1802* (k. 71 *recto*–109 *verso*) [*Fragment wykładów Wolfa na temat czterech pierwszych ksiąg Iliady, zawierający wprowadzenie i objaśnienie {wersów} 1–166 pierwszej księgi Iliady*]; *Observationes in Hymnos Homericos* (od k. 111 *recto* do karty 116 *recto*) [*Uwagi do „Hymnów homeryckich”*], w których m.in. odwołania

do znanych *Prolegomena ad Homerum* (k. 112 *recto*); *Consilia Scholastica. Praelectio publica 1801–1802* (k. 119 *recto* – 125 *verso*) [*Rady pedagogiczne. Wykład publiczny*]; *Erklärung einiger Oden des Horaz von F[riedrich] A[ugust] Wolf. Im Winterhalbenjahr 1801–1802* (k. 128 *recto* – 148 *recto*) [*Friedricha Augusta Wolfa wyjaśnienie niektórych ód Horacego. W semestrze zimowym 1801–1802*]; na samym końcu *Uebersetzung des Plato Apologie des Sok[rates]* (k. 157 *recto* – 162 *recto*).

Na *recto* karty 157 przekład *Obrony Sokratesa* – niedokończony. Umieszczone na końcu poszczególnych partii notatek zapisy w rodzaju *Nonnihil deest* (w *Consilia scholastica*) czy *Nonnulla desiderantur* (w *Volesungen über Platos Apologien...*) również świadczą o niekompletności tych materiałów.

Po komentarzach do *Hymnów homeryckich* pojawia się rzecz – w porównaniu do pozostałych – nietypowa. Przywołane już jako tytuł *Consilia scholastica* – *Rady pedagogiczne* to cykl wykładów, w ramach których Wolf charakteryzował rozmaite zagadnienia dotyczące nauczania (*de rebus didacticis*), a poza tym starał się przedstawić słuchaczom zasady pedagogiki (*de arte pedagogica*). Tu dominuje język łaciński i dość staranne pismo; na koniec dopiero widzimy fragment po niemiecku, w którym bardziej pośpiesznie zapisywane litery stają się trudne do odczytania.

Podobnie z komentarzem do ód horacjańskich, sformułowanym niekiedy w języku łacińskim (I 4, 11), niekiedy zaś po niemiecku (I 1, 3; II 1). Od *recto* karty 136 (pierwotnie s. 267) pojawiają się także objaśnienia do epod (3, 10, 13), naprzemiennie z komentarzem do ód (IV 13; I 21, 30; III 12; I 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 4).

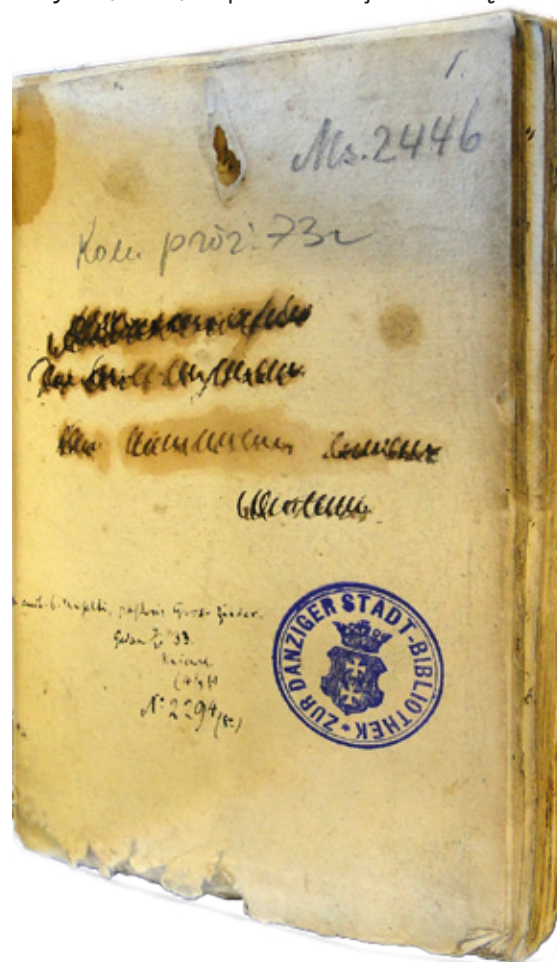
JACEK POKRZYWNICKI

Korespondencja Marcina Lutra i Filipa Melanchtona (odpis) w wyborze

Vittebergae, 1544.

Korespondencja Marcina Lutra lub – z pisownią bliższą oryginalnej – Martina Luthra (1483–1546) oraz Filipa/Philippa Melanchtona (1497–1560), którą znajdziemy w PAN Bibliotece Gdańskiej, jest jednym z dość wczesnych odpisów zbiorów epistolograficznych tych obu wybitnych intelektualistów i reformatorów religijnych z pierwszej połowy XVI wieku. Na zewnętrznym marginesie karty 2 (*recto*) zapisano miejsce i datę roczną sporządzenia wyboru: *Vittebergae 1544*, czyli „w Wittenberdze [w roku] 1544”.

Oprócz listów Marcina Lutra adresowanych do Filipa Melanchtona oraz, raczej sporadycznie, do innych osób w dalszej partii wyboru (k. 66 *recto* – 118 *recto*) uwzględniono również listy, które z kolei wysyłał sam Filip Melanchton: tak samo jak w przypadku korespondencji Lutra – do kilku osób. Dokładny opis zbioru znajdziemy na s. 306 katalogu Ottona Günthera. Wiadomo zatem, że zebrane w wyborze listy adresował Marcin Luter do Filipa Melanchtona (13), do zajmującego się kompozycją Ludwiga Senfla (ok. 1490–1543), a także do teologa i pedagoga Johanna Agricoli (1494–1566). Inni dwaj adresaci z gdańskiego zbioru Ms. 2446 to książę elektor saksoński Johann Friedrich (1503–1554)

Sygn. PAN BG: Ms. 2446

Papier; 16 x 11 cm; 127 k.

Oprawa: zawierający treści religijne rękopis faciński na pergaminie (zapewne XIV/XV wiek); prawdopodobnie karta nigdy nie weszła w skład przygotowywanej całości (świadczy o tym sposób zakończenia prawej kolumny na wewnętrznej stronie dolnej okładziny: pisany czerwonym kolorem wyraz nagle się urywa; reszta kolumny pozostaje niezapisana).

Proweniencja: pierwsza notatka na s. r. pierwszej karty, prawdopodobnie z informacjami na temat proveniencji, nieczytelna; w XIX stuleciu w zbiorach Augusta Wilhelma Friedricha Unselta, pastora w Cedrach Wielkich (na podstawie zapisu na skrzydełku tylnej okładziny: *A. W. F. U. – t. Groß Zü[nd]er 1826 im Febr[uar]*); następnie w kolekcji Theodora Kniewela, o czym informuje zapis na s. *recto* k. 1: *ex acut[ione] b[eat]i Unsel[t], pastoris Gros[s]-Zünder, Gedan[i] 7/10 (18)33 Kniewel*; w roku 1856 przekazany do kolekcji *Danziger Stadtbibliothek*.

oraz zaangażowany politycznie prawnik i historyk Georg Brück (1483/84–1557).

Z kolei z kręgu korespondentów Filipa Melanchtona znajdziemy w rękopisie Ms. 2446 m.in. takie postaci, jak teolog Dietrich Veit (1506–1549), z łacińska zwany Theodorem Vitusem; Johann Hess (1490–1547), który propagował

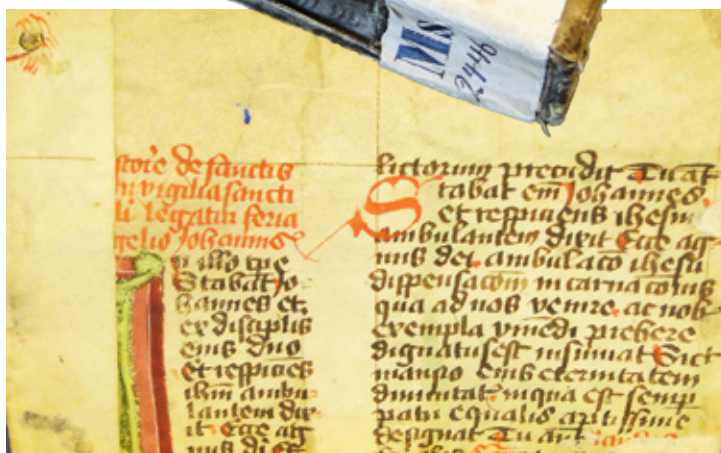
widder sein, oder doch in seigen
 weisem. Unser gegenbogen ist
 schenck, zue wolten sendt merckig
 Aber in sine widerhir einis toni.
 Erwar dastbar best salte mir min
 geschichte zu gut, und troste M. Pfi.
 lippin, und die andern alle.
 Christus sol mir unsern B. G.
 auf trösten und saltem, dem sey
 lob und dank zu ewigkeit, Am
 Das gnaden ist mir t. A. befohle
 werlich. Ex Exemo 5 Augusti
 1.5.30.

Martinus
 Lütfer.

Martinus Luthernus
 Philippo Melanchthoni.

Gratiam & pacem in Christo. Ex
 prioribus vestris literis, mi Philippe,

spem mihi fecistis die luna iam gre⁹⁶
 terita hebdomada vos aduersarioru
 responsum habituros esse mox equi.
 Eto sequenti vos dimissum iri.
 Quare Ego penè securus vos Expe.
 tavi eadem hebdomada redires.
 Nunc ista litera aliud exhibent.
 Sed de hoc & alijs alijs. Ad dis.
 putationem de traditionibus. Can.
 sae ceremoniarum quinq. à tere.
 Ete tractantur, verum ibi nodus est,
 ubi de persona seu efficienti cau.
 sa traditionum disputatur. Nam
 de finali facilis est questio. De
 hoc toto modo sic sentio. Pri.
 mum cum certum sit quas istas
 administrationes esse distinctas

idee Reformacji we Wrocławiu; Philipp Gluenspiess (zm. 1559?) z Mansfeld, rodzinnego miasta Marcina Lutra; humanista i działacz reformacyjny Jan Łaski młodszy (1499–1560); Jacob, a raczej – Johann Sturm (1507–1589), twórca humanistycznego gimnazjum w Strasburgu; nie zabrakło też koronowanej głowy – króla Anglii Henryka VIII (1491–1547), adresującego swój list do Filipa Melanchtona, jak i listów tego ostatniego do angielskiego władcy.

JACEK POKRZYWNICKI

60
 Episcopi eam accepissent sub istis con-
 ditionibus, Sed ipsi habent nares in rem-
 suam. Saluta omnes nostros, Et in Christo
 rectissime valete. Ex Iremo xi Sep-
 tembris. 1. 5. 30.
 Martinus Lutherus
 Philippo Melancthoni.
 Gratiam et pacem in Christo. Venit
 heri princeps noster Junior una cum
 domino Alberto, satis imperati & sub-
 ti hospites, Et laetus eos vidi ex ista
 tumba fugisse. Utinam et vos brevi
 elapsos videam, si dimissos expectare
 non licet, satis superq. fecistis. Jam
 hoc reliquum est tempus faciendi do-
 mino, Et ipse faciet, Tantum vir esto
 Et spera in eo. Ego simul indignor

39

Collectio litterarum a viris eruditiss ad dominum Adrianum et dominum Georgium Pauli, gymnasii Dantiscani professores publicos nec non dominum Adrianum Pauli, ecclesiae Petro-Paulinae pastorem aliosque e diversis locis superiori saeculo 17. Scriptarum.

[Różne miejsca powstania, 1602–1684.]

Sygn. PAN BG: Ms. 2450

Papier; 20 x 16,5 cm; 7, 462 k.

Oprawa: pergamin na tekturze; na okładzinie górnej i dolnej ślady po wiązaniu, ułatwiającym pewniejsze zamknięcie książki (resztki paska widoczne pod wyklejką obu okładzin); w górnej partii grzbietu pisany atramentem tytułik (zatarty; w trzeciej, najniższej linii czytelne „Pauli etc”).

Proweniencja, znaki własnościowe: z kolekcji bibliotecznej Valentina Schlieffa.

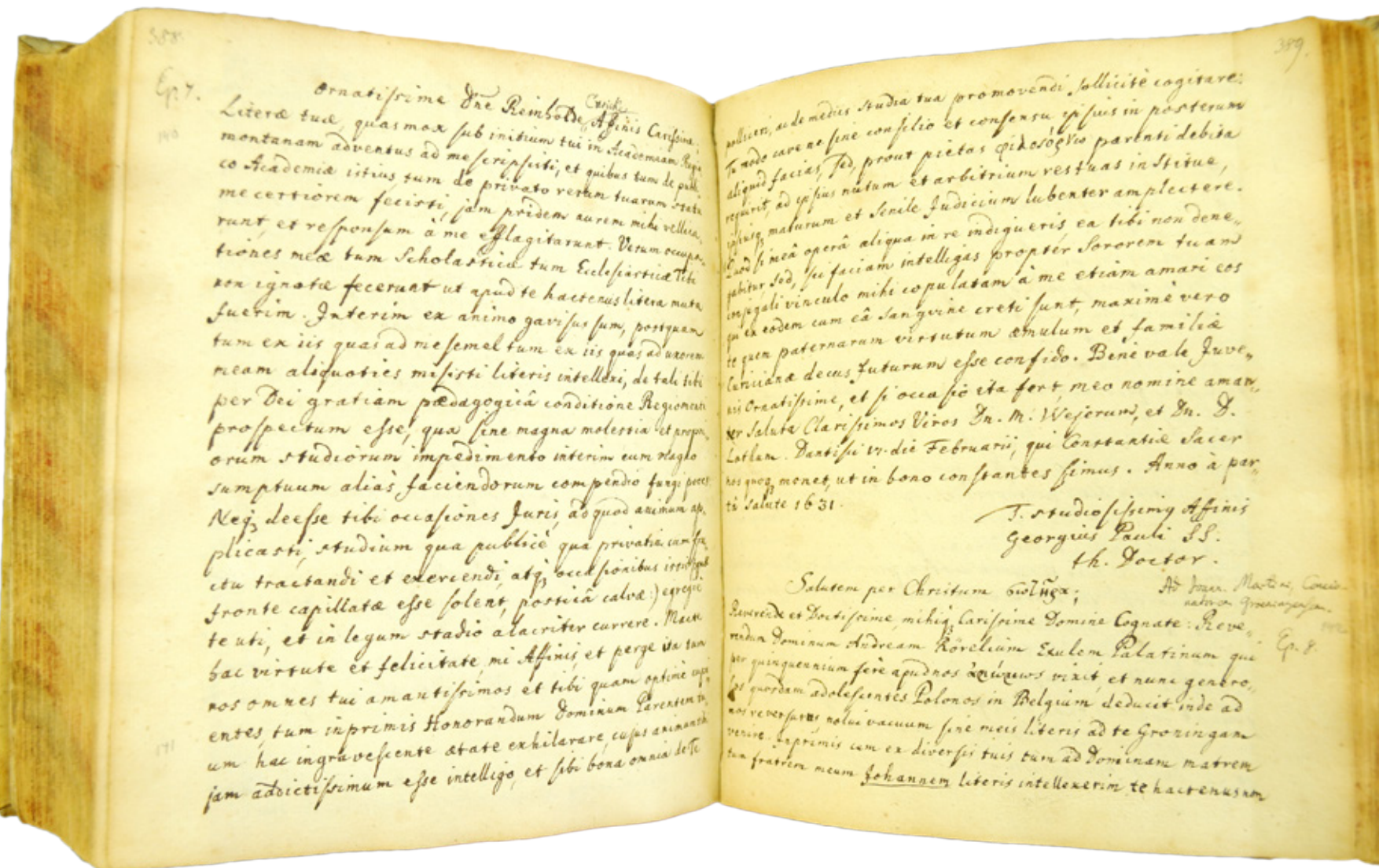
SIEDEMNASTOWIECZNY zbiór korespondencji członków gdańskiej rodziny mieszczańskiej Pauli, wbrew tytułowi dodanemu przez historyka Valentego Schlieffa (1680–1750), pisanej na przestrzeni osiemdziesięciu dwóch lat – aż do roku 1684. Wśród noszących to nazwisko adresatów i wysyłających Valentin Schlieff oraz bibliotekarz Otto Günther (1864–1924) naliczyli w sumie pięć osób. Trzy o imieniu Adrian (I – 1548–1611; II – 1605–1622; III – 1633–1684), jednego Georga (zm. 1650) oraz Reinholda (zm. 1682). Reinhold i Adrian III to bracia; ich ojciec – Georg – był natomiast bratem, prawdopodobnie młodszym, Adriana II. Najstarszy Adrian I to ojciec dwóch ostatnich. Wszyscy ci mężczyźni odebrali bardzo dobre wykształcenie. Adrian II otrzymał nawet doktorat z medycyny, poza tym cała piątka związana była ze szkolnictwem, głównie gdańskim: Adrian I jako rektor szkoły przy parafii św. Piotra i Pawła na Starym Przedmieściu; na tym samym obszarze, geograficznie rzecz ujmując, jako profesor medycyny.

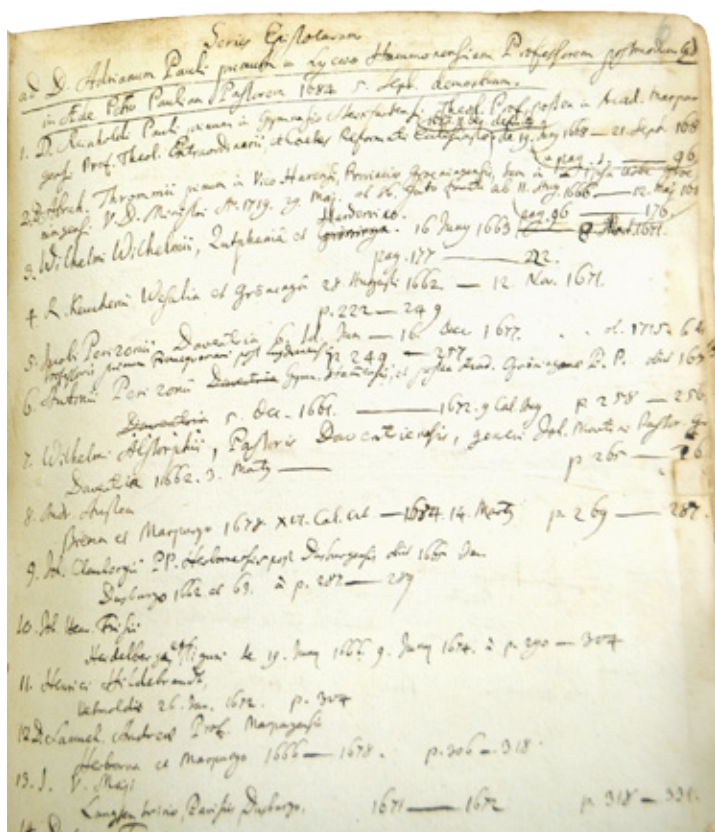

w Gimnazjum Akademickim działał Adrian II; podobnie było z jego bratem, specjalizującym się w teologii Georgiem; najmłodszy bracia – Adrian III oraz Reinhold – również poświęcili się tej dyscyplinie, jednak Reinhold – inaczej niż podtrzymujący rodzinną tradycję pracy na parafii św. Piotra

i Pawła Adrian III – uzyskał stanowisko na uniwersytecie w Marburgu, które zajmował do końca życia.

Korespondencja to w całym tego słowa znaczeniu humanistyczna. Najwięcej zachowało się listów o tematyce literackiej – jakby tego rodzaju listy autorzy chcieli w pierwszej

kolejności upubliczniać. Sfera prywatna również była ujawniana, ale pozostaje ona zawsze na drugim planie, jako temat pośledniejszy, mało interesujący dla członków *rei publicae litterarum* – „republiki listów”, jaką stworzyli wykształceni ludzie w czasach nowożytnych, naśladowując starożytnych mistrzów – w tym przede wszystkim Cycerona i Pliniusza Młodszego.

Sama w sobie wydaje się interesująca praca Valentina Schliffa, znanego ze swojej bibliofilskiej pasji gdańszczanina, który starał się uprzystępnąć zbiór epistolograficzny rodziny Pauli, dopisując, choć bez pełnej konsekwencji, swoim nieco nerwowym piśmem krótkie streszczenia

listów na zewnętrznych marginesach poszczególnych kart. Prawdopodobnie to właśnie za sprawą Valentina Schliffa wykonano oprawę dla zbioru; być może od niego pochodzą również wkładki zawierające przede wszystkim nazwiska korespondentów gdańskiej rodziny. Warto przy okazji dodać, że treść listów spisała jedna osoba: ponieważ regularne, zgrabne pismo – zarówno w partiach łańskich, jak i niemieckich, czy niekiedy również greckich i transkrypcjach z hebrajskiego – pozostaje niezmienione na przestrzeni całego woluminu.

JACEK POKRZYWNICKI

Catalogus librorum ad historiam Polonicam spectantium, impressorum et manuscriptorum

Johann Benjamin Schmidt

Codex diplomaticus der Stadt Danzig, worinnen die Handfesten, Freyheits Briefe, Verträge, Landes- und Friedens-Schlüsse, Verordnungen und andere Urkunden, welche diese Stadt und ihre Ländereyen entweder unmittelbar, oder in Absicht ihrer Verbindung mit der Provinz Preussen betrachtet, angehen, aus zum Theil gedruckten glaubwürdigen Nachrichten zusammengetragen [...]

[Gdańsk, 1769–1774.]

t. I – zaginiony; sygnatura PAN BG: Ms. 784

t.II – 8 k., k. 521–920 (kontynuowana numeracja z I tomu); papier; oprawa tekturowa, obciągnięta brązową skórą; na okładzinie górnej tłoczony na złoto herb gdański; 34,5 x 21 cm; na wyklejce przedniej exlibris herbowy z napisem *De La Bibliothèque de Jean Benjamin Schmidt*; sygnatura PAN BG: Ms. 785

t. III – 173 k.; papier; oprawa: tektura oklejona papierem marmurkowym; 35,5 x 23 cm; na wyklejce przedniej exlibris herbowy z napisem *De la bibliothèque de Jean Benjamin Schmidt*; format *in secundo*; sygnatura PAN BG: Ms. 2

JOHANN Benjamin Schmidt (1737–1774), z wykształcenia prawnik, a z zamiłowania historyk, zajmował się zbieraniem książek i różnorodnych dokumentów. Miał również zwyczaj spisywać pozycje domowego księgozbioru, co nie było może niczym szczególnym w stuleciu XVIII, ale – na szczęście dla nas – na przykładzie tego rodzaju pasji zbieraczej możemy zobaczyć, w jaki sposób członkowie wspólnoty miejskiej Gdańska kultywowali wiedzę o historii ich małej ojczyzny. Jest to – z jednej strony – historia, która nie stroni od odwoływania się do starożytnych wzorców, jak to na przykład czynił Gottfried Lengnich; z drugiej zaś chodzi o zgodne z osiemnastowiecznymi standardami,

40

Sygn. PAN BG: Ms. 1500

Papier; 20 x 15,5 cm; 58 k.; XVIII w.

Oprawa: tektura obciągnięta brązową skórą; w plakiecie wypełnionej barwioną na czerwono skórą ślepy wycisk (skrócony tytuł rękopisu).

oznaczającymi dokładność i rzetelność, uprawianie historiografii naukowej *par excellence*.

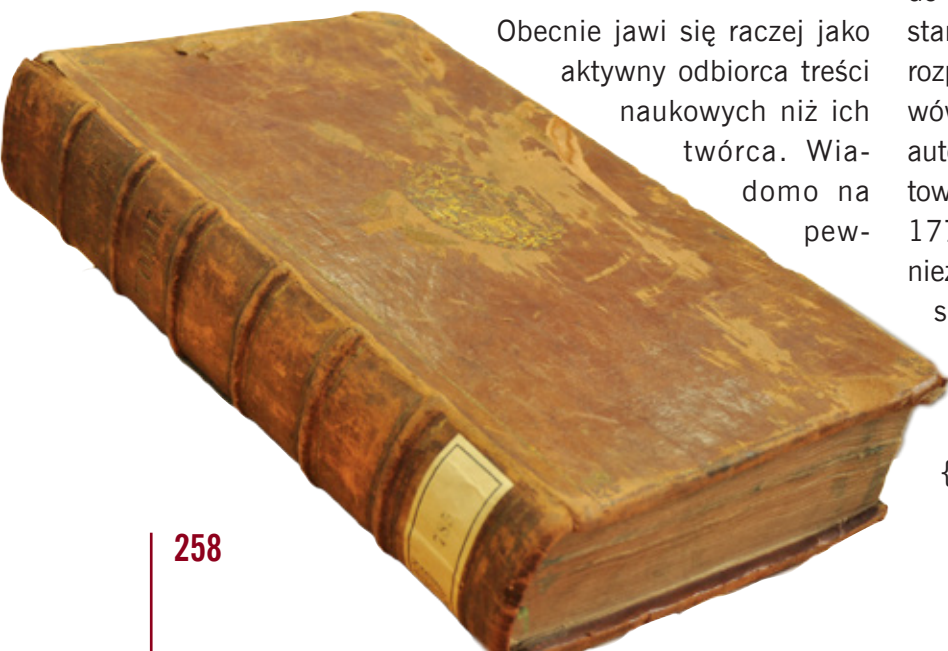
W niedługim, trzydziestosiedmioletnim życiu Johann Beniamin Schmidt sporządził dwa katalogi, których tytuł zdradza, co najbardziej ich twórcę interesowało: druki i rękopisy dotyczące historii Królestwa Polskiego. Starszy katalog, mniejszych rozmiarów, nosi datę 1764 i łaciński tytuł: *Catalogus alphabeticus scriptorum Poloniae, quem possidebat J. B. Schmidt*. W drugim, bardziej rozbudowanym i skomplikowanym (ze względu na dwie metody spisywania zbiorów – alfabetyczną i według formatu) jest więcej pozycji (517 według *Słownika Biograficznego Pomorza Nadwiślańskiego*, jednak zagmatwana, nanoszona powtórnie i poprawiana numeracja w części z układem według formatu dochodzi do numeru 1167). Autor obu spisów należał do tej grupy ludzi osiemnastowiecznego Gdańska, która bardzo intensywnie uczestniczyła w życiu kulturalnym miasta. Absolwent Gimnazjum Akademickiego, a potem student w Wittenberdze, Lipsku i Lejdzie, po powrocie do rodzinnego miasta w roku 1760 brał udział w posiedzeniach *Naturforschende Gesellschaft zu Danzig*.

Obecnie jawi się raczej jako aktywny odbiorca treści naukowych niż ich twórca. Wiadomo na pew-

no o jednej publikacji jego autorstwa. Jest to nie do końca może oryginalna rozprawa na temat *Iudi saeculares* (święcie rocznicowym państwa rzymskiego). W istotnej części odwoływał się tam autor do cztery lata wcześniejszego artykułu Gottlieba Wernsdorfa, profesora Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku, który również nawiązał do kwestii *Iudi saeculares*. Wydrukowano ją w latach 1758–1759 w zbiorowej pracy upamiętniającej dwóchsetlecie istnienia Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku (*Acta Iubilaei Secundi, pars posterior*, s. 117–122).

Można przypuszczać, że Johann Beniamin Schmidt przygotowywał się do napisania jakiegoś większego dzieła poświęconego dziejom rodzinnego miasta, ale z nieznanych powodów do publikacji nie doszło. Ostatecznie pierwszy w osiemnastym wieku dokonał tego Daniel Gralath młodszy (1739–1809), który – wedle opinii specjalistów – stworzył dzieło historyczne całkiem dobrej jakości (zob. t. I *Versuch*).

Nie wiadomo dokładnie, w jakim czasie powstał trzyczęściowy zbiór Johanna Beniamina Schmidta. Jeżeli jednak założymy, że sporządzony jego ręką indeks (Ms. 1211) do kolekcji dokumentów historycznych Daniela Gralatha starszego (Ms. 2008–2010), zredagowany został przed rozpoczęciem pracy nad woluminami Ms. 784, 785 i 2, wówczas można przyjąć, że spisanie i skompletowanie autorskiego zbioru zajęło Johannowi Beniaminowi Schmidtowi nie więcej niż cztery lata (od końca roku 1769 do roku 1774); raczej nie trwało to dłużej niż dwa lata, wszak niezachowany tom pierwszy (Ms. 784) zawierał wyraźną sugestię co do tempa tego rodzaju pracy: *Incepi 14 Nov. 1768* {s. 1}; *Hic substiti d. 15 Febr. 1769* {s. 520} [„Zacząłem 14 listopada 1768 roku {s. 1}; tutaj zatrzymałem się w dniu 15 lutego 1769 roku {s. 520}”].

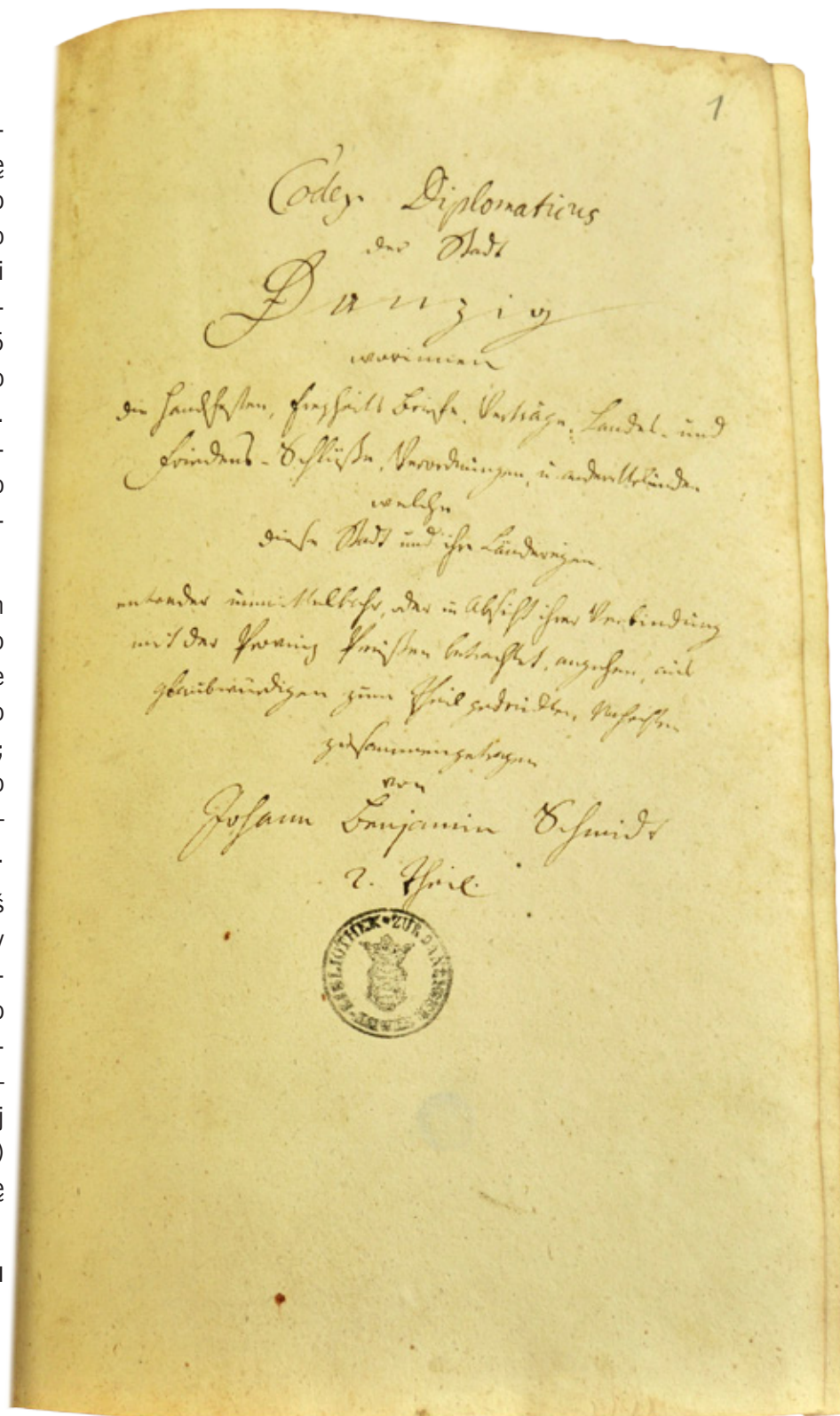
Num.	Chr	Cod	Form.
43	Egmontica knihsab Ordnung und Hofzittalt D. Maxim zu Jarisfalnu. <u>Nfer</u> .		Folio.
37	Egmont - Ringab - T. Johannis M. ragnu Nach Wien. Knigz. 684.		12mo
113	Chwalkowski N. jus publicum regni Poloniae. 684.		Fol. 4to
6	Ep. singularia Polonica. Leop. 686.		12mo
114	Poem liber. Varsov. 696		8vo
76	Ep. effata regum Poloniae usque ad Joh. Casi- mirum. Varf. 694.		4to.
97	Clementis Gedanum carmine heroico adumbratum. Ged. 630.		4to
11-3	Codex diplomaticus Ino Nach Danzig zu/amen gntwagne von J. B. S. <u>Nfer</u>		Folio

O ile pismo w trzyczęściowym „Kodeksie dyplomatycznym” Johanna Beniamina Schmidta wydaje się nerwowe, chwilami nieco chaotyczne, o tyle sposób opisywania materiałów można chyba traktować jako metodyczny. Dzięki indeksom z zachowanej części kolekcji jesteśmy w stanie ogarnąć zawartość poszczególnych woluminów. W tomie II o sygnaturze Ms. 785 znajdują się (licząc wedle porządku obejmującego całość) teksty o numerach 344–628, w tomie III (Ms. 2) – numery 629–791. Z indeksów można wnioskować, że zbieranie było rozłożone w czasie; stopniowo pojawiały się nowe materiały z różnych wieków, dlatego autor nie próbował układać ich chronologicznie.

Można chyba powiedzieć, że Johann Beniamin Schmidt zbierał wszystko, co dotyczyło rodzinnego miasta. Znajdziemy w „Kodeksie” dokumenty będące świadectwem działań o charakterze handlowym albo teksty upamiętniające ważne dla miasta zdarzenia; niekiedy zresztą zdarzenia mające reperkusje nie tylko na szczeblu lokalnym – miejskim czy dzielnicowym – lecz także w skali całego państwa, I Rzeczypospolitej.

Chociaż brak w „Kodeksie dyplomatycznym” jakiegś wyraźnej metody dobierania treści, to jednak potrafimy w tej kolekcji wyróżnić pewne tematyczne grupy. Przykładowo – w woluminie Ms. 785 jedna z takich grup zawiera materiały dotyczące sporów między pospólstwem a Radą Miasta w połowie XVIII wieku (484–526, potem również pojedyncze numery). Najpewniej jednak wszystko zależało od ilości i (być może również) rodzaju treści. Im dłuższy tekst, tym bardziej – jak się wydaje – zwracał uwagę twórcy kolekcji.

JACEK POKRZYWNICKI

Elias von Trewen, alias Schröder

Ius publicum Dantiscanum. Hoc est privilegia, statuta, indulta, decreta et rescripta regia etc. A divis Regni Poloniae regibus aliisque Principibus exteris civitati Gedanensi data et conscripta. Quae sparsim et confuse in paucorum manibus magno studio collegit et unum in corpus redegit [...]

[Gdańsk, ok. 1657.]

Ms. 832 – pod tym numerem August Bertling umieścił w *Katalogu rękopisów ówczesnej Biblioteki Miejskiej (Danziger Stadtbibliothek)* tekst zatytułowany *Ius publicum Dantiscanum (Gdańskie prawo publiczne {miejskie})*. W podtytule – zgodnie z konwencją epoki – pojawiają się bardziej szczegółowe informacje na temat zawartości zbioru (bo ze zbiorem *de facto* mamy w tym przypadku do czynienia). Czytamy więc, że na *Ius publicum Dantiscanum* składają się przywileje i statuty (łac. *privilegia, statuta*), zezwolenia (łac. *indulta*), dekryty i reskrypty królewskie (łac. *decreta et rescripta regia*), które wydali i wystawili dla Gdańska władcy zarówno Polski, jak i innych terytoriów (łac.: *a divis Regni Poloniae regibus aliisque principibus exteris civitati Gedan[ensi] data et conscripta*).

Powstały prawdopodobnie na

41

Sygnatura PAN BG:
Ms. 832

Papier; XVII/XVIII wiek; 31 x 19,5 cm; 411 k.

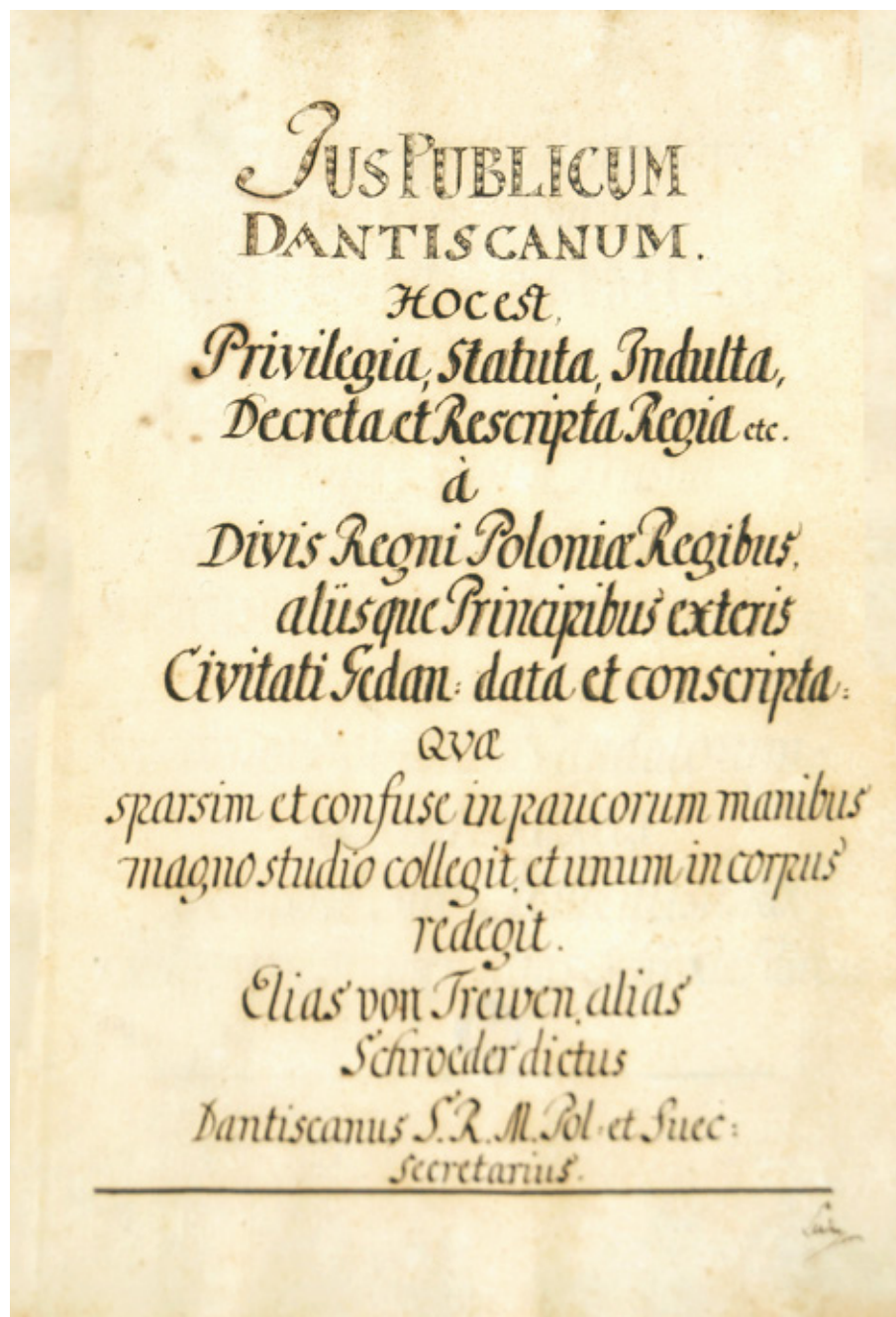
Oprawa: „półskórek“
– wzmocnienia ze skóry garbowanej i okleina z papieru marmurkowego.

Proweniencja, znaki własnościowe:
na wyklejce przedniej okładki
ekslibris z tacińskim napisem:
Ex bibliotheca Erdmanniana.

przełomie wieku XVII i XVIII rękopis jest jednym z wielu tego rodzaju zbiorów, w których teksty łacińskie i niemieckie przeplatają się ze sobą, tworząc ostatecznie interesującą, chociaż treściowo i chronologicznie nie zawsze jednorodny, amalgamat (patrz choćby Ms. 785). W stuleciu XVII, w którym ukazało się m.in. drukiem słynne *Opisane miasta Gdańska...* (*Der Stadt Dantzig Beschreibung...*) sekretarza miejskiego i historyka Reinholda Curickego (1610–1667), widać zresztą wyraźny wzrost zainteresowania dziejami miasta wśród najlepiej wykształconych i najzamożniejszych mieszczan nadmottawskich. Dzieło Curickego napisane zostało w języku niemieckim, ale sam autor, jak potem również czytelnicy jego dzieła, nie stronił od łacińskich wstawek i uzupełnień (patrz np. nota do Ms. 914). W zbiorze sygnowanym jako Ms. 832 proporcja jest odwrotna: więcej miejsca zajmują teksty redagowane w języku Cyncerona, niemczyzna zaś jawi się jako język ważny, acz drugoplanowy. Oczywiście, łatwo można wytłumaczyć tego rodzaju, jak powiedziałby ktoś, zaburzenie proporcji, kiedy język – było, nie było – martwy przeważa nad żywym i rozwijającym się; łacina dla królów polskich, wypowiadających się przy pomocy swoich kancelistów, w wielonarodowej I Rzeczypospolitej stanowiła wygodne narzędzie w powszechnej komunikacji.

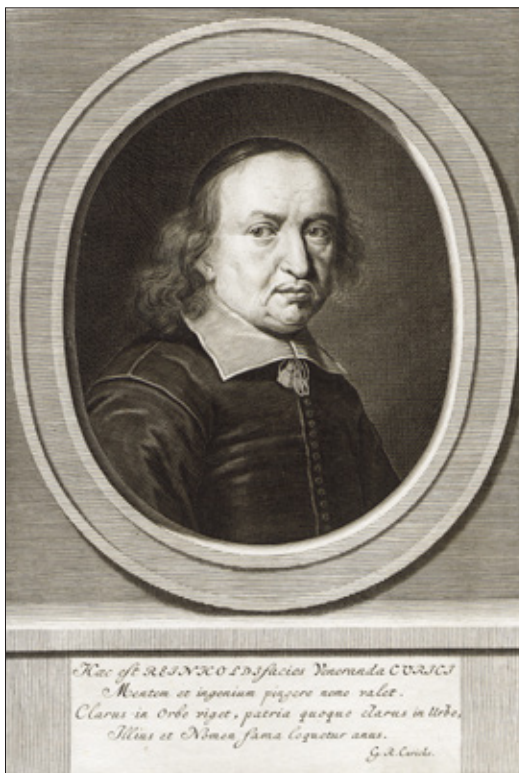
JACEK POKRZYWNICKI

Der Stadt Danzig Historische Beschreibung worinner von dero Ursprung, Situation, Regierungs-Art, geführten Kriegen, religions- und Kirchen-Wesen außführlich gehandelt wird. Verfasset und zusammen getragen [...] im Jahr Christi 1645. Anitzo aber mit sonderbahrem Fleiß, nebst vielen dazu gehörigen Kupferstücken in öffentlichen Druck außgeben [...] anno Domini 1686. Und mit vielen newen additionibus vermehret und continuiret biß auff die gegenwertige Zeit

Amsterdam und Danzig: Johann und Gillis Janssons von Waesberge Buchhändlern, 1668.

Oprawa: tektura; mozaika w kol. jasnozielonym i brązowym; ciemnobrązowa cerata na grzbiecie i narożnikach; u góry grzbiotu ozdobne złoczone tłoczenia w skórze (szlaczek zawierający motywy roślinne, pod nim pozioma złota kreska, pod nią ozdobny wycisk, motyw roślinny, poniżej dwie poziome złoczone kreski i tłoczony, złoty napis „CURICKE CHRONIK”, pod nim kolejne dwie poziome złoczone kreski; poniżej dwa ozdobne wyciski, oddzielone złotą poprzeczną kreską); u dołu grzbiotu ozdobne złoczone tłoczenia w skórze (szlaczek zawierający motywy roślinne).

◆ Reinhold Curicke. Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig Historische Beschreibung*. Amsterdam, Dantzig: Verlegt durch Johann und Gillis Janssons von Waesberge, 1687. [Sygn. PAN BG: Od 4503 2°]

42

*Carthus Officium in Epiphania J. h. a. Polon: sive Boruff: p. 259.
urbilla est inter Europæ principes, certè unicorsus illius plagæ longe
Principes.*

**VON DER STADT
DANSIG
Historische Beschreibung**

VON DEN
Von dero Ursprung / Situation, Regierungs- Art /
geführten Kriegen / Religions- und Kirchen- Besen
ausführlich gehandelt wird.

Verfaßt und zusammen getragen durch
REINHOLD CURICKEN
SECRETARIUM
Im Jahr **CHRIST 1645.**

Anigo aber mit sonderbahrem Fleiß / nebst vielen dazu gehörigen
Kupferstücken in öffentlichen Druck aufgegeben

VON
GEORG REINHOLD CURICKEN,
Anno DOMINI 1686. *Obja 1708. 25. 70.*

Und mit vielen neuen Additionibus vermehret und continuiert bis
auff die gegenwertige Zeit.

*Omnia in Deo
Albero Rosenbergo
Bisali ei synodico
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar
M. P. J. H. G. Coleado, Ar*

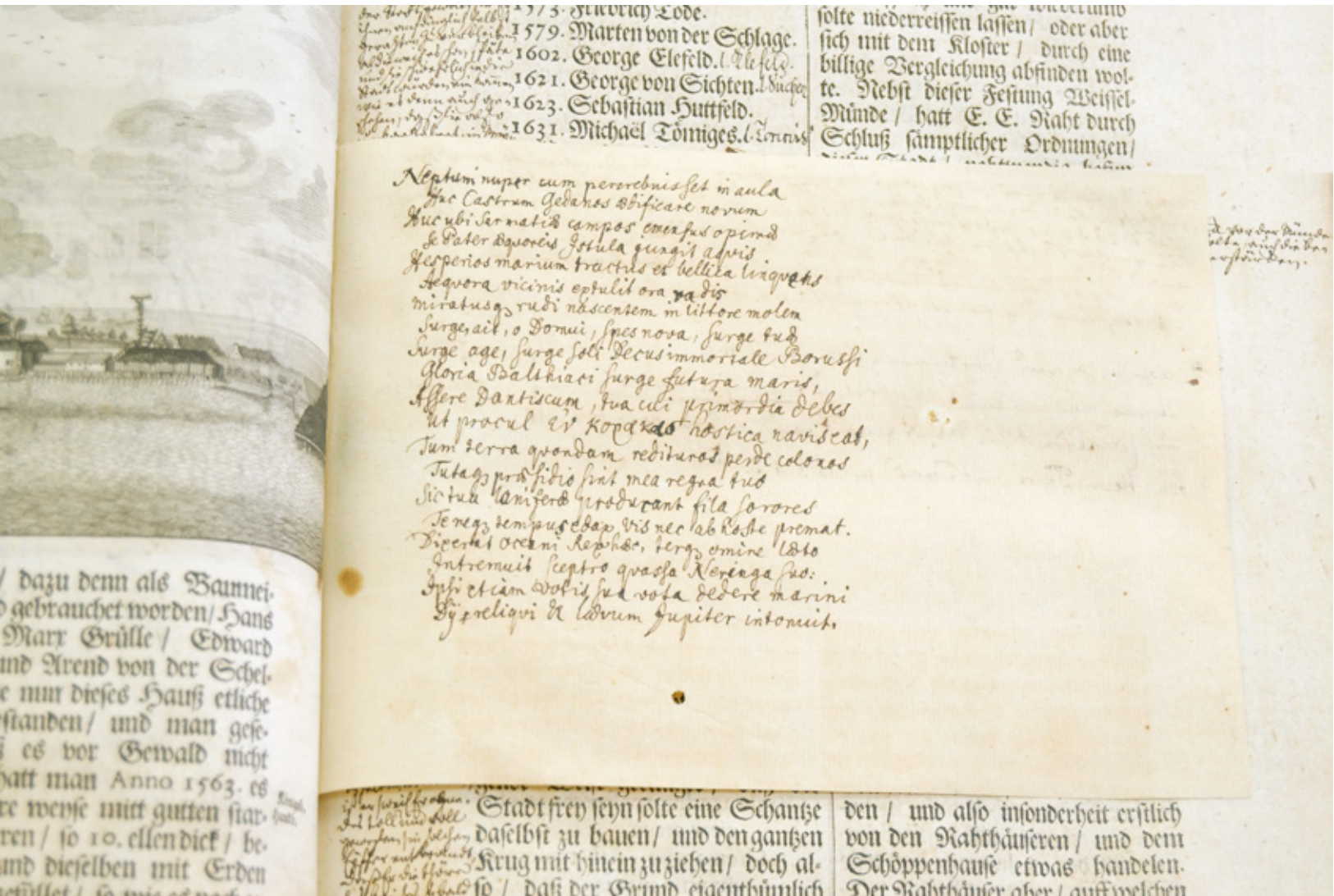
Amsterdam und Danzig.
Verlegt durch Johan und Gille Jansons von Warsberge
Buchplandern. 1687.

*Si Populus Agnos peccat, Officio lecto
satis, quod dicitur Reg. et in prim
Ant. G. G. G. G.*

Proweniencja, znaki własnościowe: m.in. w księgozbiorach Albrechta Rosenberga i Jacoba Theodora Kleina; na s. verso k. tyt. okrągła pieczęć *Zur Danziger Stadt-Bibliothek*.

Długi tytuł tego obfitującego w liczne marginalia druku brzmi w języku polskim następująco *Historyczny opis miasta Gdańska, w którym traktuje się o jego [sc.*

miasta] początku, położeniu, formie sprawowania władzy, prowadzonych wojnach, sprawach religijnych i kościelnych. Zredagowany i zebrany w całość [...] w roku Pańskim 1654. Teraz jednak z osobliwą pracowitością, wraz z wieloma przynależnymi do niej miedziorytami wydany w upublicznionym druku [...] w roku Pańskim 1686. A także uzupełniony wieloma dodatkami i doprowadzony

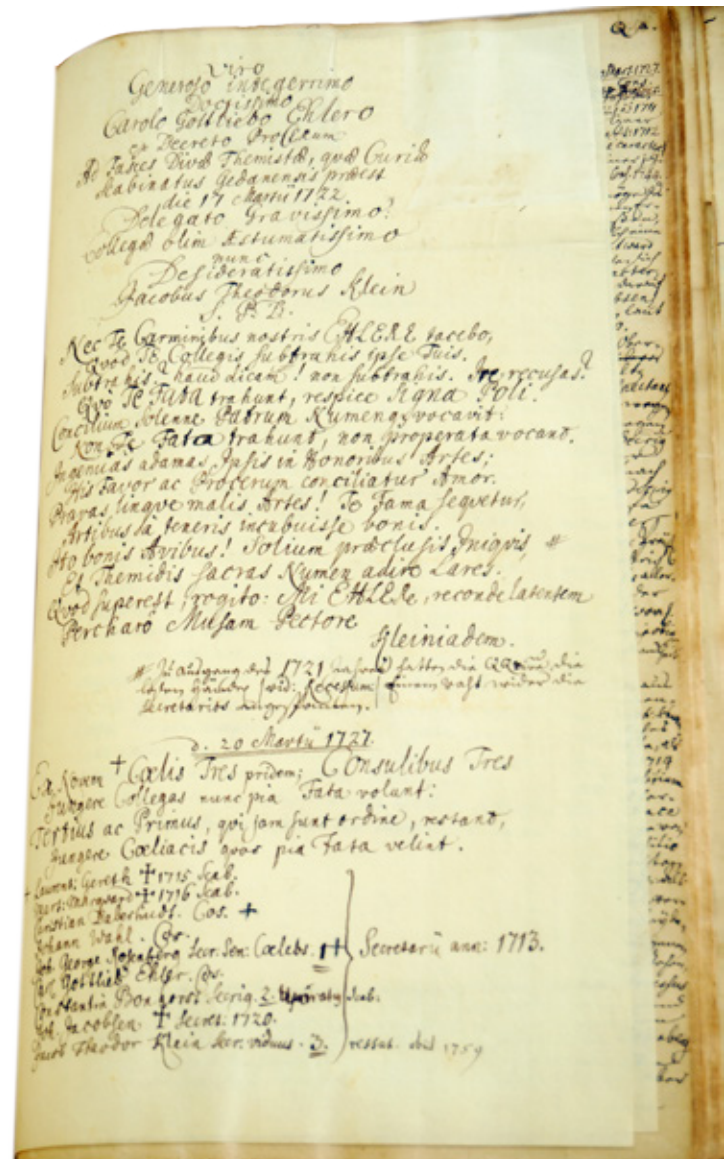

Es war beschaffen in
 der Königl. Adm. d. d.
 der Special-Inspectoren
 der Kaiserl. Kassen
 vordienlich
 nemlich pro forma
 Subyndici, und pro
 Secretaris zu electione
 und zu dinsten
 H. Einigkeit hat auch Diesel.
 vordienlich, zu dinsten
 gottlobet ambittiosus re.
 Curriam d. d. Jungfrau
 Herr. Gm. Will. Rosenber.
 1748. Damit er als Herr
 aufgabten in dinsten
 dinsten der dinsten. 1749
 dinsten er ab, und dinsten
 preditio preditio der dinsten
 in dinsten Königl. dinsten
 dinsten-Kasse.

Adidit G. Lengnich hnd
 Propria nana.

- 1697 Carolus Albertini von Ost
 12 Jul. d. 13 May und Syndi
 dinsten d. 24 Abr. 1701
- 1697 Ernst Fuchs von der Linde,
 12 Jul. ward 1712 Gm.
 1709 Albrecht Rosenber.
 1721. dinsten und dinsten
 1735 und 1740 dinsten
~~1710 Andreas Gabriel Fegglau
 dinsten dinsten dinsten
 dinsten dinsten dinsten~~
1730. Caspar Fegglau (Secret
 29 May dinsten dinsten dinsten)
1753. Christian Gabriel von
 1750. Gottfried Lengnich.
 1774. Salomon Zankner

aż do współczesności. Jego autor, Reinhold Curicke (1610–1667), sekretarz miejski i historyk, nie miał okazji doczekać chwili, w której nastąpiła publikacja tej popularnej zaraz po wydaniu i w wieku osiemnastym książki o dziejach Gdańska. Opóźnienie wynikało pośrednio z zapatrywań religijnych autora, który był zwolennikiem kalwinistów i w czwartej, ostatniej części *Beschreibung...* dał wyraz swoim poglądom. Ostatecznie dzieło opublikowano w rok po śmierci twórcy, w nie tylko ulepszonej, jak głosi zapis z karty tytułowej, ale też i ocenzurowanej przez władze miejskie Gdańska wersji (choć istniał też pewien ograniczony nakład nieocenzurowany). Do wydania doprowadził syn Reinholda, Georg Reinhold Curicke (1650–1708). Na typograficzną formę książki składają się poza tym ryciny wykonane według rysunków budowniczego miejskiego Petera Willera (zm. ok. 1700). Mimo że mamy tu do czynienia z wersją cenzurowaną (tak głosi zapis otówkiem na wyklejce przedniej ścianki okładki), egzemplarz sygnowany jako Ms. 914 jest jednym z ciekawszych „Curickianów”, a mówiąc ściślej – „adnotowanych” egzemplarzy *Beschreibung...* Wszystko za sprawą licznych margaliów i notatek znanych właścicieli – syndyka miejskiego Albrechta Rosenberga czy Jacoba Theodora Kleina. „Ręk uzupełniających” dzieło Reinholda Curickego znajdziemy znacznie więcej. Wśród nich takie znakomitości, jak choćby Gottfrieda Lengnicha, którego charakterystyczne drobne pismo można napotkać na s. 128 w dolnym lewym rogu (zob. il.). Uzupełnienia – wykonywane pieczołowicie przez kolejnych właścicieli egzemplarza – tworzą szczególny amalgamat dwujęzyczny: niemieckie dopiski przeplatają się z łacińskimi. Tych ostatnich jest mniej, ale ich obecność sugeruje szczególnie stosunek gdańskich czytelników dzieła Curickego do języka Cycerona. W dziele historycznym mowa Rzymian zdaje się na miejscu; widzimy to zarówno w tekście oryginalnym, drukowanym, gdzie oprócz cytowanych *in extenso*

dokumentów źródłowych pojawia się szereg inskrypcji, najczęściej w tekstach epitafiów. Czytelnicy natomiast komentują po łacinie fragmenty tekstu (np. s. 5) albo dodają całe łacińskie passusy czy zamknięte, poetyckie niekiedy, całości (por. choćby krótki wiersz na prawej stronie, tzw. *recto*, kartki wklejonej między stroną 50 a 51).

JACEK POKRZYWNICKI

43

Sygnatura PAN BG: Ms. 2238

Papier; 27,5 x 22,6 cm; [6] k.,
177 [1] s., [13], [4] k., 44, [1]
s., 15, [1] k., 12, [1] k. tabl.;
wklejone między stronami 66–67
własnoręcznie przez Jacoba
Theodora Kleina malowane
ilustracje i komentarz po łacinie;
na końcu luzem: przepisany
przez autora książki list René
Antoine'a Ferchaulta de Réamura
z podziękowaniami za nadesłany
egzemplarz „*Tentaminis...*” – k. 4;
dwie oddzielne, różnych rozmiarów
karty z ilustracjami Jacoba
Theodora Kleina i łacińskim opisem

Oprawa: maroquin (barwiona
na czerwono koźleca skóra), na
okładzinach górnej i dolnej, a także
na grzbiecie – tłoczenia barwione
na złoto; karty wyklejki z papieru
marmurkowego; brzegi kart
wygładzone i farbowane na złoto.

Proweniencja, znaki własnościowe:
na wyklejce przedniej ekslibris
herbowy Gralathów z napisem *Ex
bibliotheca Gralathiana*.

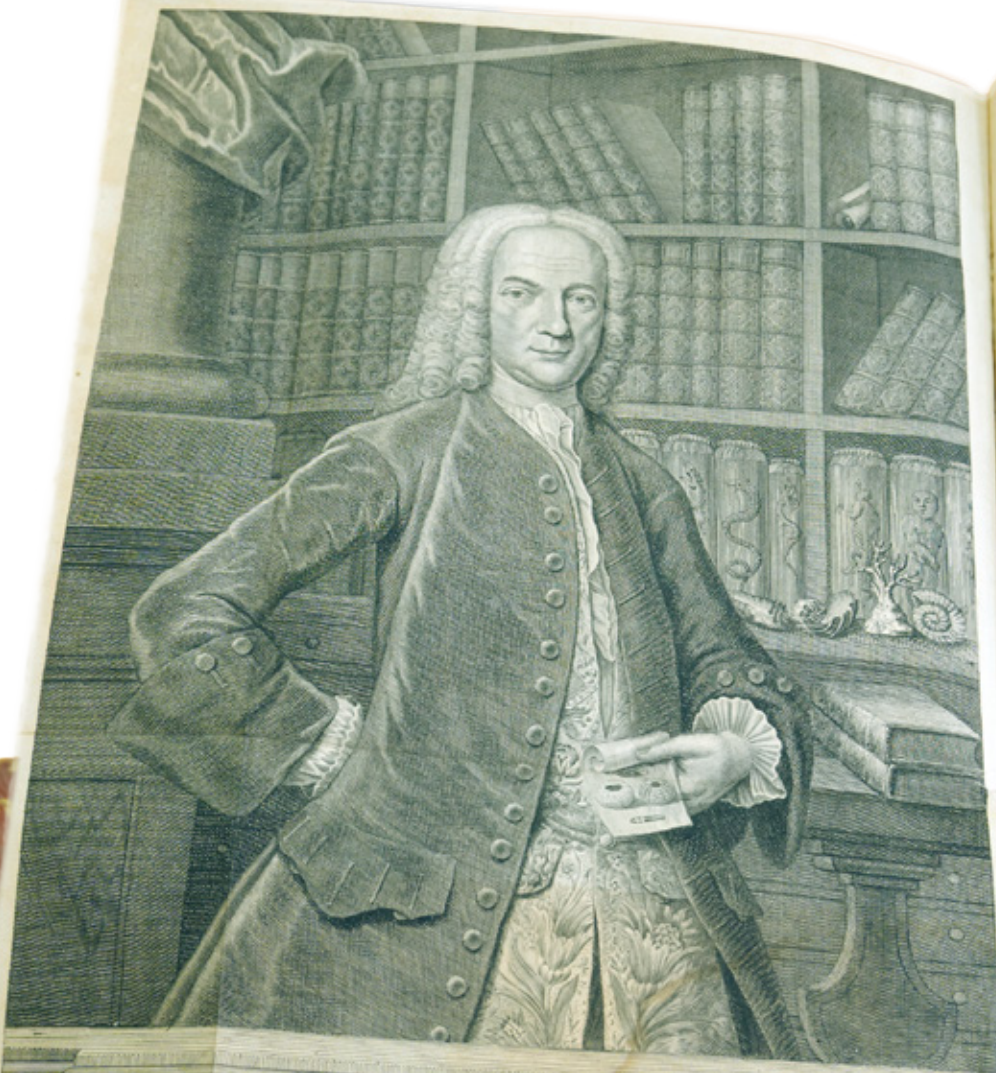
Jacob Theodor Klein; [René Antoine Ferchault de Réamur]

*Tentamen methodi ostracologicae sive dispositio naturalis
cochlidum et concharum in suas classes, genera et species,
iconibus singulorum generum aeri incisus illustrata. Accedit
lucubratiuncula de formatione, cremento et coloribus testarum,
quae sunt cochlidum et concharum; tum commentariolum in
locum Plinii Historiae Naturalis libro IX, capite XXXIII de
concharum differentiis, denique sciagraphia methodi ad genus
serpentium ordinate digerendum*

Lugduni Batavorum, 1753/[Gedani, post editionem et 11.01.1757].

KSIAŻKA – jak można się domyślać – to egzemplarz autorski. Należała pierwotnie do kolekcji Jacoba Theodora Kleina (1685–1759) – związanego z Gdańskiem prawnika, historyka, matematyka i przyrodnika; postaci doskonale wykształconej i znanej w świecie naukowym osiemnastowiecznej Europy. W pięknej oprawie znajdziemy kilka publikacji wydanych pod tą samą datą. W polskim tłumaczeniu karta tytułowa edycji oryginalnej brzmi: *Próba metody klasyfikacji zwierząt <opancerzonych>, czyli naturalny podział <muszlowców> na klasy, rodzaje i gatunki, ilustrowany miedziorytowymi podobiznami poszczególnych rodzajów. Dochodzi (do tego) rozprawka o formowaniu się, wzroście i ubarwieniu pancerzy, jakie posiadają <muszlowce>. Następnie – krótki komentarz do trzydziestego trzeciego rozdziału dziewiątej księgi <Historii naturalnej> Pliniusza Starszego, poświęcony różnicom między <muszlowcami>, wreszcie – zarys metody oznaczania w porządku rodzaju <robaków>.*

Chociaż związane z problematyką biologicznej systematyki gatunkowej, wszystkie te prace zostały sformułowane w języku łacińskim, który łączył, choćby w warstwie słownej, zarówno tradycję nauki z czasów starożytnych, jak i ustalenia badaczy nowożytnych. Jeżeli spojrzeć właśnie z perspektywy językoznawcy czy filologa, można dostrzec, jak autor oraz inni cytowani przez niego badacze kształtują językowe tworzywo, nadając nowe

JACOBUS THEODORUS KLEIN
Secr. Civ. Gedan.
Reg. Soc. Angl. Sodalis.
Aet. LIX.
Sylang R. 1745. Lps.

JACOBI THEODOR
TENTAMEN
METHO
OSTRACOL
SIVE
DISPOSITIO NA
COCHLIDUM ET CO
IN SUAS
CLASSES, GENERA
Iconibus singulorum Generum ac
ACCREDIT
LUCUBRATIO
DE
FORMATIONE, CREMENTO ET C
QUE SUE
COCHLIDUM ET
TUM
COMMENTA
in locum PLINII Hist. Nat.
DE
CONCHARUM D
DENIQ
Sciagraphia Methodi ad Genus Ser

LUGDUNI B
Apud GEORG. JAC. WI

IDEI

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

Laripsemus Egers Super his iconibry consultus respondit
 singulas ad eandem Admirahum speciem pertinere;
 Admirahy enim vocari, quarum medium sese corpus
 fascia ambiat; quodhæc fascia duplex sit, intervalla
 medio ex arantio et albo, ut reliquum corpus, variegato
 listulata, hanc cochleam vocari Operadmiral; eam
 temique, quam lat. B. notat, optimam esse, cum et
 maturiore sit in universum colore, et fasciam di-
 stinctiorem latioremq; monstrat.

znaczenia stosowanym już przez starożytnych wyrazom. Jako przykład niech służą mające grecki rodowód wyrazy: *concha* (oryg. ἡ κόγχη – „muszla” lub „mięczak”) czy *cochli- des* (oryg. przymiotnik κοχλιοειδής – „spiralny”), wyraz powstały z dwóch innych rzeczowników – ὄ/ἡ κόχλος („ślimak”, „mięczak w muszli skróconej jak spirala”) oraz τὸ εἶδος („to, co widziane”, „kształt”). Nawet tego rodzaju drobne przemieszczenia znaczeniowe mogą sugerować, że dla Jacoba Theodora Kleina i jego współczesnych język

pochodzący z italskiego Lacjum wciąż nadawał się do pisania prac naukowych. Zarazem jednak *Tentamen...* i inne wydane równoległe prace systematyczne nie miały w sobie nic z konserwatyzmu. W razie potrzeby mowa Pliniusza Starszego ustępowała tym językom, którymi mówiono w osiemnastowiecznej Europie – niemieckiemu i holenderskiemu albo francuskiemu.

Na końcu książki znajdziemy m.in. tekst poświadczający, jak wielu korespondentów ze świata nauki miał osiadły

w Gdańsku uczony. Na czterokartkowej wkładce Jakub Theodor Klein przepisał – już nieco drżącą dłonią – list, który został wysłany z Francji przez René Antoine’a Ferchaulta Réamura (1683–1757). Podziękowania za egzemplarz *Tentaminis...* wysłała do Gdańska osoba chyba równie ważna dla francuskojęzycznego kręgu naukowego, jak Jakob Theodor Klein dla niemieckiego. W każdym razie w *Biographie universelle, ancienne et moderne* (edycja z 1843 roku) czytamy, że „[René Antoine Ferchault Réamur] to jeden z najbardziej uzdolnionych badaczy natury (*naturalistes et physiciens*), których wydała Francja”. List Réamura w odpisie kończy niemieckojęzyczna notatka, dodana przez gdańskiego autora książki. Jakob Theodor Klein zaznaczył, że na podziękowania nie zdążył odpisać. Trudna sytuacja rodzinna – cierpienie w domu (*wegen meines Haus Creützes*) – jak również śmierć obdarowanego badacza z Francji uczyniły dalszą korespondencję bezzasadną.

JACEK POKRZYWNICKI

BIBLIOGRAFIA

- [post 1794]: *Carl Benjamin Lengnich, Archidiakon und Bibliothekar bey der Oberpfarrkirche zu St. Marien in Danzig.*
- 1747–1750: *Preußische Sammlung allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen dadurch die Rechte und Geschichte der Kirchen, des Staats und der Gelehrten besonders in dem Polnischen Preußen theils ergänzet, theils erläutert und verbessert werden*, bey Thomas Johann Schreiber, Danzig.
- 1753–1755: *George Schröder, Rathsherr zu Danzig*, w: *Preußische Lieferung alter und neuer Urkunden, Erörterungen und Abhandlungen zur Erläuterung der Preußischen Geschichte und Rechte für allerey Leser*, red. M. Hanow, vol. 1, Leipzig, s. 385–388.
- Augustowska K. 1992–1997: Clüver Filip, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 1 (A-F), Wydawnictwo Gdańskie, s. 227–228.
- Babnis M.: Schlieff, Valentinus, w: *Śliwiński Błażej [et al.] (red.) 2012: Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk.
- Bahr E. 1936–1944: Schlieff, Valentin, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, 2 (Maltitz – Z), Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 491–492.
- Bahr E. 1936–1944: Willer, Peter, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, 2 (Maltitz-Z), Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 807–808.
- Bahr E. 1936–1944: Zerneck, Jacob Heinrich, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, 2 (Maltitz–Z), Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 838.
- Baumeister A.: Wolf, Friedrich August, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 43 (1898), s. 737–748 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> – stan na 23.09.2015)
- Beckher G. 1650: *Georgi Beckheri Elbingensis Orator extemporaneus seu artis oratoriae breviarium bipartitum, cuius pars prior continet praecepta generalia, posterior praxin in specie ostendit*, apud Ludovicum Elzevirum, Amstelodami.
- Beckher G. 1659: *Orator extemporaneus, sive artis oratoriae breviarium bipartitum, olim a Georgio Beckhero Elbingensi editum, nuper vero Michaeli Radau S. J. vindicatum. Nunc denuo singulari studio auctius et emendatius editum. Accessit index locupletissimus, sumptibus Christiani Kirchneri, Lipsiae.*
- Bertling E.A. (red.) [1759]: *Acta iubilaei secundi Gymnasii Gedanensis anno Domini MDCCLVIII Die XIII Junii solenniter celebrati*, publicis impensis prelo subiecta a Thomae Joanne Schreiber, Gedani.
- Bertling E.A.K. 1892: *Katalog der die Stadt Danzig betreffenden Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Schroth, Johann August Gustav, Danzig.
- Biblioteka Jagiellońska <Kraków> 1997: *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Wyd. 1, Inst. Ossolinianum, Wratislaviae.

- Bieńkowska B., Maruszak E. 2005: *Książka na przestrzeni dziejów*, Wydawn. Centrum Edukacji Bibliotekarskiej, Informacyjnej i Dokumentacyjnej, Warszawa.
- Bigi E.: Bracciolini, Poggio, w: http://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_%28Dizionario-Biografico%29/ – stan na 25.05.2015.
- Birkenmajer A. et al. (red.) 1971: *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław.
- Bloemendal J., Norland H.B. (red.) 2013: *Neo-Latin drama and theatre in early modern Europe*, Brill, Leiden.
- Bogucka M. 1972: *Książka jako element kultury masowej w Gdańsku w XVII wieku*, w: *Polska w świecie: szkice z dziejów kultury polskiej*, red. J. Dowiat [et al.], Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 267–272.
- Cherubini P., Pratesi A. 2010: *Paleografia latina: L'avventura grafica del mondo occidentale*, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, Città del Vaticano.
- Cieślak E. (red.) 1998: *Historia Gdańska*: T. 4, cz. 1: 1815–1920, Sopot.
- Cieślak E. 1992–1997: Curicke Rajnold, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 1 (A-F), Wydawnictwo Gdańskie, s. 234–235.
- Cieślak E. 1992–1997: Lengnich Karol Beniamin, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 3 (L-P), Wydawnictwo Gdańskie, s. 47–48.
- Couvier G. 1843–1865: Réamur (René-Antoine Ferchault de), w: *Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes*, red. L. Michaud, 35 (Raabe–Ricord), Thoisnier Desplaces, A; Brockhaus, Friedrich Arnold, s. 286–289.
- Cox Brinton A. 1930: *Maphaeus Vegius and his Thirteenth Book of the Aeneid: A Chapter on Virgil in the Renaissance*, Stanford.
- Czyżak B. 1998: *Starogdański nurt kultury*, w: *Historia Gdańska*: T. 4, cz. 1: 1815–1920, red. E. Cieślak, Sopot, s. 191.
- de Rivulo F. 1564: *Thesauri musici tomus quartus continens selectissimas quinque vocum harmonias, quas vulgo motetas vocant, ex officina Iohannis Montani et Ulrici Neuberi, Noribergae*.
- Długosz J. 1711: *Ioannis Długossi seu Longini, canonici quondam Cracoviensis, Historiae Polonicae libri XII. Quorum sex posteriores nondum nondum editi, nunc simul cum prioribus ex manuscripto rarissimo in lucem prodeunt ex bibliotheca et cum praefatione Henrici L. B. ab Huysen, Russorum Caesari a consiliis intimis bellicis et iustitiae etc; praemittitur praeter vitam auctoris et doctorum de eo testimonia Samuelis Ioachimi Hoppii, schediasma de scriptoribus historiae Polonicae, plurimis annotationibus auctum, Gabrielis Grodeckii professoris publici ac bibliothecarii Gedanensis accedunt utrobique indices locupletissimi, sumptibus Iohannis Ludovici Gleditschii, Lipsiae.*
- Długosz J. ca. 1695-ca.1705: *Tertia pars Historiae Polonicae*, w: <http://polona.pl/item/6068634/7/> – stan na 03.09.2015.
- Dowiat J. [et al.] (red.) 1972: *Polska w świecie: szkice z dziejów kultury polskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Drabczyński M., Galewski T., Trzaska F. 1958: *Od rękopisu do książki*, Warszawa.
- Drygas A. 1992–1997: Klein Jakub Teodor, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 2 (G-K), Wydawnictwo Gdańskie, s. 396–399.
- Dzienie H., Kordel J., Majkowska D. 1978: *Katalog rękopisów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk. Sygnatury Ms. 5000–Ms. 5411*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo PAN, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Fabian E.: Brück, Gregor, w: *Neue Deutsche Biographie*, 2 (1955), s. 653–654 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html>) – stan na 23.09.2015).
- Fabiani-Madeyska I. 1995: *Jan Bernard Bonifacio markiz Orii Fundator Biblioteki Gdańskiej 1596*, Wyd. 1, Wydawn. „Marpres”, Gdańsk.
- Fabricius J.A. 1728: *Bibliotheca Latina sive notitiae auctorum veterum Latinorum*: Tomus I: *ad cuius calcem accedunt epistulae Q[uinti] Curtii nomine anno 1500 Regii Lepidi Vulgatae*, apud Sebastianum Coleti, Venetiis.
- Filocamo G., Bloxam M.J. (red.) 2009: *Uno gentile et subtile ingenio*, Brepols Publishers, Turnhout.
- Gasch S.: Senfl, Ludwig, w: *Neue Deutsche Biographie*, 24 (2010), s. 254–256 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html>) – stan na 23.09.2015).

- Géhin P., Spieralska B. 2008: *Jak czytać rękopis średniowieczny*, Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, Warszawa.
- Gierszewski A. (red.) 1992–1997: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk.
- Gieysztor A. 2009: *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Wyd. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gliński M.: Hirsch Simon Joseph Theodor, w: Śliwiński Błażej [et al.] (red.) 2012: *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk.
- Gliński M.: Theodor Friedrich Kniewel, w: Śliwiński Błażej [et al.] (red.) 2012: *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk.
- Gralath D. 1789–1791: *Versuch einer Geschichte Danzigs auf zuverlässigen Quellen und Handschriften*, bey Gottlieb Leberecht Hartung; Commission bey Friedrich Maurer, Königsberg.
- Gruchała J. 2002: *Lucunda familia librorum: Humanisci renesansowi w świecie książki*, Universitas, Kraków.
- Gryzio B. 2008: *Księgozbiór Bartłomieja Keckermanna*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 39–40, s. 225–244.
- Grzeszczuk S., Kawecka-Gryczowa A. (red.) 1975: *Dawna książka i kultura Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Grześkowiak-Krwawicz A. 1998: *Gdańsk oświecony: Szkice o kulturze literackiej Gdańska w dobie Oświecenia = Die Aufklärung in Danzig Skizzen über die Danziger Literaturpflege im Zeitalter der Aufklärung*, IBL, Warszawa.
- Günther O. 1903: *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek: Tl. 2: Handschriften zur Geschichte Danzigs (Nachträge), Handschriften zur Geschichte von Ost- und Westpreussen, Handschriften zur Geschichte Polens, Sonstige Handschriften historischen Inhalts, Ortmannsche Handschriften, Uphagensche Handschriften*, Danzig.
- Günther O. 1909: *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek: Tl. 3. Juristische Handschriften, Theologische Handschriften, Philosophische Handschriften, Naturwissenschaftliche und mathematische Handschriften, Handschriften über Technologie, Kriegswesen, Landwirtschaft, Handels- und Staatswissenschaften, Medizinische Handschriften, Handschriften zur Philologie, Literatur- und Gelehrten-geschichte, Nachträge zu den in Teil 1 und 2 beschriebenen Handschriftengruppen*, Danzig.
- Günther O. 1911: *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek: T. 4, Die musikalischen Handschriften der Stadtbibliothek und der ihrer Verwaltung befindlichen Kirchenbibliotheken von St. Katharinen und St. Johann in Danzig*, Kommissions-Verlag der L. Saunierschen Buch- und Kunsthandlung, Danzig.
- Günther O. 1921: *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig. Mit einer Einleitung über die Geschichte dieser Bibliothek und 9 Tafeln Abbildungen*, Danzig.
- Hanow M. (red.) 1753–1755: *Preußische Lieferung alter und neuer Urkunden, Erörterungen und Abhandlungen zur Erläuterung der Preußischen Geschichte und Rechte für allerey Leser*, Leipzig.
- Himerios 1790: *Himerii sophistae quae reperiri potuerunt, videlicet eclogae e Photii Myriobiblo repetitae et declamationes e codicibus Augustanis, Oxoniensibus et Vaticanis tantum non omnes nunc primum in lucem prolatae. Accuratae recensuit, emendavit, Latina versione et commentario perpetuo illustravit denique dissertationem de vita Himerii praemisit Gottlieb Wernsdorfius in Athenaeo Gedanensi quondam professor publicus, Regiae Doctrinarum Societati Berolinensi itemque Latinae Ienensi adscriptus*, apud Vandenhoeck et Ruprecht, Gottingae.
- Hirsch S.J.T. ca. 1837: *Geschichte des academischen Gymnasiums in Danzig in ihren Hauptzügen dargestellt*, Gedruckt in der Wedelschen Hofbuchdruckerei, Danzig.
- Kaźmierczak M. 2013: *Pieśni świeckie Franciscusa de Rivulo – pierwszego kapelmistrza Kapeli Rady Miasta Gdańska. Praca magisterska*, Gdańsk.
- Klein T.: Johann Friedrich der Großmütige, w: *Neue Deutsche Biographie*, 10 (1974), s. 524–525 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).
- Konopczyński W. (red.) 1977-: *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa-Kraków.
- Kötz G. ca. 1902: *Die Chronik der Stadt Danzig von Curicke – ein typographisches Unikum*, Im Selbstverlage des Vereins, [Marienwerder].
- Kretschmar G.: Heß, Johann, w: *Neue Deutsche Biographie*, 9 (1972), s. 7–8 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).

- Krollmann C. (red.) 1936–1944: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn.
- Kurkowa A. 1978: *Gdański ekslibris XV-XVIII wieku. Katalog wystawy*, Gdańsk.
- Lanckvelt J. van 1541: *Hecastus Macropedii. Fabula, non minus pia, quam iucunda, in qua facinorosus quisque mortalium (dummodo salutis suae rationem habebit) tamquam in speculo quodam contemplari poterit, quemadmodum per Christum post veram suorum criminum poenitentiam ad beatam adeoque laetam mortem perveniat*, Hillenius, Michael, Antverpiae.
- Leszczyńska A. 2009: *Franciscus de Rivulo and the Manuscript Gdańsk*, Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk 4003, w: *Uno gentile et subtile ingenio*, red. G. Filocamo, M.J. Bloxam, Brepols Publishers, Turnhout, s. 259–269.
- Livius Titus. 1898: *Titi Livi ab urbe condita libri*. Editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn, editio altera (avam curavit Mauritius Mueller) Pars I. Libri I-X. Editio Stereotypica, Teubner, Leipzig.
- Majewski M. 1992–1997: Falck Michał, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 1 (A-F), Wydawnictwo Gdańskie, s. 399–400.
- Michaud L. (red.) 1843–1865: *Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes*, Thoissier Desplaces, A; Brockhaus, Friedrich Arnold.
- Mokrzecki L. 1977-: Walenty Schlieff, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, 35 (Sapieha Jan - Schroeder Elias), Warszawa-Kraków, s. 522–524.
- Müller G.: Luther, Martin, w: *Neue Deutsche Biographie*, 15 (1987), s. 549–561 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html>) –stan na 23.09.2015).
- Nowak Z. 2008: *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem: Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, Wyd. 1, Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk.
- Nowak Z., Szafran P. 1974: *Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego 1580–1814*, Warszawa – Poznań.
- Otto M. 2013: *Książka przyrodniczo-medyczna w gdańskich księgozbiorach prywatnych między XV a XVIII wiekiem*, w: *Joachim Oelhaf i jego następcy*, red. A. Szarszewski, B. Siek, Gdański Uniwersytet Medyczny, Gdańsk, s. 103–109.
- Otto M. 2013: *Motywy antyczne w sygnetach drukarskich XVI-XVIII wieku*, „*Libri Gedanenses*” 29/30, s. 35–51.
- Petrucci A., Osmólska-Mętrak A., Kujawiński J. 2010: *Pismo: Idea i przedstawienie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Piotrowska E. 1985: *Jan Uphagen – historyk gdański XVIII wieku i jego księgozbiór: Próba interpretacji inwentarza bibliotecznego*, „*Roczniki Biblioteczne. Organ naukowy bibliotek szkół wyższych*” 27, 1–2, s. 193–207.
- Plezia M., Chigerowa M. (red.) 2007: *Słownik tacińsko-polski*, Wyd. 2 reprint, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Podlaszewska K. 1992–1997: Zerke Jakub Henryk, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 4 (R-Ż), Wydawnictwo Gdańskie, s. 524–525.
- Praetorius E. 1713: *Athenae Gedanenses, sive commentarius historico-chronologicus succinctus, originem et constitutionem gymnasii Dantiscani illustris itemque recensio superiorum eius antistitum seu protoscholarum, nec non vitas et scripta rectorum et professorum eiusdem continens. Accedit series I. rectorum scholarum reliquarum publicarum Gedanensium, II rectorum gymnasiorum, tum Thoruniensis, tum Elbingensis*, Johann Friedrich Gleiditsch et Sohn, Lipsiae.
- Pszczółkowska Z. L. 1992–1997: Grodeck Beniamin, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 2 (G-K), Wydawnictwo Gdańskie, s. 114.
- Pszczółkowska Z. L. 1992–1997: Grodeck Gabriel, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 2 (G-K), Wydawnictwo Gdańskie, s. 114–115.
- Reuther H.: Dietrich, Veit, w: *Neue Deutsche Biographie*, 3 (1957), s. 699 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html>) –stan na 23.09.2015).
- Reychman J. (red.) 1969: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, Warszawa.

- Reychman J. 1969: *Katedra języków orientalnych Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*, w: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, red. J. Reychman, Warszawa, s. 83–121.
- Reychman K. 1928: *Ex-librisy gdańskie*, Warszawa.
- Rokosz M. 1982: *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*, Ossolineum, Wrocław.
- Schachman B. 2012: *Bartholomäus Schachman (1559–1614): The art of travel*, Skira; Qatar Museums Authority, Milan, [Daw ah, Qatar]
- Schindel U.: Heyne, Christian Gottlob, w: *Neue Deutsche Biographie*, 9 (1972), s. 93–95 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).
- Schwarz F. 1936–1944: Clüver Philipp, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, vol. 1, Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 106.
- Schwarz F. 1936–1944: Clüver Simon, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, vol. 1, Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 106–107.
- Schwarz F. 1936–1944: Falck, Michael, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, vol. 1, Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 175.
- Schwarz F. 1936–1944: Kniewel, Theodor Freidrich, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, vol. 1, Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 342–343.
- Schwarz F. 1936–1944: Kniewel, Theodor Friedrich, w: *Altpreussische Biographie. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von ...*, red. C. Krollmann, vol. 1, Gräfe & Unzer; N. G. Elwert, Königsberg, Marburg a. der Lahn, s. 342–343.
- Semkowicz W.A. 2007: *Paleografia tacińska*, Wyd. 2, Universitas, Kraków.
- Sokół S. 1960: *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Sokół S., Pelczarowa M. 1963: *Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów*, Biblioteka Gdańska PAN, Gdańsk.
- Stupperich R.: Melanchthon, Philipp, w: *Neue Deutsche Biographie*, 16 (1990), s. 741–745 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).
- Szafran P. 1968: *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „Libri Gedanenses“ 1, s. 55–106.
- Szafran P. 1970–1971: *Gdańscy organizatorzy aukcji książkowych w XVII i XVIII w. oraz przepisy normujące przebieg aukcji*, „Libri Gedanenses“ 4–5, s. 119–129.
- Szafran P. 1971: *Z problematyki badawczej studiów nad mieszczkańskimi księgozbiorami prywatnymi w Gdańsku XVII-XVIII w.*, „Rocznik Gdański“ 31, no. 1, s. 73–92.
- Szafran P. 1975: *Księgozbiory prywatne w siedemnastowiecznym Gdańsku*. Numer specjalny, „Bibliotekarz Gdański“, s. 53–70.
- Szafran P. 1992–1997: Oelhaf Joachim, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. A. Gierszewski, 3 (L-P), Wydawnictwo Gdańskie, s. 347–348.
- Szarszewski A., Siek B. 2013: *Joachim Oelhaf i jego następcy*, Gdański Uniwersytet Medyczny, Gdańsk.
- Szymański J. 1975: *Pismo tacińskie i jego rola w kulturze*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Śliwiński Błażej [et al.] (red.) 2012: *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk.
- Thremaer E.: Morgenstern, Karl Simon, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 22, s. 231–233 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).
- Thremaer E.: Morgenstern, Karl Simon, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 22 (1885), s. 231–233 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).
- van Engen J.H. 1988: *Devotio moderna. Basic writings*, Paulist Press, New York.

- Varanda J.d. 1658: *Ioannis Varandei, consilarii medici, professoris regii et decani Facultatis Medicae Montspeliensis opera omnia ad fidem codicum ipsius auctoris manuscriptorum recognita et emendata.: Postrema hac editione multis tractatibus numquam antea editis auctiora. Cura et studio Henrici Gras, doctoris medici Montspeliensis, vice-decanei Collegii Medicorum Lugdunensium, Christianissimo et Serenissimo Principi de Turenne a consiliis medicis, sumptibus Christophori Fourmy, Lugduni.*
- Weichbrodt–Tiedemann D. von post 1986: *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14–18 Jahrhundert*, Klausdorf – Schwentine.
- Welti M.E. 1976: *Giovanni Bernardino Bonifacio, Marchese d’Oria im Exil 1557–1597. Eine Biographie und ein Beitrag zur Geschichte des Philippismus*, Genève.
- Welti M.E. 1985: *Die Bibliothek des Giovanni Bernardino Bonifacio, marchese d’Oria, 1517–1597, der Grundstock der Bibliothek Danzig der Polnischen Akademie der Wissenschaften*, P. Lang, Bern, New York.
- Wernsdorf G. usque ad 1761: *Himerii sophistae eclogae et declamationes integrae XXXIV* [recensuit Gottlieb Wernsdorf], Gedani.
- Wernsdorf J. C.: *Praefatio*, w: *Himerii sophistae quae reperiri potuerunt, videlicet eclogae e Photii Myriobiblio repetitae et declamationes e codicibus Augustanis, Oxoniensibus et Vaticanis [...] in lucem prolatae [...]*, s. 5–50.
- Wesołowska E., Puk M., Wójcik A. 2002: *Publius Ovidius Naso Żale: Wybór*, Wydaw. Ars Nova, Poznań.
- Weteko L. 2008: *Ars scribendi. O sztuce pisania w średniowiecznej Polsce katalog wystawy*, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno.
- Zernecke J. H. 1712: *Das bey denen schwedischen Kriegen bekriegte Thorn oder zuverlässige Erzählung desjenigen was sich bey dieser Stadt im Jahr 1629, 1655, 1658 und 1703 in anfällen Bloqvir - Bombardir - und Belagerungen denckwürdiges zugetragen: dabey ein nöthiger Anhang zur thornischen Chronicke*, Gedruckt und zu finden bey Johann Nicolai, Thorn.
- Ziegler T.: Sturm, Johann, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 37 (1894), s. 21–38 (<http://www.deutsche-biographie.de/index.html> –stan na 23.09.2015).

SYGNATURY OBIEKTÓW ZAPREZENTOWANYCH W CZĘŚCI KATALOGOWEJ WRAZ Z NUMERACJĄ POSZCZEGÓLNYCH NOT

Stare druki	Numer noty	Rękopisy	Numer noty
Od 19973 8° adl. 7	1	Ms. 2369	6
Od 20059 8°	2	Ms. 2182	20
Od 20009 8°	3	Ms. 2459	22
Aa 14421 8° adl. 1	4	Ms. 4003	23
Cd 16651 4°	7	Ms. Uph. fol. 70	24
Cd 2031 4°	8	Ms. 854	27
Cd 6051 4°	9	Ms. 2186	29
Cc 14967 8°	10	Ms. 2395	30
Cc 8392 8°	11	Ms. 2257	31
Cc 12626 2°	12	Ms. 2326	32
Cc 16449 2°	13	Ms. 2393	33
Cd 4646 8°	14	Ms. 2188	34
Cc 9180 2°	15	Ms. 2351	35
Ce 5713 ² 4°	16	Ms. 2375	36
Cd 9839 2°	17	Ms. 2365	37
Cc 10252 2°	18	Ms. 2446	38
Cd 1452 4°	19	Ms. 2450	39
Cd 2056 4°	21	Ms. 785 (Ms. 1500; Ms. 784 **/Ms. 2)	40
Ms. 2500 *	25	Ms. 832	41
Eb 1436 ³ 4°	26	Ms. 914 ***	42
Cd 4309 8°	28	Ms. 2238 ****	43
Ms. 1018	5		

* Chociaż klasyfikowana jako rękopis, książka ta jest interfoliowanym egzemplarzem drukowanej edycji Johanna Postha Tetrastichia in Ovidii Metamorphoseon Libri XV, Francofurti 1563. Opracowała dr Maria Otto.

** Egzemplarz zaginiony w czasach II Wojny Światowej, ale wspomniany jako jeden z kilkutomowej całości.

*** Podobnie jak Ms. 2500 – książka drukowana, zawiera jednak również bardzo liczne marginalia.

**** Książka drukowana, ale zawiera też odręczne uzupełnienia autora.

Noty katalogowe starych druków opracowała dr Maria Otto, PAN BG.

Noty katalogowe rękopisów w opracowaniu dr. Jacka Pokrzywnickiego, KFK UG.

INDEKS IMION I NAZWISK

Abramowicz, Andrzej
Aeneas
Aeschylus
Aftonios
Agricola, Johann (Schnitter)
Ajschylos (patrz też: Aeschylus)
Albinovanus, Celsus
Aleksander Wielki (patrz: Alexandros ho Megas)
Alexandros ho Megas
Ambrosius
Ambroży (patrz też: Ambrosius)
Anchises
Anchizes (patrz też: Anchises)
Anschenborn, Daniel
Antonius Marcus (patrz też: Marek Antoniusz)
Antoniusz Marek (patrz też: Marcus Antonius)
Apollo
Apuleius, Lucius
Aretinus, Leonardus (patrz: Bruni, Leonardo)
Aristoteles
Aristoteles Stagirites (patrz też: Arystoteles ze Stagiry)
Arlem, Katarzyna
Arpinata (patrz: Cicero, Marcus Tullius)
Artemisia
Artemizja (patrz: Artemisia)
Arystoteles (patrz: Aristoteles)
Arystoteles ze Stagiry
Assaricus, Daniel
Assaryk, Daniel (patrz: Assaricus, Daniel)
Aulus Gelliusz (patrz: Gellius, Aulus)
Awianowicz, Bartosz
Babnis, Maria
Bachus
Bahr, Ernst
Bärreysen, Johann Wilhelm Ludwig Bärreysen
Bartsch von Demuth, Gerhard
Baszanowski, Jan
Batory, Stefan
Becke, Barbara von der
Beckher, Georg
Groddeck, Benjamin (Beniamin)
Bentz, Anna
Bertling, Ernst August Karl
Bigi, Emilio
Binerowski, Zbigniew
Binerowski, Zdzisław
Bloemendal, Jan
Bloxam, Jennifer M.
Bock, Georg
Bock, Ursula
Bogumił, Izabela
Bolner, Elisabeth
Bolner, Johann
Bömeln, Gabriel von
Bömeln, Georg von
Bömeln, Justina
Bonifaccio, Giovanni Bernardino, Marchese d'Oria
Borgholt, Esther (patrz też: Maurer, Esther)
Borgholt, Johann
Borzyszkowski, Józef
Botsack, Johann (patrz też: Botsaccus, Johannes)
Botsaccus, Johannes

- Bracciolini, Poggio (patrz też: Florentinus, Poggius)
Brożek, Mieczysław
Brück, Georg
Bruni, Leonardo
Buchner, August
Budzyński, Józef
Caesar, Caius Iulius
Calov, Abraham
Calovius, Abraham (patrz też: Calov, Abraham)
Camermann, Gregor
Caussin, Nicolas
Celsus, Aulus Cornelius
Chojnacki, Władysław
Christus (patrz: Jezus Chrystus)
Chrysostom (patrz: Johannes Chrysostomus)
Chrystus (patrz: Jezus Chrystus)
Cicero, Marcus Tullius
Clüver, Philipp
Clüver, Simon
Conley, Thomas M.
Conovius Michael
Conovius, Josua
Conrad, Anna Lavinia
Conrad, Winhold
Cressoles, Luis de
Croesus (patrz też: Krezus)
Cruciger, Caspar młodszy
Cunctator, Quintus Fabius Maximus Verrucosus (patrz też: Fabiusz Kunktator)
Cureus (Curaeus), Achatius
Cureus, Achacy, (patrz: Cureus, Achatius)
Cureus, Jan (patrz: Cureus, Johann)
Cureus, Johann
Curicke, Georg Reinhold
Curicke, Reinhold
Curtius Rufus (patrz też: Kurcjusz)
Cyceron (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
Czema, Achacy
Dafnis
Daubmann, Johann
Daubmannus, Ioannes (patrz: Daubmann, Johann)
Buffon, Georges-Louis Leclerc Comte de
Montfaucon, Bernard de
Demonicus (patrz też: Demonik)
Demonik, syn Hipponika (patrz też: Demonicus)
Demostenes (patrz: Demosthenes)
Demosthenes
Dentatus, Manius Curius
Desprez, Josquin (patrz też: Prés, Josquin des)
Diogenes Sinopensis
Diogenes z Synopy (patrz: Diogenes Sinopensis)
Długosz, Jan
Domicjan (patrz: Domitianus, Titus Flavius)
Domitianus, Titus Flavius
Donati, Alessandro
Dorn, Henrich von
Dorn, Lucretia (patrz też: Preütt, Lucretia)
Doxopatres, Ioannes
Dufay, Guillaume
Dzienis, Helena
Edmondes, Clement
Ehler, Anna (patrz też: Rüdiger, Anna)
Ehler, Friedrich
Ehler, Karl Gottlieb
Eichstaedt (Eichstadius), Lorenz
Eneasz (patrz też: Aeneas)
Engelke, Adrian
Erasmus Roterodamus (Geerts, Geert)
Erazm z Rotterdamu (patrz też: Erasmus Roterodamus)
Eskulap
Estienne, Henri (patrz też: Henricus Stephanus)
Estreicher, Karol
Euclides (patrz też: Euklides)
Euklides (patrz też: Euclides)
Euripides
Eurypides (patrz: Euripides)
Fabian, Ekkehart
Fabiusz Kunktator (patrz też: Cunctator, Quintus Fabius Maximus Verrucosus)
Fabricius, Jakob
Fabricius, Jakub (patrz: Fabricius, Jakob)
Fabricius, Johann Albert
Facca, Danilo
Falck, Michael

Feb (patrz też: Apollo)
Ferber, Constantin
Ferber, Konstanty (patrz: Ferber, Constantin)
Filip II Macedoński
Filocamo, Gioia
Fischer, Joachim
Flavios, Iosephos (patrz też: Flawiusz, Józef)
Flawiusz, Józef (patrz też: Flavios, Iosephos)
Flint, Anna
Florentinus, Poggius (patrz też: Bracciolini, Poggio)
Florus
Focjusz I Wielki (patrz też: Photius)
Fokylides (patrz: Phocylides)
Forstreuter, Kurt
Franckenberger, Andreas
Frankenberger, Andrzej (patrz: Franckenberger, Andreas)
Freder, Heinrich
Friccius, Klemens
Fuhrmann, Manfred
Gabriel, Justina
Gabriel, Lorenz
Gajusz Juliusz Cezar (patrz: Caesar, Caius Iulius)
Gasch, Stefan
Gause, Fritz
Gellius, Aulus
Gemerschemius, Johannes Posthius
Gierszewski, Stanisław
Giese, Tiedemann
Gläser, Enoch
Gluenspieß (Gluenspiess, Gluenspies), Philipp
Gombert, Nicolas
Gottsched, Johann Christoph
Gralath, Daniel młodszy
Gray, Hanna H.
Green, Lawrence D.
Gregorios ho Theologos
Groddeck, Gabriel
Groote, Geert
Grzegorz z Nazjanzu (patrz: Gregorios ho Theologos)
Günther, Otto
Hadrian (patrz: Hadrianus, Publius Aelius)
Hadrianus, Publius Aelius
Haller, Ansgar
Hannibal
Hanow, Michael Christoph (patrz też: Hanow, Michał Krzysztof)
Hanow, Michał Krzysztof (patrz: Hanow, Michael Christoph)
Harles (Harless), Gottlieb Christoph
Havemann, Arnold
Havemann, Dietmar
Hecker, Anna Lavinia (patrz też: Conrad, Anna Lavinia)
Hecker, Johann
Heliogabal (patrz: Varius Avitus Bassianus)
Henrichs, Cornelis
Henrichs, Maria
Henry VIII Tudor (patrz też: Henryk VIII)
Henryk VIII
Hermann, Salomon
Hermes
Hermogenes
Hesiodus
Heß (Hess), Johann
Heyne, Christian Gottlob
Hezjod (patrz: Hesiodus)
Hieronim
Hildebrand, Justina
Hillenius, Michael
Himerios z Prusias (patrz też: Himerius Sophista)
Himerius Sophista
Himmelreich, Peter (Petrus)
Hiob
Hoeschel, David
Homerus
Hoppe, Jan (patrz: Hoppe, Johann)
Hoppe, Johann
Horacy (patrz też: Horatius Flaccus, Quintus)
Horatius Flaccus, Quintus
Horus
Hünefeld, Andreas
Hünefeld, Andrzej (patrz: Hünefeld, Andreas)
Isidorus Hispanicus
Isocrates
Izokrates (patrz: Isocrates)
Izydor z Sewilli (patrz: Isidorus Hispanicus)
Jacobi, Daniel

Jansson von Waesberge, Gillis
Jansson von Waesberge, Johann
Jencke, Anna Maria zob. Thomson, Anna Maria
Jencke, Johann
Johannes Chrysostomus
Justitia
Kaleciński, Marcin
Karol Burbon II
Kaźmierczak, Monika
Keckermann, Bartholomäus (patrz: Keckermann, Bartłomiej)
Keckermann, Bartłomiej
Kennedy, George A.
Kerstens, Cyriacus
Kizik, Edmund
Klaudiusz Cezar (patrz: Tiberius Claudius Nero Germanicus)
Klein, Jacob (Jakob) Theodor
Klein, Thomas
Kniewel, Theodor
König, Adelgunde
Kotarski, Edmund
Kötz, Gustav
Kretschmar, Georg
Krezus (patrz: Croesus)
Krollmann, Christian
Ksenofont (patrz: Xenophon)
Kurcjusz (patrz: Curtius Rufus)
Kwintus Eliusz Tuberon (patrz: Quintus Aelius Tubero)
Kwintylian (patrz: Quintilianus, Marcus Fabius)
Lactantius
Lactantius, Divinae institutiones
Laktancjusz (zob. Lactantius)
Lanckvelt, Joris van
Landino, Christoforo
Lang, Marcin (patrz: Lang, Martin)
Langwald, Justina zob. Hildebrand, Justina
Langwald, Michael
Lasso, Orlando di
Lauban, Melchior (patrz: Laubanus, Melchior)
Laubanus, Melchior
Lengnich, Gottfried
Lengnich, Gottlieb
Lengnich, Karl Benjamin (Beniamin)
Lengnich, Karl Benjamin (Beniamin)
Leszczyńska, Agnieszka
Lichański, Jakub Zdzisław
Licinius Lucullus, Lucius
Linden, Mikofaj (patrz: Linden, Nicolaus)
Lipsius, Iustus
Livius, Titus Patavinus
Liwiusz (patrz: Livius, Titus Patavinus)
Longolius, Christophorus
Lossius, Petrus
Loyzjusz, Szymon (Simon)
Lucius Domitius Ahenobarbus Nero
Lukullus (patrz: Licinius Lucullus, Lucius)
Lullio, Antonio
Lullus, Antonius (patrz: Lullio, Antonio)
Luter, Marcin
Łaski, Jan młodszy
Mack, Peter
Macropedius, Georgius (patrz też: Lanckvelt, Joris van)
Maior, Melchior
Majewski, Michał
Mancinelli, Antonio
Maniusz Kuriusz Dentatus (patrz: Dentatus, Manius Curius)
Manucjusz, Aldus (patrz też: Manuzio, Aldo)
Manuzio, Aldo
Marcjalis, Marek Waleriusz (patrz: Martialis, Marcus Valerius)
Marcus Julius Gessius Bassianus Alexianus
Marcus Ulpius Nerva Traianus
Maro, Publius Vergilius
Martialis, Marcus Valerius
Martin Luther (patrz też: Marcin Luter)
Mattern, Georg
Maukisch, Jan (patrz: Maukisch, Johann)
Maukisch, Johann
Maurer, Esther
Mausolus
Mauzolos (patrz: Mausolus)
Melanchton, Filip (patrz też: Melanchton, Philipp)
Melanchthon (Schwartzerd), Philipp
Menander
Merkury
Milich, Heinrich

- Milich, Ursula (patrz też: Bock, Ursula)
Milichius, Henricus (patrz też: Milich, Heinrich)
Minerwa
Mlekicka, Małgorzata
Mochinger, Albert
Mochinger, Jan (patrz: Mochinger, Johann)
Mochinger, Johann
Mochinger, Markus
Mochinger, Martin
Mochinger, Nicolaus
Moeller, Heinrich
Moeller, Heinrich
Moeresius, Johann Georg
Mokrzecki, Lech
Moller, Henryk (patrz: Moeller, Heinrich)
Moeller, Heinrich
Möller, Olaus
Morgenstern, Karl
Mosellanus, Petrus
Müller, Gerhard
Müller, Henning
Mundt, Adolf
Muret, Marc-Antoine
Murphy, James Jerome
Nadolski, Bronisław
Nazon (patrz: Ovidius Naso, Publius)
Neron (patrz: Lucius Domitius Ahenobarbus Nero)
Neufeldt, Elisabeth (patrz też: Bolner, Elisabeth)
Neufeldt, Georg
Nicocles
Nicolai, Heinrich
Nikokles (patrz: Nicocles)
Norland, Howard B.
Nowak, Zbigniew
Nowak, Zenon
Oehl, Kurt
Oelhaf, Peter
Oelhaf, Piotr (patrz: Oelhaf, Peter)
Oporin (Herbster), Johannes
Ovidius Naso, Publius
Owidiusz (patrz: Ovidius Naso, Publius)
Paluchowski, Piotr
Pauli, Adrian I (1548–1611)
Pauli, Adrian II (1605–1622)
Pauli, Adrian III (1633–1684)
Pauli, Georg
Pauli, Reinhold
Paweł z Tarsu, św.
Pejritoos (Pyrithous, Pirithous)
Philip Melancton (Schwartzertd) (patrz też: Filip Melancton)
Phocylides
Photius (patrz też: Focjusz I Wielki)
Piotrowska, Elżbieta
Pitagoras (patrz: Pythagoras)
Plato
Platon (patrz też: Plato)
Plaut (patrz też: Plautus, Titus Maccius)
Plautus, Titus Maccius (patrz też: Plaut)
Plinius Secundus, Caius
Pliniusz Starszy (patrz: Plinius Secundus, Caius)
Plutarch z Cheronei (patrz też: Plutarchus Chaeroneus)
Plutarchus Chaeroneus (patrz też: Plutarch z Cheronei)
Pompeius Magnus, Cnaeus
Pompejusz (patrz: Pompeius Magnus, Cnaeus)
Praetorius, Ephraim
Prantl, [Karl]
Prés, Josquin des (patrz też: Desprez, Josquin)
Preutt, Lucretia
Proit, Ludovicus
Przemyslił, Lucas
Pszczółkowska, Zenobia Lidia
Puk, Marlina
Puschell, Johann
Puschell, Sara
Pyrra
Pyrrus
Pythagoras
Quintilianus, Marcus Fabius
Quintus Aelius Tubero
Radau, Michael
Radziwiłł, Zofia
Rahn, Johann
Rahn, Justina (patrz też: Langwald, Justina)
Retell, Michael

- Retell, Michał (patrz: Retell, Michael)
Reuchlin, Johannes
Reuther, Hans
Reychman, Jan
Reyger, Arnold
Rhete, David Friedrich
Rhete, Dawid Fryderyk (patrz też: Rhete, David Friedrich)
Rhete, Elisabeth
Rhete, Georg
Rhete, Philipp Christian
Rhode, Franciscus
Rhode, Jakob
Rhode, Jakub (patrz: Rhode, Jakob)
Rhodus, Franciscus (patrz: Rhode, Franciscus)
Riccio, Teodoro
Rietz, Henryk
Ritzsch, Timotheus
Rivulo, Franciscus de
Rodemans, Gottlieb
Rodolphe d'Arnay, Jean
Roloſen, Roloff
Rosenberg, Albrecht (Albert)
Rossau, Johann
Rosteuscher, Christian
Rüdiger, Anna (patrz też: Flint, Anna)
Rüdiger, Johann
Ruelius, Johann Ludwig
Ryczek, Wojciech
Rzączyński, Gabriel
Saarinen, Risto
Scaliger, Iulius
Schein, Johann Hermann
Schelwig, Samuel
Schelwig, Samuel
Schlieff, Valentinus
Schmidt, Johann Benjamin (Beniamin)
Schmieden, Catharina
Schröder, Adelgunde (patrz też: König, Adelgunde)
Schröder, Elias
Schultens, Albert
Schultz, Johann
Schulz, Bernhard
Schumann, Gabriel
Schwarz, Friedrich
Schwarz, Georg
Seneca, Lucius Annaeus Minor (patrz też: Seneka Młodszy)
Seneka Młodszy (patrz też: Seneca, Lucius Annaeus Minor)
Senfl (Senfel), Ludwig
Sewer Aleksander (patrz: Marcus Julius Gessius Bassianus Alexianus)
Shuger, Debora K.
Siber, Adam Theodor
Sielmann, David
Sofokles (patrz też: Sophocles)
Sokół, Stanisław
Solon
Sophocles
Stamberger, Barbara (patrz też: Becke, Barbara von der)
Stamberger, Georg
Stephanus, Henricus (patrz też: Estienne, Henri)
Strauch, Aegidius
Strauch, Idzi (patrz: Strauch, Aegidius)
Stroband, Heinrich
Stroband, Henryk (patrz: Stroband, Heinrich)
Strutz (Strutius), Thomas
Stupperich, Robert
Sturm, Johann
Stüve, Daniel
Stüve, Jacob
Szafran, Przemysław
Śliwiński, Błażej
Taleja (patrz: Thaleia)
Teofrast (patrz też: Theophrastus)
Teognis (patrz: Theognis)
Terencjusz (patrz: Terentius Afer, Publius)
Terentius Afer, Publius
Tertulian (patrz: Tertullianus, Quintus Septimus Florens)
Tertullianus, Quintus Septimus Florens
Teutschmann, Carl Stanislaus
Teutschmann, Sara (patrz też: Puschell, Sara)
Tezeusz (patrz też: Theseus)
Thaleia
Theognis
Theophrastus (patrz też: Teofrast)
Theseus

Thilo, Valentin
Thomson, Anna Maria
Tiberius Claudius Nero Germanicus
Tibius, Johannes
Tiedemann-Weichbrodt, Dorothea von,
Titius, Jan Piotr (patrz: Titz, Johann Peter)
Titius, Johannes Petrus (patrz: Titz, Johann Peter)
Titus Flavius Sabinus Vespasianus
Titz, Johann Peter
Trajan (patrz: Marcus Ulpius Nerva Traianus)
Treichel, Irena
Trewen –Schröder, Elias Constant von
Tytus Flawiusz (patrz: Titus Flavius Sabinus Vespasianus)
Uchański, Jakub
Ulisses
Unsel, August Wilhelm Friedrich
Uphagen, Johann (Jan)
Varanda, Jean de
Varius Avitus Bassianus
Veit, Dietrich
Venus
Verpoorten-Wernsdorf (Wernsdorff), Gottliebe Elisabetha Johanna
Vitus, Theodorus (patrz: Dietrich Veit)
Vossius, Gerard Johannes
Wahl, Johann
Welser, Marcus
Welsius, Andrzej (patrz: Welsius, Andreas)
Wenus (patrz: Venus)
Werden Johann
Werden, Jan (patrz: Werden, Johann)
Wergiliusz (patrz: Maro, Publius Vergilius)
Wernsdorf (Wernsdorff), Christian Friedrich
Wernsdorf (Wernsdorff), Gottlieb młodszy
Wernsdorf (Wernsdorff), Johann Christiann
Wesołowska, Elżbieta
Wilichius, Jedoch
Willer, Peter
Wilner, Augustin
Witczak, Agnieszka
Witzendorf, Wilhelm
Władysław IV Waza
Wolf, Friedrich August
Wolff, Johann Christoph
Wójcik, Andrzej
Xenophon
Zarlino, Gioseffo
Zawadzka, Irena
Zawadzki, Tadeusz
Zernecke, Andreas
Zernecke, Heinrich
Zernecke, Jacob Heinrich
Zetzkius, Jacob
Ziegler, Theobald
Zygmunt III Waza

INDEKS RZECZY

- akrostych
alumni
anagram
anapest
Annales seu Chronicae inlcyti Regni Poloniae (patrz też: Długosz, Jan)
antyczne konwencje gatunkowe
antykwa humanistyczna (patrz też: pismo humanistyczne)
Ars Poetica (patrz też: Flaccus, Quintus Horatius)
artes liberales
Athenae Gedanenses sive commentarius historico-chronologicus (patrz też: Praetorius, Ephraim)
Athenaeum (patrz: Gdańskie Gimnazjum Akademickie)
atrament
Aulaeum Gratiarum (patrz też: Moeller, Heinrich)
Biblia
Biblioteca Medicea Laurenziana
Biblioteka (patrz też: Myriobiblion, Focjusz I Wielki)
biblioteka gimnazjum w Elblągu
Biblioteka Kniewelów
Biblioteka Rady Miejskiej w Gdańsku
Bibliotheca Graeca (patrz też: Fabricius, Johann Albert)
Bibliotheca Latina (patrz też: Fabricius, Johann Albert)
Bracia Wspólnego Życia
Budowniczy miejski (patrz też: Stadtbaumeister)
Catalog der Bibliothek in der Oberpfarrkirche St. Marien in Danzig (patrz też: Lengnich, Karl Benjamin)
Catalogus lectionum et operarum publicarum
Cato Maior de senectute (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
cenzura
Charmides (patrz też: Plato)
chór
chronostych
Codex diplomaticus der Stadt Danzig (patrz też: Schmidt, Johann Benjamin)
collega
Commentarii de bello civili (patrz też: Caesar, Caius Iulius)
conrector
Constitutio nova gymnasii Dantiscani (patrz też: Franckenberger, Andreas)
Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona
d'Oriana
daktyl
Danziger Erfahrungen
Danziger Erläuterungen, zur Beförderung der Einsicht in die beyderseitigen Nutzen mit Gottes Hülfe verfasst im Jahr 1758
Danziger Stadtbibliothek
De Aenea gestante patrem Anchisen humeris (patrz też: Retell, Michael)
De amplificatione rerum publicarum (patrz też: Mochinger, Johann)
De apro Calydonio (patrz też: Retell, Michael)
De Craeso rege ditissimo (patrz też: Retell, Michael)
De eloquentia sacra et humana (patrz też: Caussin, Nicolas)
De fragilitate rerum humanarum (patrz też: Retell, Michael)
De imperio Cneii Pompeii (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
De liberis educandis (patrz też: Plutarchus)
De mortuorum resurectione (patrz też: Retell, Michael)
De nuptiis clariss[imi] viri d. doctoris Ioannis a Borcken (patrz też: Retell, Michael)
De officiis (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
De officiis ministrorum (patrz też: Ambrosius)
De oratore (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)

- Denkschrift des Rektors Fabricius über das Schulsystem des Gymnasiums (patrz też: Fabricius, Jakob, Memoriał rektora Fabriciusa o systemie szkolnym w Gimnazjum)
- Designatio operum scholasticarum
- Devotio Moderna
- Dialogus de podagra (patrz też: Cureus, Achatius)
- Discursus philologicus de nominibus dei hebraicis, biblicis et rabbinicis (patrz też: Mochinger, Johann)
- Dissertationum academicorum, sive programmatum publico nomine editorum volumen (patrz też: Buchner, August)
- Dissertatiunculae subitaneae argumenti rhetorici (patrz też: Maior, Melchior)
- Documenta oratoria ex libro Tulliano „De claris oratoribus” elicita (patrz też: Mochinger, Johann)
- Documenta oratoria ex tribus „De oratore” libris Ciceronianis (patrz też: Mochinger, Johann)
- dramat nowofaciński (patrz też: Neo-latin Drama)
- Duae elegiae Latina et Graeca, in honorem coniugii domini Martini Langei (patrz też: Moeller, Heinrich)
- Dwór Artusa (Artushof)
- Ekloga
- Ekonomika/Oeconomica (patrz też: Aristoteles Stagirites)
- Elegia
- Elegiarum libri II (patrz też: Retell, Michael)
- Elementy (patrz też: Euclides)
- Eos (periodyk)
- epicedium
- epigramat
- Epimythiorum in historias et fabulas libri IV (patrz też: Retell, Michael)
- Epistolae familiares (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- epitafium
- epitalamium
- Epithalamion scriptum clarissimo Viro [...]Iohanni Hoppio et pudicissimae Virgini Annae[...] (patrz też: (Cureus, Achatius)
- Epithalamium in nuptiis [...] D[omini] Magistri Iohannis Hoppi et honestissimae Virginis Annae (patrz też: Retell, Michael)
- epoka aleksandryjska
- etyka
- Etyka Nikomachejska (patrz też: Aristoteles)
- etymologia
- Excerpta ex scriptis viri celeberrimi Alberti Schultensii (patrz też: Grodeck, Benjamin) Himerii sophistae eclogae et declamationes integrae XXXIV (patrz też: Wernsdorf, Gottlieb)
- Exercitium Graecae et Latinae linguae (patrz też: Retell, Michael)
- Explicatio primi Euclidis libri (patrz też: Clüver, Simon)
- Fakultet medyczny
- Farrago epimythiorum ex variis historiarum et fabularum exemplis collecta (patrz też: Retell, Michael)
- Ferekratej (patrz też: stopa asklepiadejska)
- Filebos (patrz też: Plato)
- Filozofia moralna (patrz też: etyka)
- Floridorum e dissertationibus rhetoricis super Cicerone sylva (patrz też: Mochinger, Johann)
- Franko-flamandzka szkoła
- gatunki literackie
- Gdańskie Gimnazjum Akademickie
- Georgiki (patrz też: Goergicon libri IV)
- Gimnazjum Akademickie w Toruniu
- glikonej (patrz też: strofa asklepiadejska)
- Gratulatio Musarum Gedanensium (patrz też: Moeller, Heinrich)
- Gymnasium Dantiscanum (patrz: Gdańskie Gimnazjum Akademickie)
- Gymnasium logicum (patrz też: Keckermann, Bartłomiej)
- Heirich Zernecke umständliche Reise-Beschreibung (patrz też: Zernecke, Heinrich)
- Heroides (patrz też: Ovidius, Naso Publius)
- Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel
- hetera
- Historia conversi Pauli (patrz też: Cureus, Achatius)
- hodoeporicon
- Ilias (patrz też: Homerus)
- iluminacje
- In Catilinam (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Inicjały
- inspiracje antyczne
- Institutio oratoria (patrz też: Quintilianus, Marcus Fabius)
- Institutio rhetorica, epistolica, elocutoria, et in M. Tullium Ciceronem elogium (patrz też: Siber, Adam Theodor)
- Institutiones literatae sive de discendi atque docendi ratione (patrz też: Stroband, Heinrich)
- Introductio ad lectionem Ciceronis (patrz też: Keckermann, Bartłomiej)
- inwokacja do Muzy

- lus publicum Dantiscanum (patrz też: Trewen –Schröder, Elias Constant von)
- jamb
- jedenastozgłoskowiec falejski
- jedzenie
- jezuici
- języki wernakularne
- kaligrafia
- kalwinizm
- kantor
- klocek introligatorski
- Kobierzec Gracji (patrz też: Aulaeum Gratiarum)
- kodeks rękopiśmienny
- komedia
- kościół Mariacki
- kościół św. Katarzyny (Gdańsk)
- kościół św. Piotra i Pawła (Gdańsk)
- kościół Świętej Trójcy (Gdańsk)
- Księga Hioba
- Laelius de amicitia (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- laudacja
- Leges gymnasii Gedanensis
- Liber epigrammatum unus (patrz też: Retell, Michael)
- luteranizm
- magistrat
- Manuductio ad excerptum (patrz też: Titiz, Johann Peter)
- marginale/marginalia
- Memoriał rektora Fabriciusa o systemie szkolnym w Gimnazjum (patrz: Fabricius, Jakob, Denkschrift des Rektors Fabricius über das Schulsystem des Gymnasiums)
- Metamorphoses (patrz też: Naso, Publius Ovidius)
- metryka
- miara wierszowa
- mita grecko-rzymskie
- monety
- motywy roślinne (patrz też: iluminacje)
- mowa elit
- Musa lyrica sive poetarum epiphylidon pars melica (patrz też: Laubanus, Melchior)
- muzyka wokalna
- Myriobillion (patrz też: Biblioteka, Focjusz I Wielki)
- Naturalis historia (patrz też: Plinius Secundus, Caius)
- Naturforschende Gesellschaft zu Danzig (patrz też: Societas Physicae Experimentalis, Twarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku)
- nauczanie łaciny
- Neo-latin Drama (patrz też: dramat nowotaciński)
- Norma enarrandi ac penitus inspiciendi duos gravissimos oratores, Demosthenem et huius aemulum M.T. Ciceronem (patrz też: Frankenberger, Andreas)
- notatki
- Nützlicher Danziger Erfahrungen (patrz: Danziger Erfahrungen)
- OberpfarrKirche St. Marien (patrz też: kościół Mariacki)
- Odyssea (patrz też: Homerus)
- Oratio de arte poetica (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Oratio de nuptiis Gallicis famosis (patrz też: Mochinger, Johann)
- Orator atque rhetorista (patrz też: Mochinger, Johann)
- Panegyryk Trajana (patrz też: Plinius Secundus, Caius)
- papirus
- parodia
- partia komploracyjna
- Partitiones oratoriae (patrz też: Vossius, Gerard Johannes)
- Patriarcha Konstantynopola (patrz: Focjusz I Wielki)
- pieśń kościelna
- pismo humanistyczne (patrz też: antykwia humanistyczna)
- poezja łacińska
- polifonia
- Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska
- Praecepta de regno ex oratione Isocratis ad Nicoclem Cyprici regem, in honorem consulatus (patrz też: Retell, Michael)
- Pro Archia poeta (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Pro Caelio (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Pro lege Manilia (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Pro Marcello (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Pro Milone (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Pro rege Deiotaro (patrz też: Cicero, Marcus Tullius)
- Progymnasmatum oratoriorum delineatio (patrz też: Möller, Olaus)
- Promulgatio operae de Cicerone perlustrando (patrz też: Mochinger, Johann)
- propempticon
- Rada Miasta Gdańska
- Ratusz Głównego Miasta (Gdańsk)
- rebus
- Retoryka (patrz też: Melanchton, Filip)
- rękopis/Handschrift

- Roczniki albo kroniki sławnego Królestwa Polskiego (patrz też: Długosz, Jan)
- Rudimenta rhetorica, de periodis amplificatione, connexione, juventutis juvandae causa collecta (patrz też: Thilo, Valentin)
- Rzymianie
- Scriptores Historiae Augustae
- Societas Physicae Experimentalis (patrz też: Naturforschende Gesellschaft zu Danzig)
- Stadtbaumeister (patrz też: budowniczy miejski)
- stoły
- strofa alcejska
- strofa alcejska mniejsza
- strofa archilochijska
- studium particulare
- stylistyka
- Syllabus operarum publicarum
- Syllabus operarum scholasticarum
- symbol
- syndyk miejski
- Systema rhetoricae (patrz też: Keckermann, Bartłomiej)
- teatr szkolny
- Tentamen methodi ostracologicae (patrz też: Klein, Jacob Theodor)
- Theatrum veterum rhetorum, oratorum et declamatorum (patrz też: Cressoles, Luis de)
- topika wanitatywna
- Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku (patrz też: Naturforschende Gesellschaft zu Danzig)
- Tractatus de progymnasmatibus oratoriis rudimentis (patrz też: Tibius, Johannes)
- tradycja bukoliczna
- tragedia
- Tristia (patrz też: Żale, Naso, Publius Ovidius)
- tumult toruński
- uczty
- Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha
- Uniwersytet w Królewcu
- utwory pochwalne
- Vandenhoeck und Ruprecht (oficyna wydawnicza)
- Vita Alexandri (patrz też: Plutarchus)
- wiersz asklepiadejski mniejszy
- Willa Papirusów (patrz też: Herkulanum)
- wniebowstąpienie
- współoprawiony druk (patrz też: klocek introligatorski)
- współoprawiony rękopis (patrz też: klocek introligatorski)
- wykłady z retoryki
- zabudowania klasztorne
- Żale (patrz też: Tristia, Naso Publius Ovidius)

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH I ETNICZNYCH

- Alta Ripa (patrz też: Brzeg)
Alte Vorstadt (patrz też: Stare Przedmieście; Gdańsk)
Alzacja
Amsterdam
Argentoratum (patrz też: Strasburg)
Asyria
Babilon
Bergen
Brema (patrz też: Bremen)
Bremen (patrz też: Brema)
Breslau (patrz też: Wrocław, Wratislavia)
Brzeg (patrz też: Alta Ripa)
Cedry Wielkie (patrz też: Groß Zünder)
Chełmno (patrz też: Kulm; Culmen)
Chociwel (patrz też: Freienwalde in Pommern)
Cnidus (patrz też: Knidos)
Culmen (patrz też: Chełmno, Kulm)
Cypr
Dantiscum (patrz: Gdańsk)
Dantzig (patrz też: Danzig, Gedanum, Dantiscum, Gdańsk, gród nad Motławą)
Danzig (patrz: Gdańsk)
Delft
Egipt
Europa Południowa
Europa Zachodnia
Florencja
Freiberg (patrz też: Friberga)
Freienwalde in Pommern (patrz też: Chociwel)
Friberga (patrz też: Freiberg)
Friburgum Misnicum (błędnie) (patrz też: Freiberg)
Gdańsk
Gdańsk (Dantzig, Danzig, Gedanum, Dantiscum)
Getynga (patrz też: Göttingen)
Gniew
Göttingen (patrz też: Gerynga)
Grecja
Groß Zünder (patrz też: Cedry Wielkie)
gród nad Motławą (patrz też: Gdańsk, Dantzig, Gedanum, Dantiscum)
Haag
Heidelberg
Helmstedt
Herkulanum
Hesja (patrz też: Hessen)
Hessen (patrz też: Hesja)
Indianie
Izrael
Jawor (Jauravia)
Jena
Juszkowo
Knidos (patrz też: Cnidus)
Königsberg (patrz też: Królewiec, Regiomontum)
Królewiec (patrz też: Königsberg, Regiomontum)
Kulm (patrz też: Chełmno, Culmen)
Leiden (patrz też: Lejda)
Leipzig (patrz też: Lipsk)
Lejda (patrz też: Leiden)
Lipsia (patrz też: Lipsk, Leipzig)
Lipsk (patrz też: Leipzig, Lipsia)
Londyn
Lubiatowo (Lüblow)
Lugdunum Batavorum (patrz też: Leiden, Lejda)

Magdeburg
 Malbork (Mariaeburgum, Marienburg)
 Mansfeld (Lutherstadt-Mansfeld)
 Marburg (an der Lahn)
 Montpellier
 Morze Czarne
 Mottawa
 Niderlandy
 Niemcy
 Oxford
 Pafos (patrz też: Paphus)
 Paphus (patrz też: Pafos)
 Partowie
 Polonia (patrz też: Polska)
 Polska (patrz też: Polonia)
 Pomorze
 Prusy Królewskie

Recz (Reetz)
 Regiomontum (patrz też: Königsberg, Królewiec)
 Rostok
 Stare Przedmieście
 Strasburg (patrz też: Argentoratum)
 Styks (patrz też: Styx)
 Styx
 Śląsk
 Thorn (patrz: też Toruń)
 Toruń
 Tybinga
 Vitteberga (patrz też: Wittenberga, Wittenberg)
 Wenecja
 Wittenberg (patrz też: Wittenberga)
 Wittenberga
 Wratislavia (patrz też: Wrocław, Breslau)
 Wrocław (patrz też: Wratislavia; Breslau)